

P. J. BLOK,
GESCHIEDENIS
VAN HET
NEDERLANDSCHE VOLK.

GESCHIEDENIS
VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK
VIII.

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK

DOOR

P. J. BLOK.

ACHTSTE DEEL.

TE LEIDEN BIJ A. W. SIJTHOFF, 1908.

VOORREDE.

Met dit achtste deel is dan het werk, dat ik vóór 20 jaren mocht aanvangen, voltooid en leg ik de pen neder in de hoop, hoeveel gebreken mijn arbeid ook mogen aankleven — en ik weet maar al te goed, dat die dikwijls gebleven is beneden hetgeen ik mij in den beginne had voorgesteld, toen ik hem met jeugdige geestdrift aanvaardde — in de hoop, dat mijn boek de kennis der geschiedenis van ons volk eenigszins heeft vermeerderd. Ik zeg: heeft vermeerderd, maar ik hoop nog iets meer te hebben gedaan dan dit. Ik wil zeggen, dat mijn werk de resultaten van het totnogtoe verrichte, in tal van boeken en tijdschriften alom verspreide wetenschappelijk onderzoek op het gebied onzer volkshistorie, voor het eerst sedert vele jaren, in samenhang onder de oogen heeft willen brengen van allen, die in onze geschiedenis belang stellen.

Dat, en geen ander, was inderdaad het doel, dat ik mij vóór 20 jaren voor oogen stelde. Het was niet mijn voornemen een geheel nieuwe wijze van behandeling op onze geschiedenis toe te passen — er zijn er, die dit hebben gemeend op grond van verkeerde uitlegging mijner woorden op de eerste bladzijden van het eerste deel, die alleen ten doel hadden te wijzen op de noodzakelijkheid eener veelzijdige geschiedbeschouwing, zoo veelzijdig als het volksleven zelf in zijn ontwikkeling is. Het was niet mijn plan alles te zeggen wat er thans gezegd kon worden over de gebeurtenissen, die de geschiedenis van ons volk vormen — er zijn er, die mijn boek hier en daar uitvoeriger hadden gewenscht, gelijk er zijn, die het hier

en daar beknopter hadden gewild. Het was evenmin mijn plan een in hoofdzaak economische geschiedenis te schrijven — er zijn er, die ten onrechte hebben gemeend, dat dit de bedoeling was van de woorden „sociale” geschiedenis en geschiedenis van „het volk”, in genoemde bladzijden gebruikt. Het was eenvoudig mijn doel — de voorrede en inleiding van het eerste deel mogen het, zonder vooroordeel gelezen, getuigen — een samenhangend verhaal te geven van het gebeurde, kritisch gezift en gegrond op wat anderen vóór mij en ikzelf na hen als waar meenden te moeten beschouwen.

Daarmede hoop ik iets te hebben gedaan in het belang van mijn volk. Want het is noodig nu en dan stil te staan op den weg van het wetenschappelijk onderzoek der grootere en kleinere bijzonderheden om, den blik naar achteren wendend, zich en anderen rekenschap te geven van wat in onzen tijd daardoor bereikt werd, ten minste wat schijnt bereikt te zijn. Na mij, die bleef staan aan den drempel der twintigste eeuw, zullen anderen komen, die op hunne beurt en op hunne wijze zullen verrichten wat ik deed, en zoo zal de kennis van het gebeurde onder vallen en opstaan steeds toenemen in omvang en diepte, steeds een stap verder naderend tot het ideaal der „volledige geschiedkundige waarheid”, dat wij allen in de verre verte meenen te onderkennen, welks schitterende glans ons allen tot zich trekt, al weten wij het nooit te zullen zien van aangezicht tot aangezicht.

Voordat ik mijn werk, waarvan ik met Gibbon zeggen mag, dat het „amused and exercised near twenty years of my life” overlever, zoo niet gelijk deze, sprekend over een nog weinig gekend onderwerp, aan de „curiosity” dan toch „to the candour of the public”, zij het mij vooroorloofd een woord van hartgrondigen dank te uiten in de eerste plaats tot HARE MAJESTEIT DE KONINGIN, die mij met ten zeerste gewaardeerde vrijgevigheid toestond ook voor het eerste boek van dit deel, ter contróle en ter aanvulling der mij van elders geworden gegevens, de schatten te gebruiken van Haar Huisarchief, dat thans onder leiding staat van mijn oud-ambtgenoot KRÄMER, die wel zoo goed was mij bij mijn onderzoek zijn vriendelijke hulp te verleen. In de tweede plaats wensch ik een woord van harteijken dank te richten tot Mr. W. H. DE BEAUFORT voor de groote moeite, die hij, zoo geheel thuis in onze nieuwste geschiedenis,

VOORREDE.

„cujus pars magna fuit”, zich wel heeft willen getroosten bij het nagaan der drukproeven voor het tweede boek van dit deel, waar hij thans den weerslag zijner zeer op prijs gestelde opmerkingen zal kunnen vinden. Een woord van dank tot allen, die mij op de een of andere wijze in mijn arbeid, voor dit deel zoo buitengewoon bezwaarlijk, hebben gesteund; vooral aan mijn trouwen vriend DR. BANNIER, die voor de kaart ook achter dit deel zorgde en mij daarmede zeer aan zich verplichtte, en aan mijn dochter, die het register met vaardige hand bewerkte, opvolgster van haar, die deze taak voor de eerste deelen op zich nam en met mij tot het laatst toe het lief en leed van dezen levensarbeid heeft gedeeld -- dien levensarbeid, bij welks einde ik iets gevoel van de „sober melancholy”, door Gibbon gevoeld bij het einde zijner taak aan zijn *Decline and Fall of the Roman Empire*, iets als „everlasting leave taken of an old and agreeable companion”, een droevige ondervinding, die niemand onzer, helaas, gespaard wordt en die zich telkens en telkens weder herhaalt naar gelang men voortschrijdt op de levensbaan.

LEIDEN, 25 November 1907.

P. J. BLOK.

INHOUD.

BOEK XIII.

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN.

(1830—1848).

	Blz
VOORREDE.	
HOOFDSTUK I. HET EINDE DER REGEERING VAN KONING WILLEM I .	3
HOOFDSTUK II. DE EERSTE JAREN VAN KONING WILLEM II	40
HOOFDSTUK III. DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1848.	72

BOEK XIV.

DE NIEUWE TIJD.

HOOFDSTUK I. DE BEVESTIGING DER NIEUWE STAATSINSTELLINGEN .	113
HOOFDSTUK II. BEVREDIGING EN NIEUWE STAATKUNDIGE TWEESPALT.	141
HOOFDSTUK III. THORBECKE'S LAATSTE JAREN	169
HOOFDSTUK IV. NEDERLAND OMSTREEKS 1870	205
HOOFDSTUK V. DE STAATKUNDIGE TOESTAND NA THORBECKE'S DOOD .	224
HOOFDSTUK VI. DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1887.	253
SLOTHOOFDSTUK.	272
REGISTER.	323
BIJ DE KAART.	

BOEK XIII.

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

(1830—1848).

HOOFDSTUK I.

HET EINDE DER REGEERING VAN KONING WILLEM I.

Zoo was dan het pleit na jaren van strijd en woeling voorgoed beslecht en het koninkrijk der Nederlanden, losgemaakt van België, ontheven van den last, door Europa in 1815 aan zijn „schildwacht” tegenover Frankrijk opgelegd, kon wederom zijn eigen weg gaan, thans weder in de richting der oude Republiek als welker voortzetting in monarchalen vorm het in November 1813 de onafhankelijkheid had herkrepen. De rol, die het voortaan had te spelen, zou bescheidener zijn maar tevens gelegenheid geven om land en volk volgens eigen wenschen en eigen behoeften te ontwikkelen.

Diep teleurgesteld in zijn verwachtingen van de toekomst, in de van der jeugd af gekoesterde idealen, die hij in 1815 gehoopt had in afzienbaren tijd verwezenlijkt te zien, had koning Willem het vijfentwintig-jarig bestaan der onafhankelijkheid niet willen vieren, al kon de gedenkdag niet geheel ongemerkt voorbijgaan. Ook in zijn huiselijk leven was hij zwaar getroffen door den dood (12 Oct. 1837) zijner zachtzinnige en begaafde gemalin, de door de gansche natie hooggeëerde „landsmoeder” Wilhelmina, die, bescheiden en teruggetrokken, nooit een overwegende rol had gespeeld maar als vrouw en moeder de algemeene sympathie had genoten en zeer gemist werd¹⁾. Mismoedig zag hij het aan, hoe ook in het Noorden, onder den indruk niet het minst van de zware lasten der laatste jaren en van de heerschende onzekerheid omtrent de toekomst des lands, de ontevredenheid was toegenomen, hoe men ook daar tegenzin begon te krijgen in het hem dierbare landsvaderlijke persoonlijke gouvernement en steeds luider riep om hervorming en verbetering, om een nieuwen koers. Die mismoedigheid nam zeer toe²⁾, toen

---

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. II, blz. 463.

²⁾ Ibid. dl. III, blz. 50 vlg., Letterk. Aant. blz. 42 vlg.

ook zijn veeljarige vriend, de graaf Van Reede, zijn vertrouwde opperkamerheer, hem ontviel en de gezellige omgang aan het eenvoudige Hof, waaraan de huiselijke Koning behoefte had, plaats maakte voor kleine kabalen en onderlinge twisten in zijn onmiddellijke omgeving, vooral wegens zijn weldra onmiskembare voorkeur voor een der hofdames, gravin Henriette d'Oultremont. In den zomer van 1839 vroeg hij de 47-jarige gravin, die, kleindochter van admiraal Hartsinck, een Belgische en Roomsche was, ten huwelijk, wat in en buiten den hofkring veel opzien baarde en ook bij Van Maanen, Van Doorn, Van der Duyn en andere ministers en oude dienaren des Konings tot ernstige bedenking aanleiding gaf, niet het minst bij den Prins van Oranje. Het voornemen des Konings bleef geen geheim en de ontslagen luitenant van het indische leger Van Andringa de Kempnaer, van wien men wist, dat hij met den Prins van Oranje in nauwe betrekking stond, maakte daarvan gebruik om met den veilen journalist Meeter, redacteur van het groninger schendblaadje *De Tolk der Vrijheid* ¹⁾, een lasterveldtocht in de pers op touw te zetten, waarin de geheele zaak op schandelijke wijze werd voorgesteld. De ongunstige indruk van een en ander, door bladen als de toen zeer scherp geredigeerde *Arnhemse Courant* gereedelijk aangezet wegens de „te groote populariteit” des Konings, waarin zij een groot gevaar zagen voor den staat, verspreidde zich snel door het geheele land. De ergernis over het aanstaande huwelijk des Konings met een Roomsche Belgische werd zoo groot, dat men hem onverholven zelfs op straat blijken van minachting en tegenzin gaf en er openlijk gesproken werd over de wenschelijkheid van zijn aftreden ten gunste van zijn populaireren oudsten zoon. Tegen het einde des jaars ²⁾ nam de vijandige stemming zeer toe en zelfs gematigde bladen als het *Handelsblad* betuigden hunne droefheid over 's Konings voornemen; een commissie van amsterdamsche predikanten kwam hem „bescheiden doch dringend” de zaak „afmanen”. Eerst in Maart 1840 besloot de Koning toe te geven en verklaarde van het huwelijk af te zien, wat bij velen groote vreugde, bij anderen, teleurgesteld in hunne verwachting van 's Konings aftreden, nieuwe ergernis en spot verwekte.

---

¹⁾ Vgl. daarover en over den redacteur: Sautijn Kluit in *Nederl. Spect.* 1877. blz. 21 vlg.

²⁾ Kemper, dl. III, blz. 140, Aant. blz. 55 vlg.; Bosscha, *Leven van Willem II*, blz. 606 vlg.

Belangrijker dan dit kabaal maar daarvan niet geheel af te scheiden, was de loop der zaken omtrent de met steeds grooter aandrang gewenschte grondwetsherziening.

Die kwestie was sedert het najaar van 1830¹⁾ ten gevolge van de gebeurtenissen in België geheel op den achtergrond geraakt. De toen ingestelde commissie voor de grondwetsherziening had hare taak niet kunnen vervullen ten gevolge van de zich snel wijzigende verhouding tot België. Maar de wenschelijkheid eener herziening was wel erkend gebleven, ook in den boezem der regeering; de minister van buitenlandsche zaken Verstolk van Soelen had den 20sten Januari 1831 namens haar wijzigingen in de Grondwet aangekondigd en daarbij niet alleen gedoeld op formeele wijzigingen, noodig door de scheiding van België, die toen reeds een voldongen feit mocht heeten, maar ook op andere, zelfs in de richting van ministerieele verantwoordelijkheid en „enkele andere” punten²⁾. De rechtsgeleerde Jonas Daniel Meyer had reeds in September een ontwerp aangeboden, door den kabinetssecretaris Groen van Prinsterer in een uitvoerige memorie bestreden; Van Hogendorp had in zijne brochure „De Vrede” (Nov. 1830) ministerieele verantwoordelijkheid, kamerontbinding en rechtstreeksche verkiezingen verlangd. In de Tweede Kamer had ook Van Nes toen duidelijk gesproken van een „ruime” grondwetsherziening, waarbij rechtstreeksche verkiezingen en ministerieele verantwoordelijkheid dienden ingevoerd te worden, ofschoon de groote meerderheid der leden zich blijkbaar met de eerste weinig ingenomen betoonde en, wat het laatste betrof, zich ook niet dan met grooten schroom in deze richting bewoog³⁾. Eenige dagen later (30 Januari 1831) was dan ook een nieuwe commissie voor grondwetsherziening benoemd van vijf leden: Van Pabst van Bingerden, Van Lynden van Hemmen, Borret, De Jonge van Campens Nieuwland en Cats, allen bekend als zeer conservatief en weinig geneigd tot ingrijpende wijziging in het staatsbestuur⁴⁾.

De commissie was reeds 28 Mei gereed met haar rapport⁵⁾, waarin zij enkele bepaald noodige wijzigingen aanried en ten opzichte van

1) Vgl. dl. VII, blz. 451.

2) De Bosch Kemper, dl. I, blz. 108.

3) Ibid. blz. 112 vlg., Aant. blz. 113.

4) Ibid. Aant. blz. 132.

5) Ibid. Aant. blz. 133 vlg.

de ministerieele verantwoordelijkheid deze geheel als een strafrechtelijke wenschte met invoering van het recht des Konings tot ontbinding der Tweede Kamer, terwijl zij op verschillende andere punten haar advies gaf maar van rechtstreeksche verkiezingen „door min oordeelkundige kiezers” niet weten wilde. Maar de omstandigheden waren er toen niet naar — het was kort voor den Tiendaagschen Veldtocht — om dergelijke zaken ter hand te nemen en met name Van Maanen was niet voor grondwetsherziening in het algemeen. Toch werd de zaak niet geheel uit het oog verloren. Telkens kwam de liberale pers erop terug; maar en eene den Koning aangeboden memorie van den leidschen hoogleeraar Van Assen, waarin terugkeer tot de Grondwet van 1814 werd aanbevolen, gaf Van Maanen (31 Januari 1832) aanleiding tot een scherp advies, waarin hij alle verandering afried als aantastend den grondslag van het staatsgebouw en alleen van de zeer noodzakelijke wijzigingen wilde hooren. Een tweede advies van zijn hand (29 Aug. 1832) ried met nadruk aan „zelfs geen proeve te nemen waarbij zooveel op het spel zoude worden gezet” en gelegenheid zou worden gegeven om het volk in beweging te brengen door „slechte voorbeelden, het vergift van volkssouvereiniteit en van andere verderfelijke leeringen”, die alleen gevaarlijke „smetstof” onder de natie zouden verspreiden¹⁾.

De regeering liet dus de zaak rusten, ofschoon telkens èn in de liberale pers èn ook in de Tweede Kamer de wensch naar grondwetsherziening op den voorgrond werd gebracht, zoodat zij nooit geheel van den staatkundigen horizon verdween. Nu eindelijk de belgische zaak tot een einde gebracht was, moest zij weder een onderwerp van ernstige gedachtenwisseling worden, ook omdat velen alleen in haar het redmiddel zagen ook voor de geldmiddelen des lands en omdat de nadeelen van het totnogtoe gehuldigde regeeringsstelsel, uitvloeisel van de Grondwet, meer en meer in het oog vielen²⁾.

Dat regeeringstelsel hing op financieel gebied ten nauwste samen met de wijze, waarop in Indië de zaken geleid werden.

Nog altijd overheerschte het denkbeeld, dat de koloniën alleen bestemd waren om aan het moederland tastbare voordeelen te verschaffen.

¹⁾ Papieren Van Maanen (Rijksarchief), N°. 185.

²⁾ Vgl. dl. VII, blz. 498.

Onder het halfslachtig beheer van Van der Capellen¹⁾, ten deele het oude stelsel der Compagnie toegedaan, ten deele het nieuwere van Elout en Muntinghe volgend²⁾, was dit slechts zeer weinig gelukt vooral ten gevolge van zijne maatregelen tegen de exploitatie van Java door Europeanen en zijn bedekte pogingen om het oude monopoliestelsel weder in eere te brengen.

De korte werkzaamheid van zijn opvolger, Du Bus de Ghisignies, thans wederom in de richting, die reeds Dirk van Hogendorp had aangewezen en die door Raffles en door Elout, thans minister van koloniën, was ingeslagen, kon de nadeelen van Van der Capellen's beheer niet wegnemen, te minder omdat de Java-oorlog alle krachten van het bewind eischte en groote uitgaven medebracht. Bezuiniging in bestuurszaken, bescherming van de nederlandsche nijverheid, begunstiging der pas opgerichte Handelmaatschappij beletten de ontwikkeling van de vrije cultures, al werden de belemmeringen, door Van der Capellen daaraan in den weg gelegd, ten deele weder opgeheven. Ofschoon Du Bus vele verbeteringen voorsloeg en de cultures op allerlei wijze trachtte te bevorderen, kon hij, zelfs met steun van Elout, 's Konings weerzin tegen vrijen arbeid en vrijen handel niet overwinnen³⁾.

De scheiding van België had den bodem ingeslagen aan het geliefkoosde plan des Konings om de nederlandsche nijverheid, in dat deel des rijks zoo krachtig ontwikkeld, tegelijk met den handel te doen bloeien; alleen de nog zwakke twentsche katoennijverheid scheen eenigszins in staat om op den ingeslagen weg op den duur tot verdere ontwikkeling te komen. Ook de Nederlandsche Handelmaatschappij, die in weerwil van de haar door de regeering verleende bescherming tijdens den Java-oorlog allesbehalve voordeelige zaken had gedaan⁴⁾, kreeg door de onmiddellijk daarop gevolgde afscheiding een nieuwen slag, die zelfs haar ondergang ten gevolge had kunnen hebben, wanneer niet krachtige voorzieningen werden getroffen om haar in staat te stellen de zware concurrentie met den engelschen handel vol te houden; de engelsche nijverheid steeg juist in deze

---

1) Vgl. Dl. VII, blz. 388 vlg.

2) Vgl. Veth, Java, dl. II, blz. 341 vlg.

3) Veth l.l. blz. 405.

4) De Nederl. Handelmaatschappij in verband met onzen O. I. handel (Zalt-Bommel, :853). De aandelen stonden laag en de Koning had de dividenden in de eerste twee jaren zelf te betalen.

jaren met krachtigen vleugelslag omhoog en voedde den engelschen zeehandel ook naar onze Indiën op voor onzen eigen handel hoogst bedenkelijke wijze.

In deze omstandigheden vond een veelomvattend plan van den genialen generaal Van den Bosch een vruchtbaren bodem. Van 1795 tot 1808 had hij als militair in Indië een eervolle baan doorloopen en zich onderscheiden door zijn energie bij de voorbereiding der verdediging van Java tegen de Engelschen, totdat Daendels hem op zijn verzoek ontslagen had. Sedert had hij veel over de indische zaken gedacht, vooral in verband met de nieuwe denkbeelden over staathuishoudkunde en statistiek, welke wetenschappen in opkomst hij wel als dilettant maar met zijne gewone energie had bestudeerd. In zijn boek over de „Nederlandsche bezittingen in Azië, America en Africa”¹⁾ had hij tegenover Daendels, Raffles en Muntinghe gepleit voor terugkeer in gewijzigden vorm tot de oude beginselen der O.-I.-Compagnie overeenkomstig den aard en de historische ontwikkeling van den Javaan zelven, die „op zijne eigene wijze gelukkig gemaakt” moest worden en niet volgens moderne europeesche begrippen. Hij wenschte toen reeds de krachtige handhaving eener op billijke wijze bestuurde „geforceerde cultuur” als voordeelig voor moederland en koloniën en overeenkomstig de gewoonten van den Javaan, die zich daarbij van oudsher „niet ongelukkig” gevoelde, terwijl de nieuwe „theoretische stelsels” dezen vreemd waren en weezin inboezemden. Wel toonde hij zich later van Elout's denkbeelden niet zoo afkeerig maar de inzichten des Konings en diens wensch naar dadelijke voordeelen uit de koloniën brachten hem meer en meer terug tot het dwangstelsel, door de oude Compagnie op Java toegepast. Als commissaris-generaal voor West-Indië had hij in Suriname van April tot Augustus 1828 het bestuur gereorganiseerd, handel en industrie opnieuw geregeld en met name den treurigen toestand der slaven aanzienlijk verbeterd. Bij zijn terugkomst werd hem een juist ontvangen belangrijke memorie van den commissaris-generaal te Batavia, Du Bus, ter beoordeeling voorgelegd, waarin deze op grond van een uitvoerig rapport van Willem van Hogendorp, den oudsten zoon van Gijsbert Karel, bevordering van europeesche kolonisatie aanbeval ten einde door europeesch

¹⁾ 2 dl., 's-Gravenh. 1818.

kapitaal en vrije cultuur den kwijnenden toestand der nog altijd door den Java-oorlog zeer geteisterde kolonie op te heffen. Ofschoon aanvankelijk niet tegen het nemen van een proef met dit moderne stelsel, ontwikkelde hij daartegen ernstige bezwaren, die zooveel indruk maakten, dat de reeds dadelijk met Du Bus' plannen weinig ingenomen Koning hem (26 Oct. 1828) tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië aanstelde. In een uitvoerige memorie (6 Maart 1829) ontwikkelde hij nu een geheel ander stelsel overeenkomstig de vroeger reeds in zijn boek aangewezen beginselen; hij beval uitbreiding aan der reeds in de dagen der Compagnie in de Preanger-regentschappen bestaande gedwongen cultuur over geheel Java en wel zoo, dat de Javaan een deel ($\frac{1}{5}$ van den oogst, 66 dagen arbeid vertegenwoordigend) van de opbrengst van zijn grond als schatting aan den souverain zou overlaten, terwijl de Handelmaatschappij dan als tusschenpersoon voor overbrenging en verkoop der produkten in Europa zou kunnen optreden¹⁾. De minister van koloniën Elout, de nieuwere denkbeelden zeer toegedaan, verklaarde zich tegen deze voorstellen, die terugkeer tot het oude dwangstelsel tegenover den Javaan beteekenden; maar de Koning, gewonnen door de hoop om zijn geliefkoosde plannen omtrent het verband tusschen nederlandsche en indische handel en nijverheid eindelijk verwezenlijkt te zien en door de voorspiegelingen van Van den Bosch omtrent de te maken winsten, offerde den minister, die zoolang de koloniale zaken had geleid, op en stelde den 1sten Januari 1830 den Belg Van Gobbelschroy tot minister van koloniën, nijverheid en waterstaat aan; Van den Bosch zou als gouverneur-generaal onder dezen de vrije hand hebben voor de verwezenlijking zijner plannen.

Zoo kwam deze nog in Januari 1830 in Indië aan met het vaste voornemen om zijn denkbeelden onverwijld uit te voeren. Hij vond er den Java-oorlog nog niet geëindigd maar toch ten einde loopend. Het door generaal De Kock ontwikkelde stelsel van bedwinging des vijands door oprichting van meer dan 160 bentings, die dezen met de in het bezwaarlijke bergland onvermoeid rondtrekkende mobiele kolonnes meer en meer in het nauw brachten, had eindelijk succes gehad en reeds in 1829 kon de uit Nederland gezonden expeditionnaire macht terugkeeren, met verlies trouwens van $\frac{2}{3}$ harer

---

¹⁾ Pierson, Koloniale Politiek, blz. 79 vlg.

getalsterkte sedert hare komst in Indië. In het najaar van 1829 onderwierpen zich Dipo Negoro's grijze medestander Mangkoe Boemi en de dappere Sentot; in Maart 1830 kreeg De Kock te Magelang eindelijk ook den onophoudelijk achtervolgden Dipo Negoro zelf in handen, die zich schijnbaar tegen zijn zin en na herhaalde pogingen om alsnog als hoofd van den Islam op Java erkend te worden, gevangen liet nemen ¹⁾ met de 1700 volgelingen, die hij nog bij zich had. Hij werd dadelijk naar Menado, later naar Makassar overgevoerd, waar hij in 1855 stierf.

Thans kon Van den Bosch overgaan tot de invoering van zijn „cultuurstelsel”. Het geschiedde niet zonder hevig verzet van mannen als het lid van den Raad van Indië Merkus, die aan de denkbeelden van Muntinghe en Elout gehecht was maar ten slotte toch zijn ontslag niet nam. Van den Bosch breidde aanstonds de indigo-cultuur in de Preanger en Cheribon uit en organiseerde de suikercultuur over geheel Java, beide onder krachtig verzet van velen, niet het minst tegen de voordeelen („cultuurprocenten”), die de europeesche ambtenaren en de inlandsche regenten bij de opbrengst der cultures moesten „interesseeren” en zonder twijfel tot grove misbruiken en knevelarijen moesten leiden. De gedwongen cultuur van de van ouds aangeplante koffie, van thee en tabak, reeds tijdens Du Bus van belang, van kaneel, cochenille en peper werd thans met kracht doorgezet onder voortdurend verzet van Merkus en de zijnen, die niet ophielden op de nadeelen van het stelsel te wijzen. Zoo ging Van den Bosch vol energie voort met de uitvoering zijner denkbeelden maar het verzet van Merkus en diens talrijke medestanders onder de ambtenaren benevens het aangrijpende klimaat deden hem reeds spoedig naar terugkeer verlangen, mits zijn opvolger zijn stelsel verder zou kunnen uitwerken. Als commissaris-generaal optredend volgens de hem door den Koning verstrekte volmacht, wist hij den tegenstand in den Raad van Indië te breidelen; in den bekwamen J. C. Baud, uit Nederland als vice-president van dien Raad gezonden, vond hij een gewillig medewerker, weldra geheel ingewijd in zijne plannen en denkbeelden, die vooral ten doel hadden om „remises” uit Indië naar het moederland te doen vloeien ten einde de regeering aldaar in staat te stellen over vol-

---

¹⁾ Vgl. over deze gevangenneming: Kielstra in Tijdspiegel 1898, dl. I, blz. 83 vlg.

doende middelen te beschikken zonder telkens de hulp der Staten-Generaal op financieel gebied te behoeven. Bij zijn terugkeer naar het vaderland in Januari 1834 kon hij zijn stelsel in Indië als gevestigd beschouwen en het beheer aan Baud overlaten, vooral daar diens bevoegdheid tegenover het departement van koloniën zeer beperkt was. Het stelsel had wel nog niet de reusachtige voordeelen opgeleverd, die er reeds dadelijk van verwacht werden, maar reeds op het einde van het eerste jaar kon 3 millioen als winst worden overgezonden en in 1832 zeide Baud eerst 8, daarna 12 mill. toe; als normaal cijfer werd in 1834 dat van 10 millioen door Van den Bosch vastgesteld ¹⁾. Wel bleven aan het stelsel ernstige bezwaren kleven en klaagde men herhaaldelijk over slechte ambtenaren, gebrek aan kennis van de toestanden in de verschillende residentiën, knevelarijen van regenten en europeesche ambtenaren, uitzuiging van den eenvoudig als productiemachine behandelde Javaan, die werd geschat naar „geldswaarde per ziel”, maar Van den Bosch, bij zijn terugkomst in Nederland minister van koloniën geworden, dreef voortdurend den zeer afhankelijken gouverneur-generaal aan tot hooger remises, in 1836 zelfs gestegen tot een bedrag van 18 mill., al betuigde de gouverneur-generaal een jaar vroeger, dat reeds het „normale cijfer” met moeite te bereiken zou zijn.

De ambtenaren, door persoonlijke voordeelen gelokt, trachtten, met hulp van de eveneens bij hooge opbrengsten belang hebbende regenten, die opbrengsten zoo hoog mogelijk op te voeren en de prijzen voor het produkt en den arbeid zoo laag mogelijk te stellen; de beste landerijen in de dessa's werden voor de gedwongen cultuur in beslag genomen; de macht der regenten-familiën nam hand over hand toe en de willekeur was dikwijls schrikbarend; de onwillige dorpelingen werden met lijfstraffen en bedreigingen tot den arbeid gedwongen, verre boven het oorspronkelijk bedoelde aantal dagen en tot ongelijk veel meer dan het genoemde $\frac{1}{5}$ voor gouvernementscultuur bestemde werk; en wat het dagloon voor den arbeid betrof, daarop leed de javaansche bevolking zware korting, niet het minst door de betaling in minderwaardig kopergeld; waar

---

¹⁾ Van Deventer, Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, dl. II, blz. 608 vlg.

particuliere industrie bij uitzondering werd toegelaten, zorgde het gouvernement, dat het van de concurrentie geen last zou hebben. Geen rechten werden geëerbiedigd, waar het belang der cultures sprak: de staat, koopman en industrieel tevens, was onverbiddelijk. Zoo ontstond een hatelijk dwangstelsel, waarbij de europeesche ambtenaren en de inlandsche hoofden gezamenlijk welvoeren en de cultures groote voordeelen aan het gouvernement opleverden maar de arme Javaan, nauwelijks meer grond overhoudend om zijn rijst te teelen, op den duur gruwelijk werd uitgemergeld zoo goed als zijn grond.

Daarbij kwam reeds spoedig de behoefte der regeering aan voor-schotten van de Handelmaatschappij, die daarom moest ontzien worden en zich op hare beurt steeds grooter voordeelen uit den handel in en den overvoer van de produkten wist te bedingen. Door de regeering beschermd en bevoordeeld, beleefde zij dan ook jaren van grove winst en had ten slotte den financiëelen toestand der regeering zoo goed als geheel in hare macht¹⁾. Onder den opvolger van Baud, den volgzamen generaal De Eerens (1836), werd de verhouding steeds bedenkelijker, daar met het voortduren van den statusquo tegenover België de regeering in het moederland steeds meer geld noodig had, op steeds hooger remises aandrang en steeds hooger bedragen van de Handelmaatschappij leende of op grond van de vermoedelijke opbrengst der cultures ook bij anderen opnam, terwijl den gouverneur-generaal te Batavia door den energieke minister in Den Haag slechts zeer weinig vrijheid van handelen werd gelaten en de pers van het cultuurstelsel steeds forscher werd aangezet.

Zoo gelukte het Van den Bosch werkelijk den Koning tevreden te stellen en aan de regeering van het moederland enorme voordeelen uit de koloniën te bezorgen, terwijl de bloei der Handelmaatschappij tevens groote winsten verzekerde aan de aandeelhouders, onder wie de Koning een zeer aanzienlijke plaats innam — een toestand, die niet kon nalaten allengs in het land zelf ernstige bedenking te wekken, ook al werd met zorg door de regeering de ware omvang der voordeelen en der transacties met de Handelmaatschappij voor de Staten-Generaal en voor het publiek verborgen,

---

¹⁾ Tydeman, De Nederlandsche Handelmaatschappij, blz. 272 vlg.

zoodat alleen zeer enkele ingewijden ongeveer met den stand der zaken vertrouwd waren. Ook thans nog schijnt het niet mogelijk geheel na te gaan wat in die jaren als winst uit Indië naar het moederland vloeide of wat van de Handelmaatschappij is opgenomen. Het is echter zeker, dat van 1836 tot 1838 door de regering een schuld van 238 millioen „ten laste der overzeesche bezittingen” is aangegaan, welke schuld in 1839 met nog 56 mill. vermeerderd zou geworden zijn, als de minister Van den Bosch zijn plan ten volle had kunnen doorzetten ¹⁾.

De Staten-Generaal zagen eindelijk de noodzakelijkheid van krachtigen aandrang op verbetering in en het werd in veler oog steeds duidelijker, dat, al wist men het juiste niet van deze verhoudingen, er gebroken moest worden met het oude regeeringsstelsel, dat tot zoo ernstige misbruiken had geleid. Grondwetsherziening werd steeds meer de leus van allen, die de onhoudbaarheid van den toestand inzagen.

De ongunstige financieele toestand des lands was thans voor niemand een geheim meer, al kende niemand den waren omvang van de zaak, en de minister van financiën Beelaerts, steeds meer in het nauw gebracht, zag, toen de Handelmaatschappij zelve, verontrust over den omvang der geldelijke transacties, eindelijk weigerde langer geld aan den Staat voor te schieten, geen kans om de rente der staatschuld te betalen. Eene commissie onder leiding van den handigen minister van staat Van Gennep werd (7 Mei 1839) ingesteld om den blijkbaar verwarden financieelen toestand, waarvan de voorstanders der grondwetsherziening bij de begrootingen herhaaldelijk reeds een nog bescheiden gebruik gemaakt hadden om bij de regering op tegemoetkoming aan hunne wenschen aan te dringen, na te gaan en voorstellen tot verbetering te doen. Die verbeteringen waren het onderwerp van een advies ²⁾, dat Van Maanen in het voorjaar van 1839 uitbracht en waarbij hij weder als zijne meening te kennen gaf, dat de Grondwet „als zoodanig gaaf en ongerept bewaard” blijven moest, als zijnde „de steun en de grondslag van ons staatsgebouw”; alleen in zooverre achtte hij verandering noodig „als zij praktikaal of daadwerkelijk ten gevolge der belgische

¹⁾ Van Deventer, Bijdragen, dl. III, blz. 42/3.

²⁾ Papieren Van Maanen (Rijksarchief), N°. 188.

gebeurtenissen niet meer kan worden nageleefd". Bij de mededeelingen over de schikkingen met den Duitschen Bond over Limburg en Luxemburg in Juli 1839 betuigde de regeering, die in ieder geval op die schikkingen meende te moeten wachten, in verband met de vraag, of Limburg als eene provincie des rijks moest ¹⁾ worden aangemerkt, en door den financieelen toestand gedwongen, echter hare geneigdheid om met de Tweede Kamer „in overleg te treden omtrent de vereischte wijzigingen in de Grondwet". Deze mededeeling maakte werkelijk grooten indruk.

Eenige dagen later gaf een vurig liberaal, mr. Dirk Donker Curtius, redacteur der Arnhemsche Courant, zijn geruchtmakende brochure „Orde" uit, waarin hij scherp de regeering aanviel en niet minder de Grondwet, die hij wilde vervangen zien door „eene geheel nieuwe grondwet", door den Koning voor te stellen en te beoordeelen door nieuwgekozen afgevaardigden van stad en land, want de bestaande wet leverde, meende hij, „noodwendig" eene „regeering der middelmatigen bij een kundig vorst, der dommen bij een onkundig vorst, der intriganten bij een zwak vorst". Hij wenschte algemeene belangstelling te wekken voor de zaak, opdat men later zou getuigen: „zij handhaafden de orde en wisten de vrijheid door goede instellingen te bevestigen", terwijl anders het oordeel van het nageslacht zou luiden: „stilstand en zelfs teruggang waren hunne leus, in plaats van ontwikkeling en vooruitgang". Eene herziening zou de orde waarborgen, schreef hij verder, wanneer de drukpers werkelijk vrij bleef en de afgevaardigden alleen stemden volgens hun mandaat en niet, zooals thans dikwijls, „om gunst of voordeel", wanneer eindelijk de verkiezingen „onmiddellijk" zouden zijn.

Er verschenen nu spoedig ook andere artikelen en brochures, waaronder een, met den titel „Wanorde", zijn „revolutionnair" optreden gispte. Donker Curtius, die in de Arnhemsche Courant natuurlijk zeer geprezen was, antwoordde met een nieuwe brochure, waarin hij de bevoegdheid van de thans overgebleven helft der Staten-Generaal ontkende. Gevers Deynoot gaf eene beschouwing over de vroegere staatsregelingen in verband met de bestaande Grondwet, zich ook, maar in gematigder termen verklarend voor „rechtstreeksche verkiezingen",

---

¹⁾ Ibid. Advies van den ministerraad dd. 10 Juni (Papieren Van Maanen, Rijksarchief).

die daarentegen door het conservatieve Kamerlid Corver Hooft voor een volk als het onze even „ondienstig” werden gekeurd, als een verantwoordelijk ministerie of ontbindbare Kamers, terwijl hij een sterke monarchale regeering met contrôle van uitgaven en middelen door de volksvertegenwoordiging voor de beste hield.

Het belangrijkste der geschriften van dezen aard was zeker de „Aanteekening op de Grondwet” (Sept. 1839) van den leidschen hoogleeraar Thorbecke, die de op zijne colleges ontwikkelde denkbeelden hiermede algemeen bekend maakte door vergelijking der bestaande wet met de vroegere en de rechtstreeksche verkiezingen als „schoonen schijn” afkeurde; zijn uitvoerige, wat schoolsch voorgedragen opmerkingen lieten niet na in wijden kring belangstelling voor het onderwerp te wekken en de algemeene aandacht op zijn persoon te vestigen, al vonden vele liberalen zijne denkbeelden nog te conservatief en ging hij den conservatieven aan de andere zijde veel te ver¹⁾. De voornaamste couranten, de zeer vrijzinnige Arnhemsche, het gematigde Handelsblad, de conservatieve Avondbode, het ministerieele Journal de la Haye lieten zich over een en ander in verschillenden zin hooren en verspreidden hunne gevoelens onder de ontwikkelde burgerij, die met steeds meer belangstelling daarvan kennis nam.

Ook de regeering wijdde aan deze denkbeelden ernstige aandacht maar zij, nog altijd bestaande uit de conservatiefgezinde oude dienaren des Konings: Van Maanen, Verstolk van Soelen, De Kock, thans minister van binnenlandsche zaken, Van den Bosch, Beelaerts Van Blokland en Van Doorn van Westcapelle, bleek aanvankelijk niet gezind om eene ruime herziening aan te bevelen.

Voorzoover de Koning naar de meening van anderen placht te luisteren, hadden op het gebied der binnenlandsche zaken, behalve de minister voor dat departement Van Maanen, en sedert 1836 de staatssecretaris Van Doorn van Westcapelle, in die laatste hoedanigheid ook secretaris van den ministerraad, als deze bijeengeroepen werd, den meesten invloed op hem. Maar deze beide ministers waren uitermate conservatief en monarchaal gezind en gevoelden niets voor eenigszins ingrijpende grondwetswijziging. De ministerraad bood den 5^{den} September 1839 den Koning een zestal ontwerpen aan, geheel

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. III, blz. 43 vlg.

in den geest van het 10 Juni door hem goedgekeurde advies van Van Maanen, die de functiën van president van den ministerraad vervulde. Het aangeboden zestal betrof de door de scheiding van België noodzakelijke wijziging in de opnoeming der provinciën, de wisseling der zittingen van de Staten-Generaal, het aantal der afgevaardigden in de Tweede Kamer en dat der leden van den Raad van State.

De Raad van State zelf wees na onderzoek dezer voorstellen op de wenschelijkheid van nog andere wijzigingen en na eene ernstige conferentie van dit staatslichaam (16 Oct.) met den ministerraad liet deze eindelijk zijn oorspronkelijk gevoelen varen en ried den Koning thans, in overeenstemming met den Raad van State, op ruimer schaal aan de volkswenschen „bij tijds te gemoet te komen en zelve de initiative te nemen”, evenwel nog zonder „algeheele wijziging” der Grondwet en eerst nadat Limburg „in het grondwettelijk stelsel zal zijn opgenomen”¹⁾. De Prins van Oranje²⁾ drong eveneens na kennisneming van het zestal door de ministers voorgestelde ontwerpen van wet in overeenstemming met het advies van den Raad van State en de beloften van Januari 1831³⁾ op ruimere herziening ernstig aan en ontwikkelde zijn gevoelen nog eens in eene bijzondere nota⁴⁾. De thans voorgestelde ontwerpen waren alleen als gevolgen der afscheiding van België aan te merken, als de wettelijke bevestiging van „faits accomplis”, meende hij; zij zouden teleurstelling wekken, ook bij de Staten-Generaal; hij verdedigde schriftelijk het aannemen der „volle” ministerieele verantwoordelijkheid, met opgeven van de thans bestaande regeering „volgens ’s Konings wil alleen”, benevens werkelijk „wettelijke”, niet slechts „reglementaire” regeling van het kiesrecht, afschaffing der tienjarige begrootingen en betere regeling der landsverdediging; hij pleitte voor dit alles in het belang van het koninklijk gezag zelf. Maar de Koning wilde er niets van weten en hij opendé de najaarszitting der Staten-Generaal (21 October) slechts met de algemeene verklaring, dat „het tijdstip geboren” was „om over te gaan tot de „thans noodige wijzigingen der Grondwet”

1) Een en ander uit de papieren van Van Maanen (Rijksarchief), N°. 188.

2) Huisarchief, archief Willem II, N°. 199, dd. 23 Oct. 1839.

3) Zie boven, blz. 5.

4) Huisarchief, 11.

en dat „eene voordragt tot dat einde zou worden aangeboden.” En de Kamer antwoordde, dat zij die voordracht „met verlangen” tegemoet zag. Bij de behandeling der begrootingswetten gingen herhaaldelijk luide stemmen in de richting van ruime herziening op en eene door Van den Bosch voorgestelde nieuwe leeningwet ten laste van Indië tot voorziening in de behoefte aan 56 millioen werd in de Tweede Kamer met 39 tegen 12 stemmen verworpen gelijk eenige dagen later (23 Dec.) de wet tot vaststelling der begrooting voor 1840 na scherpe oppositie met 50 stemmen tegen en één voor, die van den minister van financiën, werd verworpen; zelfs eene credietwet voor 8, later 6 maanden en eene daarmede verbonden leening van 15, later 6 mill., werd niet dan met moeite, met 45 stemmen vóór en 14 tegen, doorgezet. Eerst de invloedrijke minister van koloniën Van den Bosch, wiens werk de nauwe verbinding der staatsfinanciën met de indische baten en met de werkzaamheid der Handelmaatschappij was geweest, daarna ook de minister van financiën zelf, Beelaerts van Blokland, zagen zich genoodzaakt af te treden. De ministerieele verantwoordelijkheid was dus feitelijk reeds ingevoerd, al wilde de regeering van de theorie niet weten. Maar de Koning, die zijne getrouwe dienaren niet ten eenenmale wilde verloochenen, toonde Van den Bosch de voortduring zijner gunst door hem bij zijn aftreden tot graaf te verheffen en de regeering, voor het oogenblik buigend voor den storm, veranderde de richting harer politiek geenszins, daar de Koning in zijne weigerachtige houding bleef volharden.

Bij deze discussiën ¹⁾ kwam eindelijk tot veler ergernis allerlei aan den dag omtrent de wijze, waarop de regeering vooral in de laatste jaren in de behoefte aan geld had trachten te voorzien: het bleek, hoe zij hare voor den Rijnspoorweg bestemde gelden had gebruikt voor het onderhoud van het leger, hoe zij had gehandeld met de indische baten en hoe zij de Handelmaatschappij door bedenkelijke toezeggingen en concessiën in verband met in Indië te wachten oogsten tot aanzienlijke voorschotten had bewogen. Zij kon zich natuurlijk niet behoorlijk verdedigen tegen de ernstige beschuldiging van ontduiking der contrôle van de Staten-Generaal en van geldelijke

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. III, blz. 54 vlg. Vgl. Handelingen over de herziening der Grondwet, 4 dl. ('s-Grav. 1840—42).

machinatiën, die den naam van knoeierijen ten volle verdienden; al bleef de persoonlijke reputatie der beide betrokken ministers — niet alzo die van andere regeeringsleden, zelfs niet de onbaatzuchtigheid des Konings zelve — buiten spel, op hunne werkzaamheid viel een zoo ongunstig licht, dat hunne positie onhoudbaar werd. En de telkens gebleken volkomen bekendheid des Konings met deze dingen deed duidelijk zien, hoe gegrond reeds de waarschuwingen van Hogendorp en de zijnen 20 jaren te voren geweest waren. Diens schoonzoon Warin, zijn medestanders Van Alphen, Van Dam van Isselt, Luzac en verscheidene andere, ook meer conservatieve leden als Van Nagell en Van Asch van Wijk lieten niet na de aandacht der Kamer op deze toestanden te vestigen en de betrokken ministers konden geen andere verdedigingsgronden vinden dan de bittere noodzakelijkheid om aan geld te komen; zij wezen tot hunne verontschuldiging op het dreigende staatsbankroet, waarvan bij de discussie herhaaldelijk melding gemaakt was. De regeering was ten slotte zoo gecompromitteerd, dat aan de verontwaardigde Tweede Kamer eenige voldoening moest worden gegeven.

Op den 30sten December eerst kwam de regeering er zoo toe hare reeds eenige maanden hangende zeer beperkte ontwerpen van grondwetsherziening bij koninklijke boodschap aan te bieden, waarna de Tweede Kamer volgens de bedoeling der regeering „tot nadere bijeenroeping”, dus voor onbepaalden tijd naar huis zou gezonden worden gelijk de onbeteekenende Eerste, nog altijd „ménagerie du Roi”, zich wel zou laten welgevalen. De Tweede Kamer, den ernst van het oogenblik begrijpend, liet zich echter zoo niet afschepen en besloot binnen 14 dagen hare zitting te hervatten.

Die merkwaardige zitting van het vroege voorjaar van 1840 was vrij stormachtig onder den indruk van de toenemende ontevredenheid hier te lande, die in verband met 's Konings huwelijksplannen en zijn deerlijk mislukte staatkunde van volharding tegenover België zich ook tegen dezen persoonlijk was begonnen te richten. Hem en zijn persoonlijk gouvernement verweet men den onhoudbaren financiële toestand, omtrent welks waren aard hier en daar een reeds niet meer duister vermoeden opkwam, terwijl de in verband wederom met het huwelijksplan stijgende spanning tusschen Roomsche en Protestant de natie opnieuw in twee scherp tegenover elkander staande godsdienstige partijen dreigde te verdeelen. Bovendien gaf

de onzekerheid in de europeesche politiek, waarin niet slechts de brandende oostersche kwestie op een oorlog tusschen Frankrijk en Engeland wees, aanleiding tot zorg maar ook de oude vijandschap tusschen Frankrijk en Duitschland — het was het jaar van Becker's strijdlied: „Sie sollen ihn nicht haben, den freien Deutschen Rhein” — herleefde. Ook met betrekking tot België, welks verlies, naar men wist, door het Koninklijk Huis nog steeds ten zeerste werd betreurd, terwijl Frankrijk zijne begeerige oogen op dit van ouds gewenschte gebied gevestigd hield. De Prins van Oranje, wel opperbevelhebber van het leger maar als zoodanig eigenlijk ondergeschikt aan den commissaris-generaal van oorlog, prins Frederik, die nog altijd bij zijn vader in hooge gunst stond, was in Juli 1839 met de algeheele leiding der landsverdediging belast en ontwierp in den zomer van het volgende jaar te midden van het dreigend oorlogsgevaar een verdedigingsstelsel, dat Amsterdam en de hollandsch-utrechtsche waterlinie tot uitgangspunten had ¹⁾. Maar dit plan kon alleen met aanzienlijke financieele offers worden uitgevoerd en waar zou men het geld vinden? Het gansche jaar hield de staatkundige spanning aan maar koning Louis Philippe, zijn rijk en zijn troon niet willende blootstellen aan een kamp met bijna geheel Europa en vredelievend als altijd, betoomde de toenemende oorlogszuchtigheid zijner nog altijd in napoleontische idealen zwelgende onderdanen, verving den vurigen Thiers, den bewonderaar der napoleontische aera, door den vredelievenden en gematigden Guizot en bereidde eene staatkundige schikking voor, die in 1841 tot stand kwam. Wat er later bekend is geworden omtrent een samenspanning der Orangisten in België, in verband met de wenschen van den Koning en den Prins van Oranje, bewijst, dat het land toen aan groote gevaren heeft blootgestaan, want het lijdt nauwelijks twijfel of zoowel van fransche als van engelsch-duitsche zijde was evenals in 1839 op België het oog gevestigd en het is meer dan waarschijnlijk, dat bij voorkomende gevallen de nederlandsche regeering zich niet buiten de dreigende verwickelingen had kunnen of willen houden.

Bij de koninklijke boodschap van 30 December ²⁾ was in blijkbaar door den minister-secretaris Van Doorn zorgvuldig gekozen termen

¹⁾ Bosscha, Willem II, blz. 603.

²⁾ De Bosch Kemper, dl. III, blz. 141 vlg.; Handelingen, dl. I, blz. 5 vlg.

met nadruk eene meer ingrijpende wijziging „onnoodig” verklaard als strijdig met den volksaard en gevaarlijk in de aanwezige omstandigheden, daar „volgens de bestaande grondwet de algemeene belangen van Nederland genoegzaam verzekerd zijn”. Maar de Koning betuigde toch „geneigd te blijven al datgene wat ons ter bevordering van het geluk der natie mocht voorkomen in dit opzicht noodzakelijk te zijn altijd tot een nader onderwerp onzer landsvaderlijke zorg en overweging te maken”. De regeeringsvoorstellen kwamen aan de wenschen tot eenige herziening van betekenis in het minst niet te gemoet. Er was daartoe meer noodig, zooals spoedig bleek.

De kort voor de heropening der Kamerzitting uitgegeven „Proeve van herziening der Grondwet” volgens de Aanteekening van Thorbecke, weldra gevolgd door eene dergelijke „Proeve” van Donker Curtius, waarin het beginsel der rechtstreeksche verkiezingen werd gehuldigd maar tevens een meer monarchale richting duidelijk merkbaar was, hield de natie levendig bezig, totdat de Kamerleden Luzac, Schimmelpenninck van der Oye, Corver Hooft, Van Dam van Isselt en Van Rappard bij het begin der zitting naast de regeeringsvoorstellen eenige andere wijzigingen van hunne zijde aankondigden¹⁾. De meerderheid waagde het niet tegenover de regeering dezen weg op te gaan en slechts een aantal losse opmerkingen werden bij de discussie te berde gebracht, waarbij bleek, dat ministerieele verantwoordelijkheid algemeen gewenscht werd maar rechtstreeksche verkiezingen en parlementaire regeering nog als „onnederlandsch” werden veroordeeld, zooals ook de conservatieve Van Asch van Wijk in een paar brochures van dit voorjaar betoogde. Met meer klem deed dit Groen van Prinsterer in zijn merkwaardige „Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin”, waarin hij, een algemeene herziening tegen 's Konings wil afkeurend, handhaving en ontwikkeling der beginselen van de oude Grondwet aanbeval en wel niet slechts naar den vorm maar „evenzeer wat het wezen der dingen betreft” in de „historische lijn”, met behoud van het „christelijk-protestantsch” karakter der natie, geregeerd als een „vrije” natie door een „grondwettig geregeld soeverein gezag”, niet door eene

---

¹⁾ Handelingen, blz. 11 vlg.

„dictatuur”, zij het dan een koninklijke als die van de laatste jaren.

Naar aanleiding van de bij de discussie in de Kamer gemaakte opmerkingen wijzigde eindelijk de regeering, die den Koning met moeite had overgehaald, hare ontwerpen in een vijftal en voegde nog een zevental „nadere” daaraan toe¹⁾. Terwijl de eerste vijf slechts door de afscheiding feitelijk noodige wijzigingen aangaven, geheel overeenkomstig 's Konings begeerte, waren de nieuwe voorstellen werkelijk van meer beteekenis in den zin van de meening van den Raad van State, thans door den ministerraad gevolgd. Zij betroffen de wettelijke regeling van het stemrecht in stad en land, de vermindering van het inkomen der Kroon tot 1¹/₂ mill., de geregelde mededeeling bij den aanvang van elke zitting aan de Staten-Generaal van de laatst ingekomen staten van ontvangsten en uitgaven voor de koloniën benevens wettelijke regeling van het gebruik der koloniale baten, de invoering van tweejarige begrootingen met vaste verdeling der uitgaven over de departementen en meerdere contrôle der ontvangsten en uitgaven door de Staten-Generaal, de voortaan periodieke aftreding der leden van de stedelijke raden, de aanstelling der leden van de Rekenkamer voor het leven, eindelijk de betere regeling der defensie, met name der militieplichten. Bovendien was o. a. in het eerste der vijf eerstgenoemde ontwerpen de in vergelijking met de andere al te bevolkte en feitelijk reeds lang in tweeën bestuurde provincie Holland nu in twee provinciën gescheiden en waren in die ontwerpen verscheidene wijzigingen van vormelijken aard gebracht. De regeering weigerde echter standvastig sommige bij de discussiën gehoorde wenschen — zooals die, welke ten doel hadden beperking der koninklijke macht betreffende de traktaten, de gratie-, dispensatie- en abolitie-verleening, de politie tegenover vreemdelingen, enz. — te vervullen. Met name weigerde zij de ministerieele verantwoordelijkheid in de Grondwet op te nemen, als deze iets anders moest zijn dan de reeds daarin in het algemeen erkende strafrechtelijke verantwoordelijkheid, terwijl toch — belangrijke concessie in beginsel — de „onschendbaarheid” des Konings reeds ook volgens haar „nimmer betwijfeld is geworden maar in het geheele staatsrecht van Nederland gelegen is”. Van „geheele herziening” der Grondwet, waarin de „hoofdbeginselen” daarvan zouden worden aangeroerd,

---

¹⁾ Handelingen, blz. 154 vlg.

verklaarde zij echter ronduit en nogmaals niet te willen weten gelijk zij zelfs twijfel uitte aan de werkelijke begeerte van de meerderheid der Tweede Kamer om zulk een herziening uit te lokken.

Nog voordat deze voorstellen in behandeling kwamen ¹⁾, moesten de naar aanleiding der verwerping in het najaar gewijzigde begrootingswetten behandeld worden. Het was duidelijk, dat deze omstandigheid vooral den Koning tot de gedane concessiën gebracht had; maar even duidelijk was het weldra, dat de Tweede Kamer op haar stuk zou blijven staan en ministerieele verantwoordelijkheid in den vollen zin des woords verlangde. De regeering, bevreesd voor een nieuwe verwerping der begrootingswetten, beloofde thans voor 1841 ook „volkomen opening van den staat en den toestand van alle 's lands geldelijke aangelegenheden zonder uitzondering”. Maar de Kamer wilde ook nu de openbare beraadslaging over de begrootingswetten nog niet aanvangen en stelde die uit, zoolang de in het nauw gebrachte regeering een voorstel van grondwetsherziening omtrent de ministerieele verantwoordelijkheid niet zou hebben toegezegd. Schoorvoetend kwam de regeering (16 Mei) eindelijk met dit voorstel aandragen en de Kamer ging daarna werkelijk tot de openbare behandeling der begrooting over. Maar ook nu nog bleef de toon der oppositie heftig, vooral tegenover den tijdelijken minister van financiën Van Gennep, die weinig vertrouwd werd, zoodat de begrooting der uitgaven eerst na lange discussiën met 32 tegen 22 stemmen werd aangenomen. Ook het voorstel over de behoeften van het Amortisatie-Syndicaat werd niet aangenomen dan nadat Van Gennep de spoedige opheffing dier instelling had beloofd; daarentegen ging het ontwerp van het eerste boek van Van Maanen's nieuwe strafwet er bijna zonder discussie door. De Tweede Kamer had voet bij stuk gehouden en dan ook feitelijk haar zin gekregen.

Toen begon 2 Juni in de Tweede Kamer de discussie over de grondwetsherziening ²⁾. Drie dagen hield zij aan. Zij liep voornamelijk over het niet-oproepen van limburgsche en luxemburgsche leden en de verhouding dier beide gewesten tot het rijk, over de door de voor Amsterdam's overmacht bevreesde noordhollandsche leden buiten Amsterdam niet gewenschte splitsing van Holland, over het

---

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. III, blz. 181 vlg.

²⁾ Handelingen, dl. II, blz. 1 vlg.

velen nog niet geheel heldere begrip der ministerieele verantwoordelijkheid en de uitvoering daarvan. Toen werden de voorstellen der regeering aangenomen, sommige zelfs met algemeene stemmen behalve dat over de militie, dat met 36 tegen 16 stemmen verworpen werd; dat over de verdeeling van Holland werd niet dan na hevigen tegenstand der Noordhollanders met 41 tegen 14 stemmen aangenomen. Nadat op 10 Juni een voorstel van de heeren Van Asch van Wijk, Corver Hooft en Van Sytzama betreffende eene slotbepaling voor de regeling van de Statenverkiezingen was aangenomen en de Kamer nog na inlichtingen van den minister Van Gennep besloten had tot de door de regeering voorgestelde opheffing van het Amortisatie-Syndicaat voorloopig niet over te gaan, werd de belangrijke zitting beëindigd met een onverwacht vriendelijk woord der feitelijk overwonnen regeering over de bevrediging der „redelijke wenschen” van allen, „wars van overdrijving”. De Koning had zich kort te voren in Rochussen, bekwaam en geacht financier uit Amsterdam, een definitieven minister van financiën, in Baud een nieuwen minister van marine en koloniën verschaft; vooral de keuze van den eerste wekte in wijden kring bevrediging, terwijl die van den laatste, hoewel hij als „schildknaap” van Van den Bosch bekend stond, wegens zijn bekende eerlijkheid, gematigdheid en bekwaamheid ook een goeden indruk maakte.

De Provinciale Staten wezen nu volgens de bepalingen der Grondwet een Dubbele Kamer aan tot behandeling der grondwetsherziening. In die Dubbele Kamer werden naast de meeste oude leden ook andere bekwame personen gekozen, onder wie Thorbecke, Groen van Prinsterer, de in 1836 wegens zijn oppositie door Utrecht uitgestooten Van Nes van Meerkerk, de nieuweling De Kempnaer, de eerbiedwaardige letterkundige Collot d'Escury. Maar van algemeene belangstelling bleek bij die verkiezingen nog zeer weinig: eenige brochures en courantenartikelen verschenen; uit Groningen alleen kwamen adressen tot afschaffing der Eerste Kamer en invoering der rechtstreeksche verkiezingen. En wat van belangstelling bleek was voor de te ondernemen grondwetsherziening niet bijzonder gunstig. Thorbecke had in eene (1 Aug.) naamloos verschenen brochure: „Wat kan de dubbele Kamer doen?” de wijze van behandeling der zaken besproken en twijfel geuit aan de

rijpheid der voorbereiding, ja een andere regeling voorgesteld; het Handelsblad sprak reeds het woord „ongenoegzaam” uit, dat weldra de leus werd der meest vooruitstrevenden, die een algeheele herziening noodig achtten.

Dat beloofde weinig goeds voor de discussie¹⁾, waarbij men dan ook dikwijls zeer heftig tegenover de conservatieve regeering te keer ging, ontevreden als men was over hare stijfhoofdigheid en haar thans steeds duidelijker aan den dag komend wanbeheer op financieel gebied. En daar men alle reden had om te vermoeden, dat de Koning zelf de grootste schuld aan het gebeurde had, kreeg deze oppositie meer en meer een voor dezen onaangenaam karakter, ofschoon de ministers getrouw de hun door den Koning opgedragen taak bleven vervullen, overtuigd als ook zij waren, dat van „algeheele” herziening geen sprake mocht zijn, wilde men niet het staatsgebouw in gevaar brengen, en dat zij zoo ver gegaan waren als eenigszins mogelijk was.

De na de opening der Dubbele Kamer op 4 Augustus eerst in besloten zittingen, daarna van 27 Augustus tot 2 September in het openbaar gevoerde discussiën waren werkelijk van bijzonder groot belang, veel belangrijker dan die in de oude Tweede Kamer. De brabantische Katholiek Van Sasse van Ysselt drong in eene harts-tochtelijke rede aan op eene ruime herziening der Grondwet volgens „vrijzinnige beginselen”, waarvan hij voor het millioen Katholieken onder de bevolking volledige erkenning van rechten verwachtte, vooral wanneer „onmiddellijke verkiezingen” werden ingevoerd²⁾. De Kempnaer gaf eene lange studie over de werking der grondwetten van 1814 en 1815 ten beste om scherp licht te laten vallen op de „onvolledigheid” der voorgestelde herziening³⁾. Van Nes van Meerkerk eischte in den geest zijner oude oppositie vereenvoudiging van het al te omslachtige staatsbestuur, betere regeling der ministerieele verantwoordelijkheid dan die nu was voorgesteld, betere regeling van het kiesrecht en het recht van amendement voor de Tweede Kamer⁴⁾. Groen van Prinsterer ontwikkelde opnieuw

---

¹⁾ Handelingen, dl. III, blz. 51 vlg.

²⁾ Ibid. blz. 312 vlg.

³⁾ Ibid. blz. 384 vlg.

⁴⁾ Ibid. blz. 416 vlg.

zijne „anti-revolutionnaire” bezwaren tegen de „zeer geringe verbeteringen”, thans voorgesteld ¹⁾, en verlangde tegenover de „liberale theoriën” der eeuw het volgen van „nationale beginsels”, gegrond op „het Evangelie”. Thorbecke eischte „volledige herziening” en stelde met Rau, Groen en De Kempnaer (8 Aug.) in eene zitting met gesloten deuren een ingrijpende wijziging van het reglement van orde voor, die de strekking had om „ruime” herziening mogelijk te maken maar zoo weinig instemming vond, dat de voorstellers zelve weldra op hun voorstel terugkwamen ²⁾. Met een tiental andere leden verklaarde hij daarna echter tegen alle ontwerpen te zullen stemmen, want hij achtte de „bekrompene wijziging van eenige artikelen” een groot gevaar en meende de bestaande ernstige gebreken van het staatsgebouw niet als een onverstandig bouwmeester te moeten oplappen door „hier en daar een enkelen steen in te voegen”, wat „reddeloos verval” ten gevolge zou hebben. Hij en drie liberale leden De Kempnaer, Van Dam van Isselt en Van Nagell, met zeven Katholieken: Van Sasse van Ysselt, Romme, Luyben, Mastboom, Storm, Gouverneur en Boeracker, verklaarden de aangeboden ontwerpen voor „ongenoegzaam” en stemden tegen alle.

De regeering, vooral na haar voorstel betreffende de ministerieele verantwoordelijkheid zeker van een aanzienlijke meerderheid, liet zich door den tegenstand van enkelen niet ontmoedigen. Zij lichtte bij monde van den minister van buitenlandsche zaken, Verstolk van Soelen, de verhouding van Luxemburg tot het rijk en de splitsing van Holland toe en verklaarde met eenige geringschatting den ondervonden tegenstand meer te beschouwen als „spiegelgevechten, bestemd om de wederzijdsche krachten te beproeven, te oefenen en ten toon te spreiden” ³⁾ dan „als middelen van overtuiging en geschikt om eene afdoende zegepraal te behalen”. Zij zag dan ook hare ontwerpen met groote meerderheid aangenomen behalve dat over de periodieke aftreding der raadsleden, dat na hevig verzet van de leden Feith, Copes van Cattenburch en Groen van Prinsterer werd verworpen met 74 tegen 29 stemmen, de laatste die van de

---

¹⁾ Ibid. blz. 320.

²⁾ Ibid. blz. 65 vlg.

³⁾ Ibid. blz. 101.

elf en van de zeer conservatieve elementen. De Eerste Kamer legde, zooals te verwachten was, niet het minste bezwaar in den weg en vereenigde zich den 4^{den} September met de voorstellen, waarna den volgenden dag de zitting werd gesloten en reeds den 14^{den} de afkondiging, van den 4^{den} gedagteekend, in de Staatscourant werd opgenomen; tien dagen later werd de thans gewijzigde Grondwet ook op het hertogdom Limburg toepasselijk verklaard.

Maar de Koning, hoewel toegevend aan den aandrang ook zelfs van den ministerraad om zijn tegenstand op te geven, was niet van plan zelf onder deze Grondwet en onder de veel veranderde tijdsomstandigheden te blijven regeeren.

De oude vorst gevoelde zich niet meer tegenover zijn volk den „landsvader” als hoedanig hij zich gaarne placht te beschouwen; hij bemerkte meer en meer, dat hij stond te midden eener nieuwe generatie, opgestaan sedert de gebeurtenissen van 1830 tot 1832. Er was door die gebeurtenissen in de bevolking van het Noorden iets wakker geworden, dat onder den indruk der rampvolle dagen van den „Franschen Tijd” ingeslapen scheen: de levenskracht, de levensmoed van een volk, dat onder de fransche heerschappij veel geleden had en door dat lijden zelf aan de eene zijde zijne volkseenheid beter dan te voren had leeren begrijpen maar aan den anderen kant onder den indruk van het ongeluk zijn lot met vertrouwen in handen had gesteld van een vorst uit het aloude Oranjehuis, met volledig vertrouwen hem de regeering overlatend. Maar de gebeurtenissen van omstreeks 1830 hadden dat vertrouwen geschokt, hadden bij velen den wensch gewekt naar hervorming en verbetering zoowel op het gebied van het staatswezen als anderszins, bij velen ook de begeerte doen ontwaken naar meerdere vrijheid van beweging dan het landsvaderlijke regeeringsstelsel hun schonk. Men begon ook hier te lande onder den invloed te komen van denkbeelden, die in het buitenland reeds krachtig ontwikkeld waren en eindelijk ook waren doorgedrongen in den ietwat tragen volksgeest der Nederlanders.

Op ieder gebied deed zich die invloed gevoelen. De onmiskenbaar nuchtere, eenzijdig rationalistische denkwijze, die zich uit de revolutionnaire begrippen van omstreeks 1795 geleidelijk ontwikkeld had en waarvan de deftig-kalme kanselredenaar Van der Palm de talentvolle woordvoerder mocht heeten, voldeed eene

steeds toenemende partij in de Nederlandsch-Hervormde Kerk niet langer. Men begeerde iets anders dan de rationalistische schriftverklaring van den franeker, later leidschen hoogleraar Regenbogen, iets anders dan de nuchter-bezadigde, bedachtzame „ethische” vrijzinnigheid van de leidsche hoogleeraren Clarisse, Borger en Kist, van den meer en meer voor de uitspattingen der kritiek bevreesden utrechtschen theoloog Heringa¹⁾. Men was niet langer tevreden met de kerkelijke organisatie onder leiding der Synode.

Deze had in haren secretaris Dermout een krachtig voorstander der nieuwe kerkelijke inrichting gevonden, terwijl de door den Koning aangestelde en hooggewaardeerde president der Synode van 1825 tot 1839, de arnhemsche predikant Donker Curtius, in overleg met den directeur-generaal voor eeredienst Van Pallandt tot Keppel, eveneens werkte in een richting, die leiden kon tot een vereeniging van alle Protestanten in één kerkverband en daarom de specifiek hervormde leer niet zoo streng meer handhaafde, in overeenstemming met de algemeene strekking der gematigde denkwijze. Het scheen niet onmogelijk, dat hier te lande gelijk in het naburige Pruisen een samensmelting van alle Protestanten tot een algemeen evangelisch kerkverband zou kunnen plaats hebben.

Tweeërlei verzet tegen deze meer en meer heerschende synodale richting deed zich weldra krachtig gevoelen. Aan de eene zijde verlangden velen naar de zegepraal van inniger godsvereering, inniger geloofsovertuiging in de Hervormde Kerk tegenover het formeele, waarin die Kerk dreigde op te gaan; aan de andere werd handhaving der oude streng hervormde kerkleer met steeds meer nadruk gevorderd. Bilderdijk's jongeren trachtten tegenover de „revolutionnaire” begrippen „het vonkelende licht der rechtzinnigheid” op den kandelaar te plaatsen. De vurige tot het christelijk geloof bekeerde joodsche dichter Da Costa had reeds in 1823 in zijn „Bezwaren tegen den geest der eeuw” getuigd tegen de lauwheid en afvalligheid van „der vad'ren leer”, tegen de „Sadduceën van onzen tijd”; de scherpzinnige bekeerling dr. Capadose en de groote stilist Groen van Prinsterer steunden dat getuigenis met de kracht

¹⁾ Vgl. over hen Reitsma, blz. 365 vlg.; Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, deel I, blz. 25 vlg.

van hunne schriftelijke vertoogen; de geleerde Van der Kemp handhaafde tegenover de voorstellingen van Ypey en Dermout in hun groot geschiedwerk de „eere der Nederlandsch Hervormde Kerk”. Een goedgeschreven boekje van den orthodoxen haagschen predikant Molenaar: „Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten” (1827), wees op de vage algemeenheid der door alle hervormde predikanten te onderteekenen formule, waardoor de deur werd geopend voor allerlei opvattingen omtrent de kerkleer, en verlangde krachtiger handhaving dier leer; het beleefde negen drukken in één jaar en wekte algemeene belangstelling zoowel bij de predikanten als bij de gemeente. Reeds begonnen in allerlei hervormde gemeenten, in de steden en op het platteland, buiten het officieele kerkverband „oefeningen” weder in zwang te komen, die door de heerschende richting met wantrouwen werden beschouwd, geleid als zij dikwijls werden door ongeleerden of halfgeleerden in tegenstelling met wat de op geregelde wijze gevormde predikanten verkondigden. Velen dachten daarbij aan wat kort te voren in het nog altijd sterk protestantsche Genève gebeurd was, waar tegenover de van Socinianisme beschuldigde staatskerk, een gemeente van „enkel geloovigen” was opgekomen, hetgeen bij de nauwe betrekkingen tusschen de waalsche Hervormden hier te lande en de zwitsersche Protestanten, onder invloed tevens van engelsch-methodistische denkbeelden, ook hier zou kunnen geschieden. Het zou ook hier aanleiding kunnen geven tot wat men in Zwitserland en Frankrijk reeds het „réveil”, het „nieuwe evangelie”, noemde, dat in den begaafden hoogleeraar te Lausanne Alexandre Vinet, den protestantschen Pascal, den beminnelijken strijder voor het goed recht der persoonlijkheid in geloofszaken, den verdediger op wijsgeerigen grondslag van het geweten als maatstaf van het geloofsleven, en in den vurigen geneefschen hoogleeraar Merle d’Aubigné voortreffelijke leiders vond. De zoogenaamde „Nieuwlichters” van Zwijndrecht vormden daarnaast reeds eene half-communistische secte van boeren en arbeiders, die bedenkelijke sporen van geestdrijverij vertoonde en vooral op het platteland van Zuid-Holland, te Polsbroek, Waddingsveen en elders aanhangers vond: zij wilden niet meer weten van doop en avondmaal, huldigden afwijkende denkbeelden omtrent het huwelijk en trachtten hunne gemeenschap in te richten naar wat de bijbel omtrent de oudste christengemeenten

meldde¹⁾. Die oefeningen en conventikelen werden door de heerschende synodale partij met wantrouwen gadeslagen en de Synode deed in 1834 reeds een verzoek aan den Koning om officieele vergunning tot het houden van dergelijke godsdienstoefeningen afwijzen.

Het geschrift van den jongen groninger hoogleeraar Hofstede de Groot: „Gedachten over de beschuldiging tegen de leeraars der Hervormde Kerk”, wekte in het voorjaar van 1834 te midden van deze verschillen niet minder opzien dan Molenaar's geschrift had gedaan. Het verdedigde rondit de stelling, dat men zich niet behoefde te houden aan de rechtzinnigheid volgens de Synode van Dordrecht maar de kerkleer alleen had te huldigen „voorzoover” (quatenus), niet „omdat” (quia) zij overeenkwam met „Gods woord”. Zijn veelgelezen boekje wekte hevige beroering in de Hervormde Kerk, ofschoon het aantal dergenen, die openlijk zijne partij kozen, aanvankelijk nog gering bleef, uit vrees vooral voor de toenemende neiging om den bijbel zelven niet zoo onvoorwaardelijk meer naar den letterlijken inhoud als het woord van God zelven te beschouwen. Ook De Groot's kleinere geschriften, met name zijn in 1833 uitgekomen: „Wien zult gij gelooven, den mensch of God?” scheen velen toe op bedenkelijke wijze het gezag des bijbels aan te tasten. En niet alleen in de Hervormde Kerk maar ook bij de Lutherschen, met name te Amsterdam, deden zich dergelijke verschijnselen voor de jonge luthersche proponent Kohlbrügge, die krachtig deelnam aan de oefeningen in den kring van Da Costa, Capadose en de hunnen, was reeds in 1827 heftig aangevallen op den lutherschen predikant Uckermann, een voorstander der algemeen evangelische richting, en klaagde hem bij zijn kerkbestuur aan als afvallig van de „zuivere luthersche leer”²⁾; hij hield niet op zijne denkbeelden in zijn kerkgenootschap en daarbuiten met diepen ernst te verkondigen.

Het viel niet te ontkennen, dat er weder een ernstige beweging op kerkelijk gebied gaande was. Groen, Da Costa en de hunnen verlangden reeds de uitzetting uit het hervormde kerkverband van de verkondigers van „gevaarlijke” leeringen; anderen bleven een-

---

¹⁾ Vgl. over hen uit een theologisch oogpunt: Maronier, De Zwijndrechtsche Nieuwlichters (1892); uit een algemeen sociaal: Quäck, in de Gids van Aug. 1892.

²⁾ Vos, blz. 110 vlg.

voudig aandringen op strenger vasthouden aan de beginselen der dordtsche vaderen; nog andere voorstanders dezer richting, bevreesd voor kerkelijke woelingen, maanden tot voorzichtigheid en matiging; de vooruitstrevenden hieven onder leiding van De Groot onversaagd de banier der volstreckte leervrijheid in de hoogte. Men richtte zich tot de Synode met verzoekschriften van allerlei aard, maar het hoogste kerkbestuur, huiverig om door eene beslissing nog heftiger strijd te doen ontbranden, weigerde die beslissing te nemen en veranderde de totnogtoe bij het kerkelijk examen gevolgde formule voor de proponenten niet. Toen rijpte bij sommigen, verontwaardigd over deze houding der Synode, het plan om zich van het bestaande verband der Hervormde Kerk af te scheiden en daarnaast een nieuw kerkgenootschap op den grondslag der „dordtsche beginselen” te stichten zooals reeds in 1823 de geestdrijver Vijgeboom in verschillende plaatsen getracht had te doen uit afkeer tegen de „booze verdraagzaamheid” in dingen van den godsdienst¹⁾.

Deze beweging tot afscheiding ging thans uit van den predikant te Ulrum, Hendrik de Cock, een vurig prediker, die van den kansel fel te keer ging tegen de onrechtzinnigheid zijner ambtgenooten en weldra in conflict kwam met zijn classicaal en provinciaal kerkbestuur wegens zijne beschuldigingen van afval van de „zuivere dordtsche leer”, van ontrouw aan de formulieren, van onwettigheid der kerkelijke inrichtingen van 1816, van ongeoorloofd gebruik der nieuwerwetsche evangelische gezangen in plaats van de oude psalmen uit de 16de eeuw. Het provinciaal kerkbestuur van Groningen, verbitterd door zijn scherpe aanklachten en zijn niet minder heftig openlijk verweer met mond en pen, bevestigde niet alleen de reeds door het classicaal bestuur over hem uitgesproken schorsing maar zette hem in Mei 1834 wegens voortdurende halsstarrigheid af. Zijn geestverwant Scholte uit het brabantse Doeveren kwam hem weldra te hulp en De Cock teekende nu den 14^{den} October te Ulrum met een aanzienlijk getal aanhangers een „acte van afscheiding en wederkeering” uit de Hervormde Kerk, welk voorbeeld door Scholte te Doeveren 1 November gevolgd werd, nadat ook hij door zijne kerkelijke overheid geschorst was geworden.

De beide geschorsten wilden zich evenwel niet aan hun vonnis

---

1) Vos, Gesch. der Vaderl. kerk, dl. II, blz. 252.

onderwerpen maar trachtten hun ambt te blijven vervullen, wat hevige opschudding in hunne dorpen en den geheelen omtrek veroorzaakte. Hunne zaak kwam voor de burgerlijke rechtbanken, die hun het recht tot prediking ontzegden, terwijl door inkwartiering van soldaten de orde gehandhaafd werd. Maar de vurige predikanten, thans in het Groningsche samenwerkend, gaven hun zaak niet op. Zij trachtten ook elders volgers te winnen, lieten zich niet door mishandeling en vervolging afschrikken ¹⁾ en vonden in hunne omgeving vooral onder de lagere volksklasse levendige sympathie, niet het minst toen De Cock te Groningen tot zware geldboete en gevangenisstraf veroordeeld was en Scholte te Appingedam eenige dagen in bewaring werd gehouden. Hun onversaagd optreden wekte algemeen de aandacht in den lande en hier en daar volgde een moedig predikant hun voorbeeld, telkens met herhaling van ongeregheden en de gevolgen van veroordeeling en inkwartiering, vooral in Groningen, Friesland en Drente, weldra ook te Amsterdam, Leiden en elders, zoodat in 1836 het aantal der „Afgescheidenen” op ettelijke duizenden berekend werd ²⁾.

De vraag rees weldra, of de regeering en de kerkbesturen tot deze bemoeijking en vervolging der Afgescheidenen rechtens wel bevoegd waren, een vraag, die door den leidschen hoogleeraar Thorbecke in het regeeringsorgaan, het Journal de la Haye, op juridische gronden bevestigend, door Groen van Prinsterer en de zijnen ontkennend beantwoord werd. De Koning zelf, de afseiding afkeurend, had echter reeds in 1835 grondwettige bescherming der Afgescheidenen zeer goed mogelijk verklaard, mits de orde door hen niet gestoord werd en de rechten der Hervormde Kerk ongeschonden bleven. In antwoord daarop verklaarde eene vergadering der Afgescheidenen, ingericht als eene „nationale Synode”, slechts de „dordtsche kerkorde” in eere te willen herstellen, maar dat „ten volle”, en vroeg diensvolgens den Koning erkenning en bescherming als wettig kerkgenootschap, als eene „in waarheid Christelijk Gereformeerde Kerk” of liever als „de” Gereformeerde Kerk, welker oude formulieren en erkende liturgie zij als de hare zeide aan te nemen. Het Koninklijk Besluit van 5 Juli ontzegde hun echter het voeren van den titel „ware

¹⁾ Vos, Groen van Prinsterer, dl. I, blz. 132 vlg.

²⁾ Ibid. blz. 154.

Gereformeerde Kerk" en erkende de nieuwe organisatie geenszins als gelijkgerechtigd met andere kerkgenootschappen, al konden zij onder zekere voorwaarden plaatselijke gemeenten vormen en huise-lijke vergaderingen houden. De Afgescheidenen weigerden dezen middenweg in te slaan en leden blijmoedig telkens weder nieuwe vervolging en smaad, wat tot allerlei woelingen aanleiding gaf. De Synode bleef daartegenover standvastig bij hare meening, dat de afscheiding onwettig was, en steunde de regeering gelijk zij door haar gesteund werd; zij wees nog in het begin van 1838 de inmenging terug der zwitsersche predikanten, die zich met een adres tot haar hadden gewend, en voegde hun de opmerking toe, dat de „frères à l'étranger," blijkbaar niet op de hoogte waren ¹⁾. Maar de Afgescheidenen, overtuigd van hun goed recht en ongezind om te bukken in deze zaak, die voor hen eene zaak van het geweten was, hielden aanvankelijk moedig stand en trotseerden de vijandschap der menschen, vasthoudend aan wat zij hooger stelden. Eerst op het einde van 1838 onderwierp zich de afgescheiden gemeente te Utrecht onder leiding van Scholte zelve aan de gestelde voorwaarden, weldra gevolgd door die te Groningen onder De Cock en door andere gemeenten. Verscheidene andere bleven hardnekkig weigeren en een aantal harer leden, meestal boeren en handwerkslieden uit het Noorden, zocht eenige jaren later (1846) in Noord-Amerika onder leiding van den predikant Van Raalte de volkomen godsdienstvrijheid, die zij hier te lande niet meenden ooit te kunnen verkrijgen. Zij vormden er in het toen nog onherbergzame Michigan de kern van de latere nederlandsche koloniën in en om Grand-Rapids, die in de tweede helft der eeuw tot hoogen bloei geraakten en omstreeks 1890 gestegen waren tot een bevolkingcijfer van $\frac{1}{4}$ mill., waaronder ruim 8000, die nog in Nederland geboren waren ²⁾.

Dit taaië verzet toonde, dat ook op godsdienstig, op kerkelijk gebied de geest van algeheele overgave aan 's vorsten inzicht, die na 1813 zoo lange jaren de noord-nederlandsche bevolking bezielde had, geweken was gelijk ook op staatkundig terrein hetzelfde verschijnsel viel op te merken. Maar er was meer. De vrome en smaakvolle Van Heusde, begaafd volger der platonische wijsbegeerte, schrijver

---

¹⁾ Reitsma, blz. 398.

²⁾ Kuyper, *Varia Americana*, blz. 60, 71 vlg.

van de „Soeratische school of wijsbegeerte voor de negentiende eeuw”, had door zijn onderwijs bij honderden leerlingen van alle faculteiten te Utrecht de grondslagen gelegd van vrijzinnige beschouwing aangaande het Christendom en de waarde van den bijbel. Het optreden van den vrijzinnigen Hofstede de Groot te Groningen vond luiden weerklank bij diens leerlingen, met name bij zijne groningsche ambtgenooten, den encyclopaedischen Van Oordt en den moralist Pareau. Met de groninger predikanten Van Herwerden en Amshoff gaf De Groot in 1834 een stichtelijk boek uit, „Christelijke betrachtingen”, waarin zij rondborstig opkwamen voor vrijzinnige beginselen op het gebied van kerkleer en bijbelkritiek. Weldra verscheen (1835) het groningsche tijdschrift „Waarheid en Liefde”, dat tegenover de „Nederlandsche Stemmen” van Groen en Da Costa, tegenover de „Reformatie” van Scholte en de zijnen met kracht opkwam voor de vrijheid van het kritisch onderzoek van den bijbel en de kerkelijke dogmata. De zoo opgekomen „Groninger School”¹⁾, door de drie genoemde hoogleeraren geleid en in een aantal handboeken voor de theologie hare denkbeelden encyclopaedisch ontwikkelend, vond allerwege grooten aanhang onder de jongere predikanten en streed onvermoeid tegen het platte rationalisme, tegelijk tegen den lauwen geest van het thans afgesloten tijdperk van Van der Palm en Heringa; zij verklaarde zich voor een wetenschappelijk opgevat Christendom, in praktisch-evangelische richting trachtend een oplossing te vinden voor de vragen van den dag en niet schromend zich te onttrekken aan de heerschappij van formulieren en dogmata, heil zoekend in zelfstandige studie van den bijbel op grond eener wetenschappelijk gevestigde meening omtrent Christus’ persoon en leer.

Nam deze kerkelijke beweging veler gedachten in beslag, een analoge beweging deed zich gevoelen op het gebied der letteren en bracht helderheid in de „nevelachtige atmosfeer des geestes”, die vóór 1830 had geheerscht²⁾. De lang verouderde „Vaderlandsche Letteroefeningen”, nog steeds onder leiding van den knorrigen, deftig-burgerlijken amsterdamschen boekhandelaar Yntema, die den duffen geestelijken dampkring in Nederland van omstreeks 1800

¹⁾ Reitsma, l.l. blz. 402 vlg.; Sepp, Pragmatische geschiedenis, blz. 138 vlg.

²⁾ Jonckbloet, dl. VI, blz. 172 vlg.; vgl. Verwey, Toen de Gids werd opgericht.

vertegenwoordigden, voldeden reeds lang niet meer aan de behoeften der nieuwere letterkundigen, hoewel zij nog met aanmatigende pedanterie heerschten op den nederlandschen Parnas ¹⁾.

Reeds had de „Recensent der Recensenten” (1805) van Kemper, Kinker en Wiselius „de eerste bazuin” geblazen en lieten omstreeks 1820 de Bilderdijkianen de tweede klinken. De derde bazuin was de verschijning van het prospectus van „De Gids” in Augustus 1836, het manifest eener jonge school, die breken wilde met de bekrompenheid en de partijdigheid, de ouderwetschheid en het bralende hollandsche chauvinisme. Bakhuizen van den Brink, Heye, Potgieter vooral waren de geniale leiders van een nieuw kritisch tijdschrift: „De Gids” (1837), dat onbarmhartig optrad tegen conventie en pathos, tegen sentimentaliteit en opgeschroefde bewierooking van alles wat „vaderlandsch” heette en door kritiek zonder genade, zonder aanzien van personen nieuwe grondslagen trachtte te leggen voor het geestelijk leven van den tijd. Wat zij en de hunnen in dat jonge tijdschrift gaven beloofde werkelijk veel, al was de toon van den „blauwen beul”, den harden geneesmeester van onnatuur, persoonlijke bespiegeling en bloote beschrijving in de letteren, verre van gematigd. Met kracht werd hun pogen gesteund door den ouderen fijnen stylist Geel, den leidschen hoogleeraar-bibliothecaris, die in zijn „Onderzoek en Phantasie” (1838) onbekrompen vrijheid, onafhankelijkheid van meening, breken met verouderde vormen predikte. En Kneppelhout’s „Studententypen”, geestig losse beelden van groote aantrekkelijkheid, Beets’ „Camera Obscura”, met haar vrijere taal en scherpe waarneming, Hasebroek’s eerste proeven van ernstigen humor in zijn „Waarheid en Droomen” toonden reeds wat er te wachten was van de toekomst, die in den jong gestorven Aernout Drost, schrijver van „Hermingard van de Eikenterpen”, in Jacob van Lennep met zijn „Pleegzoon” en zijn „Roos van Dekema”, met zijn „Nederlandsche Legendes” en zijn overigen rijken letterarbeid, in Oltmans met zijn „Loevestein” en zijn „Schaapherder” reeds voorloopers van beteekenis had gehad.

Een nieuwe tijd scheen aan te breken, niet alleen op het gebied der Kerk en der letteren. Van de overzijde der Noordzee deed sedert 1830 Stephenson’s stoomros zijn triomfalen intocht, voorafgegaan

¹⁾ Bakhuizen van den Brink, Studiën en schetsen, dl. III, blz. 478 vlg.

door de stoomboot, die den postwagen op de wegen, de aloude trek-schuit op de nederlandsche trekvaarten op den duur zou vervangen maar nog met wantrouwen werd bejegend en eerst langzaam ingang vond. Zoo was het, dat de Koning, die met zijn praktischen blik de beteekenis der spoorwegen zeer goed inzag, in 1834 den bouw van een spoorweg tusschen Amsterdam en Keulen voorbereidde maar uit gebrek aan financieele medewerking het plan moest opgeven. Eene leening voor een lijn tusschen Amsterdam en Arnhem werd in 1836 in de Tweede Kamer met 46 tegen 2 stemmen verworpen, terwijl de rotterdamsche Kamer van Koophandel daarentegen de inrichting van „snelvarende trekschuiten” tusschen Amsterdam en Keulen als veel doelmatiger aanbeval, een treurig bewijs van bekrompenheid en gemis aan inzicht in de toekomst¹⁾. Den 20sten September 1839 eerst werd de eerste spoorweg in Nederland, de Hollandsche IJzeren Spoorweg tusschen Haarlem en Amsterdam, feestelijk geopend.

De stoom dreigde een algeheele verandering te zullen brengen in de gansche nijverheid, die langzaam wel maar toch meer en meer den ouden weg verliet en van handnijverheid in machinale nijverheid overging, dank zij ook de reeks van machinale uitvindingen, die van Engeland uit op den duur haren weg hierheen zouden vinden. Reeds in 1832 was onder leiding van Thomas Ainsworth door de Nederlandsche Handelmaatschappij in Twente het nieuwe engelsche weefgetouw met de snelspoel ingevoerd²⁾. Ainsworth's weefschool te Goor, weldra naar Nijverdal overgebracht, werd het middelpunt van de hervorming der inrichting van de twentsche fabrieken. Ook hier kwamen stoomspinnerijen en stoomweverijen tot ontwikkeling, vooral te Enschedé en Almelo, weldra ook te Leiden en Haarlem.

En met die veranderingen in het verkeerswezen en de nijverheid, die evenwel hier te lande slechts langzaam, al te langzaam voortging in vergelijking met wat in België en de Rijnprovincie geschiedde, zou alom — Twente bewees het door vermeerdering der welvaart voor den wever en zijn gezin, zij het nog onder allerlei misbruiken en verkeerdheden³⁾ — ook de verhouding van

¹⁾ Van der Schalk, Kapitaal en arbeid in Nederland, blz. 67/8.

²⁾ Smissaert, Bijdragen tot de geschiedenis der ontwikkeling van de Twentsche katoennijverheid, blz. 36 vlg.

³⁾ Halbertsma, in Overijs. Almanak 1837: De weefschool te Goor.

den werkman tot zijn werk, tot den werkgever een belangrijke verandering moeten ondergaan. Het gansche maatschappelijke leven — Engeland en Frankrijk gingen voor — zou allengs op andere grondslagen moeten gevestigd worden. Een nieuwe staathuishoudkunde begon zich te verheffen, die aanmerkelijk afweek van de oude en verouderde stelsels, met name van het stelsel van bescherming, dat door de nederlandsche regeering steeds krachtig was voorgestaan. Ontwikkeling van het individueele initiatief door zoo weinig mogelijk staatsbemoeiing, door zoo groot mogelijke vrijheid werd meer en meer de leus der staathuishoudkundigen. Ook hier te lande begonnen de denkbeelden van fransche en engelsche staathuishoudkundigen bij sommigen ingang te vinden, al duurde het nog lang, eer de nederlandsche denkwijze deze denkbeelden ten volle in zich had opgenomen.

Ook op het gebied van den handel werd de behoefte aan ingrijpende hervorming der wetgeving steeds krachtiger gevoeld. Zoolang Nederland en België vereenigd waren geweest, had de noord-nederlandsche handel geen gelegenheid gehad zich ten volle te herstellen van de slagen hem in den Franschen Tijd toegebracht. Het stelsel, dat koning Willem I met zooveel energie en talent had voorgestaan en dat in het kort in deze formule kon worden samengevat: een aanvankelijk krachtig beschermde nijverheid en landbouw grondslag van een door verbeterde verkeerswegen onder gunstige voorwaarden eveneens beschermden handel, was niet dat der zonder eenig vast stelsel op winst aansturende voorvaderen geweest. Het had dan ook reeds vóór 1830 krachtig verzet gevonden van de zijde van Gogel en Van Høgendorp, Ouwerkerk de Vries en Alstorpius Grevelink, die aandrongen op terugkeer tot de oude vrijheid van den handel, waar deze vrijheid wenschelijk achtte, ja tot zoo groot mogelijke handelsvrijheid als de eenige voorwaarde, waarop de oude handel kon herleven. Het stelsel des Konings was echter met kracht gehandhaafd en, waarlijk, over het gansche rijk gerekend, had de regeering kort vóór 1830 op goede resultaten kunnen wijzen, al was nog slechts een begin van den bloei, dien zij van de toekomst hoopte, voor ieders oogen merkbaar.

De afscheiding van België had Noord-Nederland wederom aan eigen krachten overgelaten en het beschermende stelsel, thans niet meer door een sterke nijverheidsontwikkeling ten minste schijnbaar

in het gelijk gesteld, moest steeds krachtiger aanvallen verduren. Met nadruk werd meerdere handelsvrijheid door den amsterdamschen koopman geëischt en Van Hogendorp's schoonzoon Warin nam weldra in de Tweede Kamer de taak van zijn schoonvader over, terwijl het Handelsblad in denzelfden geest beschouwingen deed hooren. Maar de regeering bleef niettegenstaande alle klachten het beschermende stelsel getrouw, ja handhaafde hare meening, dat ook thans eene zelfs ten nadeele van den handel beschermde nijverheid de grondslag zou moeten blijven, waarop de nationale welvaart der toekomst zich zou vestigen. Zij sloot het oog voor de schitterende resultaten der toenemende handelsvrijheid in Engeland. Zij wilde niet hooren van het „laisser faire”, dat meer en meer in de kringen der staathuishoudkundigen gehuldigd werd en onthouding der regeering op het gebied van handel en nijverheid predikte. Zij wilde niet letten op berekeningen, die aantoonde, dat Engeland, Frankrijk, Antwerpen, Bremen, Hamburg snel in handelsbloei toenamen, terwijl de nederlandsche handel hoogstens stilstond. Zij weigerde mede te gaan in de richting, die meer en meer de richting van den tijd werd. Zij meende door middel van de Handelmaatschappij den uitvoer van nederlandsche nijverheidsartikelen, met name van katoenen goederen, naar Indië te kunnen regelen en door hooge rechten de mededinging der buitenlandsche nijverheid te kunnen uitsluiten, ook al moest zij in 1836 om Engeland tevreden te stellen ook de eigen katoenen en wollen stoffen met 12 $\frac{0}{10}$ te belasten ¹⁾.

Onder deze bescherming begon ten minste de katoennijverheid werkelijk te bloeien, al bleek spoedig, dat kunstmatige bevordering van dien tak van industrie op den duur aan de schatkist al te zware lasten zou opleggen, daar zij de verliezen der Handelmaatschappij op de gereedelijk door haar ingekochte manufacturen had te waarborgen, Ook de aanbouw van schepen werd kunstmatig aangekweekt, zoo zelfs dat in 1836 de Handelmaatschappij verklaarde, dat er te veel scheepsruimte voor de behoefte aanwezig was: de in 1831 aanwezige 1252 schepen met 82939 last waren in 1841 gestegen tot 1628 met 153333 last ²⁾. De assuradeurs dier schepen en ladingen

¹⁾ Zie De Lange, Proeve eener handelsgeschiedenis van Nederland, blz. 10.

²⁾ De Lange, blz. 13.

deden wel groote zaken en maakten aanzienlijke winsten, maar de reeders zelf bleven met hunne overbodige schepen zitten. De Nederlandsche Handelmaatschappij, door de regeering krachtig voortgeholpen, bracht onder het Cultuurstelsel hare invoeren tot een verbazingwekkende hoogte. De 27495 balen koffie, die zij in 1826 verscheepte, begonnen tegen 1840 het millioen te naderen; de suikerinvoer steeg van 12147 kranjangs en 5000 kisten in 1831 tot 120237 kranjangs en 1400 vaten in 1837; thee, kaneel, indigo, tin werden in steeds grooter hoeveelheid naar Europa gevoerd¹⁾, wat alles op den duur invloed zou moeten hebben op de prijzen, te meer omdat ook Brazilië met zijn suiker en koffie sterk op den voorgrond begon te treden.

De betere vooruitzichten voor de handhaving van den vrede deden na 1834 overal en ook hier te lande hopen op krachtiger ontwikkeling van den handel maar gaven tevens aanleiding tot gewaagde speculatiën, die niet nalieten wederom groote verliezen te veroorzaken, vooral in 1837, toen een algemeene handelscrisis, van Amerika uitgegaan, den engelschen handel trof en ook hier zware verliezen deed lijden — een getuigenis voor den onverbrekelijken samenhang der economische toestanden thans over de geheele wereld, die menigeen de overtuiging gaf, dat de studie der economische naast die der technische wetenschappen voor den koopman en den industrieel thans onontbeerlijker waren dan ooit te voren en dat die studie niet ruim genoeg kon worden opgevat.

Maar bij dit alles bleek meer en meer, dat nieuwe gedachten, nieuwe vormen allerwege in aantocht waren en de oude Koning, hoezeer een open oog behoudend voor alles wat er om hem gebeurde, was te veel achttiende-eeuwer om zich in dat nieuwe thuis te gevoelen, om met krachtige hand de leiding te nemen bij het noodzakelijke hervormingswerk, dat zoo weinig strookte met wat hij sedert jaren had verdedigd en gehandhaafd. Hij zag in, dat zijn tijd voorbij was, en hij besloot te wijken voor den aandrang, die van alle zijden tot hem kwam uit een wereld van gedachten, waarin hij zich niet geheel kon indenken. Voor den vorst als landsvader, zooals hij in Fulda geweest was en gemeend had ook in de Nederlanden

---

¹⁾ De Lange, blz. 19.

te zullen worden, was geen plaats meer in het Nederland van omstreeks 1840.

Op den 12^{den} September ¹⁾ gaf hij na overleg met zijn oudsten zoon den secretaris van staat Van Doorn en den getrouwen Van Maanen geheel onverwacht kennis van zijn „vast en onherroepelijk” besluit om af te treden. Niet alleen de noodzakelijkheid om voortaan te regeeren met verantwoordelijke ministers en onder wezenlijke contrôle der Staten-Generaal maar ook de ondervonden bittere teleurstelling ten opzichte van België, de persoonlijke tegenstand, dien hij niet het minst bij zijn huwelijksplan maar ook tegenover zijn totnogtoe gevoerd beheer had moeten ondervinden, waarschijnlijk ook de begeerte om het huwelijksplan als privaat persoon door te zetten, maar vooral zijn algemeene indruk van alles wat om hem veranderde en nog meer zou veranderen, bewoog hem tot den vooralsnog zeer geheim gehouden stap, die zelfs voor den Raad van State een geheim moest blijven. Van Maanen, Verstolk van Soelen en de staatsraad Van Pabst van Bingerden stelden met Van Doorn de noodige stukken en proclamatiën; de Koning begaf zich naar Het Loo, bereidde de afschaffing der bij den nieuwen koers, bij het loslaten der persoonlijke regeering overbodig geworden staatssecretarie voor en deed nog eenige opzienbarende benoemingen van gouverneurs in Utrecht en Friesland, van generaals en ridders van den Nederlandschen Leeuw. Toen riep hij tegen den 7^{den} October de prinsen, de voornaamste regeeringspersonen en het Hof naar Het Loo en deed daar op zeer eenvoudige wijze afstand van de regeering. Het geschiedde met eene treffende, door Van Maanen gestelde proclamatie ²⁾, waarin de Koning, de wijziging der Grondwet als punt van uitgang nemend, verklaarde na ernstige overweging en rijp beraad het wenschelijk te achten, dat „eene vaste krachtige mannelijke hand, jeugdiger leeftijd, bevrijd van den druk van geklommen jaren en niet weifelende door vroegere herinneringen” het landsbestuur in handen nam. Hij droeg dat bestuur daarom over aan den Prins van Oranje, den wettigen opvolger, en vertrok als „koning Willem Frederik, graaf van Nassau” onmiddellijk naar

---

¹⁾ Papieren Van Maanen (Rijksarchief), N°. 217: aanteekeningen over het bij den afstand gebeurde.

²⁾ De Bosch Kemper, dl. III, blz. 306 vlg.; Aant. blz. 97 vlg.

het buitenland, door slechts weinigen bij zijn afstand en vertrek in gemoede betreurd. Zoo weinig zelfs, dat spotbladen en spotprenten zich niet ontzagen om den vertrekkenden vorst de hatelijkste venijnigheden na te zenden, schimpscheuten van persoonlijken aard op de millioenen, die hij had verzameld, en op de huwelijksplannen met „Jetje Dondermond” zooals de gravin d'Oultremont in de volks-taal genoemd werd — scherpe tegenstelling met de wijze, waarop hij 27 jaren te voren was teruggekeerd; onedele verwijten aan den vorst, die zichzelf en het zijne vereenzelvigd had met het landsbelang.

HOOFDSTUK II.

DE EERSTE JAREN VAN KONING WILLEM II.

Met de grondwetsherziening van 1840 was het nederlandsche staatswezen een nieuw tijdperk ingetreden, waarin de persoonlijke regeering des Konings onder de werking der ministerieele verantwoordelijkheid en der meerdere contrôle van de Staten-Generaal aanzienlijk zou beperkt kunnen worden binnen de grenzen van beter omschreven constitutionneele bepalingen. Maar het bleek weldra, dat er feitelijk weinig veranderd was, weinig meer dan de persoon des Konings, terwijl de staatsdienaren en de vormen van het staatsbestuur ongeveer dezelfde waren gebleven. Alleen de staatssecretarie werd (20 Oct.) opgeheven en tot directeur van het „nieuwe Kabinet des Konings” werd in plaats van Van Doorn, die vice-president van den Raad van State werd, de referendaris A. G. A. van Rappard benoemd, een man van zeer gematigde beginselen en weldra 's Konings vertrouwde raadsman ¹⁾.

Willem II was een geheel ander man dan zijn vader. Reeds bij de inhuldigingsplechtigheden kwam zijne reeds bekende voorliefde voor militair vertoon en militaire omgeving duidelijk aan den dag. Ridderlijk en beminnelijk van aard, ter wille van het vaderland voor geen opoffering terugdeinzend, mededeelzaam en

---

¹⁾ Vgl. over hem zijn Levensbericht door De Bosch Kemper, in Levensber. van de Maatsch. der Nederl. Letterk., 1870, blz. 123 vlg.

vriendelijk, zelfs tot al te groote vertrouwelijkheid toe, innemend en goedhartig, levendig en opgewekt, zeer gevoelig voor indrukken, man van smaak, vrijgevig, ja verkwistend, evenmin financier als staatsman van aanleg, zeer weinig zelfstandig van oordeel, daardoor gemakkelijk over te halen en dikwijls het slachtoffer van intriganten en slechte raadgevers, weifelend en zenuwachtig in ernstige dagen, was de nieuwe vorst, met de beste voornemens, niet berekend voor de moeilijke omstandigheden, waarin hij zich weldra geplaatst zag. Zijn innemende persoonlijkheid waarborgde hem echter eene populariteit, die over hem en zijne regeering dikwijls een zachter oordeel deed vellen dan zijn vader ten deel gevallen was. Zijn fiere gemalin, de russische vorstendochter Anna Paulowna, verleende aan zijn schitterend Hof een nieuwen glans, verhoogd nog door de etikette, die thans de plaats innam van den burgerlijken eenvoud in den hofkring des vorigen Konings.

De voorstanders van een geheel nieuwen koers, de geringe ingenomenheid van den Koning met den gang van zaken onder zijn vader kennend, hadden gehoopt en verwacht, dat Willem II dadelijk de oude ministers op zijde zou hebben gezet. Wel geschiedde dit bij het departement van oorlog, waar de oude generaals Schuurman en Trip spoedig het veld moesten ruimen, maar de andere ministers bleven de regeering voeren, voorloopig ten minste, want de Koning wenschte hen niet dadelijk te ontslaan, al leende hij meer dan eens het oor aan Van der Capellen en andere verklaarde tegenstanders van het vorige bewind. Van een „homogeen” ministerie in meer parlementaire richting, waarop sommigen reeds dadelijk gehoopt hadden, was echter evenmin sprake als te voren. Maar lang duurde het aanblijven der oude regeeringsleden niet. Na Schuurman trad nog vóór het einde des jaars ook de leider van het departement van eeredienst, Van Pallandt van Keppel, af, niet gezind om den Koning ter wille te zijn in diens nieuwe kerkelijke staatkunde: 's Konings bekende geneigdheid om de Katholieken te ontzien en de meeningen van andersdenkenden zooveel mogelijk tot haar recht te doen komen, bracht hem namelijk reeds, overeenkomstig een aan de Katholieken gedane belofte, in November tot het instellen eener gemengde staatscommissie om de in den laatsten tijd herhaaldelijk uitgesproken bezwaren van katholieke en orthodox-protestantsche zijde tegen het bestaande lager onderwijs te onderzoeken.

Vooral van orthodox-protestantsche zijde waren in de laatste jaren namelijk ernstige bedenkingen gemaakt tegen de schoolwet van 1806, in nauw verband ook met het verzet tegen de in het Hervormde kerkgenootschap zelf heerschende richting. Groen van Prinsterer had in de Dubbele Kamer zijn stem verheven tegen het „onchristelijk” karakter dier wet uit den revolutietijd, tegen de algeheele uitsluiting van den bijbel van de volksschool, wanneer de roomsche geestelijkheid daartegen bezwaar inbracht, tegen het neutraliteitsbeginsel overeenkomstig de toenmalige denkbeelden in die wet gehuldigd, waardoor naar zijne meening alle vormende kracht aan het onderwijs werd ontnomen. Streng protestantsche huisvaders klaagden, dat de scholen evenzoo bedorven waren als de kerken, en hielden hunne kinderen thuis of lieten hen door bijzondere onderwijzers volgens hunne beginselen onderwijzen, wat hun echter door de overheid, wanneer deze het bemerkte, met geweld belet werd ¹⁾. De Katholieken van hunne zijde klaagden eveneens over de met de leerstellingen hunner Kerk strijdige begrippen, die den kinderen op de staatschool van Van der Palm en Van den Ende werden ingeprent.

De commissie, samengesteld uit den thans invloedrijken Van der Capellen, Van Wijckerslooth, bisschop i. p. i. van Curium, Groen van Prinsterer, Van Hugenpoth tot Aerdt, roomsch lid der Eerste Kamer, en de professoren Des Amorie van der Hoeven, remonstrantsch hoogleeraar uit Amsterdam, en Kist uit Leiden, legde hare denkbeelden weldra neder in een verslag, dat de wenschelijkheid om aan de geopperde bezwaren van staatswege tegemoet te komen in het licht stelde. Dit verslag gaf aanleiding tot het opzienbarende Koninklijk Besluit van 2 Januari 1842, waarin bemoeijking van het bijzonder onderwijs werd tegengegaan door het openen van gelegenheid tot beroep op Gedeputeerde Staten, benoeming van leden der schoolcommissiën en van onderwijzers zooveel mogelijk uit verschillende gezindten werd toegezegd en aan predikanten en geestelijken het recht werd geschonken onderzoek te doen naar de in de school gebruikte leerboeken en daartegen bezwaren in te brengen. Het besluit, door de talrijke voorstanders der bestaande schoolwet veroordeeld als een betreurenswaardige concessie aan

---

¹⁾ Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, dl. I, blz. 260.

het drijven van hen, die het volksonderwijs weder aan de leiding van den staat wilden onttrekken om het aan die der kerkgenootschappen terug te geven, veroorzaakte een hevigen pennestrijd, die reeds dadelijk den hier te lande zoo gemakkelijk op te wekken godsdiensthaat opnieuw voedsel moest geven.

Met de gelijktijdige nieuwe beweging in den boezem der Nederlandsch Hervormde Kerk ¹⁾ hing de thans geopende schoolstrijd zonder eenigen twijfel nauw samen. Die beweging betrof vooral wederom de vraag, of de Algemeene Synode dier Kerk het recht had om, zooals zij in de laatste jaren herhaaldelijk had gedaan, te weigeren te midden van den strijd der meeningen omtrent de leervrijheid een ondubbelzinnige orthodoxe verklaring te geven aangaande de door aankomende predikanten te onderteekenen formule. De Synode, krachtig gesteund door de Groninger School, had zich onder de beproefde leiding van den ouden Donker Curtius verzet tegen pogingen om de Kerk „twee eeuwen terug te zetten” en de „kerkleer van Dordt” weder in te doen voeren; ook na den dood van haren grijzen leider in 1839 verliet zij haar standpunt, dat van de organisatie van 1816, niet. Een aantal adressen gewerd haar in 1841, waarbij door tal van orthodoxen in haar kerkverband aangedrongen werd op wederinvoering der oude formulieren van eenigheid en der oude kerkreglementen; ds. Moorrees te Wijk bij Heusden verzamelde bijna 9000 namen op het zijne, op de Veluwe deed zich een sterke beweging gevoelen; daartegenover kwamen vooral uit het toen sterk „groningsche” Noorden des lands adressen in, die op handhaving van de feitelijk bestaande leervrijheid aandrongen als overeenkomstig de behoeften van den tijd. Ook tot de regeering zelve richtte zich de ijverig werkzame orthodoxe partij met een adres maar deze antwoordde bij ministerieele verklaring koelweg en voorzichtig, dat zij zich met zuiver kerkelijke zaken niet wilde inlaten.

Het merkwaardigste adres was wel dat van zeven haagsche heeren: Dirk van Hogendorp, Gevers, Capadose, Groen van Prinsterer, Elout, Singendonck en Van der Kemp, allen uit den ouden bilderdijkschen kring, die in Mei 1842 een lang en merk-

---

¹⁾ Vos, Groen van Prinsterer, blz. 188 vlg.; Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk, blz. 404 vlg.; Sepp, Pragmatische geschiedenis blz. 138 vlg.

merkwaardig vertoog bij de Synode indienden, waarin zij met klem van redenen opkwamen voor de wenschen der orthodoxe partij in zake het gezag der formulieren, de opleiding der predikanten, het verband tusschen volksonderwijs en Kerk en de wijziging van het kerkbestuur. Zij richtten zich scherp tegen het „synodale geloofsformulier”, tegen de Groninger School en haar tijdschrift „Waarheid en Liefde”, tegen de door hare voorstanders als „evangelisch” aangemerkte vrijzinnige uitlegging der kerkleer, die, naar zij meenden, moest worden gehandhaafd zooals de dordtsche vaders hadden vastgesteld, tegen de leervrijheid, tegen het staatsonderwijs, tegen de volgens hen onwettige kerkregeling van 1816 en hare gevolgen voor de „Vaderlandsche Kerk”, onder welken naam zij de Nederlandsch Hervormde bij voorkeur plachten aan te duiden. Geweldig was de sympathie zoowel als de tegenstand, door dit „haagsche adres” in alle kringen der protestantsche bevolking gewekt. Brochures en spotprenten, verklaringen en vertoogen volgden elkander op in onafzienbare reeks. De kerkelijke besturen met verreweg de meeste predikanten en de overgrootste meerderheid der ontwikkelde burgers in stad en land stonden aan de zijde van Hofstede de Groot en de vrijzinnigen; de orthodoxe aristocratie daarentegen gaf hare instemming met de haagsche heeren duidelijk te kennen; de kleine burgerij en de boeren lieten zich nog weinig hooren maar toonden, waar zij dit deden, levendige sympathie voor Groen en zijne vrienden.

Op het veelbesproken haagsche adres van 1842 werd dit en het volgende jaar geantwoord met adressen in tegenovergestelden zin en Hofstede de Groot hield te Groningen een aantal „voorlezingen over de opvoeding des menschedoms door God”, die groote geestdrift wekten en weldra in druk verschenen. Maar de Synode, hoewel voor de vrijzinnige opvatting gestemd, weigerde op den aandrang tot krachtig partij kiezen in te gaan en besloot uit voorzichtigheid tegenover de opgewekte kerkelijke hartstochten te blijven bij hare algemeene verklaring over de wenschelijkheid der handhaving van „betamelijke vrijheid van onderzoek en prediking”. Zoo kwam de opwinding allengs tot rust, al gaven Groen en de zijnen hun agitatie volstrekt niet op. Zij sloten zich in Augustus 1845 aaneen tot eene vereeniging van „Christelijke Vrienden”, die in Amsterdam haren zetel had en waarin Beets, Van der Brugghen, Capadose, Da Costa, Groen van Prinsterer, Elout van Soeterwoude,

Koenen, baron Mackay, Wormser en andere gematigde zoowel als scherpere orthodoxen zich samenvoegden om hunne denkbeelden onder het volk te verspreiden en te verdedigen. Hun tijdschrift, de „Christelijke Stemmen”, nam weldra zeer in invloed toe, gesteund dikwijls ook door den kring der mannen en vrouwen van het Reveil, dat zich anders meer op het gebied van praktischen godsdienst dan op dat van het dogma bewoog.

Het Reveil beleefde in dezen tijd zijn schoonste dagen¹⁾. In de stemmige zalen der amsterdamsche patriciërs van Heeren- en Keizersgracht en in enkele aristocratische salons van Den Haag klonken bij zijne „réunions” de welsprekende stemmen van zwitsersehe en fransche predikers naast die van leeken als Da Costa, De Clercq, Koenen en Capadose, van de predikanten Heldring en Kohlbrügge, in tegenstelling met de door de meeste predikanten van den kerkekansel verkondigde begrippen een klein maar aandachtig gehoor onder gebed en gezang opbouwend in innig „dierbaar” geloofsleven door het lezen en overdenken van de historisch-epische verhalen uit den bijbel, waarbij de handhaving van de kerkleer op den achtergrond trad tegenover de behoefte aan voedsel voor het hart. Het is de merkwaardige kring, waarin na den bijbel Zschokke's „Huisboek” met zijn innige godsvrucht naast Thomas a Kempis' „Navolging”, Vinet's wijsgeerige geschriften en de preeken van Merle d'Aubigné de geliefkoosde lectuur waren, dikwijls leidend tot een zich ernstig verdiepen in de macht van de zonde over den mensch en de worsteling om te komen tot de „verlossing”, tot de „onweerstaanbare genade”, die het deel zou worden van den „tot een nieuw leven bekeerde”, zich afzonderend van de „booze wereld” — een kring, die een oogenblik dreigde in ziekelijk mystiek ascetisme ten onder te gaan maar zijn redding vond in zijn gevoel van plicht tegenover de „zondige wereld”, die hij door evangelisatie, door prediking, door huisbezoek, door onderwijs op de school, door zendingswerkzaamheid in het algemeen hoopte te bekeeren tot het „ware geloof” in Christus, de „eerste voorwaarde” van „werkelijk geloofsleven”. Die laatste richting bracht het Reveil op den weg der weldadigheid en der maatschappelijke

---

¹⁾ Pierson, Oudere Tijdgenooten, blz. 35 vlg., 70 vlg.; Vos, blz. 90 vlg., 169, 233, 275, 283 vlg.

verbetering, waarvan het asyl voor gevallen vrouwen Steenbeek te Zetten (1848) een der eerste vruchten is geweest en waaraan menige andere stichting van philanthropischen aard haren oorsprong heeft te danken. Vooral daardoor is het Reveil een verschijnsel van blijvende beteekenis in het nederlandsche volksleven geworden.

Ook de Groninger School breidde haren invloed uit en zag hare vertegenwoordigers niet slechts in het Noorden, maar allengs ook in Holland als predikanten optreden. En daarnaast legde de nieuwere bijbelkritiek op het voetspoor van Strausz en zijne Tübinger school bij monde van den jongen hoogleeraar Scholten te Leiden, wiens scherpe denkkraft en heldere betoogtrant hem tal van geestdriftige volgers verschafte, den grondslag voor een nieuwe partij, nog krachtiger dan de groningsche richting vooruitstrevend in de Nederlandsch Hervormde Kerk.

Maar niet alleen in den boezem dier Kerk woelde en giste het in dezen tijd. De tegenstelling tusschen Protestant en Katholiek, in den ganschen tijd der vereeniging met het Zuiden een oorzaak van voor het bestaan des Rijks gevaarlijke oneenigheid gebleken, kwam na de afscheiding van België met niet minder kracht aan het licht. In het noordelijke deel, thans voorgoed weder afgezonderd van het Zuiden, had als vroeger eene katholieke minderheid te kampen met een sterke protestantsche meerderheid, als van ouds weder geneigd tot verzet tegen de rechtmatige wenschen naar volkomen gelijkstelling der lang achter gestelde tegenpartij, die begon te ontwaken uit hare berustende terughouding. De kansen der Katholieken schenen te rijzen, nu Willem II koning was geworden, wiens welwillende gezindheid tegenover het katholieke geloof bekend was en van wien men wist, dat hij persoonlijk tegen de protestantsche kerkleer en kerkvormen bezwaren had, met name tegen al te groote vrijheid op het gebied der kerkleer en tegen het „republikeinsche” kerkbestuur, waartegenover hij veel gevoelde voor beperking van bijbellectuur, voor meer rekening houden bij den eeredienst met de behoefte aan zinnelijke gewaarwordingen, aan schoonheid en kunst, ten slotte voor hierarchische kerkvormen als in de roomsche en anglikaansche Kerken ¹⁾.

Reeds tijdens de regeering van koning Willem I hadden katholieke

---

¹⁾ Bosscha, Leven van Willem II, blz. 644 vlg.

schrijvers als Lesage ten Broek, de bekeerde zoon van een groning-schen predikant en hoogleeraar, in de „Godsdienstvriend”, de „Morgenstar”, later in de „Catholyke Stemmen” getracht voor de belangen der Katholieken in het Noorden op te komen, vooroordeelen te hunnen opzichte te bestrijden en op het gebied der bijna uitsluitend in protestantschen zin geschreven vaderlandsche geschiedenis hun afwijkend inzicht te doen kennen ¹⁾. In het tijdschrift „De Katholiek” (1842) hadden zij reeds een „godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift”, waarin zij hunne denkbeelden op wetenschappelijk gebied ontwikkelden onder leiding van professoren uit de katholieke instellingen van onderwijs te Warmond, Voorhout (Hageveld) en Katwijk als Borret, Broere en Van Vree, en van ijverige leeken als de advocaten Leesberg en Meylink. Het tijdschrift prijkte met het veelzeggende motto: „vindicamus haereditatem patrum nostrorum”. Ook de dagbladers werd tot hetzelfde doel aangewend, vooral sedert naast de „Noord-Brabander” (1829) het tijdschrift „de Spectator” onder de leiding van de begaafde jonge letterkundigen dr. Cramer en Alberdingh Thijm van een tooneelblad een algemeen letterkundig tijdschrift werd, om in 1846 plaats te maken voor het amsterdamsche katholieke blad „De Tijd”. Eene „Roomsche-Catholijke Maatschappij tot verspreiding van roomsche volkslectuur” had reeds van 1820 tot 1823 bestaan, terwijl de liefdadige Vincentius-vereeniging en de roomsche Vereeniging van Weldadigheid bewijzen waren van toenemende samenwerking der Katholieken op maatschappelijk gebied. Men dacht zelfs aan de vestiging eener groote Roomsche volksmaatschappij in den geest van het Nut. Jonge talentvolle mannen als Cramer, Smits en Thijm stelden zich met geestdrift in dienst van hun kerkgenootschap, door de meer voorzichtige ouderen nauwelijks in toom gehouden bij hun streven om aan de Katholieken een ruimere plaats in volksleven en staatsbestuur te verschaffen.

Onder de hangende vraagstukken ten opzichte van de Katholieken nam dat van het nog steeds niet uitgevoerde Concordaat van 1827 een voorname plaats in ²⁾. De vraag was, of het na de afscheiding van België nog zou moeten of kunnen gelden voor de noordelijke gewesten alleen, wat de regeering van Willem I niet betwijfeld had

¹⁾ Albers, Herstel der hierarchie, dl. II, blz. 5 vlg.

²⁾ Ibid. dl. I, blz. 393 vlg. Zie mijn dl. VII, blz. 413 vlg.

maar de Tweede Kamer niet algemeen beaamde en bij de protestantsche bevolking op grooten tegenzin stuitte. De scheiding der noord-brabantsche, zeeuwsche en limburgsche parochiën van de thans belgische bisdommen Luik en Gent in 1840 en 1841 scheen te doen zien, dat de pauselijke Stoel, gebruik makend van de welwillende gezindheid des Konings, thans het Concordaat ook voor het Noorden wilde toepassen; in Noord-Brabant en Limburg werden intusschen voorloopig slechts apostolische vicariaten ingericht. Reeds eene maand na de inhuldiging van Willem II lekte uit, dat men in 's Konings omgeving werkelijk ernstig dacht aan invoering van het Concordaat, hetgeen onmiddellijk aanleiding gaf¹⁾ tot waarschuwingen en zelfs ernstig verzet van protestantsche zijde tegen de heillooze voornemens van „Loyola's nakroost”, tegen het gevreesde „orgespel der bisschopskerk”. Een aantal anti-Roomsche pamfletten verscheen in het licht, van Roomsche zijde beantwoord met handhaving van het goed recht der Roomschen op een organisatie in bisschoppelijken vorm, daar de Grondwet immers volkomen godsdienstvrijheid verzekerde. Het bleek, dat van protestantsche zijde de vrees voor „paapsche stoutigheden” nog verre van geweken was en dat de minste aanleiding voldoende kon wezen om den ouden anti-Roomschen geest weder krachtig te voorschijn te doen treden. Voorzichtigheid scheen wenschelijk bij de behandeling ook dezer teedere kwestieën en zoowel de regeering als de leiders der Katholieken zelf zagen dit in.

De regeering ook van Willem II²⁾ was echter van gevoelen, dat het Concordaat van kracht gebleven was voor het Noorden, en overwoog zelfs de vraag, of het niet geraden scheen de daartegen gerichte pamfletten van harentwege te bestrijden. Ofschoon zij tot het besluit kwam dit vooralsnog niet te moeten doen, gaf zij in 1841 eene verzameling van officieele stukken betreffende het Concordaat, waaruit hare meening duidelijk bleek. De Koning zelf ging verder. Hij liet zich bij zijn bezoek aan Amsterdam in April van dat jaar uit, dat weliswaar de oude „zeven provinciën” geen bisschoppen zouden krijgen maar dat te Roermond en Den

¹⁾ Albers, dl. II, blz. 413 vlg.

²⁾ Vgl. hare nota's en rapporten in het niet gedrukte Jaarboekje van den R. K. Eeredienst over 1845, waaruit bij Albers (blz. 420 vlg.) breede aanhalingen.

Bosch die prelaten aangesteld zouden worden¹⁾: zoo zou het verzet van protestantsche zijde — meende men — allengs luwen en de katholieke partij eenigszins tevreden gesteld worden, te eer omdat vele Roomschen geen bisschoppen voor Nederland verlangden maar op de oude wijze bestuurd wilden worden²⁾.

De hier welbekende mgr. Capaccini, van ouds met den Koning persoonlijk op goeden voet, kwam weder in Den Haag als leider der hollandsche „missie” en pauselijk internuntius en bracht na onderhandeling met de nederlandsche regeering de zaak werkelijk tot stand: den 9^{den} October 1841 werd een onderhandsche overeenkomst geteekend, waarbij de Koning den wensch te kennen gaf, dat de Paus in het rijk en de koloniën geen eigenlijke landsbisschoppen maar alleen bisschoppen i. p. i. zou aanstellen, en daartegenover beloofde het lager onderwijs te zullen regelen op bevredigende wijze, terwijl de „jansenistische” bisschoppen voortaan niet als zoodanig zouden erkend worden. Op deze wijze werd de zaak voorloopig geregeld. Ofschoon de Roomschen over den reeds onder Willem I werkzamen directeur der zaken van hunnen eeredienst, De Pelichy, niet zeer tevreden waren, omdat hij naar hunne meening te veel den ouden sleur volgde en te weinig gebruik scheen te willen maken van de veranderde omstandigheden, bleef deze tot zijn dood in 1844 gehandhaafd. De internuntius verliet nog in het jaar der overeenkomst Den Haag.

Een en ander was evenwel niet tot stand gekomen, zonder dat van protestantsche en oud-Roomsche zijde ernstig was geprotesteerd tegen deze concessiën aan de Roomschen, die men meende te moeten toeschrijven aan de nauwe betrekkingen tusschen den gaarne te Tilburg vertoevenden Koning en den pastoor aldaar, Johannes Zwijsen³⁾, die zich thans tot coadjutor van den apostolischen vicaris van Den Bosch aangesteld zag en als diens toekomstige opvolger werd aangewezen. De spanning tusschen Roomschen en Protestanten was blijkbaar nog lang niet geweken en werkte nog lang na, ook in verband met de staatkundige omstandigheden, die weldra op dit terrein met nieuwe bezwaren gepaard zouden gaan.

¹⁾ Verz. van off. stukken, blz. 70.

²⁾ Albers, blz. 429 vlg.

³⁾ Ibid. blz. 458.

Al waren de ministers voorloopig aangebleven, het was niet te denken, dat de Koning nog lang gebruik zou maken van de diensten der voormalige dienaren zijn vaders. De minister van binnenlandsche zaken De Kock trad in Mei 1841 af en werd vervangen door den als liberaal te boek staanden Schimmelpenninck van der Oye, een van de tegenstanders der vroeger gevolgde regeeringsbeginselen. Verstolk van Soelen, die zoolang de buitenlandsche staatkunde van het rijk had bestuurd, zag zich in September genoodzaakt terug te treden, doordat de Koning op aandrang der bewoners van Luxemburg geweigerd had de reeds met Pruisen en den Duitschen Bond afgesproken en door den minister met kracht voorbereide aansluiting van Luxemburg bij het groote deutsche Tolverbond goed te keuren¹⁾. Deze handeling, na advies van Thorbecke omtrent hare geoorloofdheid²⁾ door den Koning in afwijking van de meening des ministers volvoerd, wekte hevige verbittering bij Pruisen, welks koning, Frederik Wilhelm IV, die zeer aan het Tolverbond hechtte, hierin een hoogst ongepaste daad zag en er zelfs in verband met geruchten van geheime overeenkomsten een gevaarlijke toenadering tot Frankrijk in zocht, met het doel om eenmaal België weder met Nederland te vereenigen.

De weigering des Konings om het reeds overeengekomen verdrag te ratificeeren was bovendien niet alleen uit een staatsrechtelijk en algemeen diplomatiek oogpunt een bedenkelijke daad maar de toch reeds weinig vriendschappelijke verhouding tot het machtige Pruisen werd er niet beter door. Het Tolverbond toch was niet slechts een zaak van commercieel belang voor het naburige gebied doch had ook een zeer belangrijken staatkundigen kant, want het zou blijkbaar een machtige hefboom kunnen zijn om te komen tot het doel, dat den romantischen koning van Pruisen zelf schemerachtig maar velen zijner staatslieden in overeenstemming met de leiders van het Deutsche volk in de richting van een éénig Deutschland zeer helder voor den geest stond: de vereeniging van alle deutsche landen, waartoe Luxemburg zonder eenigen twijfel en ook Limburg, ja Nederland zelf en België volgens de vaste meening van vele

---

¹⁾ Vgl. Schimmelpenninck van der Oye, De Luxemburgsche kwestie.

²⁾ Bosscha, Leven van Willem II, blz. 716 vlg.; De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 53, met de Aant.

duitsche „patriotten” gerekend diende te worden. De Koning stelde zich door zijne weigering tegenover eene machtige beweging in het naburige land, die onder omstandigheden tot allerbelangrijkste veranderingen in Deutschland en zelfs in Europa zou kunnen leiden en op het lot van ons land grooten invloed zou kunnen hebben. En het was duidelijk, dat deze overwegingen, onder welken drang dan ook, op de daad des Konings beslissend hadden gewerkt.

Er werden dan ook scherpe nota's gewisseld en in de totnogtoe zeer vriendschappelijke particuliere briefwisseling tusschen de beide vorsten¹⁾ zoowel als in de uitingen der duitsche pers was een zeer scherpe toon niet te miskennen. De ongeveer met deze dingen gelijktijdige samenzwering van orangistischen aard in België (Sept. 1841) onder leiding der generaals Van der Smissen en Van der Meere en de thans vriendschappelijke verhouding tot het Huis van Orleans gaf meerderen grond aan de ten opzichte van 's Konings heimelijke plannen gekoesterde verdenking, te eer omdat men wist, dat de vorst de scheiding der beide landen nog altijd zeer ernstig betreurde²⁾. Van werkelijke plannen is echter nooit iets bepaalds gebleken, wèl van een gevaarlijke diplomatieke spanning tegenover Pruisen en den Duitschen Bond³⁾.

Die spanning was — zooals onder anderen bleek uit de weigering van Frederik Wilhelm IV om op een reis naar Engeland in Januari van 1842 Den Haag te bezoeken — zoo ernstig en de afkeuring der niet-ratificatie ook onder onze diplomaten zoo algemeen, dat na het aftreden van Verstolk van Soelen geen nieuwe minister van buitenlandsche zaken kon gevonden worden, totdat eindelijk de hofmaarschalk Van Huysen van Kattendijke zich bereid verklaarde dien post op zich te nemen. Eerst 8 Februari 1842 konden op de terugreis van den pruisischen vorst, ditmaal over Den Haag, voorwaarden worden getroffen, waaronder de Koning-Groothertog ten slotte in de toetreding van Luxemburg tot het Tolverbond meende te kunnen berusten; toen hield de gespanning verhouding tegenover Pruisen voor het oogenblik weder op, ofschoon ook deze

¹⁾ Brieven van Frederik Wilhelm IV aan Willem II, dd. 30 Sept., 4 Nov. 1841, 12 Jan. 1842 in den bundel n°. 208; Willem II aan Fr. Wilh. van 17 Nov. 1841, in n°. 204 (Huisarchief, archief Willem II).

²⁾ Vgl. over een en ander De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 56 vlg.; Aant. blz. 38 vlg.

³⁾ Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. IV, passim.

zaak in verband met het vroeger gebeurde omtrent de Rijnvaart nog lang zekere ontstemming van die zijde ten gevolge had en de houding van het „jonge” Duitschland tegenover Nederland niet vriendschappelijker maakte.

Nog slechts een der oude ministers bleef thans in de regeering over: Van Maanen, ofschoon Van Doorn sedert 1840 als vice-president van den Raad van State nog zitting in den ministerraad had. Maar ook Van Maanen's dagen als staatsman waren geteld. In het vroege voorjaar van 1842 heerschte er een zoo groote ontevredenheid over zijn uiterst conservatief beheer, zijn afkeer van algemeen noodig geachte verbeteringen, zijn onmiskienbaar nepotisme, zijn stelsel van tegenstand tegenover de Tweede Kamer, dat hij zich eindelijk tot aftreden genoodzaakt zag. Hij werd vervangen door den amsterdamschen advocaat F. A. van Hall, die zich had doen kennen als rechtsgeleerde van groot talent, als handig redenaar, als man van buigzaam karakter en in het algemeen van vrijzinnige beginselen. Zoo was dan eindelijk in den kring der ministers een afdoende wijziging gebracht en mocht men verwachten, dat voortaan een andere koers zou worden gevolgd, met medewerking ook des Konings, die reeds herhaaldelijk getoond had niet afkeerig te zijn van verbeteringen, van toegeven aan de eischen des tijds. Daarbij trokken behalve de reeds besproken zaken op het gebied van onderwijs en de kerkelijke belangen vooral de financiën de aandacht en in verband daarmee de nog steeds van liberale zijde gehoorde eischen tot verbetering der staatsinstellingen op ruimeren voet dan in 1840 was geschied, met name van de contrôle der vertegenwoordiging ten opzichte der daden van de regeering. Zoowel op Rochussen als op Van Hall was dan ook vooral de verwachting gebouwd.

Minister Rochussen, die beloofd had den financiëelen toestand bloot te leggen, deed dit reeds in December 1840 door aan de Staten-Generaal eenige staten over te leggen, waaronder behalve een overzicht van de thans tot meer dan 25½ mill. gestegen rente van rijksleeningen, waarbij nog bijna 10 mill. voor de koloniën kwamen, het als „staat B.” algemeen bekend geworden „overzicht van den vermoedelijken toestand der schatkist op 1 Januari 1841”¹⁾, die ook op het Amortisatie-Syndicaat voor het eerst het volle licht

---

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. IV, Aant. blz. 9 vlg.

deed schijnen. Dit wegens de financieele onderhandelingen met België voor het publiek nog geheim gehouden overzicht vond evenwel spoedig zijn weg naar de redactie der liberale Arnheemsche Courant, die het uitgaf, en wekte algemeen sensatie, ofschoon het weinig meer bevatte dan wat men reeds uit de mededeelingen van Beelaerts en Van Gennep had kunnen opmaken¹⁾. Het berekende het tekort met 1 Januari 1841 op 34 mill., welk tekort voornamelijk moest worden toegeschreven aan de kosten van het verweer tegenover België, aan den statusquo, waardoor de schuld met 250 mill. was toegenomen, maar ook aan te grooten omslag in het staatsbestuur en daarmede nauw samenhangend gebrek aan zuinigheid. De opening van zaken vestigde echter een gunstigen indruk omtrent den minister, die dan ook, na eenige niet malsche opmerkingen omtrent de gepleegde knoeierijen met de Handelmaatschappij en het Amortisatie-Syndicaat, zijne financieele voorstellen alsook dat tot opheffing van het Syndicaat door de Tweede Kamer vlot aangenomen zag. Maar de toestand bleef zorgelijk en in de volgende najaarszitting werd met kracht aangedrongen op ingrijpende maatregelen van bezuiniging, op algeheele verandering van financieel stelsel, door verscheiden leden ook op grondwetsherziening in ruimen zin als de eenige voorwaarde van afdoende verbetering. Bij het staatsrechtelijk mondig geachte deel der natie zelve, thans meer dan vroeger met den werkelijken toestand bekend geworden, vonden deze denkbeelden meer en meer ingang: financieele hervorming en grondwetsherziening werden meer en meer de onderwerpen van gesprek en onderzoek; er begon iets te komen van een „publieke geest”, van belangstelling in de zaken van het staatsbestuur, die men met meer of minder vertrouwen nog altijd aan de „heeren” Staten-Generaal plagt over te laten. Met name in de liberale pers werd deze belangstelling voortdurend aangevuurd, al klaagde Thorbecke nog in het begin van 1843: „de publieke geest, hetzij in de Staten-Generaal, hetzij daarbuiten is tot hertoe verre van de eenheid eener partij, eene versnipperde, meer critische en waarschuwendende dan regelende macht”²⁾.

In den loop van 1842 werd de stemming ten opzichte van de

---

¹⁾ Kemper, dl. IV, blz. 12.

²⁾ Gids van 1 Juni 1843.

nieuwe regeeringsmannen minder gunstig. Men klaagde, dat zij niet volgens een vast vooruitbepaald stelsel te werk gingen maar veeleer hunne kracht zochten in transigeeren met de wenschen der Tweede Kamer, dat de regeering erop uit was om geen ingrijpende verbeteringen aan te brengen en te veel gebruik maakte van „kunstgrepen van lagere staatsmanskunst” ¹⁾. Zij ging, meende men niet ten onrechte, den noodlottigen weg van de oude regeering op, ook door het ondershands steunen tegenover de toenemende oppositie in de pers, waarbij zich sedert 1841 Kemper's „Tijdgenoot” was komen voegen, van organen als het Journal de la Haye ²⁾, dat thans onder leiding stond van den bij den Koning gereedelijk gehoor vindenden referendaris-journalist mr. Henri Box. Zij handelde in dezen voortdurend nog in den geest van Van Maanen, die nooit versmaad had de pers door subsidiën in zijne macht te houden en vóór en na den belgischen tijd zelfs met verschillende oppositiebladen in geheime betrekking had gestaan; zij richtte het „Nederlandsch Nieuwsblad” op en bestreed weldra de vrijzinnige en democratische bladen en blaadjes door gebruik te maken van de verdachte diensten van een Van Andringa de Kempnaer en een obscuren journalist uit Den Haag, Van Tetroode. Zij trachtte zorgvuldig alle aanleiding tot verschil te vermijden, ried den Koning af zijn thans met de gravin D'Oultremont gehuwden vader in Den Haag te ontvangen, beloofde tegenover de oppositie allerlei te zullen voorstellen maar diende geen voorstellen in van meer dan gewoon belang; zij nam de wenschen der Staten-Generaal met de meeste welwillendheid „in overweging” doch zonder het plan om daaraan te gemoet te komen, wanneer geen buitengewone aandrang haar daartoe formeel noodzaakte. Zij trachtte ook de wrijving te vermijden, die tusschen Katholiek en Protestant dreigde te ontstaan bij de behandeling van het ontwerp eener nog door Van Maanen voorbereide nieuwe strafwet, waarin ook het van ouds in onze landen geldende recht van placet was opgenomen, dat bij de Katholieken in den tijd der vereeniging met België reeds tot ernstig verzet aanleiding had gegeven en ook ditmaal, zij het ter elfder ure, hunne bezwaren uitlokte: katholieke bladen en tijdschriften lieten zich in dezen

---

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 87.

²⁾ Vgl. daarover Sautijn Kluit, in Hand. en Meded. Letterk. 1879.

hooren¹⁾, terwijl de minister van Roomschen eeredienst, De Pelichy, reeds in den ministerraad zijn bezwaren tegenover Van Hall ontwikkeld had en de Koning zelf ze deelde. Van Hall gaf in een lang schrijven aan den Koning²⁾ als zijne meening te kennen, dat het recht van placet in de wet behoorde maar dat men voorzichtig moest zijn tegenover de op deze punten gevoelige protestantsche meerderheid des lands, „bij welke de kracht van geld en invloed berust”, en hij stelde dus voor door eene wijziging van het betrekkelijke artikel de moeilijkheid te ontgaan, hetgeen evenwel geen van beide partijen bevredigde. Zoo liet de regeering de zaak rusten en bleef de behandeling van het ontwerp steken na het verslag van de centrale sectie der Tweede Kamer.

Onder de dringende zaken behoorde ook het sluiten eener eindovereenkomst met België³⁾, waarop Falck, sedert 1839 gezant in Brussel en wegens zijn verzet tegen het volhardingsstelsel voor dien post bijzonder geschikt, met kracht aandrang uit vrees, bij nog langer uitstel, voor een herleven der gevreesde conferentie te Londen, die deze zaak aan de beide betrokken landen had overgelaten. De bezwaren kwamen intusschen vooral van belgische zijde; van nederlandschen kant werd alle mogelijke toegevendheid betracht, ook van dien des Konings, die zijn persoonlijke gevoelens en belangen thans geheel op den achtergrond wenschte te schuiven, allengs meer en meer overtuigd van de hopeloosheid van verzet tegen de voldongen feiten.

Na eenige aarzeling had België het tractaat (5 Nov. 1842) voorloopig geteekend maar het werd daar, ofschoon het zeer voordeelig mocht heeten, scherp afgekeurd, terwijl het hier te lande, als integendeel voor Nederland te bezwend, evenmin gereede goedkeuring vond. In de Tweede Kamer werden ernstige bezwaren aangevoerd tegen de ongunstige bepalingen van het verdrag, welks inhoud „de treurige overtuiging gaf, „dat het zoogenaamde eindverdrag” van 1839 nog niet „de eindpaal (was) der opofferingen”. Men klaagde over de al te groote voordeelen voor den belgischen handel, over de nieuwe vermindering der jaarlijksche rente ten laste van België

---

¹⁾ Albers, Geschiedenis der Hierarchie, dl. II, blz. 55 vlg.

²⁾ Archief van het kabinet der Koningin, 1842, E n°. 36 (dd. 23 Oct. 1842).

³⁾ Albers, l. l. blz. 96 vlg.

van 5 mill. tot 4 mill. — niet de helft der oorspronkelijk bepaalde som —, over den lagen prijs van f 400,000 rente op het belgische Grootboek, te betalen voor de omvangrijke scheepvaart- en handelsvoordeelen. Men zag echter op tegen de noodlottige gevolgen eener verwerping, waarop Falck niet ophield te wijzen.¹⁾ Na een beraadslaging in comité-generaal, waarin van hevig verzet bleek, werd het tractaat door de Tweede Kamer met 38 tegen 18 stemmen goedgekeurd. In België geschiedde ten slotte hetzelfde, eveneens niet zonder moeite. Falck kon zoo nog vóór zijn dood (16 Maart 1843) de voldoening smaken deze zaak beëindigd te hebben, met medewerking ook van den bekwamen en gematigden Nothomb, thans minister van binnenlandsche zaken in België en hoofd van het belgische ministerie, dat in de definitieve regeling een waarborg voor het voortbestaan van den jongen belgischen staat meende te zien.

Het tot stand komen van dit traktaat stond in verband met den toestand der rijksfinanciën, welker regeling dringend noodig scheen, maar groote bezwaren zou opleveren, omdat van vermeerdering der belastingen bij den kwijnenden toestand der volkswelvaart weinig te wachten was en de zoo noodige bezuinigingen niet gemakkelijk waren aan te brengen: door sommigen werd dan ook reeds gesproken van een naderend staatsbankroet, al stonden de 5⁰/₀ obligatiën nog boven pari en was dus het staatskrediet nog voldoende. Rochussen, man van de praktijk, meende een redmiddel gevonden te hebben in eene conversie der verschillende 5, 4½ en 4⁰/₀ rentende staatsfondsen in een algemeene staatsschuld tegen een rente van 4⁰/₀, met aflossing van een deel der schulden aan de Handelmaatschappij, dekking van het tekort op de uitgaven van 1841 en 1842 door een nieuwe leening van 9 mill. 630,000 en afdoende regeling der schulddelging, te beginnen met 1846; voor een en ander zou de inschrijving op het belgische Grootboek te gelde gemaakt kunnen worden.

Deze voorstellen wekten hevig verzet. De utrechtische hoogleeraar in de staathuishoudkunde Ackersdyck klaagde over begripsverwarring, slordigheid en duisterheid in het voorgestelde; graaf van Rechteren wees op de mogelijkheid van aanzienlijke bezuiniging in verband met eene gewenschte ruime grondwetsherziening; anderen

---

¹⁾ Brieven, blz. 413 vlg.

spraken van onvoldoende kennis van den minister. Deze kwam aan allerlei bezwaren te gemoet, wijzigde zijn ontwerpen ingrijpend en stelde thans de conversie in een 3° schuld voor. Maar ook thans viel zijn plan niet in den smaak en bij de openbare discussie erover in Mei 1843 werden harde woorden geuit, niet het minst door de voorstanders van grondwetsherziening, die met nadruk aan de tegenstrevende regeering zelve de schuld gaven van de heerschende malaise, van de toenemende armoede, van de aangroeiende ontevredenheid; anderen zagen in de voorgestelde reductie reeds een staatsbankroet en weigerden hunne medewerking, als redmiddel een inkomstenbelasting of een belasting op de successie in de rechte lijn aanradend. De ontwerpen vonden ook warme verdedigers, maar het slot was na allerlei concessiën des ministers toch een verwerping met 30 tegen 24 stemmen, waarop Rochussen zijn ontslag nam. ¹⁾

Zijn opvolger, de zeeuwsche griffier Van der Heim van Duivendijke, die een paar jaren te voren den Koning in deze van advies had gediend, was niet gelukkiger. Zijn voorstel tot invoering eener belasting op de inkomsten uit vaste goederen, renten en ambten werd ongunstig ontvangen, door het publiek zoowel als door de Kamers, en ook hij trad reeds na drie maanden op het einde van September af, daar hij ook niet steunen kon op de hulp van den steeds meer invloedrijken Van Hall, die het voorstel van zijn ambtgenoot een bedekt staatsbankroet ²⁾ had genoemd en ook van de door hem weder opgenomen successiebelasting niet wilde weten. Van Hall zelf nam nu op verzoek des Konings tijdelijk ook het ministerie van financiën op zich ten einde de tweejarige begrooting voor 1844/5 in de Kamers te verdedigen.

Het was een waagstuk, dat hij ondernam, te meer omdat Schimmelpennineck van der Oye, minister van binnenlandsche zaken, tevens dat van buitenlandsche zaken had waar te nemen. Maar niemand durfde den toestand aan en Van Hall, handig debater als hij was en weinig op zijn stuk staande, slaagde er werkelijk in om

---

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 108 vlg. met de belangrijke aanteekeningen. De stukken over Rochussen's wet in de uitgegeven Beraadslagingen over het ontwerp van wet (Leiden, 1844).

²⁾ Gleichman, Mr. F. A. van Hall als minister (Amst. 1904), blz. 24

tegenover de oppositie van allerlei aard, met opoffering van Van der Heim's inkomstenbelasting, de begrooting erdoor te halen.¹⁾ Maar hiermede was nog niet veel gewonnen; het financieele vraagstuk moest worden opgelost en al mocht in de troonrede, waarmede de nieuwe zitting der Staten-Generaal geopend werd, fier verzekerd worden, dat Nederland „zijne verbindtenissen gestand (zou) doen” en de „pligten niet (zou) miskennen, welke vervulling even heilig als staatkundig is”, de weg om daartoe te geraken was alles-behalve gebaand. Van vereenvoudiging en bezuiniging, van vermindering van lasten daardoor alleen, van grondwetsherziening zooals sommigen met nadruk weder verlangden kon zonder meer de redding niet komen, evenmin van de gewenschte openbaarheid en orde, waarop het adres van antwoord onder bereidverklaring tot „buitengewone offers” wees. Wel regende het plannen,²⁾ wel trachtte de oud-minister Van den Bosch de gemoederen te winnen door nog eens terugkeer tot het stelsel van koning Willem I krachtig aan te bevelen, maar geen van alle raadgevingen en ontwerpen scheen werkelijk bruikbaar.

Van Hall trad in overleg³⁾ met eenige amsterdamsche geldmannen en met den afgetreden Rochussen, nu gezant te Brussel, die beter dan iemand anders den toestand kende en tot medewerking bereid was. Zoo ontstond op den grondslag van des ministers eigen denkbeelden een uitgewerkt plan tot aanzuivering van den achterstand, voorziening in de behoeften van den loopenden dienst en afdoende verbetering van den financieelen toestand, waarbij Van Hall meende te mogen rekenen op de hulp van den gewezen koning, op de medewerking der Kamers tot het invoeren eener tijdelijke trapsgewijs afnemende inkomstenbelasting, eindelijk op een conversie der staatsschuld. Tegen het einde van October 1843 waagde hij het koning Willem Frederik dringend te wijzen⁴⁾ op de wenschelijkheid van diens medewerking om te komen tot aanzuivering van den achterstand, immers onder 's Konings eigen beheer en verantwoordelijkheid ontstaan, en vroeg hem een voorschot van 12 à 13 mill. tegen 3⁰/₁₀₀ rente. De oude vorst,

---

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 164 vlg.

²⁾ Gleichman, blz. 43; De Bosch Kemper, l. I. blz. 190.

³⁾ Gleichman, blz. 42 vlg.

⁴⁾ Ib. blz. 51 vlg.

die eindelijk met zijn gemalin een bezoek aan 's-Gravenhage kon brengen, liet zich werkelijk overtuigen en stelde den 6^{den} November eene regeling voor zijner nog niet voldane vorderingen op den staat der Nederlanden betreffende het kanaal van Voorne benevens het apeldoornsche kanaal, waarbij hij zou afzien van zijn eischen aangaande de door hemzelfven voorgeschoten 2 mill. 600000 gulden voor het kanaal van Terneuzen, zich tevreden zou stellen met $3\frac{0}{10}$ rente van de hem voor de beide andere genoemde kanalen komende 2 mill. 55000 gulden en tevens beloofde voor 10 mill. te zullen deelnemen in de voorgenomen vrijwillige leening à $3\frac{0}{10}$.¹⁾

Toen was de weg gebaad en den 11^{den} December bood de regering drie ontwerpen aan²⁾: een tot regeling van den achterstand tot 1840, een tot dekking der uitgaven voor 1841/3, een derde tot dekking der te wachten uitgaven voor 1844/5. De beide eerste ontwerpen werden toegelicht met een korte memorie; in het laatste werd een „buitengewone maatregel” voorgesteld tot aanvulling van den tegen 1 Januari 1844 te wachten achterstand van ruim 21 mill. 300000 gulden, terwijl over 1844 een te kort van 5 mill. en voor de eerste daaropvolgende jaren van 4 mill. 600000 werd aangekondigd, alles te zamen een bedrag van ruim 35 mill. uitmakend. Als middelen tot afdoende verbetering van den toestand werd aangegeven eene conversie der schuld, ten einde eene besparing van 2 à $2\frac{1}{2}$ mill. jaarlijksche rente te verkrijgen, en aflossing der schuld aan de Handelmaatschappij, zoodat de altijd stijgende opbrengst der koloniën, thans op ongeveer 22 mill. 'sjaars berekend, „zonder korting” in de schatkist zou vloeien. Tevens werd mededeeling gedaan van het aanbod van koning Willem Frederik, die weder naar Berlijn was vertrokken. Het bericht van zijn plotseling overlijden aldaar op 12 December wekte niet alleen vele herinneringen en maakte reeds daardoor diepen indruk maar het deed ook eenige onzekerheid rijzen over den voortgang der zaken, die pas met hem overlegd waren. Bovendien was nu de vraag gerezen, hoe het gaan moest met de in het eerste ontwerp behoorende kwestie der domeinen van prins Frederik, hem in 1816 toegekend tot afkoop zijner rechten op het groothertogdom Luxemburg maar na de ver

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. IV, Aant. blz. 138 vlg.

²⁾ Ibid. dl. IV, blz. 191 vlg.

deeling van dat land in 1839, naar sommigen meenden, weder gedeeltelijk aan den staat vervallen.

Deze bedenkingen weerhielden echter de regeering niet den 28sten December opnieuw drie ontwerpen in te dienen tot aflossing der schuld aan de Handelmaatschappij, tot vaststelling eener buitengewone belasting van $1\frac{1}{2}\%$ op de bezittingen en de daartoe herleide inkomsten, tot het uitschrijven eindelijk eener „vrijwillige leening” van 150 mill. à 3% . Nog vóór de beraadslaging werden bovendien aanzienlijke bezuinigingen aangebracht, de bijzondere fondsen uit den tijd van koning Willem opgeheven en de instructie op de Rekenkamer aangevuld, opdat het duidelijk zou blijken, dat de regeering met ernst naar verbetering streefde.

Groot was de indruk door de zes thans aanhangige ontwerpen gemaakt. Het algemeen oordeel was aanvankelijk zeer ongunstig. Men sprak in de pers van „misrekening, meined, zedeloosheid”, van een „geopenden afgrond”, van de „monsterwet”. De persoon des ministers, die van koning Willem Frederik, ja het geheele vorstenhuis werd gehoond en gesmaad in couranten en spotprenten, in brochures en hekelverzen, in volksliedjes en plakkatens; de geldmannen zetten een luide keel op; de voorstanders van grondwetsherziening lieten zich krachtig hooren; sommige schrijvers spraken van Alva en den Tienden Penning, andere ontzagen zich niet de vuilste taal te voeren. Maar wat moest er dan anders gebeuren? Buiten voorstellen als deze, een nieuwe groote geldleening met daaruit volgende nieuwe rentelasten of een staatsbankroet zonder meer scheen geen andere weg te bestaan om aan den wanhopigen toestand een einde te maken. Het afdeelingsonderzoek in Januari bewees, dat ook in de Tweede Kamer, onder alle bezwaren tegen de ontwerpen, toch de harde noodzakelijkheid werd gevoeld om ze, zij het dan ook gewijzigd en verbeterd, aan te nemen. De kwestie der domeinen van prins Frederik gaf nog aanleiding tot een zeer teedere onderhandeling tusschen den ministerraad en den Koning zelve¹⁾, die door Van Hall met groot beleid in verband ook met de toezeggingen van koning Willem Frederik na groote bezwaren beëindigd werd met een transactie, waarbij de Koning namens de erfgenamen van den voormaligen vorst zich bereid verklaarde die

¹⁾ Gleichman, blz. 57 vlg.

toezeggingen gestand te doen en bovendien af te zien van de 2 mill. 55000 gulden wegens de voornsche en apeldoornsche kanalen, mits daarmede „alle beweerde rechten” van weerszijden zouden vervallen.

Het onderzoek in de Kamer had allerlei wijzigingen in de wet ten gevolge, gedeeltelijk ook wegens de bij de haastige berekeningen gemaakte fouten en verkeerde onderstellingen, zoodat ten slotte de voorgestelde leening tot 127 mill. kon dalen en de voorwaarden van inschrijving gemakkelijker uitvoerbaar werden gemaakt: de financieele specialiteiten in de Kamer maakten zich in dit opzicht zeer verdienstelijk en de vrees voor de gehate en gevreesde inkomstenbelasting, die misschien door de vrijwillige leening onnoodig kon worden, werkte daarbij krachtig mede. Het gelukte Van Hall met slimme staatsmanskunst alvast (7 en 8 Febr.) de wet op den achterstand tot 1840 en die op de aanvulling van het te kort op 1841/3 door een zij het geringe meerderheid te doen aannemen, ofschoon de oppositie alle wetten gezamenlijk had willen behandelen en sommigen de in het nauw gebrachte regeering bij deze schoone gelegenheid tot belofte van „ruime” grondwetsherziening hadden willen dwingen. De wetten op de middelen voor 1844/5 en op de schuld aan de Handelmaatschappij werden nog aangehouden en den 23sten begon de beraadslaging over de groote belasting- en leeningwet.

Hevig was de oppositie van verschillende kanten zoowel tegen de belasting, die als „onzedelijk”, als „onverstandig”, als „inquisitoriaal”, als verderfelijk, onstaatkundig en uitputtend, als „monstergewrocht” ten sterkste werd afgekeurd; niet minder tegen de leening, welker volteekening als „onmogelijk”, als „ijdele hoop”, als „hersenschim” werd aangemerkt. In heftige taal trok Van Sasse van Ysselt te velde tegen den lichtvaardigen minister, die de rol van Polignac in Frankrijk vóór 1830 scheen te willen spelen, vele anderen volgden zijn voorbeeld, sommigen weder wijzend op ruime grondwetsherziening als het eenige, wat redding kon geven. Maar.... niemand der tegenstrevers kon een beter plan aan de hand doen en de wet vond ook krachtige voorstanders, met name de leeningwet, die door Boreel, Van Ryekevorsel, Duymaer van Twist, Bruce en anderen verdedigd werd. Er werd door de tegenstanders gedreigd met verlies van „populariteit”, welk gevaar door anderen, naar zij luide verklaarden, met vreugde getrotsaerd werd,

waar het belang van den staat op het spel stond¹⁾. De handige en onverschrokken Van Hall bleef het antwoord aan de tegenpartij niet schuldig; als een volleerd advocaat stond hij zijn tegenstanders te woord, totdat na een zesdaagsch debat de wet met 32 tegen 25 stemmen werd aangenomen, eenige dagen later ook in de Eerste Kamer met 12 tegen 6 stemmen — een schitterende zegepraal na heeten strijd. De wet werd reeds 6 Maart afgekondigd.

Het was nu de vraag, of de leening werkelijk zou volteekend worden dan wel of zij, gelijk de tegenstanders voorspelden, eene deerlijke mislukking zou blijken. Die vraag moest binnen zeer korten tijd beslist worden en Van Hall, rekenend op zijn gelukster, nam nu definitief het ministerie van financiën over (7 Maart). Groot was de spanning in het gansche land maar de amsterdamsche Beurs schonk krachtigen steun, daar het landskrediet met de zaak gemoeid was. Aanvankelijk echter ging het met de inschrijving op de leening allesbehalve naar wensch: de inschrijvingstermijn moest worden verlengd en de ministers drongen met kracht in circulaires aan de ambtenaren en persoonlijke brieven op intekening aan als het eenige middel om den staat te redden. Tegen het einde van Maart was de leening eindelijk op 3 mill. na volteekend en een reis van den minister zelve naar Amsterdam gaf nog den 30sten eindelijk de zekerheid, dat de zaak gelukt was: de vrees voor een inkomstenbelasting met het daaraan verbonden ambtelijk of onderhandsch onderzoek naar het werkelijke vermogen, die anders noodzakelijk zou zijn, deed de laatste moeilijkheden verdwijnen. Eene voorbarige dankzegging in de kerk te 's Gravenhage, op verzoek des verheugden Konings, bracht op het laatste oogenblik de zaak nog eenigszins in gevaar²⁾, maar ook dit bezwaar werd door Van Hall overwonnen en vol vreugde stelde de Koning zelf een vurige proclamatie op, die in eenigszins gewijzigden vorm (2 April) in de Staatscourant verscheen om te getuigen van erkentelijkheid en dankbaarheid voor den verleenden steun en medewerking³⁾. Groot was thans ook de vreugde en zelfs bij verklaarde tegenstanders de bewondering voor den staatsman, die het kunststuk had tot stand gebracht, ook

¹⁾ Gleichman, blz. 72 vlg.; De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 206 vlg.

²⁾ Gleichman, blz. 93.

³⁾ Vgl. het facsimilé van Van Hall's brief aan Z. M. en de daarop gestelde proclamatie, .ib. blz. 94 vlg.

al lieten velen hunne ontstemming, hun afkeer van de door Van Hall gebezigde middelen om tot zijn doel te geraken niet onduidelijk blijken; maar tegenover het behaalde succès hadden deze opmerkingen weinig gevolg, en het was werkelijk gelukt een groot deel der natie te overtuigen, dat niet anders gehandeld kon worden. Twee besluiten tot conversie van de aflosbare indische schuld van 5 tot 4⁰/₁₀ volgden nog in April en werden aangenomen in weerwil van nieuwen scherpen tegenstand der oppositie, waarbij thans Thorbecke, einde Maart door Zuid-Holland als opvolger van den gestorven Van den Bosch in de Tweede Kamer gebracht, zich krachtig liet hooren.

Hij en de zijnen waren van meening, dat thans ook het oogenblik voor ruimere grondwetsherziening was aangebroken, maar de regeering, waarin als minister van justitie juist de zeer conservatieve De Jonge van Campens Nieuwland was opgetreden, wilde, onder goedkeuring van den voor machtsbeperking en bezuiniging op militair gebied bevreesden Koning zelven, na hare zegepraal daarvan niets meer hooren. Terwijl Thorbecke, Warin, Luzac, Van Dam van Isselt en anderen het recht van ontbinding der Kamers en verandering van kiesstelsel bepleitten, Van Rechteren het financieel beleid der regeering aanviel, sommige Kamerleden de onwetigheid en onstaatkundigheid der genomen maatregelen gispten, wees Van Hall, die op zichzelf van een beperkte grondwetsherziening niet afkeerig was maar deze van de regeering zelve wilde doen uitgaan, niet zonder trots op de verkregen resultaten, op de vermindering der staatsuitgaven met 7 millioen en gaf niet onduidelijk te kennen, dat de Grondwet, waaronder zoo veel kon geschieden, naar de meening der regeering tharfs niet gewijzigd behoefde te worden ¹⁾. Geen raadgevingen, geen aandrang kon haar van die meening terugbrengen.

Zij kwam daarbij meer en meer in tegenstelling met de staatkundige denkbeelden der burgerij, die in deze jaren tegenover het nog altijd heerschende conservatief-patricische karakter der regeeringspraktijk steeds luider begon aan te dringen op vergrooting van haren eigen invloed op het staatsbestuur en deze met steeds grooter nadruk niet mogelijk verklaarde zonder ingrijpende grondwetsher-

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 305 vlg.

ziening. De burgerij, steunend op wat zij in Frankrijk, Engeland en België zag geschieden, waar hare macht in deze jaren zeer hoog was gestegen en eigenlijk den ganschen staat had beheerscht, verlangde ook hier te lande hare beteekenis erkend te zien. Zij weigerde langer, zooals in de regelingen van 1814 was geschied, tegenover de oude aristocratie en wat zich bij deze had aangesloten op den achtergrond te worden geschoven ¹⁾ en eischte eindelijk de vervulling van wat haar sedert langer dan een halve eeuw wenschelijk had toegeschenen, wat in 1795 verkregen was maar in den napoleontischen tijd onder den zwaren druk der autocratie weder verloren was gegaan: zij verlangde terugkeer naar de beginselen van den revolutietijd maar zonder de toen gepleegde uitspattingen, ontwikkeling dier beginselen volgens de historische lijn, die scheen te wijzen op beperking der vorstelijke macht, op uitbreiding der deelneming aan het kiesrecht over een zoo groot mogelijk deel des volks. Zij kwam meer en meer onder den invloed der moderne staatkundige begrippen, zooals die vooral in Frankrijk werden verkondigd door vrijzinnige bladen als het *Journal des Débats*, door vrijzinnige staatslieden als Thiers en andere liberale leiders der Juli-monarchie.

Ook hier te lande sloot zich de liberale pers, door de Arnhemse *Courant*, het *Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamse Courant* krachtig vertegenwoordigd, aaneen om den strijd te leiden tegen persoonlijk gouvernement en onbeweeglijk conservatisme, tegen aristocratisch bestuur en beperking van volksinvloed. Wel begeerde men in de verste verte niet de toepassing der socialistisch-communistische beginselen van een Fournier, een Saint-Simon, een Proudhon en wilde men niets hooren van algeheele omverwerping der maatschappij om op hare puinhoopen een andere op te bouwen, volgens die beginselen ingericht. Integendeel, men wilde de bestaande maatschappij handhaven maar haar zoodanig hervormen, dat de persoonlijke vrijheid, de werkzaamheid van het persoonlijk initiatief, waarvan men alles voor de toekomst meende te mogen verwachten, zich vrij zou kunnen ontwikkelen overeenkomstig de wijsgeerig-staathuishoudkundige beginselen, die onder inwerking van Bastiat en J. B. Say, de beide Mills, Bright en Cobden aanleiding gaven tot

---

¹⁾ Vgl. dl. VII, blz. 303.

grootsche plannen van maatschappelijke hervorming op den grondslag van persoonlijke economische vrijheid. Elders, met name in Frankrijk en Engeland, ook hier en daar in Duitschland en noordelijk Italië, vertoonden zich reeds de sporen eener wassende beweging onder de arbeidende klasse in de steden, zelve met de toeneming van het fabriekwezen aanzienlijk toenemend en dikwijls lijdend onder de omstandigheden, die plegen samen te gaan met groote economische veranderingen, wanneer de vermeerdering van het loon geen gelijken tred houdt met het stijgen der prijzen van levensbehoefden en woninghuren en onder den druk der concurrentie de arbeidstijd stijgt tot 12 à 14 uur per dag. Reeds braken werkstakingen uit zoowel om hooger loon als om korter arbeidstijd van de fabrikanten af te dwingen, reeds werd de noodzakelijkheid gevoeld om den arbeid van kinderen te beperken, reeds gaven slechte oogsten aanleiding tot hongeroproeren.

En bovendien ontstonden staatkundige bewegingen in verschillende landen; in Italië verhief zich het streven naar eenheid van het gansche schiereiland; in Frankrijk stelde het liberalisme, met bonapartistische stroomingen verbonden, zich tegenover het conservatieve persoonlijke gouvernement van Louis Philippe; in Duitschland trad de begeerte naar eenheid des Rijks en naar vrijzinniger regeeringsbeginselen tegenover de willekeur onder verouderde instellingen steeds meer op den voorgrond; in Engeland vroegen de Chartisten om algemeen stemrecht, geheime stemming en betere kieswetten, verlangden de vrijzinnige economen van de regeerende Tories afschaffing der drukkende graanwetten en bracht de vreeselijke aardappelziekte van 1845 de bevolking tot wanhoop, zoodat de leider der regeering, sir Robert Peel, zich in het volgende jaar bekeerde tot de beginselen van den vrijen handel. Dezelfde aardappelziekte gaf ook hier te lande, waar de nadeelen der industriele crisis wegens de geringe ontwikkeling van het fabriekwezen in het algemeen weinig invloed hadden gehad, ofschoon in verschillende provinciën werd geklaagd over achteruitgang en armoede van de arbeiders, in September 1845 aanleiding tot hevige oproeren en plundering van bakkerswinkels door eene hongerige menigte, met name in Den Haag, Haarlem, Leiden, Delft ¹⁾. Die beweging werd spoedig door politie

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 67/8.

en soldaten onderdrukt maar er werd reeds van gebruik gemaakt door schrijvers van kleine volksblaadjes als Meeter, De Haas en anderen, die in Asmodee, Ooyevaar, Ontwaakte Leeuw enz. oproerige taal uitten en dientengevolge voor de rechtbank gebracht werden. Door **l**uitdeeling van in Duitschland opgekocht graan, door werkverschaffing op groote schaal, door buitengewone ondersteuning van de armen kwam men aan het lijden der volksklasse te gemoot op voorgaan van het koninklijk Huis en de groote amsterdamsche kooplieden, maar de aanzienlijke toeneming der landverhuizing naar Amerika in die jaren, van een paar honderd thans tot ettelijke duizenden, bewees, dat de toestand ongunstig bleef¹⁾, want die toeneming kon niet verklaard worden uit de begeerte naar kerkelijke vrijheid alleen of uit het haken naar het pas in Californië ontdekte goud, al vielen ook deze invloeden niet te miskennen.

Het publieke leven, de „public spirit”, waarvan de engelsche staatsregeling zooveel goeds had ondervonden, begon ook in Nederland zich thans te doen gevoelen, al was die geest nog lang niet wat hij in een constitutionneelen staat wezen moest en kon Potgieter in denzelfden tijd van „Jansalie-geest” spreken, terwijl hij „Jan en Jannetje” krachtig aanmaande dat ellendige „jongste kind” te verloochenen.

Wat onder de regeering van Willem I reeds schuchter of minder aarzelend op den voorgrond was begonnen te treden, deed zich thans onder leiding van een aantal talentvolle jongeren op allerlei gebied krachtiger gelden.²⁾ Thorbecke en de talrijke door hem te Leiden gevormde leerlingen kwamen met geestdrift op voor de door de conservatieven zoo gevaarlijk geachte liberale beginselen van den „groote”, den „uitnemende”³⁾ en, zich over het gansche land verspreidend, deden zij die beginselen meer en meer doordringen in de gemoederen der ontwikkelde burgerij; Potgieter en Bakhuizen van den Brink deden in hun tijdschrift „de Gids” door kritiek en voorbeeld langzamerhand nieuwere en frisschere begrippen op letter- en staatkundig gebied ingang vinden. En dat die jonge beweging zich niet opnieuw zou laten regeeren door een „bentgenootschap” zooals sommigen den kring van De Gids, die wel wat

---

1) Vgl. Portielje, De handel van Nederland in 1844, blz. 67.

2) De Bosch Kemper, deel IV, blz. 317 vlg.

3) Vgl. Gleichman, blz. 101 vlg.

uitsluitend zijne vrienden als de ware letterkundigen van den nieuweren tijd beschouwde, dat bleek in 1843/4, toen een kring van jonge lettervrienden in „Braga” opkwam tegen de tirannie van de „Gidsi, viam nescientes”, toen Hecker zijn vurig „Quos Ego” liet hooren, toen de vroolijke Jan de Rijmer (Gouverneur) zijn satirieke rijmen en vriendelijke kindergedichten liet klinken. De welsprekende hoogleeraar Opzöomer te Utrecht begon sedert 1846 voor een talrijk gehoor de wijsbegeerte der ervaring te prediken; Sloet tot Oldhuis gaf in zijn nieuw wetenschappelijk Tijdschrift voor Staathuishoudkunde (1841) ruimte aan de nieuwere economische theorieën, die in jonge begaafde staathuishoudkundigen als Portielje en Vissering welsprekende verdedigers vonden; Bruce en andere vrijzinnigen begonnen in de Tweede Kamer en in de pers met steeds meer nadruk op te komen tegen het door den minister Baud met kracht en talent verdedigde oude koloniale beheer volgens het beginsel van dwang tot arbeid ten bate van het moederland, dat „voordeel moest hebben” uit de koloniën, en verhieven hunne stem ten gunste van den ten behoeve van het batig slot uitgezogen Javaan; te Leiden vestigden Geel en Cobet op Bake's voetspoor de wetenschappelijke studie van het Grieksch en Latijn, De Vries en Jonckbloet die van het Nederlandsch, in den Haag Groen van Prinsterer en Bakhuizen van den Brink die der geschiedenis uit de bronnen zelf, te Utrecht de geniale Mulder die der scheikunde, Schroeder van der Kolk die der psychologie, Donders en Wenkebach die der physiologie en der mathesis ten onzent op nieuwe grondslagen. Veler aandacht werd voorts in beslag genomen door wat er in de nog altijd in gisting verkeerende Hervormde Kerk gebeurde, ook weder in de meer en meer op den voorgrond tredende richting van vrijheid ten opzichte van de leer, ook weder onder leiding van talentvolle jongeren, die de hand reikten aan hunne medestanders op het gebied der binnenlandsche en koloniale staatkunde, der letteren, der wijsbegeerte, der philologie, der natuurwetenschappen. Één geest bezielde allen: die van vernieuwing, van verbetering, van wedergeboorte en met geestdrift schaarde vooral de akademische jeugd, het jongere geslacht in het algemeen zich onder de banier van den vooruitgang, omhoog geheven door een aantal uitnemende persoonlijkheden, ten deele slechts weinige jaren hun ouderen, ten deele reeds vergrijzend in

den strijd voor de nieuwe denkbeelden, die zich baan braken in de wereld en schenen te spreken van een nieuwe periode, waarin de gansche maatschappij belangrijke wijzigingen zou moeten ondergaan. En die allen werden bezielde door één denkbeeld: vrijheid, persoonlijke vrijheid van gedachte en van optreden. Zij wilden niet meer hooren van behoud van het bestaande, van gematigdheid en terughouding tegenover de woelende maatschappelijke krachten, de gistende denkbeelden van den tijd. Zij leefden in een nieuwe wereld van gedachten, medegesleept in den machtigen stroom, die in deze jaren geheel Europa doortrok en dichters en prozaschrijvers bezielde tot heerlijke gewrochten van den geest, op hunne beurt weder de geesten van anderen vervoerend met groote kracht.

In een volk als het onze met zijne sterke gehechtheid aan kerkelijke dingen, met zijn diepgewortelde godsdienstige overtuigingen, gevormd door de geschiedenis van meer dan drie eeuwen, moest die strijd zich, behalve op staatkundig, vooral op kerkelijk terrein bewegen, ja op die beide in nauwen samenhang.

En daarvan vertoonden zich in deze jaren de onmiskenbare sporen. De Groningsche School, in 1843 opnieuw door een brief van de bekende „haagsche heeren” „aan de Hervormde gemeente in Nederland” ten scherpste aangevallen, terwijl de Synode nog altijd weigerde zich met haar te bemoeien en tegen hare leeringen op te treden¹⁾, vond niet alleen bij de groningsche burgerij en bij hare leerlingen aan de universiteit krachtigen steun maar zag zich door eene reeks van adressen ook uit andere deelen des lands ten gunste der leervrijheid of der onthouding in deze gevaarlijke verschillen tegenover de orthodoxe leiders zoo niet in het gelijk gesteld dan toch zich de gelegenheid verzekerd om ongehinderd haar beginselen te verkondigen. De vurige leidsche hoogleeraar Scholten, scherp dialecticus en diepzinnig theoloog, ging veel verder dan zij en eischte met nadruk een volkomen vrije kritiek zelfs van „het kritiekste”, stelde op zijn beurt zijn openbaringsbegrip tegenover het rationalisme van het begin der eeuw en het supranaturalisme met zijn geloof aan wonderen. Hij verdedigde zich met scherpe redeneering tegen aanvallen op zijn Godsbegrip en zijn strijd tegen het leerstuk van den vrijen wil, voor het wijsgeerig monisme

---

¹⁾ Zie boven, blz. 43.

tegenover het dualisme van geest en stof, alzoo den grondslag leggend voor een nieuwe wijsgeerig-theologische school, die als de „moderne” eerst in latere jaren hare volle kracht ontwikkelde, hoewel zij reeds op de denkwijze van meer verstandelijk dan naar het gemoed begaafde mannen en vrouwen een machtigen invloed kreeg. De groote ontwikkeling der natuurwetenschap, die van tal van totnogtoe onverklaarbare verschijnselen een bevredigende verklaring scheen te beloven, werkte krachtig mede om de geesten allengs te bevrijden van de banden, door kerkelijke opvattingen aangelegd, ten minste bij dat deel der akademische jeugd, dat zich op de studie der natuur toelegde.

Maar tegenover die vrijzinnige richtingen hielden de „confessionneelen” onder leiding van Groen en de zijnen hardnekkig stand; zij verzekerden met Da Costa in diens lied „Aan Nederland” in de lente van 1844: „met al hun schoone woorden, met al hun stout geschreeuw — zij zullen ons niet hebben, de Goden dezer eeuw” en sloten zich ook tegenover den steeds krachtiger wordenden aandrang der vrijzinnigen aaneen, vasthoudend aan de „beginselen van Dordt”. En al mochten sommigen hunner in de „ethisch-irenische” richting van den gematigden Chantepie de la Saussaye, in de breede welsprekendheid van een Van Oosterzee, in de dichterlijke fantasieën van Jonathan—Hasebroek, in de eenvoudige huiselijk-vrome poëzie van Beets meer bevrediging vinden voor hun tot innige vroomheid neigend gemoed, als welsprekend manifest der tegenstanders van de nieuwere denkbeelden mag Groen van Prinsterer’s „Ongeloof en Revolutie” (1847) gelden. Ook in dat machtige boek, dat de denkwijze van Von Haller en Stahl, de duitsche woordvoerders der staatkundige reactie op grond van het geloof aan de openbaring, hier te lande inleidde, werden staatkundige en godsdienstige elementen verbonden om het protest te steunen tegen den „moderneren geest”, welks oorsprong de schrijver in de denkbeelden der fransche omwenteling zocht, welks werkzaamheid hij met al de kracht van zijn scherpe pen, met al het talent van zijn fijn ontwikkelde geest in deze „reeks van historische voorlezingen” bestreed, op zijn beurt terugwijzend naar het evangelie en trachtend de grondslagen te leggen voor een „christelijk-historische” levensbeschouwing, gericht tegen de „modern-revolutionaire”, die hem scheen te leiden tot „volslagen ongodisterij en radicalisme”, tot ondergang der christelijke maatschappij.

De regeering van Van Hall — want zijn naam beheerschte thans het gansche gouvernement — stond tegenover dezen strijd der meeningen meer ontwijkend dan principieel¹⁾. De leider, gehecht aan de regeermacht, wetend, dat de Koning zelf van verdere grondwetsherziening niet wilde hooren, en eene parlementaire regeering als in Engeland bij gemis aan groote politieke partijen voor Nederland „geheel ongeschikt” achtend, begeerde zich met de doornige kwestie niet in te laten en voorloopig alleen de zoo goed begonnen regeling der financiën verder door te zetten. Zonder zich te storen aan de verwijten zijner vroegere liberale vrienden, rekenend op den machtigen invloed, dien het succes zijner financieele maatregelen hem had bezorgd, en op zijn daardoor verkregen hoog persoonlijk aanzien bij den Koning, ging hij op den afgebakenden weg voort, loste de schuld aan de Handelmaatschappij af, bracht een groote wijziging in het door allerlei misbruiken ontworpen muntstelsel door ontminting van een aanzienlijk bedrag (86 mill.) aan zilveren munt en het aannemen in Nov. 1847 van den enkelen zilveren muntstandaard en wist de moeilijkheden op dat terrein te voorkomen door tijdelijke, later blijvende invoering van muntbiljetten tot klein bedrag. Hij richtte vervolgens in de eerste plaats zijn aandacht op de verbetering der economische toestanden, die in deze jaren ook hier ten gevolge van mislukte oogsten en van de noodlottige aardappelziekte tot groote bekommering aanleiding gaven. Daarbij bleek hij steeds bereid om te transigeeren — wat hij tot een beginsel van staatkunde verhief — en geneigd om tegenover praktische eischen van het oogenblik zich te schikken naar welke economische beginselen ook van nieuweren of lateren tijd, wat hem wederom menig verwijt op den hals haalde²⁾.

Wat in de laatste jaren van koning Willem I met steeds grooter nadruk was verkondigd, werd thans door tal van schrijvers ook in de dagbladen en tijdschriften, met name in het Handelsblad en de Nieuwe Rotterdammer Courant, in De Bosch Kemper's Tijdgenoot en in De Gids consequent betoogd: alleen van handels-

¹⁾ Gleichman, blz. 100.

²⁾ Vgl. daarover een en ander in de briefwisseling tusschen Potgieter, Bake e. a. en Bakhuizen van den Brink in de Briefwisseling van den laatste, uitgegeven door mr. S. Muller Fz. (Haarl. 1906), ook Onze Eeuw, 1907, dl. I, blz. 116 vlg.

vrijheid, van algeheele vrijheid voor handel, nijverheid en landbouw was verbetering te wachten van den kwijnenden toestand der volkswelvaart. De bekwame Portielje had het aangetoond in zijn merkwaardig boek: „De handel van Nederland in 1844” ¹⁾ en eischte bij het naderen van een „mogelijk keerpunt” onvoorwaardelijke hulding van het vrijhandelsstelsel als het eenige middel om handel en nijverheid beiden te doen herleven. Hij toonde aan, dat de handel in de laatste jaren in het gunstigste geval op dezelfde hoogte was blijven staan, terwijl hij bij de in ieder geval toenemende werkzaamheid der nijverheid en de thans onder de werking van het cultuurstelsel enorme toeneming van den aanvoer van koloniale voortbrengselen aanzienlijk had moeten aangroeien ²⁾. De verslagen der Provinciale Staten van bijna alle gewesten bevatten voor 1843 luide klachten over vermindering van den buitenlandschen handel en slechts enkele artikelen konden op eenigen grooteren omzet bogen; de graanhandel klaagde evenzeer; de koloniale handel was sedert eenige jaren onder de leiding der begunstigde Handelsmaatschappij en de krachtige toepassing van het nijpende cultuurstelsel wel verdriedubbeld maar de partikuliere handel op de koloniën was sterk achteruitgegaan en in de West nam de productie jaarlijks af; voor den binnenlandschen handel was men tot eene „algemeene volksklagt” gekomen ³⁾, die ook in de gewestelijke verslagen weerklank vond evenals dit het geval was ten opzichte der visscherij. En wat beteekende daartegenover de groote uitbreiding van den voor de volkswelvaart weinig beteekenenden effecten- en wisselhandel, die winst en verlies tot een bepaalden kring van deelnemers beperkten? De fabrieksnijverheid heette algemeen „gedrukt en kwijnende” ⁴⁾; de prijzen der landbouwprodukten, met name van boter en kaas, waren evenals die van de koloniale waren en de nijverheidsprodukten weinig bevredigend en de crisissen der volgende jaren deden ook op dit gebied veel nadeel. De slotsom van alles was ⁵⁾, dat „kwijning en verval allerwegen” te zien waren, „bloei en vertier zeldzame uitzondering”, dat de middelklasse

---

¹⁾ Amst. 1844.

²⁾ Ibid. blz. 37 vlg.

³⁾ Ibid. blz. 55.

⁴⁾ Ibid. blz. 66.

⁵⁾ Ibid. blz. 69.

achteruitging en de armoede der lagere schrikbarend toenam. En terwijl Alstorpius Grevelink ¹⁾ van het land een vrijhaven wilde maken gelijk honderd jaren te voren was voorgesteld, drong Portielje aan op loslating van het verderfelijke beschermende stelsel, dat de belangen van handel en nijverheid opofferde aan die der schatkist, de prijzen der levensbehoefden kunstmatig opdreef, de nijverheid even kunstmatig boven water hield, het particulier initiatief doodde, den smokkelhandel bevorderde.

De van ouds met koopmanszaken bekende Van Hall gevoelde veel voor deze bezwaren maar het strookte niet met zijn aard en zijn staatkunde om zonder aarzelen den door de nieuwere staathuishoudkundigen gewezen weg op te gaan. Hij wilde wel iets toegeven, maar algeheele wijziging van stelsel wilde hij niet. Het was de vraag, hoe lang dit stelsel van ontwijken, van transigeeren, van tusschen de klippen doorzeilen mogelijk zou blijken, maar op één succes kon de minister wijzen — en hij liet het met rechtmatigen trots ook niet na: het evenwicht der staatsfinanciën was hersteld; de begrooting voor 1846/7 sloot, voor het eerst na zeventig jaren ²⁾, met een overschot van 3 à 4 millioen en de regeering achtte het zeker, dat dit heugelijk feit de toenemende oppositie den mond zou snoeren.

De uitkomst zou die verwachting op den duur beschamen; de beweging van den nieuwen tijd zou ook Nederland medeslepen in de zegepraal van de nieuwere denkbeelden: wat niet buigen wilde, moest breken.

HOOFDSTUK III.

DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1848.

In geheel Europa heerschte een bedenkelijke gisting, die ook hier te lande bij de toenemende ontevredenheid over de geringe geneigdheid tot hervormingen bij de bestaande regeering haren invloed

---

¹⁾ Het belang van het aannemen van het beginsel van Porto-franco voor Nederland (Groningen, 1844).

²⁾ Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 51.

deed gelden. In Frankrijk werd onbewimpeld gesproken van de naderende revolutie, die de „bourgeois satisfaits” der Juli-monarchie met deze zelve ten val zou brengen en bij de heerschende stemming onder de volksklasse wellicht een socialistisch of communistisch karakter zou dragen; in Engeland, waar thans weder de Whigs het bewind in handen hadden, hoopte men nog door vrijzinnige maatregelen zoowel de Chartisten als de woelige fabrieksarbeiders in toom te houden en het ongelukkige verwaarloosde Ierland door verstandige wetgeving tot een betere toekomst te brengen; in Italië giste nog altijd het „risorgimento”, de herleving der begeerte naar staatkundige eenheid; in Duitschland en Oostenrijk nam de beweging onder de arbeiders toe, waren werkstakingen aan de orde van den dag en deed de liberale partij, aangevoerd door professoren en journalisten, haar best om het denkbeeld der duitsche eenheid onder vrijzinnige staatsinstellingen ingang te doen vinden; in Zwitserland stonden Protestanten en Katholieken tegenover elkander; in Hongarije was de begeerte naar zelfstandigheid tegenover Oostenrijk levendig; in Polen kwam opnieuw de hoop op, dat het eindelijk gelukken zou het vreemde juk af te schudden. Zou Nederland te midden van dat alles ongemoeid blijven?

De voorstanders van grondwetsherziening, diep overtuigd van de gebiedende noodzakelijkheid der herziening voor de verdere ontwikkeling niet slechts van de staatsinstellingen des lands maar ook van de volkswelvaart, van den volksgeest in het algemeen, lieten zich niet afschrikken. Zonder zich in te laten met het opwekken van volksbewegingen gelijk in andere landen hunne partijgenooten meer en meer begonnen te doen, ook zonder de toestanden bij de arbeidende bevolkingsklassen tot punt van uitgang te nemen of als middel van agitatie aan te wenden, trachtten zij òn door propaganda onder de burgerij door middel van de pers en van de toenemende werkzaamheid der kiesvereeningen òn door voorstellen in de Tweede Kamer de belangstelling voor hun streven wakker te houden. En dat dit mogelijk zou zijn, scheen te blijken uit het adres der Staten van Friesland in den zomer van 1844 aan de regering, waarbij op herziening werd aangedrongen ¹⁾. Terwijl Kemper's Tijdgenoot pleitte voor eene herziening „op nationale beginselen”,

¹⁾ Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 282.

terwijl de eveneens zeer gematigde Jacob van Lennep zijn „Proeve van verduitsching der grondwet” uitgaf en de conservatieve leidsche hoogleeraar Van Assen in zijn „Taal der grondwet” zich zeer weinig herzieningslustig betoonde, drong met name de Arnhemsche Courant, door Dirk Donker Curtius geleid, aan op krachtig voortschrijden langs den weg eener ingrijpende herziening, waarbij rechtstreeksche verkiezingen en een verantwoordelijk homogeen ministerie als eerste eischen voor de toekomstige waarlijk parlementaire regeering werden aangemerkt. Noeh Luzac, noeh Van Dam van Isselt, noeh Van Rechteren, noeh Thorbecke zelf echter wilden nog in het begin van 1844 zoover gaan, dat zij rechtstreeksche verkiezingen aanbevalen ¹⁾.

In de troonrede van October 1844 had de regeering met geen woord gesproken van de grondwetsherziening, die tijdens de onzekerheid op financieel gebied niet beslist door haar was afgewezen, ja ondershands zelfs onder zekere voorwaarden wenschelijk was verklaard ²⁾. Zij stoorde zich dus niet aan de bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in den zomer vrij algemeen gebleken wenschen en toonde niet veel belangstelling voor de discussie over het antwoord der Staten-Generaal, waarbij geen der ministers tegenwoordig was. De conservatieve meerderheid der Tweede Kamer kwam ook niet verder dan tot een verklaring der „wenschelijkheid” eener „tijdsige herziening en verbetering onzer grondwettige instellingen” en wees alle voorstellen tot krachtiger aandrang af. Nog minder neiging betoonde de nog altijd zeer volgzame en zeer conservatieve Eerste Kamer, die weigerde zelfs dezen wensch uit te spreken. De vraag rees, of nu beide Kamers ieder een adres konden terugzenden in antwoord op de troonrede, wat de regeering ontkende en ook de meerderheid der Tweede Kamer niet beaamde, hoewel zij besloot de beide gevoelens omtrent de grondwetsherziening in het adres te vermelden; maar ook dit werd door de Eerste Kamer afgeslagen. En — wat nog erger was — het dreigend conflict tusschen de beide Kamers, dat intusschen spoedig door overleg uit den weg werd geruimd, trok onder de bevolking zeer weinig de aandacht, veel minder dan de kwestie der tarieven van in- en doorvoer, die tal

---

¹⁾ Kemper, dl. IV, blz. 460/1.

²⁾ Ibid. blz. 464.

van adressen en brochures uitlokte¹⁾. De meeste katholieke leden uit Brabant wilden nu – waarschijnlijk om de gunst des Konings niet te verliezen – van herziening, vroeger ook door hen gewenscht, niets meer weten²⁾. Toch achtte Thorbecke thans het juiste oogenblik gekomen om de grondwetsherziening opnieuw ter tafel te brengen en wel met opneming van het beginsel der rechtstreeksche verkiezingen en der ontbindbaarheid van de Tweede Kamer, overigens geheel volgens de beginselen in zijne Proeve van 1840 ontwikkeld. Met het opnemen dier beide beginselen deed hij eene concessie aan de meer radicale elementen der liberale partij, die dit zelf niet verwacht hadden³⁾. Een twintigtal min of meer liberale Kamerleden kwam den 2^{den} December bij het lid Schooneveld vertrouweljk te zamen en handelde er over het door Thorbecke wat haastig geformuleerde veelomvattende voorstel. Slechts een achtstal hunner sloot zich bij Thorbecke aan: Luzac, Van Rechteren, Van Dam van Isselt, Van Heemstra, Wichers, De Kempnaer, Storm en Anemaet, en deed met hem als zijn „bondgenooten” den 10^{den} een gemeenschappelijk voorstel van grondwetsherziening, waarbij eerst eenige weken later eene toelichting kon worden gevoegd.

Groot was de voldoening van de Arnheemsche Courant over dit voorstel. Donker Curtius prees het aanstonds in de hartstochtelijke bewoordingen eener brochure „Aan alle vrienden voor orde en vrijheid” als een moedige daad na dertig jaren van „voogdij” onder „bedriegelijke instellingen”; de zeer democratisch gekleurde brochure „Nu of nooit”⁴⁾ wees op de noodzakelijkheid, dat de Koning voortaan zou regeeren „naar ’s volks wil”, waartegenover Donker Curtius in een tweede brochure het denkbeeld eener „volksregeering” verwierp en verklaarde „noch de macht des Konings te willen verbrokkelen noch den luister der Kroon te verduisteren”. Een

¹⁾ Kemper, l.l. blz. 475.

²⁾ Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 282.

³⁾ Kemper, l.l. blz. 478 vlg.

⁴⁾ Dordrecht, firma Blussé, 1845. Uit den kring van de schrijvers van Asmodee en De Burger, de schimpweekblaadjes van Van Bevervoorde of van De Onafhankelijke en De Ooyevaar, de haagsche voortzetting van Meeter’s Tolk der Vrijheid? Vgl. daarover en over hunne geestverwanten De Hondt, redacteur van de Zierikzeesche Nieuwsbode, De Haas uit Dorcht, den verlopen markies De Thouars uit Heemse, enz.: Sautijn Kluit in Ned. Spect. 1878, blz. 249 en Ned. Spect. 1877, blz. 21, vlg.

anoniem schrijver kwam in goedgestelde „Staatkundige Brieven” tegen de denkbeelden der „Negenmannen” in verzet even krachtig als die van „Nu of nooit” opwekte tot steun zijner denkbeelden door middel van petitiën aan de Tweede Kamer en niet slechts door persoonlijke betuigingen van adhaesie zooals Donker Curtius voor het voorstel had begeerd. In week- en dagbladen en brochures werd in het voorjaar van 1845 met groote heftigheid voor en tegen de bondgenooten opgekomen. De „Wespen” van Van Dam van Isselt, het felle „Politiek Beestenspel”, dat de verschillende politieke personen bij schadelijke en edele dieren vergeleek naar mate van hunne gezindheid, scherpe Gids-artikelen, satirieke verhalen met staatkundige strekking als dat over „de geschiedenis van het Turksche Rijk onder Melliw Iman II” in de Arnhemsche Courant, de hatelijke lastertaal van „Asmodee” en „de Burger”, organen van den jongen journalist Van Bevervoorde, van „de Ooijevaar” en andere schendblaadjes overlaadden de tegenstanders en den Koning met smaad en spot. Niet alleen de gehate en als de oorzaak van alle ongeluk beschouwde Van Hall, de „vampyr”, het hoofd der door Potgieter gegispde „stilstaanders”, der vrienden van „Jan Salie”, der vijanden van „’t deeglijk voorstel”, maar ook de meer gematigden en aarzelenden onder de liberale schrijvers, als die in het Handelsblad en De Bosch Kemper in zijn Tijdgenoot, die van rechtstreeksche verkiezingen niet weten wilde, werden heftig aangevallen. Maar nog altijd bleef de belangstelling tot een betrekkelijk geringe groep beperkt, ook al kwamen er tal van petitiën bij de Tweede Kamer in.

De wijze, waarop de Tweede Kamer aanvankelijk het voorstel der Negenmannen ontving, voorspelde daaraan weinig goeds. Eerst op het einde van Mei kwam het voorstel in openbare behandeling. Na eenige dagen van scherpe discussie¹⁾, waarbij Thorbecke in meer dan een opmerkelijke rede nog eens krachtig aandrong op „algemeene volledige” herziening van de Kamer uit, als de regeering niet wilde; waarbij conservatieve, voor ontstemming des Konings te hunnen opzichte bevreesde katholieke en zelfs onverdacht liberale leden als om strijd het voorstel als tegenover de regeering ongepast, „ontijdig” en „onnederlandsch” afkeurden; terwijl de regeering bij monde van den minister van

¹⁾ Kemper, dl. IV, blz. 512 vlg.

justitie, De Jonge Van Campens Nieuwland, de noodzakelijkheid eener grondwetsherziening met nadruk ontkende en nog eens wees op 's Konings belofte van 1843 om „op zijnen tijd” zelf te doen wat noodig was, verklaarde de Tweede Kamer den 31sten Mei met 34 tegen 21 stemmen zich „niet geneigd” om „een voorstel tot verandering en bijvoeging van de grondwet” aan de regeering te doen, waarop het voorstel der Negenmannen niet nader in behandeling kwam. Thorbecke en de zijnen vonden geringen troost in de verklaring, dat zij dezen afloop hadden voorzien en het betreurden evenals in 1840 „te vroeg gelijk te hebben gehad”, wat, naar zij meenden, de toekomst zou uitwijzen, wanneer men eenmaal tot eene herziening gedwongen zou worden.

De zegepraal der regeering was volledig, naar het scheen, en de grondwetsherziening kon voor geruimen tijd van de baan geacht worden, in weerwil van de heftige verontwaardiging in Asmodee en de andere volksblaadjes, van bittere artikelen in de Arnhemse Courant, van gematigde waarschuwingen in Handelsblad en Nieuwe Rotterdammer Courant. Zoo zeker was de regeering van hare zaak, zoo weinig geneigd tot toegeven aan den aandrang van de mannen van den „nieuwen tijd”, zoo gerust was zij op de toekomst, dat in de troonrede van den 20sten October de Koning, die persoonlijk van rechtstreeksche verkiezingen afkeerig was en van grondwetsherziening vooral bezuiniging op het budget voor leger en vloot vreesde, verklaarde, dat een „overtuiging van noodzakelijkheid” totnogtoe niet bij hem „gevestigd was”, al herhaalde hij de belofte om ertoe over te gaan, zoodra dit wel het geval zou zijn.

Deze verklaring ontnam aan de voorstanders ook eener gematigde herziening vooreerst allen grond van hoop op de vervulling hunner wenschen. Van Hall, die, in weerwil van alles, in particuliere gesprekken zijne geneigdheid tot herziening telkens betuigde, gaf de schuld aan de voorbarigheid der Negenmannen, die een ontijdige agitatie voor rechtstreeksche verkiezingen zouden hebben opgewekt, zoodat de regeering in ieder geval de gemoederen tot bedaren wilde laten komen ¹⁾. Al wees deze meening wederom niet op principieele weigering om toe te geven, veeleer op het tegendeel, men meende

---

¹⁾ Kemper, di. V, blz. 72.

te doen te hebben met neiging der regeering om op het voorbeeld van Polignac in Frankrijk tegen de openbare meening krachtig in te gaan, geen duimbreed te wijken voor haren aandrang. Diep teleurgesteld en vol bekommering voor de toekomst staakte dan ook de gematigde Kemper zijne waarschuwingen in den Tijdgenoot en hief in November het wat droge en zwaarwichtige tijdschrift op, niet zonder de betuiging, dat naar zijne meening „de grondwetsherziening binnen weinige jaren” toch komen zou, of zonder de hoop, dat de regeering nog bijtijds een gematigde herziening zou voorstellen.

Maar de wijze, waarop in dezelfde troonrede de Koning te kennen gaf, dat hij geen prijs stelde op een adres van antwoord, een onnoodige oorzaak van tijdverlies en onnutte discussie, getuigde van weinig constitutionneelen zin. De Kamers echter gingen niet op dezen wenk in en antwoordden toch met een adres, waarin verklaard werd. dat ook zij „eene overtuiging van noodzakelijkheid” voor het aanvragen eener herziening noodig achten, al bevalen zij de zaak met nadruk in 's Konings „bijzondere overweging” aan. Maar de Koning nam vooral akte van de verklaring omtrent de „overtuiging van noodzakelijkheid” en ging verder niet op de zaak in.

De liberalen — eigenlijke democraten vond men toen slechts in de kringen van de Meeters en Van Bevervoordes — waren nog altijd niet tot een eigenlijk partijverband gekomen, maar voegden zich allengs in de steden in kiesvereeningen samen. Zij beschouwden in het algemeen Thorbecke als hun aanvoerder, naast wien de liberale kampioenen Luzac en Donker Curtius als erfgenamen van de oppositie van Van Hogendorp in die dagen het meeste aanzien genoten; zij meenden, dat alleen van een tijdige grondwetsherziening in vrijzinnigen geest redding voor het land te vinden zou zijn. Maar de regeering, na hare zegepralen zeker van hare zaak, was er verre van verwijderd hare toestemming tot zulk eene herziening te verleen, laat staan daartoe het initiatief te nemen. Behoud van het bestaande en alleen wijziging, waar de strikte noodzakelijkheid zou gebleken zijn — zoo was hare leus. Zij gaf hare ontevredenheid duidelijk te kennen aan allen, die het niet met haar eens waren, onderzocht nauwkeurig, wie onder de ambtenaren had geteekend op de petitiën voor herziening der Grondwet, sloot de voorstanders daarvan uit van hare gunsten, zelfs van

de feesten ten Hove en vervolgde onverbiddelijk alle uitingen van ontevredenheid, vooral in de kleine pers, die onder die vervolging dan ook begon te bezwijken. Men sprak zelfs van een „zwart register”, dat zij zou hebben aangelegd van al degenen, die niet van hare meening waren — een gevoelen, dat zijn grond vond in de openlijk scherpe houding vooral van Van Hall tegenover vermeende of werkelijke tegenstrevers, wien hij bij iedere gelegenheid op hoogen toon zijn macht deed gevoelen.

Dat de regeering des Konings meer en meer tegenover de liberalen stelling wenschte te nemen, bleek ook uit het in Februari 1846 aftreden van den meest liberaal gezinden minister in haar midden, Schimmelpenninck van der Oye, die reeds in 1841 en 1843 en voor de derde maal in het voorjaar van 1845 ontwerpen van wet had ingediend omtrent de samenstelling der Provinciale Staten en het stem- en kiesrecht in stad en land. Die voorstellen droegen werkelijk een vrijzinnig karakter maar behoorden juist daarom, zooals velen opmerkten, niet thuis in het kader der bestaande Grondwet. Op voorstel van Luzac was de behandeling in het openbaar dan ook uitgesteld tot na die van het voorstel der Negenmannen; maar toen dit verworpen was, scheen de behandeling der voorgestelde kieswetten niet zeer veel kans op succes te bieden en de regeering zelve in haar geheel bleek er niet bijzonder op gesteld; bovendien liet de gezondheid van den minister veel te wenschen over en zoo vroeg hij dan zijn ontslag, dat hem ook met de meeste eerbewijzen verleend werd.

Ook de positie van Van Hall in het ministerie was echter niet geheel zuiver. Hij, die nog in 1841 op grondwetsherziening had aangedrongen en daarbij „veelzins liberale begrippen”¹⁾ had gehuldigd, was daarvan ook thans niet zoo afkeerig als de Koning zelf en verscheidene zijner ambtgenooten²⁾. Wetend, dat ook een aantal leden van de conservatieve meerderheid der Tweede Kamer een gematigde grondwetsherziening begeerde, betuigde hij in een memorie aan den Koning, dd. 2 Februari, dat hij op deze wijze de regeering niet verder zou kunnen helpen voeren; dat de ministers niet waren 's Konings „lijdelijke dienaars” maar „raadslieden

---

¹⁾ Gleichman, blz. 104.

²⁾ Ibid., blz. 105.

van de Kroon", die bij belangrijke beslissingen en benoemingen gehoord dienden te worden; dat er wel geen „ministerie" bestond maar dat de ministers „toch eenstemmig moesten denken omtrent gewigtige punten van regering" en er dus eenige „eenheid" moest bestaan; dat zelfstandigheid van natie en individu en publiciteit behoorde bevorderd te worden; dat verbeteringen zeer noodig waren. Bewijst deze memorie, dat hij niet de leider der reactie, de Polignac was, waarvoor men hem uitkreet, zij bewijst tevens, dat hij ter wille van het ministerschap bereid was om veel toe te geven, dat het vooral zijne gehechtheid aan de macht was, die hem de venijnige aanvallen in de pers voor lief deed nemen. De voorloopige benoeming van Van der Heim, een gematigd conservatief man, die een tijdige van de regeering zelve uitgaande grondwetsherziening zeer noodig achtte, opdat men daartoe later niet gedwongen zou moeten overgaan, maar in het begin van 1845 als gouverneur van Zuid-Holland zeer geklaagd had over den invloed van Thorbecke's gevaarlijke theorieën op de leidsche studenten en den publieken geest in het algemeen¹⁾, tot minister van binnenlandsche zaken scheen hem echter te zullen bevredigen.

De nieuwe minister kwam weldra voor den dag met een uitgewerkt voorstel²⁾ aan den Koning tot grondwetsherziening met afschaffing der ridderschappen als staatkundige lichamen, gelijksoortige regeling der kiesbevoegheid voor stad en land, betere regeling van de contrôle der rijksmiddelen in Europa en Indië, overdracht der administratieve rechtspraak aan den Raad van State, wijziging der Eerste Kamer, recht van enquête en amendement voor de Tweede. Op die wijze hoopte hij de meerderheid der Tweede Kamer tevreden te stellen. Maar de Koning, gesteund door de ministers De Jonge en Rijk, hoewel Baud evenals de vice-president van den Raad van State Van Doorn, die thans geheel tot het inzicht van Van der Heim bekeerd was, al heette hij nog altijd de ziel der behoudspartij, thans zijn herzieningsgezinden ambtgenoot steunde, terwijl Van Hall eerst de financiën geheel wilde regelen, wees deze voorstellen af, altijd omdat hij van grondwetsherziening machtsbeperving en bezuiniging op militair gebied vreesde. Van der Heim trad nu af.

---

¹⁾ Gleichman, blz. 100 vlg.

²⁾ Levensberichten Maatsch. v. Letterkunde, 1872, blz. 131.

Het bleek meer en meer, dat het streven naar grondwetsherziening, zij het dan niet in den geest van Thorbecke maar in zeer gematigde vormen, ook in conservatieve kringen warme voorstanders begon te vinden, maar de Koning, lettend op het voorbeeld van Frederik Wilhelm IV van Pruisen ¹⁾ en van Louis Philippe in Frankrijk in diezelfde dagen, wilde er niet van weten en Van Hall legde zich bij dat besluit neder.

De voorstanders in vrijzinnigen geest, ofschoon door den uitslag van de poging der Negenmannen teleurgesteld, gingen voort met het maken van propaganda voor hunne plannen. Het liberale Kamerlid Nedermeyer van Rosenthal deed in het voorjaar van 1846 een nieuw voorstel van grondwetsherziening ten einde verbetering van het kiesstelsel mogelijk te maken door eenige belemmerende bepalingen der Grondwet te doen vervallen en ze te vervangen door eene, die vrijzinnige regeling van dit belangrijke onderwerp mogelijk maakte. Maar zijn plan vond ook bij de Thorbeckianen — Thorbecke zelf was na het ééheer niet herkozen en dus niet meer in de Kamer — die volledige, geen „partieele” herziening wilden, geen steun en hij trok in April zijn voorstel, dat ook overigens weinig instemming vond, in. Luzac was sedert in de Kamer de erkende leider der „extrême gauche” en als zoodanig hoofd der oppositie tegen de regeering. Zoo bleef alles bij het oude en de regeering scheen zekerder dan ooit van hare zaak. Terwijl Van Hall de laatste maatregelen nam tot voltooiing van zijn financieele hervormingen en, sterk door de gunst des Konings, het persoonlijk en zakelijk verzet tegen zijn beleid trotseerde, terwijl de benoeming voor den conservatieven Van Randwijk tot minister van binnenlandsche zaken opnieuw de conservatieve gezindheid der regeering versterkte, terwijl de Koning meer en meer het voorbeeld van Frederik Wilhelm IV tot richtsnoer nam ²⁾ en op versterking van het koninklijk gezag aanstuurde, pakten in allerlei deelen van Europa de staatkundige wolken zich opeen.

En de grondwetsherziening kwam niet van de baan. Het weinig vrijzinnige wetsvoorstel van Van Hall over de regeling der administratieve rechtspraak werd onder herhaalde verwijzing naar de door

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 77.

²⁾ Ib. blz. 117.

de Tweede Kamer gewenschte grondwetsherziening, met algemeene stemmen verworpen. De pogingen van Van Hall om door druk op de invorderende ambtenaren de belastingen op te drijven wekten geen geringe ergernis en leidden tot een vinnige discussie tusschen den minister en zijn persoonlijken vijand Van Dam van Isselt over de door den eerste aan die ambtenaren toegezonden circulaire, ten gevolge waarvan zelfs ernstig sprake was van een duel tusschen den minister en den afgevaardigde. Drukpersvervolgingen kwamen weder voor als in Van Maanen's dagen, niet alleen tegen de lasterende schendblaadjes¹⁾ maar ook tegen ernstiger organen en gaven in de Tweede Kamer tot ernstig beklag aanleiding. Er ontstond tusschen die Kamer en de regeering een wrijving, die aan meer dan een wetsontwerp een ongunstige ontvangst bereidde en andere slechts met moeite deed aannemen; vooral bij de discussie over het voorgestelde strafwetboek rezen ernstige bezwaren, zoodat het weldra moest worden teruggenomen. Er werd telkens geklaagd over autocratische regeeringsmaatregelen, hier te lande zoowel als in Indië voorgenomen of ten uitvoer gebracht. Een toenemende oppositie liet zich in en buiten de Kamer duidelijk gevoelen, al vielen de verkiezingen van 1846 nog in conservatieven zin uit en kon men van een werkelijk krachtige „openbare meening” nog niet getuigen.

De oprichting der Amstelsocieteit te Amsterdam in 1846²⁾ had ten doel om de belangstelling in staatkundige zaken te verlevendigen, den „publieken geest” te ontwikkelen. Zij breidde haren invloed ook buiten de hoofdstad uit³⁾ en gaf aanleiding tot de oprichting ook elders van dergelijke vereenigingen, die nog wel niet den geest der vroegere clubs uit den bataafschen tijd ademden maar toch een begin van partijformatie schenen aan te duiden. Aan de andere zijde echter werkten de uitspattingen der kleine pers met hare nog altijd vinnige aanvallen op alles en een ieder, vooral op den Koning en de koninklijke familie, bij velen ergernis, daar men

1) Vgl. daarover: Sautijn Kluit in zijn studiën over Asmodee en De Burger van Van Bevervoorde (Ned. Spect. 1878, blz. 106 vlg.).

2) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 107.

3) B.v. te Leiden: Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 292 vlg.; Luzac, H. W. Tydeman e. a. waren daar leden. Er bestond daarnaast ook een Thorbecke-gezelschap, van wat radicaler kleur.

wist, van welk gering allooi de meeste harer leiders waren en hoe kwaadwillig hunne oppositie te werk ging.

Niet zonder reden werd overigens geklaagd, dat de regeering weinig uitvoerde. Terwijl België zich met een net van spoorwegen overdekte, terwijl Engeland en de duitsche havensteden zich haastten om verkeerswegen en handelsinrichtingen in overeenstemming te brengen met de onder den invloed van de ontwikkeling van stoomwezen en machinale nijverheid snel veranderende economische toestanden, geschiedde hier te lande in die richting zoo goed als niets — een groot verschil bij vergelijking met de energie, door de regeering van Willem I tijdens de vereeniging met België en, voorzoover de middelen het veroorloofden, ook na 1830 nog betoond. De graanwetgeving, in 1845 tijdens de toen heerschende crisis tijdelijk gewijzigd om den aanvoer van levensmiddelen te vergemakkelijken, eischte op den duur voorziening maar van een vast stelsel, door de regeering omhelsd, bleek niet, integendeel slechts van voorloopige maatregelen, strekkend om die van 1845 nog langer van kracht te maken. Alles wees op gebrek aan vastheid, op een streven om de zaken op denzelfden voet voort te zetten, zonder gewichtige veranderingen, zonder dat er sprake kon zijn van tegemoetkoming aan de eischen des tijds. En Van Hall werd als de verantwoordelijke persoon voor dat streven aangemerkt.

Dit was niet geheel billijk, want zijn invloed op de regeering was niet zoo groot als men zich vrij algemeen voorstelde¹⁾. Telkens ontstonden er verschillen tussehen den Koning en den als zijn vertrouwden dienaar beschouwden minister, wiens positie, ook ten gevolge van zijne niet altijd bescheiden houding zelfs tegenover de leden der koninklijke familie, daardoor op den duur ernstig verzwakt werd. Ook de waarschuwingen, in den zomer van 1846²⁾ door hem tot den Koning gericht tegen dreigende tekorten wegens de hooge uitgaven vooral voor het departement van oorlog, dat $\frac{1}{3}$ van alle rijksuitgaven voor zich opeischte, strekte niet om den vorst, op dit punt niet tot toegeven geneigd, gunstig voor hem te stemmen.

1) Gleichman, blz. 108 vlg.

2) Ibid. blz. 121 vlg.

In de zitting der Staten-Generaal van 1846/7 kwamen de bezwaren steeds duidelijker aan den dag. De troonrede had wederom van grondwetsherziening niet gerept maar de Tweede Kamer achtte het geraden „met vertrouwen” te herinneren aan de koninklijke belofte dienaangaande: er volgde verder niets van regeeringswege. De discussie over de graanwetgeving in het voorjaar van 1847 leidde wel tot de aanneming van een in vrijzinnige richting gaand voorstel der regeering tot wijziging der graanwet van 1835 maar het bleek, dat wederom Van Hall tegenover de protectionistische gezindheid van den Koning en vele Kamerleden heil had gezocht op een middenweg, die niemand eigenlijk bevredigde. Maar de nieuwe wet kon de nog altijd op de bevolking drukkende hooge prijzen der levensmiddelen niet doen dalen en de nood steeg vooral in de noordelijke provinciën in Juni zoo hoog, dat men er een herhaling der tooneelen van September 1845 zag. Te Harlingen belette een oproerige menigte den uitvoer van aardappelen naar Engeland en bedreef bij den burgemeester en de raadsleden allerlei moedwil. Te Leeuwarden en in andere friesche steden, weldra ook te Groningen werden graanpakhuizen, bakkers en grutterswinkels geplunderd, glazen ingeworpen en andere ongeregeldheden gepleegd, zoodat vooral te Groningen met militaire macht ernstig moest worden opgetreden en verscheiden dooden en gekwetsten vielen. Maatregelen tot verbetering van den treurigen algemeenen toestand der armen ¹⁾ werden evenwel niet voorgesteld, tenzij men als zoodanig moet aanmerken een in Juli gedaan voorstel tot afschaffing van den rogge-accijns, dat echter met groote meerderheid door de Tweede Kamer verworpen werd.

Deze zette zich nu aan de behandeling van het in 1842 reeds aangeboden en thans gewijzigde ontwerp voor een strafwetboek en verdiepte zich weldra in half theologische, half staatkundige beschouwingen over het recht van placet, welks afschaffing de regeering onder invloed des Konings geacht werd te begeeren ²⁾. Deze zaak wekte de kerkelijke hartstochten op gelijk dit ook reeds bij de aanbieding van het ontwerp-strafwetboek in 1842 het

---

¹⁾ Vgl. Heldring, *Leven en arbeid*, blz. 120/1.

²⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 132 vlg.; Albers, *Gesch. van het herstel der hierarchie*, dl. II, blz. 55 vlg.

geval was geweest. Het raken aan het recht van placet werd door vurig-protestantsche leden als vervreemding van een „onvervreemdbaar recht” weder heftig bestreden, terwijl het door katholieke en liberale leden als een machtsusurpatie van den staat voor afschaffing rijp werd verklaard. Alle argumenten voor en tegen „ultramontaansche” bemoeizucht en volkomen vrijheid van spreken ook voor de Roomschen kwamen weder ter sprake en brachten als gewoonlijk de gemoederen in heftige beweging. Het werd min of meer bekend, dat ook in den boezem der regeering zelve de al of niet-opneming van het recht van placet tot ernstige discussie aanleiding had gegeven; de minister van protestantschen eeredienst, Van Zuylen van Nyevelt had daarbij scherp gestaan tegenover zijn katholieken ambtgenoot Van Son en den minister van justitie De Jonge, die, hoewel persoonlijk voor het behoud, op verlangen des Konings het recht van placet geschrapt had¹⁾; Van Hall, die in 1842 gewaarschuid had tegen het aanhangig maken van disputen in deze teedere kwestie²⁾, was evenals toen voor het kiezen van een middenweg. De Koning zelf, als altijd geneigd om den Katholieken ter wille te zijn, was toen tusschenbeide gekomen; hij had de handhaving van het recht „absurd” en „hatelijk” genoemd en op de volkomen weglating aangedrongen, zoodat dan ook het ontwerp, in weerwil der reeds dadelijk door de Tweede Kamer gemaakte bezwaren, zonder het recht erin door de regeering werd gehandhaafd, in weerwil ook van de aarzeling des ministers van justitie, die alleen boog voor 's Konings uitgedrukten wil. De Algemeene Synode der Hervormde Kerk protesteerde bij Koning en minister, de amsterdamsche predikanten bij de Tweede Kamer tegen het schenden der „billijke wenschen” van de Protestanten; door de pers werd de zaak van beide kanten in scherpe termen behandeld. De regeering sloeg nu toch den middenweg in en liet het recht bij nader inzien ongenoemd maar aan twee artikelen op, die het optreden van geestelijken, onder welken vorm ook, tegen wet en overheid met strenge straf bedreigden. Maar ook zoo werd het verzet van protestantsche zijde niet overwonnen. Drie dagen lang werd in meerendeels scherpe redevoeringen de zaak voor en tegen behandeld en ten slotte werd het

¹⁾ Albers, l. l. blz. 64 vlg.

²⁾ Zie boven, blz. 54.

ontwerp met 41 tegen 15 stemmen verworpen. De regeering achtte zich nu verplicht in een nieuwe redactie het recht van placet (art. 58) te herstellen, wat thans tot scherp verzet van katholieke zijde tegen de „onrechtvaardige” en „ongrondwettige” eischen van protestantschen kant leidde.

Intusschen was de zaak der grondwetsherziening wederom aan de orde gesteld zooals niet onverwacht mocht heeten, sedert bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten duidelijk gebleken was, dat de kiezers meer en meer geneigd waren de voorstanders eener herziening te steunen. Bij de behandeling der begrootingswetten voor 1848/9 in den zomer waren weder ernstige bezwaren tegen het algemeen regeeringsbeleid aangevoerd, zoowel in de afdeelingen als in de openbare discussie, vooral tegen haar financieel beheer en het onvoldoende der regeling van de comptabiliteit. Het woord grondwetsherziening was wel niet uitdrukkelijk genoemd maar het was toch duidelijk geweest, dat men haar met klimmend ongeduld verwachtte, en de begrootingswetten waren slechts met geringe meerderheid aangenomen. Daarna behandelde de Tweede Kamer een nieuw ontwerp tot regeling van stem- en kiesrecht, dat echter met geringe meerderheid als „gebrekkig” verworpen werd, hoewel de grondwet van 1840 zulk een regeling voorschreef. Zoowel de aanneming der begrootingswetten als de verwerping van genoemd ontwerp gaf weder aanleiding tot persartikelen en brochures, waarin de conservatieve tegenstanders der herziening met de liberale voorstanders den degen kruisten, evenwel niet zonder dat het bleek, dat er een aantal leden van conservatieve zijde waren, een soort van centrum, 27 leden sterk, die een bemiddelende houding wilden aannemen. Deze groep onder leiding van den voorzitter der Kamer, Bruce, en van Duymaer van Twist uit Deventer had reeds een ontwerp van grondwetsherziening gereed, waarin wel van een verantwoordelijk ministerie maar niet van rechtstreeksche verkiezingen sprake was¹⁾. Men rekende daarbij op den steun van Van Hall, wiens invloed in het ministerie men — zooals spoedig blijken zou — intusschen overschat had.

In den boezem der regeering zelve kwam de zaak der grond-

---

¹⁾ Colenbrander, in *Onze Eeuw*, 1905, dl. II, blz. 247.

wetsherziening 11 Augustus ter sprake ¹⁾. Van Hall verklaarde dien dag in den ministerraad ook met het oog op den toestand in Frankrijk ronduit, dat men aan den aandrang der „welgezinde natie” moest toegeven, dat „nagenoeg al wat knap en kundig was aan die zijde stond”; hij, ontevreden over den loop der zaken en begeerend, dat er wat gedaan werd, wenschte zijn ontslag, als de regeering dien weg niet op wilde. Ook den Koning ontvouwde hij eenige dagen later zijn gevoelens maar dezen, die in den laatsten tijd steeds minder welwillend tegenover hem gezind was, kon hij niet overhalen en er werden zelfs pogingen gedaan om zoo spoedig mogelijk een opvolger voor Van Hall te vinden, wat niet zoo dadelijk gelukte ²⁾. Een maand lang — de Koning moest op reis naar Silezië — bleef de zaak hangen en toen de Koning in September terugkwam, bleek hij eensklaps niet ongeneigd een zelfs „liberale” herziening toe te staan, mits van geen ontbindbaarheid der Kamer of homogeniteit van ministerie daarbij sprake zou zijn. Aan de ministers Baud, De Jonge, Van Hall en Van Randwijck werd, met den directeur van het Kabinet Van Rappard, opgedragen voorstellen te ontwerpen in „zeer gematigden” zin om de Tweede Kamer tevreden te stellen. In de troonrede dan werd ook tot verbazing van velen ³⁾ medegedeeld, dat de regeering het voor-nemen had „in den loop der zitting de vereischte voorstellen te doen”, overeenkomstig de vroeger afgelegde belofte van daartoe te zullen overgaan, „zoodra de overtuiging der noodzakelijkheid bij haar gevestigd” was. Op het einde van October werd door de ministers overlegd, wat er herzien zou moeten worden en hoe de formuleering der voor te stellen ontwerpen zou moeten luiden.

De voorloopige overwegingen, hoewel slechts tot een geringe herziening leidend, werden door den weinig herzieningsgezinden en nu weder zelfs van iedere herziening afkeerigen vorst met geringe ingenomenheid ontvangen ⁴⁾; hij vond steun bij De Jonge,

---

¹⁾ Gleichman, blz. 127 vlg., vgl. De Bosch Kemper, dl. V, Aant. blz. 100 vlg.; Van Randwijck, Geschiedenis der 27 wetsontwerpen.

²⁾ In dezen tijd moeten de besprekingen vallen, waarvan de latere minister Van Rappard gewaagt in zijn brief van 1861 (Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 84), tusschen den Koning, den vice-president van den Raad van State Van Doorn en hemzelven.

³⁾ Schimmelpenninck, Notanda, in Onze Eeuw, 1904, dl. IV, blz. 176.

⁴⁾ Gleichman, blz. 138 vlg.

Van Randwijck en andere ministers, ook bij den Prins van Oranje en prins Frederik, die de over de herziening gehouden kabinetsraden hadden bijgewoond, terwijl Van Hall eigenlijk alleen bij den minister Baud instemming voor zijn verder strekkende herzieningsplannen vond. Zoo zag deze zich, na eene op zichzelf weinig betekenende weigering van de meerderheid in den Kabinetsraad om hoofdstuk XI der grondwet — over veranderingen en bijvoegselen — te wijzigen, verplicht om den 19^{den} December zijn ontslag aan te bieden ¹⁾, welk ontslag nog vóór het einde des jaars werd aangenomen; hij kreeg den rang van „minister van staat” en trad af. Hij werd onmiddellijk als minister van financiën opgevolgd door W. van Rappard, neef van den invloedrijken directeur van het Kabinet des Konings, bekwaam jurist en met de financiën bekend, terwijl de oud-minister Van der Heim thans weder de binnenlandsche zaken overnam van Van Randwijck, die naar buitenlandsche zaken verhuisde ter vervanging van den wegens toenemende doofheid ongeschikten generaal De la Sarraz.

Het zoo opnieuw samengestelde ministerie, thans van Van Hall ontslagen, maar, zooals uit de benoeming van Bruce en van Schimmelpenninck van der Oye tot gouverneurs van Overijssel en Gelderland bleek, van gematigde liberale gezindheid niet geheel afkeerig, was weinige dagen later gereed met zijne 27 herzieningsvoorstellen, waarbij Van der Heim nog eenige betreffende het kiesrecht had doen voegen, en diende ze den 9^{den} Januari bij den Raad van State in, die den 21sten Februari reeds zijn advies gaf aangaande deze meer talrijke dan belangrijke wijzigingen. Dit advies strookte in zijn conclusie weinig met de wenschen des Konings, die meer en meer tegen de grondwetsherziening opzag, deze thans als „ons ongeluk” beschouwde en als het land „in een maalstroom” mede te sleepen ²⁾ en bij dit alles een gevoel zeide te hebben alsof hij „verraden en verkocht” werd. De Raad van State ³⁾, wat al te uitbundig erkennend, dat de voorstellen getuigden van „milden geest”, meende, dat zij te veel aan den toekomstigen wetgever overlieten; hij verlangde een betere en meer uitvoerige memorie

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. V, Aant. blz. 145 vlg.; Schimmelpenninck, Notanda, I. I. blz. 177.

²⁾ Levensbericht van Van der Heim, in Levensber. van Letterkunde, 1870, blz. 177.

³⁾ Zijn advies bij Kemper, dl. V, Aant. blz. 161 vlg.

van toelichting dan het haastige en beknopte stuk, dat thans daarvoor moest gelden; hij maakte een aantal opmerkingen en stelde wijzigingen voor, die door den Kabinetsraad den 27sten Februari werden overwogen. Na ampele behandeling was het geheel gereed om den 7^{den} Maart door de regeering bij de terugkomst der Tweede Kamer na hare wintervacantie dadelijk te worden aangeboden. Wat ervan reeds uitlekte, wekte bij velen, ook bij het „centrum”¹⁾ teleurstelling, en het was duidelijk, dat van wat Thorbecke en de zijnen verlangden als waarborgen eener parlementaire regeering, met name van invoering van rechtstreeksche verkiezingen, homogene ministeriën en Kamerontbinding, in geen geval sprake zou zijn. Maar de Koning zelf, sedert een jaar lijdend aan een ernstige hartziekte en zeer onder den indruk van het vertrek van zijn tweeden zoon Alexander naar Madeira tot herstel van diens zeer geschokte gezondheid, was met de geheele zaak weinig ingenomen en lette met zenuwachtige spanning op de in deze maanden toenemende beweging in verschillende europeesche staten, juist op dit oogenblik overslaand in een gevaarlijke crisis.

Op denzelfden dag, toen de bewuste beslissende Kabinetsraad plaats had, kwamen namelijk berichten omtrent het gebeurde te Parijs op 22 Februari en volgende dagen. Manifestaties op dien dag hadden Guizot voor het toenemende verzet der liberalen doen wijken; den 24sten maakten de republikeinen van den door deze laatsten uitgelokten opstand gebruik en weldra heette het niet meer „vive la Réforme”, maar „vive la République”. Louis Philippe, door de revolutie verast, teekende zijn afstand ten behoeve van zijn kleinzoon. Nog was er een oogenblik kans, dat deze onder regentschap der populaire hertogin van Orleans de kroon zou kunnen behouden, maar ook die kans verdween spoedig en een voorloopig bewind nam het bestuur „namens het volk” in handen. Ook in Duitschland en Oostenrijk begon thans aan alle zijden een beweging, die wellicht tot een algeheele omkeering zou leiden, terwijl in Italië reeds in de maand Februari in het Napelsche en den Kerkelijken Staat ernstige beroeringen waren ontstaan. Vooral de beweging in Duitschland trok hier zeer de aandacht, want de partij, die tot leus had Arndt's spreuk: „das ganze Deutschland soll es sein”, had nog volstrekt niet de hoop

¹⁾ Schimmelpenninck, Notanda, I. I. blz. 177.

opgegeven, dat bij het tot stand komen der duitsche eenheid, waarop thans met nadruk werd aangedrongen, niet alleen het hertogdom Limburg nauwer aan Duitschland verbonden zou worden maar ook geheel Nederland weder na drie eeuwen van afzonderlijk volksbestaan bij het Rijk gevoegd zou worden. Ook in Nederland zelf, na het verlies van België tot een staat van den derden rang gedaald, lieten zich sommigen sedert eenigen tijd weder in dien geest hooren, terwijl in Limburg onder leiding van baron van Scherpenzeel Heusch de beweging voor aansluiting bij Duitschland onmiddellijk krachtig gesteund werd en overal de duitsche bondsvlag werd geheschen¹⁾. De wijze, waarop Pruisen tegenover Denemarken handelde met betrekking tot Sleeswijk-Holstein, kon doen zien, met welke gevaren ook Nederland bedreigd werd, afgezien nog van de mogelijkheid, dat in België de oude neiging tot Frankrijk zou herleven.

De eerste indrukken hier te lande waren, als overal in Europa, die van vrees voor wat komen zou²⁾. Dat van grondwetsherziening in deze oogenblikken van onrust voorloopig moest worden afgezien, was ook bij vele liberalen de overtuiging³⁾; maar bij het toenemen der beweging in de naburige landen begon ook hier eene gisting zich te vertoonen, die zich uitte in anonieme berichten in de couranten, in geheimzinnige aanwijzingen, hier en daar zelfs reeds in oploopen. Men begon bevreesd te worden voor oproeren en in de eerste dagen van Maart was er werkelijk te Amsterdam⁴⁾, waar evenals in Den Haag ten gevolge der schommelingen op de Beurs ernstige faillissementen de stemming niet verbeterden, sprake van de geheime werkzaamheid eener communistische vereeniging, die „het volk” tegen „de bloedzuigers” opriep bij bulletin, in den morgen van 9 Maart overal aangeplakt.

De Koning, door dat alles nog zenuwachtiger geworden dan hij reeds was en door gevaarlijke intriganten als Van Bevervoorde, Van Andringa de Kempnaer, door minderwaardige haagsche journalisten als De Vries en anderen, met wie hij geregeld in betrekking

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 376/7.

²⁾ Ibid. dl. V, blz. 232.

³⁾ Onze Eeuw, 1905, dl. I, bl. 59, 298.

⁴⁾ Colenbrander, in Onze Eeuw, 1905, dl. II, blz. 242; 1905, dl. I, blz. 299.

stond, mondeling en schriftelijk bewerkt¹⁾, bovendien door de onrustbarende berichten van de duitsche hoven nog versterkt in zijn vrees voor revolutie, had zich reeds in betrekking gesteld tot den ook in het geheel niet op de toekomst vertrouwend koning Leopold²⁾, dezen gerustgesteld omtrent de mogelijke houding van Nederland tegenover België en hem zelfs steun tegenover Frankrijk beloofd. Koning Leopold dankte voor den „so herzlichen und wahrhaft ritterlichen Brief“ van zijn ouden tegenstander en waar-schuwde van zijn zijde voor de gevaren eener republikeinsche beweging in het licht ontvlambare België met zijn talrijke arbeiders-bevolking, die gemakkelijk van Frankrijk uit in actie gebracht kon worden, als de partij der revolutie daar te sterk werd; hij zou generaal Willmar zenden om te trachten de belangen van de bel-gische industrie met die van den nederlandschen handel overeen te brengen en de „assurance mutuelle“ door nauwere aaneenslui-ting te handhaven. Willem II verheugde zich in zijn antwoord schrij-ven over den gebleken „parfait accord“ en verklaarde zich tot samen-werking bereid ten einde „une digue morale“ op te richten tegen de uit Frankrijk te duchten revolutie; een „résistance physique“ kon tevens, naar hij meende, worden voorbereid door de afspraak, dat bij een aanval der Franschen op België een nederlandsch leger in Noord-Brabant tot steun zou strekken voor een tegenover een fransche overmacht terugtrekkend belgisch leger. Koning Leopold trad „entiè-rement“ in die plannen. Uit een schrijven van den koning Willem aan dien van Pruisen blijkt, dat hij er op rekende, dat deze in zulk een geval de Maaslinie in het Limburgsche zou helpen verdedigen; generaal Nepveu vertrok naar Berlijn om deze hulpverleening te regelen; Venloo en Maastricht zouden daartoe duitsche bezetting kunnen opnemen, terwijl de goed voorziene belgische en noord-brabantsche vestingen den te wachten vijand zouden kunnen ophou-

¹⁾ Vgl. over deze geheime intriges: Schimmelpenninck, Notanda, blz. 181, 185, 187; De Bosch Kemper, l. l.; Sautijn Kluit in Ned. Spect. 1878, blz. 106 vlg., 188 283 vlg.

²⁾ Bosscha, Willem II, blz. 683. Verder brieven van koning Leopold in het Huis-archieff, dd. 3 en 16 Maart, met een antwoord des Konings en diens brief aan koning Frederik Wilhelm IV van Pruisen, dd. 11 Maart. 's Konings brief aan koning Leopold van 8 Maart is gedrukt bij Colenbrander in Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 279, vlg. Vgl. ook De Bosch Kemper, dl. V, blz. 235.

den. De Koning verklaarde zich tevens bereid deel te nemen aan het vorstencongres te Dresden, waarschijnlijk ook op aanraden van den met den koning van Pruisen zeer bevrienden prins Frederik, die bij uitzondering in dit voorjaar nu en dan in staatkundige zaken te rade werd geroepen ¹⁾.

Terwijl deze maatregelen de veiligheid des lands naar buiten moesten verzekeren, was de gemakkelijk tot uitersten overgaande Koning onder den indruk der snel op elkander volgende gebeurtenissen bereid om ervoor te zorgen, dat de „brand” in Europa ook hier niet „de vlam” zou doen „overslaan.” Onderricht, dat de thans alom bekend geworden 27 ontwerpen, vooral in de plotseling veranderde omstandigheden ook naar de meening van Bruce en Van Twist en de hunnen niet meer voldoende waren om den gevreesden storm te bezweren, vernam hij tevens, dat dezen zich voorbereidden om eenige eigen voorstellen in te dienen. Terwijl de Thorbeckianen zich gereed maakten om tegenover het „klein mager schepje uit onzen ketel”, dat de regeering gegeven had, ronduit een algemeene herziening te eischen van verder strekkenden aard ²⁾, liet de Koning zich door verschillende personen ondershands inlichten omtrent wat hem te doen stond, onder anderen door den als liberaal te boek staanden gezant in Engeland, graaf Schimmelpenninck, die toevallig uit Londen over was. Ook onder de ministers zelf was thans eene stemming merkbaar om „op ruim wijze toe te geven”: de gematigd liberale minister voor protestantschen eeredienst Van Zuylen van Nyevelt, gesteund door zijn ambtgenooten Baud, Van der Heim en Van Rappard, drong in een Kabinetsraad tusschen 9 en 12 Maart, met het oog op de thans aaneengesloten meerderheid der Kamer, daarop aan bij den Koning, die blijkbaar nog aarzelde wat te doen ³⁾, hoewel ook de Prins van Oranje en prins Frederik inzagen, dat men verder moest gaan dan de 27 ontwerpen en Schimmelpenninck reeds aanbood een liberaal ministerie te vormen ⁴⁾.

Op den 12^{den} hadden eenige leden van de in gematigden geest herzieningsgezinde meerderheid een gesprek met den minister Van

---

¹⁾ Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 281.

²⁾ Colenbrander, l. l., blz. 246/7; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 237, Aant. blz. 210 vlg.

³⁾ Colenbrander, l. l., blz. 248; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 236; Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 60 en 286/7.

⁴⁾ Notanda, l. l., blz. 179.

Rappard, die den Koning den volgenden morgen daarvan onder-richtte maar hem evenmin tot een besluit kon brengen. Op den middag van den 13^{den} — misschien onder indruk van onrustbarende berichten van genoemde haagsche intriganten en journalisten of wel van een brief zijner liberaal gestemde dochter, prinses Sophie, uit Weimar¹⁾ — ontbood de Koning echter plotseling, buiten zijn ministers, om, door een adjudant den voorzitter der Tweede Kamer, Boreel van Hogelanden. Hij deelde dezen mede, dat hij vernomen had, hoe de voorstellen der regeering, schoon „ingerigt volgens de vroeger door de meerderheid gemanifesteerde meening”, „geen gunstigen indruk gemaakt schenen te hebben”, dat hij onder de veranderde omstandigheden, nu „ruimere wijzigingen” verlangd schenen te worden, „uit eigene beweging en zonder beraadslaging met zijne ministers” thans de Kamer verzocht „om hare gevoelens en wenschen omtrent de wijziging der grondwet uit te drukken”. Boreel bracht dit bericht overeenkomstig 's Konings wensch naar spoed, „om den schijn te vermijden van door de dagbladen gedwongen te worden”, onmiddellijk aan de Kamer over.

Dit verrassende besluit maakte allerwege grooten indruk, ook op de deerlijk verloochende ministers, die niet eens van de laatste feiten op de hoogte gesteld werden en den 15^{den} in een op eigen gezag samengekomen ministerraad natuurlijk besloten hun ontslag in te dienen. Op raad van den minister Van Rappard en zijn neef, den directeur, riep de Koning nog denzelfden avond Luzac, den vriend en medestander van Thorbecke, ten paleize; niet Thorbecke zelven ofschoon deze het hoofd was van de liberale groep, waartoe ook Luzac behoorde: de leidsche hoogleeraar, die ook geen lid der Kamer meer was, werd geacht de voor een minister vooral in deze omstandigheden noodzakelijke hoedanigheden niet te bezitten. Het gebeurde werd door den Koning medegedeeld aan de samengeroepen gezanten der groote mogendheden met de lichtvaardige uiting, dat hij „in 24 uren van conservatief liberaal” geworden was. De „volksmond” had zich den vorigen avond reeds, misschien niet buiten weten van Donker Curtius²⁾, in een luidruchtige manifestatie van werklieden en opgeschoten knapen onder leiding van Van

¹⁾ Vgl. Colenbrander, l. l. blz. 249; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 238, Aant. blz. 212; Schimmelpenninck, Notanda, blz. 181/2; Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 288.

²⁾ Notanda, l. l., vooral de noot op blz. 182.

Bevervoorde en Van Andringa de Kempnaer ¹⁾ laten hooren en den 16^{den} in een rumoerigen optocht met muziek en fakkels voor het paleis des Konings op den Kneuterdijk opnieuw de namen van den Koning, van Luzac en Thorbecke uitgeroepen, waarop de Koning en de prinsen uit hun paleizen gekomen waren en aan de leiders, zelfs aan den pas wegens laster tegen Van Hall veroordeelden Van Bevervoorde, de hand hadden gereikt, waarop de volksmenigte bij Luzac, Donker Curtius en anderen haar betooging had voortgezet. Die „volksmond” wees intusschen Thorbecke aan als de man van het oogenblik en de Arnheemsche Courant sprak ook reeds van een ministerie-Thorbecke.

Maar zoover kwam het niet. Noch graaf Schimmelpenninck, noch Thorbecke werd door den Koning begeerd, wèl Luzac, ofschoon de vorst tevens den gezant te Londen, die weder naar zijn standplaats vertrokken was, reeds den 16^{den} dringend had opontboden. Maar Luzac, eenigszins zwak van geest en lichaam, durfde, ofschoon van vele zijden als aangewezen hoofd van het ministerie beschouwd, de verantwoordelijkheid niet aan en noemde in overleg met zijn eveneens weinig daarop belusten „bondgenoot” De Kempnaer eenige namen: Sloet tot Oldhuis, Schimmelpenninck, Bruce, Donker Curtius, Rochussen, Van Sonsbeeck, als die van in deze omstandigheden mogelijke ministers; met de samenstelling eener Grondwet zou eene commissie te belasten zijn, waarin naast Thorbecke ook Donker Curtius zou kunnen zitten ²⁾.

Te midden van het avonddrumoer in Den Haag, bij het voorbereiden van serenades en optochten voor de huizen van liberale Kamerleden, die in andere voorname steden stonden nagevolgd te worden maar achterwege bleven ten gevolge van het bericht omtrent het overlijden van prins Alexander op Madeira, behandelde de Tweede Kamer, welker meerderheid nog steeds voor een gematigde herziening was, de zoo onverwachte vraag des Konings. Zij bracht den 16^{den} na een korte behandeling in de centrale sectie en onderhandsche besprekingen in drie „gezelschappen” — enkele vrijzinnigen ten huize van Schooneveld, een 12-tal gematigden ten huize van Van Beeck Vollenhoven, een 14-tal meer conservatieven

¹⁾ Vgl. over die beweging: Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 68 vlg., 289.

²⁾ Colenbrander, II. blz. 259; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 242.

ten huize van Borski, terwijl de katholieke leden in afwachting bleven ¹⁾ — in comité-generaal een verslag uit, dat hare werkelijk niet onbeteekenende wenschen in een vijftiental punten samenvatte ²⁾: afschaffing der standen als staatkundige lichamen, geen rechtstreeksche verkiezingen maar verkiezingen met één trap, handhaving der Eerste Kamer maar gewijzigd in samenstelling, ruim opgevat recht van amendement, afzonderlijke adressen voor de beide Kamers, ministerieele verantwoordelijkheid als hoofdbeginsel, ontbindbaarheid der Tweede Kamer, toezicht der Staten-Generaal op het beheer der koloniën, jaarlijksche begrotingen, geregelde rekening en verantwoording van inkomsten en uitgaven in te dienen aan de wetgevende macht, openbaarheid der beraadslagingen ook van Eerste Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraden, wettelijke regeling der militaire jurisdictie, eenvoudige regeling der wijziging van de Grondwet, spoedige invoering van een nieuw kiesstelsel. Dienzelfden dag deelde de Koning, na wederom met de beide Van Rappards overlegd te hebben ³⁾, aan Luzac mede, dat hij uit diens lijst tot ministers dacht te benoemen in de plaats voor de aftredenden, die niet te bewegen waren hunne zetels te blijven innemen, hoewel daartoe pogingen werden aangewend: Schimmelpenninck voor buitenlandsche zaken, Bruce voor financiën, Donker Curtius voor justitie, Sloet voor binnenlandsche zaken, Rochussen voor koloniën, Van Sonsbeeck voor Roomschen eeredienst. Donker Curtius werd op aandrang van den minister De Jonge aanstonds uitgenoodigd zoo spoedig mogelijk het hem toegedachte ministerie te aanvaarden maar hij aarzelde en nam voorloopig alleen op zich den Koning in deze moeilijke dagen van raad te dienen; hij stelde in overleg met De Kempnaer en Luzac als leden der grondwetscommissie deze beide heeren en zichzelf voor met Thorbecke, die den 14^{den} daarover wel geraadpleegd was maar tot een commissie van hemzelf, Donker Curtius en Lightenvelt geraden had, en den volgenden dag daarbij nog den katholieken Negenman Storm.

Het bleek duidelijk, dat Donker Curtius en zijne vrienden den invloed van de gematigd-conservatieve Kamerminderheid zoowel als

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 236; Herinnering aan het bedrijf der Tweede Kamer, in Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 65.

²⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 245 vlg.

³⁾ Levensbericht van A. G. A. van Rappard I., blz. 179.

dien van Thorbecke wenschte te besnoeien en hem ¹⁾ zoowel als haar op den achtergrond wilde houden. Zoodoende deden zij den Koning afwijken van zijn oorspronkelijke bedoeling om eene herziening van de Kamer te laten uitgaan, uit vrees voor het conservatisme, dat daar heerschte, en onttrokken zich tevens aan den „al te grooten” invloed van den „doctrinairen” hoogleeraar. Na eenige aarzeling en terwijl geen der oude ministers het contraseign wilde geven, teekende de Koning op advies van Donker Curtius en na overleg met den directeur van zijn Kabinet, W. van Rappard ²⁾, die het stuk mede ondertekende, den 17^{den} het besluit tot instelling eener grondwetscommissie om „met overweging van ³⁾ de wenschen der Tweede Kamer van de Staten-Generaal aan ons een volledig ontwerp van grondwetsherziening voor te dragen en om ons tevens derzelve denkbeelden omtrent de samenstelling van een ministerie mede te deelen”; tot leden der commissie werden benoemd Donker Curtius, De Kempnaer, Luzac, Storm en Thorbecke. De „extrême gauche” had gewonnen, naar het scheen.

De benoeming dezer commissie door den Koning, wederom buiten den raad zijner ministers om, was niet alleen niet in overeenstemming ⁴⁾ met de boodschap des Konings aan de Tweede Kamer maar ook niet met de constitutionneele eischen van ministerieele verantwoordelijkheid noch met die eener parlementaire regeering; Donker Curtius had handig van de gelegenheid weten gebruik te maken om aan het hem dierbare beginsel der rechtstreeksche verkiezingen, door de gematigden in de Kamer niet gewild, de zegpraal te verzekeren door de wijze van samenstelling der grondwetscommissie en tevens een ministerie of liever, zooals in het besluit stond, „hoofden van departementen van algemeen bestuur” te verkrijgen in denzelfden geest. De oude ministers, verontwaardigd over deze nieuwe afwijking van hun gevoelen, boden dan ook met gewettigden aandrang opnieuw hun ontslag aan; De Jonge van

¹⁾ Vgl. daarover vooral zijn Dagverhaal in Gids van 1903, dl. I, passim.

²⁾ Vgl. Colenbrander, I. I., blz. 262.

³⁾ Niet „in overeenstemming met”, zooals de minister Van Rappard den Koning nog geraden had, ten einde te blijven in de lijn der boodschap aan de Kamer, en zooals ook besloten was te drukken. Vgl. Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 72, 86 Levensber. Van Rappard, I. I. blz. 179.

⁴⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 259.

Campens Nieuwland weigerde zelfs een oogenblik langer dienst te doen en werd dadelijk vervangen door Donker Curtius, die, in het oude ministerie optredend, zoодоende het door hem uitgelokte besluit van den 17^{den} zelf ook weder schond. Er moest echter een regeering zijn in plaats der op ontslag aandringende en de den 19^{den} voor de eerste maal bijeengekomen commissie ¹⁾ maakte zich gereed om hetzij door koninklijke commissarissen, hetzij door tijdelijke ministers tot op de voltooiing der herziening de zaken te drijven. Thorbecke, die zich voor het geval van nood ter beschikking des Konings gesteld had, zou dan het binnenland op zich nemen en Schimmelpenninck de buitenlandsche zaken hebben te leiden, toen men eenig oponthoud kreeg door de weigering en aarzeling van enkele reeds aangezochte personen; zoo kwam Schimmelpenninck den 22sten terug, alvorens de „bondgenooten” een ministerie bij elkander hadden, en thans kreeg de zaak een geheel ander aanzien, al hadden de bondgenooten elkander reeds als ministers begroet ²⁾. Er moest aan de heerschende verwarring en onzekerheid zoo spoedig mogelijk een einde gemaakt worden en de komst van Schimmelpenninck bood daartoe de gewenschte gelegenheid, tenzij de Koning zich geheel aan Donker Curtius en de zijnen wilde toevertrouwen en daarmede den meer „democratischen” weg wilde opgaan. Graaf Schimmelpenninck, een aanzienlijk heer, gewezen lid der Eerste Kamer, gezant eerst te St.-Petersburg, later te Londen en ook als zoon zijns vaders een van de eerste personen des lands, begeerde in het besef zijner waarde zich niet aan de beslissingen der „commissie van advocaten” te onderwerpen en koesterde bovendien tegen „den Jacobijn” Thorbecke een persoonlijke wrok ³⁾; hij zag spoedig, dat de Koning, zenuwachtig en radeloos als deze was, hem thans noodig had; hij was volstrekt niet geneigd tot een „democratische” Grondwet als die, welke Thorbecke en de zijnen beoogden, maar wilde evenmin handhaving van het persoonlijk regeeringsstelsel en begeerde een gematigde constitutie „in groote trekken aan de britsche gelijk”; alleen zoo meende hij de kroon

¹⁾ Thorbecke, in Dagverhaal, I l. blz. 468 vlg.

²⁾ Ibid. blz. 474.

³⁾ Wegens Thorbecke's ongenadige recensie van zijn boek over zijn vader, den raadpensionaris (Hist. Schetsen, blz. 97 vlg.): Colenbrander I. l., blz. 268 vlg. Vgl. Thorbecke, I. l. blz. 477/8.

voor het Huis van Oranje op den duur te kunnen redden, daar èn de Koning zelf èn de Prins van Oranje hem voor de uitoefening eener groote monarchale macht ongeschikt toeschenen ¹⁾. Hij stelde dus den Koning schriftelijk ²⁾ den eisch hem als „kabinets-formateur” aan te wijzen tot vorming allereerst niet van een tijdelijk maar van een definitief „homogeen en verantwoordelijk” ministerie met toestemming tot voorbereiding eener Grondwet in bovenbedoelden geest. Hij vond Luzac, De Kempenaer en Donker Curtius alle drie weldra geneigd zich aan de leiding van den „engel van verlossing” te onderwerpen, liever blijkbaar dan aan die van den autoritair Thorbecke ³⁾, die zich reeds bij de eerste samenkomst der commissie als de hoofdpersoon had gedragen; toch hielden zij Thorbecke nog voor „onmisbaar”, in ieder geval bij het werk der grondwetsherziening. Maar Schimmelpenninck bleef „onbeweeglijk”, ook toen Thorbecke zelf hem bezocht en zelfs meende hem te hebben overgehaald. Terwijl ook de commissie meende, dat de diplomaat had toegegeven, bleef deze weigeren verder te gaan dan tot de vorming van een „temporair ministerie”. Buiten Thorbecke om spraken nu diens drie bondgenooten met Schimmelpenninck en rieden den Koning ten slotte diens voorstel aan te nemen. Deze antwoordde op Schimmelpenninck's brief nu met instemming in diens voorstel tot voorbereiding eener „grondwet in groote trekken aan de Britsche gelijk, met die wijzigingen welke onze landaard en de tegenwoordige omstandigheden vereischen en bij welke aan Ons eene positie gelijk aan den souverein van Groot-Brittanje wordt verzekerd” ⁴⁾. Zoo kwam het „met stoom geformeerde” ministerie van den 25sten Maart tot stand.

Dat het zoo snel tot stand kwam, was ten deele het gevolg van onrustbarende berichten omtrent eene volksbeweging te Amsterdam op den 24sten Maart. Een kleine socialistische vereeniging van duitsche kleinhandelaars en een enkelen ambachtsman aldaar, die ook enkele vertakkingen buiten de stad schijnt gehad te hebben, stond met arbeidersvereenigingen te Londen in betrekking en trachtte de

¹⁾ Vgl. zijn Notanda, l. l. blz. 184 vlg.

²⁾ De merkwaardige brief bij De Bosch Kemper, dl. V, blz. 266.

³⁾ Zie diens opmerkingen in zijn Dagverhaal, l. l. blz. 486.

⁴⁾ De Bosch Kemper, dl. V, Aant., blz. 238.

arbeiders van Amsterdam dien dag door oproeping met overal aangeplakte briefjes in beweging te brengen. Een volksmenigte, nieuwsgierig naar wat er gebeuren zou, verzamelde zich in weerwil van de waarschuwing der overheid tegen 12 uur op den Dam en werd weldra onrustig; een troep opgeschoten jongens, door een aantal nieuwsgierigen gevolgd, trok joelend, plunderend en overal de glazen inwerpend langs Singel, Keizers- en Heerengracht; ook in het huis van den burgemeester Huydecoper werden de glazen ingeworpen maar bij het eerste vertoon van kracht door de politie stooft de bende uiteen en de weldra opkomende soldaten en schutterij, door vrijwilligers versterkt, maakten een einde aan de beweging, die nergens een ernstiger karakter dan dat van baldadige lust in ongeregelheden had vertoond. Maar het bericht ervan in Den Haag scheen de waarschuwingen uit het begin der maand te rechtvaardigen en had er eenige paniek ten gevolge, die er toe leidde haast te maken met de vorming van een ministerie ¹⁾.

Het bestond nu uit Schimmelpenninck, president van den ministeraad, voor buitenlandsche zaken en financiën, Luzac, wiens populariteit groot was ²⁾, voor binnenlandsche zaken en protestantschen ceredienst, Donker Curtius voor justitie, de eierzuchtige Lightenvelt voor Roomschen eeredienst, de buigzame admiraal Rijk, lid van het oude ministerie, voor marine en koloniën, generaal Nepveu, door allen als bekwaam officier geacht, voor oorlog. Thorbecke was buitengesloten. De Kempnaer had verzocht buiten bespreking te blijven, daar hij zijne praktijk te Arnhem niet wilde opofferen, geheel anders dan Thorbecke, die tegenover Schimmelpenninck het woord had uitgesproken: „wij leven in een tijd waar niemand aan zichzelf mag denken maar ieder bereid zijn moet de dienst welke de gemeene zaak van hem vordert te aanvaarden” ³⁾.

Het op deze wijze samengestelde ministerie voldeed natuurlijk niet aan de vrienden en leerlingen van Thorbecke, die dezen de leiding der zaken hadden toegedacht en onder wie mr. Olivier zich het krachtigst deed hooren. Reeds dadelijk ontstond een vinnige oppositie tegen het nieuwe bewind van die zijde, ook in de Arnheemsche

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. V, bl. 270 vlg.

²⁾ Onze Eeuw 1905, dl. I. blz. 304 vlg.

³⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 482.

Courant¹⁾, het voormalige orgaan van Donker Curtius, die evenmin als Luzac thans in de oogen der Thorbeckianen genade vond en ronduit als overlooper werd gekenmerkt. Daarentegen toonden de gematigd conservatieve elementen zich over den loop der zaken niet ontevreden en, nu de reactie, die naar men meende, in den directeur Van Rappard en Van Doorn in 's Konings omgeving krachtige voorstanders vond²⁾, verslagen scheen te zijn, steunden zij het bewind van Schimmelpenninck. Terwijl in de Arnheemsche Courant het „wonderlijk misbaksel” eener „geangliseerde grondwet in nederlandschen zin” werd aangevallen en de „karakterloosheid” der nieuwe regeering werd bespot, werd het ministerie in de Kamer zeer goed ontvangen en het hoofdbeginsel, dat eener constitutie als de britsche, met welwillendheid bejegend; ook andere bladen, als de Nieuwe Rotterdamsche Courant en het Handelsblad, wekten tot gematigdheid en eendracht op en de Amstelsociëteit drong in een manifest aan op „hervorming zonder wanorde”. Het scheen, dat het door de Tweede Kamer gewenschte programma de meeste kans had om allen te bevredigen, al begon het verschil over de al of niet doelmatigheid van rechtstreeksche verkiezingen de gemoederen spoedig weder in beweging te brengen. Olivier en andere Thorbeckianen, door het katholieke blad De Tijd gesteund, pleitten er levendig voor in goed gestelde brochures, waartegenover anderen de nadeelen van het stelsel deden uitkomen.

Intusschen had de grondwetscommissie zich aan den arbeid gezet en zond reeds den 11^{den} April haar werk in met een verslag „aan den Koning”, dat met het voorstel den 15^{den} in de Staatcourant verscheen. Het droeg de duidelijke kenmerken van den geest van Thorbecke, die dan ook bij de samenstelling de leiding had gehad. Het behelsde³⁾ de voorwaarden eener „algemeene” herziening der Grondwet, die de totnogtoe uitgesloten „volkskracht in alle aderen des staats” zou moeten opnemen door aan de burgerij het „besef” te geven, „dat zij mederegeerde”. Rechtstreeksche verkiezingen als het beste middel om „echte eenvoudige vertegenwoordiging in

1) De Bosch Kemper, l. l. blz. 282 vlg.

2) Vgl. Levensbericht Van Rappard, blz. 181. Van Doorn kreeg den 26sten Maart reeds op verlangen van Donker Curtius zijn ontslag als vice-president, maar Van Rappard bleef in functie.

3) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 313 vlg.

plaatselijke, provinciale en landsregeering" te verzekeren; „eenheid en kracht van een monarchaal bestuur in algemeene aangelegenheden, gepaard met zelfregeering der provinciën en gemeenten", uitgaande van het beginsel, dat „staatsburgerschap bij een werkzaam plaatselijk burgerschap moet beginnen"; volledige vrijheid voor de kerkgenootschappen en het onderwijs, volle ministerieele verantwoordelijkheid, census als grondslag van bevoegdheid tot het kiezen waren de voornaamste punten. Overeenkomstig de meening der commissie, dat „de publieke zaak publiek behandeld wil worden", werden verslag en voorstel aanstonds openbaar gemaakt.

Zooals te verwachten was ontstond er dadelijk ernstig verschil van meening. De conservatieven, ook vele gematigden, wilden van rechtstreeksche verkiezingen niet hooren en meenden, dat de commissie zich had moeten houden aan de „wenschen der Tweede Kamer", in hare opdracht vermeld. Van Hall gaf onder het pseudoniem Olivarius „Staatkundige Opmerkingen" tegenover het ontwerp in het licht; de anti-Roomschen verklaarden zich scherp tegen de toekenning van volledige vrijheid aan kerkgenootschappen en schoolwezen; Jacob van Lennep drong in zijn „Aanmerkingen" aan op betere taal in de Grondwet. Daarentegen vond de Arnhemse Courant, dat het voorstel nog niet ver genoeg ging en liever geheel en al het stelsel van Thorbecke had moeten volgen. Ook in den ministerraad ontstond verschil van gevoelen; Schimmelpenninck¹⁾ klaagde over de „republikeinsche kleur" van het ontwerp, dat ook voor Nepveu en Rijk daarom niet aannemelijk was; hij verklaarde zich tegen het voorgestelde kiesstelsel, tegen het onbeperkte recht van vereeniging en kondigde reeds aan, dat hij, nu het „britsche stelsel" niet ten grondslag was gelegd, niet langer minister zou blijven; Lightenvelt, die aanvankelijk met hem was medegegaan, gaf later toe aan den aandrang zijner geloofsgenooten en legde zich bij het voorstel neder evenals Rijk, blijkbaar ook onder invloed des Konings, die feitelijk zijne goedkeuring reeds aan het ontwerp had geschonken. Schimmelpenninck drong bij den Koning nog met nadruk op de verwerping van het geheel aan en bood aan „zijn kraag er aan te wagen" maar vond den vorst niet bereid. Een mededeeling (11 Mei) van den president-minister aan de Kamer, die

¹⁾ Vgl. zijne Notanda, I.I. blz. 203 vlg.

ongeduldig begon te worden, toonde duidelijk, dat verschil in het ministerie de aanleiding was voor het oponthoud. Schimmelpenninck drong bij den Koning opnieuw aan in een uitvoerig rapport maar deze voegde zich onder den indruk van de revolutionnaire bewegingen in Frankrijk en Duitschland en van den gevaarlijken oorlogstoestand in Sleeswijk-Holstein bij de meerderheid, ook op raad van den oud-minister Van Rappard¹⁾, die nog altijd bij den Koning in hooge gunst stond. Toen traden Schimmelpenninck en Nepveu eindelijk af.

Donker Curtius verkreeg thans de leiding in het gereconstrueerde ministerie, waarin Bentinck en Voet de beide afgetredenenvingen, terwijl Van Bosse de financiën eenigen tijd later overnam en de overspannen Luzac zijn plaats bij binnenlandsche zaken inruimde aan De Kempnaer, eindelijk overgehaald de taak te aannaarden; Luzac bleef nog minister van protestantschen eeredienst. Namens zijn ambtgenooten legde Donker den 13^{den} Mei in de Kamer de verklaring af, dat Schimmelpenninck's opvatting eener constitutie „in algemeene trekken aan de britsche gelijk” anders was geweest dan die der meerderheid, die thans „met behoud der souvereiniteit in het Huis van Oranje”, met handhaving van de „grootte praerogatieven” des Konings, begeerde te handelen in wat zij noemde den „overgeleverden burgerlijken zin” der natie, die zich niet laat verblinden door „uiterlijken schijn” en zich uit in „orde, zucht voor nauwkeurige berekening en zorg voor de toekomst”.

Dat niet Thorbecke maar De Kempnaer het ministerie van binnenlandsche zaken had verkregen, was den Thorbeckianen van de Arnhemsche Courant natuurlijk een nieuwe reden tot verzet, ook tegen het „ministerie-burgerzin” zooals het spottend genoemd werd. Het ministerie, door de gematigden met wantrouwen, door de conservatieven met tegenzin bejegend, door de verbonden Thorbeckianen en Katholieken tegengewerkt, had geen gemakkelijke taak.

Daar kwam nog bij de toestand in het hertogdom Limburg²⁾, waar een sterke partij, door de duitsche eenheidmannen aangezet, de oogen naar Duitschland had gewend en van het 31 Maart bijeen-

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 337.

²⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 376 vlg.

gekomen duitsche Voorparlement, later van het eigenlijke parlement te Frankfort steun verkreeg. Sedert Maart woei in Limburg op verscheiden plaatsen ongehinderd de duitsche vlag en onder leiding van baron Van Scherpenzeel Heusch werd krachtig gewerkt voor aansluiting bij Duitschland, zoodat de nederlandsche regeering, beducht voor moeilijkheden, begin April toegestemd had in het verkiezen van twee afgevaardigden — den baron Van Scherpenzeel en Schoenmakers — voor het frankforter parlement. Velen in het Noorden waren van hetzelfde gevoelen en wilden niets liever dan dezen „uitwas van ons land”¹⁾, dit bijna geheel Roomsche gebied, afsnijden. Maar de limburgsche geestelijkheid werkte deze beweging niet in de hand en met hare hulp kon de roermondsche commissaris Beerenbroek, gesteund door mannen als de burgemeester van Sittard Arnoldts en anderen, als buitengewoon commissaris allengs de beweging eenigszins tot staan brengen, ofschoon de hooge belastingen en het optreden van ambtenaren uit het Noorden reeds lang kwaad bloed gezet hadden. Een aantal adressen van limburgsche gemeenteraden, van fabrikanten, kooplieden en grondeigenaars ten behoeve van de handhaving van den bestaanden toestand had overigens reeds bewezen, dat de neiging tot Duitschland niet zoo algemeen was, ten minste niet in Roermond en Maastricht, als eerst scheen, terwijl ook de gelijktijdige onrust onder de noordbrabantsche boeren, die weigerden tienden te betalen, spoedig werd onderdrukt. Nog half Juli echter, toen op voorstel van den hoogleeraar Zachariae het frankforter parlement tegen de vereeniging van Limburg met Nederland onder één Grondwet protesteerde, scheen het noodig om den minister Lightenvelt als buitengewoon commissaris met ruime volmacht naar Limburg te zenden; hij handhaafde er, gesteund door een ijlings versterkte militaire macht²⁾, de orde en het gezag des Konings. De tegenstand, waarmede het duitsche parlement in Duitschland zelf, met name in Pruisen en Oostenrijk maar ook in de kleinere duitsche vorstendommen te kampen had, verlamde zijne werkzaamheid intusschen zoozeer, dat het de limburgsche zaak met weinig nadruk ter harte nam. Eerst een jaar later echter, toen het overblijfsel van het parlement

---

¹⁾ Boissevain, De Limburgsche Kwestie, blz. 39.

²⁾ Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 82.

(Juni 1849) uiteengedreven werd, was het gevaar aan deze zijde geheel voorbij en de hernieuwing van den Duitschen Bond in 1850 bevestigde ook de sedert 1839 bestaande verhouding ten opzichte van het hertogdom Limburg.

Het nieuwe ministerie stond te midden van dat alles niet sterk en toen de nog altijd overspannen Luzac, wiens populariteit het krachtig steunde, moest terugtreden, kon het optreden van den voormaligen „Negenman” Van Heemstra als minister van protestantschen eeredienst het niet krachtiger maken. Van ingrijpende hervormingen kon natuurlijk in afwachting van de nieuwe Grondwet geen sprake zijn en een paar weinig ernstige parlementaire nederlagen van den leider zelf bij de afwijzing door de Eerste Kamer van zijn voorstel tot afschaffing der lijfstraffen en tot niet vervullen van opengevallen raadsheersplaatsen om redenen van bezuiniging, brachten hem er zelfs toe zijn ontslag aan te vragen, teleurgesteld als hij was over den weinigen steun, dien hij vond¹⁾. Hij trok echter die aanvraag op verzoek des Konings met het oog op de behandeling der grondwetsherziening spoedig weder in. Ook de financieele voorstellen van den minister Van Bosse, waaronder een belasting op de bezittingen was opgenomen, vonden geringe instemming en werden door Van Hall en anderen met kracht in brochures bestreden, waarop hij ze in Augustus terugnam. De vrees voor afschaffing thans van het veelgenoemde recht van placet gaf verder de Synode der Hervormde Kerk aanleiding tot een adres, dat wees op de mogelijkheid van ernstig verzet van protestantsche zijde tegen het herzieningswerk. Bovendien kwamen er onrustbarende berichten uit Indië.

Daar was thans sedert 1845 de oud-minister Rochussen gouverneur-generaal, die met ernstige bezwaren had te strijden. Die bezwaren golden niet zoozeer de opbrengsten van het in deze jaren ruime baten opleverende Cultuurstelsel als wel de reeds lang een tartende houding aannemende zee- en landroof plegende vorsten op Bali; dezen maakten in 1846 eene expeditie noodig, in het voorjaar van 1848 gevolgd door een tweede, die moest terugkeeren, en konden eerst door een groote derde expeditie niet dan met groote moeite en na zware verliezen o. a. van generaal Michiels, den opperbevelhebber zelven,

¹⁾ De Bosch Kemper, dl. V, blz. 382 vlg.; Aant. blz. 288 vlg.

ten onder gebracht worden onder leiding van generaal Van Swieten. Bovendien heerschte er groote ontevredenheid onder de europeesche ambtenaren en andere ingezetenen, die herstel van de mogelijkheid der opleiding van indische ambtenaren in Indië verlangden. Leiders van de beweging waren de vrijzinnige predikant te Batavia Van Hoëvell, de vice-president van het hooggerechtshof mr. P. Mijer en andere hooggeplaatste ambtenaren. Maar sommige drijvers wilden veel verder gaan dan deze heeren, die in hoofdzaak slechts de opleiding in Indië hersteld wilden zien tegenover de in 1842 uitsluitend daarmede belaste opleidingsschool te Delft; deze laatsten begeerden onder leiding van den president van den Raad van Justitie te Batavia Ardesch op het voorbeeld van wat er in Maart in Nederland gebeurd was meerdere vrijheden, o. a. vrijheid van drukpers ook in Indië. Een en ander gaf den 22sten Mei zelfs aanleiding tot eene beweging en tot eene talrijk bezochte vergadering te Batavia, die echter spoedig verliep. Er kwamen ook berichten in van onrust onder de inlanders wegens misgewas en hongersnood, over de schandelijke misbruiken op financieel gebied onder den minister Baud, over afpersingen ten behoeve van het Cultuurstelsel tegenover de inlandsche bevolking, over wanbeheer in het algemeen, zoodat ook hier ingrijpende hervorming hoognoodig zou zijn en een einde zou moeten komen aan het gemis aan contrôle op het bestuur. Men klaagde, dat het ministerie en de gouverneur-generaal voor Indië het oude stelsel nog onverzwakt handhaafden.

Terwijl het ministerie te midden van al deze moeilijkheden in aanzien daalde, rees de ster van Thorbecke, wiens buitengemeene talenten bij de behandeling der kwestie van het huiszittenhuis te Leiden ¹⁾ in den zomer duidelijk aan het licht traden en hem meer en meer op den voorgrond brachten als den man der groote hervorming, die te wachten was. Hij werd dan ook in Juli bij de periodieke verkiezing wederom tot lid der Tweede Kamer gekozen.

Na onderzoek der voorstellen van de grondwetscommissie, door den ministerraad hier en daar gewijzigd, in den Raad van State in tegenwoordigheid en met medewerking van den Koning en den Prins van Oranje, bood de Koning ze den 19^{den} Juni in de Tweede

---

¹⁾ Vgl. daarover De Bosch Kemper, dl. V, Aant. blz. 299 vlg.

Kamer aan met een beroep op wederzijdsche inschikkelijkheid en eendracht bij de behandeling dezer belangrijke voorstellen. De indruk ervan was over het algemeen bij de natie zeer bevredigend, ofschoon Thorbecke in zijne „Bijdrage tot de herziening der grondwet” zijne bezwaren tegen de aangebrachte wijzigingen zoowel als tegen de met zijn inzichten strijdige punten in het oorspronkelijke ontwerp der commissie met nadruk uiteenzette. Maar zijn „stelselmatige oppositie”, door de Arnheemsche Courant toegejuicht, vond geen goedkeuring bij de gematigde liberalen¹⁾ en hij zag zich geweerd uit de „Dubbele Kamer”, die de grondwetsvoorstellen na de gewone behandeling zou hebben te beoordeelen. Intusschen gaf een en ander aanleiding tot menig verschil in de dagbladen en tot menige brochure, waaronder de reeks van Groen van Prinsterer tegen de rechtstreeksche verkiezingen onder den titel „Vrijheid, gelijkheid en broederschap” zeer de aandacht trok. Het schoone gedicht van Da Costa, getiteld „1848”, met zijn welsprekenden aandrang op „toenad’ring van vorst en volk”, met zijn vingerwijzing naar de „nieuwe tijden” voor het „nieuw Euroop”, te zamen met zijn pleidooi voor de rechtstreeksche tegenover de veelbespote „getrapte” verkiezingen, in zijn brochure „Het oogenblik” bewees, dat ook onder Groen’s geestverwanten de behoefte aan hervorming en verbetering levendig werd gevoeld. En dat ook de Katholieken thans geheel en al aan de zijde van de hervormingspartij, der Thorbeckianen stonden, bleek aanstonds uit menig artikel van hunne pers: zij zagen in een nauw verbond met Thorbecke en de zijnen allengs den besten waarborg voor het verkrijgen der volkomen gelijkstelling, der volkomen kerkelijke vrijheid, waarop zij sedert lang hoopten, en steunden de herziening door tal van petitiën aan den Koning²⁾.

Het voorloopig verslag der Tweede Kamer (13 Juli)³⁾ gaf reeds aanvankelijk reden om te meenen, dat de voorstellen niet ongerept uit den parlementairen smeltkroes te voorschijn zouden komen: de rechtstreeksche verkiezingen, het behoud van den Raad van State,

¹⁾ Vgl. De Bosch Kemper, dl. V, blz. 401 vlg.

²⁾ Vgl. Van Randwijck, Iets over de verhouding van Thorbecke en de Katholieken in 1848 (’s-Grav. 1894).

³⁾ Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal over de herziening der Grondwet 1847/8, 3 dl. (’s-Grav. 1848/9).

de afschaffing van het placet, de invoering van volledige vrijheid van vereeniging en onderwijs wekten bij de meerderheid blijkbaar groot verzet, ook bij de gematigden, die van de zijde der Thorbeckianen en Katholieken aanstonds als een „behoudzieke” meerderheid, als door vrees bezielde „lafhartigen” vinnig werden aangevallen, vooral weder in de door de eersten beheerschte Arnhemsche Courant. Nadere besprekingen veroorzaakten nog aanzienlijke veranderingen in de voorstellen, maar de kwestie van het ontslag van Donker Curtius bracht een oogenblik alles in de war. Eerst na de intrekking van dat ontslag was de herziening verzekerd en ook de buitenlandsche toestanden, die in weerwil van de nederlaag der revolutiepartijen in Frankrijk, Duitschland en Oostenrijk nog altijd zorg baarden, hadden op de houding der Kamermeerderheid zeker een grooten invloed. Zoo kwamen herhaaldelijk nota's van wijziging der ontwerpen, waarin thans ook het recht van enquête voor de Tweede Kamer, een eenvoudiger stelsel van wijziging der Grondwet, zorg voor „voldoend openbaar lager onderwijs van overheidswege overal in het Rijk gegeven”, verdubbeling van het aantal kiezers en het stelsel der volstrekte meerderheid bij de verkiezingen werden opgenomen; maar ten opzichte van de samenstelling der Eerste Kamer wilde de regeering niet toegeven aan den aandrang om de beperking der verkiesbaarheid te laten vallen en haar het recht van initiatief en amendement te geven¹⁾; ook aan den aandrang tot afschaffing van den Raad van State gaf zij geen gehoor.

Zoo waren de 12 voorstellen eindelijk rijp voor de openbare behandeling, die van 16 tot 24 Augustus in de Tweede Kamer plaats vond. Een voorstel van den gematigd conservatieven Van Goltstein om niet alleen over ieder der ontwerpen maar ook over elk artikel daarvan afzonderlijk te spreken en te stemmen werd met overweldigende meerderheid verworpen. Twee ontwerpen, dat over het ontwerp betreffende de Justitie en dat over de Financiën, werden met algemeene stemmen aangenomen, het laatste zelfs zonder discussie. Bij het eerste hoofdstuk gaf de kwestie van Limburg aanleiding tot een lange beschouwing van het limburgsche lid Geradts; bij het tweede (Koning) werd zeer uitvoerig gesproken, over den Raad van State; bij het zesde (Godsdienst) werden de bezwaren betreffende

¹⁾ Vgl. daarover De Bosch Kemper, dl. V, blz. 418 vlg.

het recht van placet uitvoerig behandeld; ook dat over de defensie en dat betreffende de additionneele artikelen lokten nog heel wat discussie uit. Het slot was, dat alle ontwerpen met groote meerderheid werden aangenomen, ontwerp VI met 42 tegen 14 stemmen van sterk anti-Roomschgezinden, ontwerp IV (Prov. Staten) met 17 stemmen, ontwerp III (Staten-Generaal) met 15 stemmen tegen, grootendeels die van de felste conservatieven, het laatste ontwerp met 16 stemmen tegen, hoofdzakelijk wegens het kiesstelsel. De Eerste Kamer nam 6 tot 8 September de ontwerpen voor justitie, financiën en defensie met algemeene, de meeste andere met bijna algemeene stemmen aan, blijkbaar onder den invloed van vrees voor ministerieele crisis en voor de heerschende spanning en onrust¹⁾; alleen over het derde ontwerp staakten eerst de stemmen (13 tegen 13) maar het werd daarna door het overgaan van een katholiek lid met 14 tegen 12 stemmen aangenomen; dat over de additionneele artikelen vond hier eveneens sterk verzet en werd slechts met 15 tegen 11 stemmen aangenomen; dat over den Godsdienst zelfs met 22 tegen 4.

Ernstige spanning heerschte nog in den lande over den loop van de behandeling der ontwerpen door de Dubbele Kamer, waarin naast Van Hall en De Bosch Kemper ook andere scherpe tegenstanders van de beginselen van Thorbecke en de zijnen gekozen waren. Maar Van Hall toonde zich zeer toegefelijk, uitgaand van het beginsel, dat „het constitutionneele regeeringsstelsel berust op transactie”; ofschoon hij tegen meer dan een ontwerp bezwaren had, stemde hij ten slotte tegen geen enkel. Ook De Bosch Kemper, als altijd zeer voor eendracht gestemd²⁾, maakte ten slotte geen ernstige bezwaren. Er werden geen lange redevoeringen gehouden maar nu en dan moest de regeering zich scherpe verwijten getroosten en wees meer dan één lid met Van Hall op de verijdeling van de hoop, dat men door de wijzigingen groote bezuiniging zou kunnen verkrijgen, nu ook de Koning zelf zich een aanzienlijke vermindering van het inkomen der Kroon had laten welgevalen. Ook hier getuigden verschillende leden, dat zij, vroeger van her-

¹⁾ Van Rappard, in *Handelingen*, dl. II, blz. 675.

²⁾ Vgl. diens Korte opmerkingen over de gebeurtenissen van den dag (Amst. 1848), in 8 stukken.

ziening afkeerig, in de laatste jaren tot ander inzicht waren gekomen. De discussiën hielden van 18 September tot 7 October aan doch zij droegen een zeer gematigd karakter zooals reeds na het voorloopig verslag te verwachten was: de rechtstreekse verkiezingen, het recht van placet en andere punten van verschil leverden groote vrees voor verwerping op, vooral naar aanleiding van de bepaling, dat ieder ontwerp $\frac{3}{4}$ der stemmen moest hebben om aangenomen te worden: een minderheid van 22 stemmen tegen het tweede ontwerp, van 21 tegen het voorloopig kiesreglement hield tot het einde toe stand maar kon de aanneming ook van deze meest bestredene der 12 ontwerpen niet verhinderen; slechts één ontwerp, dat over de Financiën, werd ook hier met algemeene stemmen aangenomen; tegen een viertal ontwerpen stemden slechts zeer enkele leden van de 114 aanwezigen, onder wie anders zeer conservatief gezinden als de leidsche hoogleraar Cock, de amsterdamsche patriciër Hooft, de utrechtsehe burgemeester Kien, de heeren Nap, Bijleveld, Nienhuis en Van Leeuwen geteld werden. Op den 14^{den} waren alle besprekingen over de maatregelen voor de invoering afgeloopen en nog denzelfden dag bekrachtigde de Koning de herziene Grondwet, die reeds den 3^{den} November plechtig werd afgekondigd. Met groote dankbaarheid herdacht de Koning den 16^{den} bij de opening der tijdelijke zitting „den gelukkigen afloop der altijd hagehelijke onderneming” en prees de landgenooten „voor hunne gematigdheid, voor hun vertrouwen en voor hunne gehechtheid aan wet en orde zoowel als voor hunne verkleefdheid aan het Huis van Oranje”. Hij constateerde, dat de grondslagen van het staatsbestuur dezelfde waren gebleven maar de staatsinrichting gewijzigd was „naar de behoefte van den tijd”, zonder dat, zooals elders, onrust en wanorde de natie hadden geteisterd; hij verklaarde ook verder „alle onrust, wanorde en verdeeldheid van welken aard ook” van den nederlandschen grond te zullen weren.

Met trots kon ook de minister van binnenlandsche zaken, De Kempnaer, van zijn zijde op den 14^{den} bij de sluiting der zitting namens de regeering verklaren, dat in tegenstelling met wat elders in Europa gebeurde de „geëerbiedigde” Grondwet zonder oproer „gezuiverd” was, het koningschap „op betere grondslagen gevestigd”, „de stof tot verdeeldheid zorgvuldig opgeruimd”.

Van een nieuwe periode mocht men met het volste recht spreken na deze grondwetsherziening, veel ingrijpender dan die van 1840 geweest was. Het persoonlijke regeeringsstelsel, het „vaderlijk” gouvernement zooals Willem I het gevoerd had min of meer op de wijze der duitsche vorsten, die zich grootendeels thans ook aan den band eener grondwet voor hun vorstendom hadden moeten gewennen, had thans in Nederland voorgoed afgedaan. De ten volle ingevoerde ministerieele verantwoordelijkheid had de uitoefening van het gezag gebonden aan de medewerking der ministers; de invoering van het recht van enquête, amendement en initiatief had aan de Tweede Kamer krachtiger bemoeiing met den gang der regeering, met de wetgeving verzekerd; een werkdadiger aandeel aan de vaststelling der begrooting was aan de Staten-Generaal toegekend; de rechtstreeksche verkiezingen maakten de Tweede Kamer tot een meer onmiddellijke volksvertegenwoordiging, welker ontbindbaarheid de gelegenheid zou geven om de wenschen des volks nader te leeren kennen; aan provinciën en gemeenten was de zelfregeering terug geschonken, waarvan onder de vorige regeering weinig sprake was geweest; de zaak van het onderwijs trad voortaan onder de verschillende onderwerpen, waarvoor de regeering had te zorgen, op den voorgrond; aan de kerkgenootschappen was groote vrijheid van organisatie gegeven; de koloniën waren meer in den gezichtskring van het parlement gebracht en onttrokken aan de alleenheerschappij van den vorst; het recht van vereeniging en vergadering kon thans in hooger mate aan de in staatkundige mondigheid toegenomen bevolking worden ingeruimd; een aantal artikelen der Grondwet waren aanmerkelijk verbeterd en verduidelijkt.

Onder de herziene Grondwet zou Nederland naast België, Zwitserland en de Scandinavische landen, naast Engeland zijne plaats innemen onder de staten, die vooraan stonden in staatkundige ontwikkeling, en daardoor waardig blijven aan zijn grootsch republikeinsch verleden, toen het was voorgegaan op den weg naar vrijheid en zelfregeering. Met blijmoedig vertrouwen op de toekomst sloeg men de nieuwe periode van geschiedkundige ontwikkeling in.

BOEK XIV.

DE NIEUWE TIJD

HOOFDSTUK I.

DE BEVESTIGING DER NIEUWE STAATSINSTELLINGEN.

Met de invoering der herziene Grondwet was nog slechts een begin gemaakt van datgene wat er te doen viel, zoowel in Nederland zelf als in de koloniën, en de vraag rees, of het thans door den Koning (21 Nov.) definitief benoemde ministerie, waarin Ligh-tenvelt, zelf bij katholieken eeredienst vervangen door Mutsaers, de buitenlandsche zaken van Bentinck overnam en G. L. Baud, neef van den vroegeren minister en vrijzinniger ten opzichte van het Cultuurstelsel, voor koloniën optrad, kracht en neiging genoeg zou bezitten om de verdere ontwikkeling der aangenomen beginselen te leiden. Een toenemend aantal liberalen achtte daarvoor integendeel Thorbecke, den werkelijken vader der vernieuwde Grondwet, daarvoor de aangewezen man en niet Donker Curtius of De Kempenaer, die zich totnogtoe als organisators niet zeer krachtig hadden betoond. Bij de eerste verkiezingen (30 Nov.) voor de Tweede Kamer was de stemming der bevolking beslist gunstig voor Thorbecke gebleken; hij was in vier districten gekozen, zijn geestverwanten Alberda evenveel malen in Friesland, Wichers tweemaal in Groningen, Storm tweemaal in Brabant, Godefroi en Heemskerk Bz. te Amsterdam, Van der Linden te Gouda naast hem: wel was ook Donker Curtius door Enschedé afgevaardigd maar diens persoonlijke tegenstander Van Dam van Isselt door Tiel, Van Hall door Amsterdam, Groen van Prinsterer door Harderwijk. De groote meerderheid der nieuwe Tweede Kamer was dan ook liberaal en Thorbecke werd door die meerderheid als haar leider erkend.

Deze uitslag was voor een goed deel te danken aan de samenwerking van Katholieken en liberalen. Ook de eersten hadden zich

in den laatsten tijd meer en meer aaneengesloten ¹⁾ op aandrang van ijverige leiders als Smits en Cramer, die een verkiezingscomité van invloedrijke geloofsgenooten hadden gevormd om als aanvankelijk onzijdige „derde partij”, tusschen liberalen en conservatieven in, de katholieke belangen zooveel mogelijk te bevorderen. Aangezocht door de liberalen, stelden de Katholieken hunne eischen voor samenwerking met deze wegens hare beginselen niet geheel vertrouwde partij ²⁾ in een program, dat weldra door een groot aantal liberale candidaten geteekend werd, hetgeen hun de stemmen der Katholieken verzekerde. Uitbreiding der vrijheden en rechten van de Katholieken volgens de Grondwet, verlaging van den census voor de kiezers der Tweede Kamer, bezuiniging door vereenvoudiging en decentralisatie, omwerking van het belastingstelsel tot verlichting der lagere volksklasse, bevordering der vrijheid van handel en nijverheid was de inhoud van dit program.

Ofschoon van eigenlijke partijgroepering in deze Kamer nog geen sprake was ³⁾, begonnen zich dus toch reeds onder de 68 leden der nieuwe Kamer de staatspartijen in wording langzamerhand scherper af te teekenen; Van Goltstein werd haar voorzitter. Ook de nieuwe Eerste Kamer, thans niet meer de onzelfstandige „ménagerie du roi”, bestond bijna geheel uit nieuwe mannen; terwijl de Tweede Kamer nog 23 der vroegere leden onder de hare telde, zag de Eerste slechts een viertal harer vroegere leden terugkeeren.

Met spanning werd de loop der eerste zitting afgewacht. Toen de Koning haar 13 Februari 1849 opende met te wijzen op de „dringende behoefte” aan eene „krachtige regeering” bij de toepassing der nieuwe beginselen „in den milden zin der staatsregeling” en op de noodzakelijkheid van bezuiniging en voorziening in de bestaande tekorten, gevolgen van de gebeurtenissen hier en elders, wekte reeds het antwoord op de troonrede eenig opzien. Het onder leiding van Thorbecke door eene commissie opgesteld adres toonde, dat de Kamers, gebruik makend van de gelegenheid, zich niet zouden ontzien om op krachtige wijze aan te dringen op onvervaard voortschrijden op den weg door de Grond-

¹⁾ Albers, dl. II, blz. 148 vlg. Vgl. Van Randwijck, Iets over de verhouding enz.

²⁾ Albers, I. I, blz. 157.

³⁾ Van Welderen Rengers, Schets eener parlementaire geschiedenis, dl. I, blz. 6.

wet gewezen. Het adres wees op de „veelomvattende taak” van „den wetgever”, op de noodzakelijkheid van „innige overeenstemming” tusschen „natie” en „regeering”, op de wenschelijkheid om èn het stelsel van uitgaven èn dat der belastingen „herzien en verbeterd” te krijgen, op „vrije beweging” voor de nijverheid, met bijzonderen nadruk op de „nationale belangstelling” ook in de koloniën en bezittingen, van welker „huishouden” men „zorgvuldig kennis” zou nemen. Na scherpen tegenstand wegens zijn vorm werd het met 34 tegen 29 stemmen aangenomen, zeer tegen den zin der over dit stoute optreden ontstemde ministers, die den op voorstel van Groen in het adres opgenomen aandrang op „onverwijld” ontwikkeling der nieuwe rechten en vrijheden niet zeer gepast vonden ¹⁾. Nog voordat het in deze omstandigheden spoedig te wachten conflict uitbrak, gaf een droevige gebeurtenis aanleiding tot tijdelijken stilstand der zaken.

Het voorkomen des Konings had in het laatste jaar onwedersprekelijk aangewezen, dat zijne hartkwaal ernstig toenam, en de schokkende gebeurtenissen van den laatsten tijd hadden daaraan zeker geen goed gedaan ²⁾. Mat en moede begaf hij zich den 13^{den} Maart naar zijn geliefd Tilburg, dat zijne opkomst aan zijne zorgen te danken had en waar hij in een hoogst eenvoudige omgeving rust placht te zoeken. Hij kwam er koortsig aan en overleed er reeds den 17^{den} Maart onder algemeene hartelijke deelneming van de talloos velen, die zijn innemende persoonlijkheid hadden mogen leeren kennen, van de vele beweldadigden, die aan hem hun geluk dankten, van de natie, die hem ook lang na zijn dood in goede herinnering hield als den beminnelijken vorst, wiens populariteit meer dan eens de zege had behaald over tal van bezwaren.

De Prins van Oranje, thans koning Willem III, vertoefde in Engeland; hij werd ijlings gewaarschuwd en door den minister van buitenlandsche zaken afgehaald; hij keerde den 21sten terug en aanvaardde onmiddellijk de regeering.

Ofschoon de nieuwe Grondwet de macht van den Koning zeer beperkt had, kwam het er in deze eerste tijden van hare werking veel op aan, hoe de nieuwe vorst tegenover haar gezind zou zijn.

¹⁾ De Bruyne, Geschiedenis van Nederland in onzen tijd, dl. I, blz. 28.

²⁾ Bosscha, Leven van Willem II, blz. 722 vlg.

Met spanning werd dan ook gewacht, hoe Willem III, een man van 31 jaren thans, van wiens autocratische neigingen en ongestadigheid geruchten in omloop waren, zijne regeering zou beginnen; te eer omdat hij, hoewel sedert zijn 21ste jaar lid van den Raad van State, totnogtoe zeer op den achtergrond was gebleven en zich evenals zijn jongere broeder, prins Hendrik, die zich vooral aan het zee-wezen gewijd had, behalve in 1847/8 met de staatszaken niet had ingelaten. In 1839 gehuwd met zijne letterkundig en wetenschappelijk begaafde nicht van moederszijde, prinses Sophia van Wurtemberg, had hij thans twee zoons, Willem en Maurits. Zijne proclamatie, waarin hij het „zijne roeping” verklaarde „op denzelfden voet” als zijn vader aan de pas gewijzigde Grondwet „volledige werking te geven”, stelde dadelijk velen gerust en het fiere gebaar, waarmede hij bij de inhuldiging te Amsterdam den 12^{den} Mei ¹⁾ den eed op de Grondwet aflegde, maakte denzelfden goeden indruk. Maar met Thorbecke toonde hij zich al dadelijk niet ingenomen; men beweerde zelfs, dat zijn vader hem voor dezen gewaarschuwd had als „gevaarlijk voor de dynastie” ²⁾. De Staten-Generaal gingen dan ook in April voort met de voorbereiding der werkzaamheden, stelden nieuwe reglementen van orde vast en benoemden griffiers en verdere bureau-ambtenaren tot het behoorlijk vervullen van de nieuwe taak, waarbij Thorbecke aan het hoofd van een machtige phalanx van liberale leden, die geregeld onder zijne leiding bijeenkwamen en de te nemen maatregelen vooraf bespraken, als leermeester in de praktijk van het parlementaire leven een grooten invloed oefende op den gang der zaken.

Dat het ministerie en de zoo krachtig georganiseerde meerderheid in de Tweede Kamer niet lang zonder strijd tegenover elkander zouden staan, was te verwachten. Reeds vóór de inhuldiging kwam het ertoe bij de behandeling van de rechterlijke organisatie maar nog meer onmiddellijk daarna bij die van de nieuw voorgestelde wet aangaande het recht van vereeniging en vergadering, waarbij een scherpe toon niet te miskennen viel, terwijl de wet zelve met 54 tegen 6 stemmen als „reactionnair” verworpen werd; die op de ministerieele verantwoordelijkheid werd in een scherpe discussie als

¹⁾ Vgl. het Gedenkboek van die plechtigheid, bewerkt door mevrouw Bosboom-Toussaint.

²⁾ Albers, Geschiedenis der hierarchie, dl. II, blz. 177. Vgl. De Beaufort, in Gids, 1895, dl. II, blz. 508.

„ontijdig” aangemerkt en ingetrokken, waarop de minister van justitie, eigenlijk hoofd van het ministerie, reeds in Juni aftrad, weldra gevolgd door dien van koloniën. De Kempenaer hield het ministerie nog eenige maanden staande onder herhaalde nederlagen, afgewisseld door geringe successen met weinig ingrijpende wetten, waaronder die op het inkomen der Kroon, dat met goedkeuring des Konings van één millioen thans weder op f 600000 werd teruggebracht. Kleine vinnige interpellaties deden het ministerie nog meer afbreuk, vooral die van Groen van Prinsterer over het gebrek aan „homogeniteit” in zijne samenstelling. En de omstandigheid, dat de conservatief-gematigde elementen zich steeds scherper van de thorbeckiaansch-liberale begonnen te scheiden en men meer en meer begon te spreken van twee „partijen”, kon het ministerie op den duur niet redden.

Dat ontstaan van werkelijke partijen wekte intusschen de bekommering van velen, die daarbij dachten aan de scheuringen in de dagen der oude en der Bataafsche republiek. Van Dam van Isselt, die in Mei de Tweede Kamer verliet, waarschuwde er met nadruk tegen maar Thorbecke¹⁾, die reeds herhaaldelijk met zijn „hoog geachten vriend uit de residentie” (Groen van Prinsterer) over diens „individueele opiniën” slaags raakte, verklaarde het bestaan van partijen geen ongeluk, mits men niet daaraan al te scherpe beteekenis hechtte en ze daardoor tot factiën verlaagde. Van een partij van „teruggang” tegenover eene van „te snellen vooruitgang” vond hij intusschen hier geen spoor, slechts van verschil van meening, dat op den duur zou kunnen leiden tot vorming van „ware” politieke partijen, met „eenheid van doel en overtuiging ten aanzien van doel en middelen” en daarnaar handelend.

Te midden van deze schermutselingen en bittere bestrijding verloor het ministerie voortdurend aan kracht; men begon ook in de dagbladpers meer en meer te spotten met een regeering, die, ten deele ook door gebrek aan goede ambtenaren, bij alle werkzaamheid²⁾ buiten machte was om meer tot stand te brengen dan — zooals Thorbecke bijtend opmerkte — wetten op de pharmacopaea en de macaronie-fabrieken. Het bezweek ten slotte aan verval van

¹⁾ Parlementaire redevoeringen, dl. I, blz. 178, 192, 196.

²⁾ Vgl. Heemskerk Bz. in Gids van Sept. 1849.

krachten ¹⁾ en alle pogingen om het te vernieuwen mislukten, terwijl de vinnige speldenprikken van Thorbecke en Groen van Prinsterer nu en dan in gevaarlijke degenstooten overgingen en de Katholieken duidelijk hunne voorliefde voor den eerste toonden.

De Kempnaer, die eindelijk met een viertal organieke wetten voor de Kamer kwam, zag deze door de meerderheid weder ongunstig ontvangen en vroeg bij den aanvang der nieuwe zitting in September zijn ontslag, weldra gevolgd door het geheele ministerie, dat als oorzaak van zijn aftreden aangaf: de „richting van tegenstand” in de volksvertegenwoordiging.

Het met groote meerderheid aangenomen antwoord van de Tweede Kamer op de zeer vage bewoordingen van de eerste troonrede des nieuwen Konings had aangedrongen op „eenparigheid” tusschen regeering en vertegenwoordiging, die, zooals gebleken was, thans niet bestond. Wat dit wilde zeggen, was duidelijk: een ministerie-Thorbecke werd door de meerderheid verlangd. Alle pogingen om daaraan te ontkomen mislukten de eene na de andere; Lightenvelt en Donker Curtius, door den Koning wederom belast met de samenstelling van een ministerie, waren niet in staat aan die opdracht te voldoen en erkenden na het mislukken van meer dan eene combinatie van „licht en donker” de noodzakelijkheid om Thorbecke te vragen. Zij trachtten, ten einde te gemoet te komen aan de aarzeling des nog onervaren Konings, die verlangde te weten, wat Thorbecke en de zijnen eigenlijk in hun schild voerden ²⁾, den leidschen staatsman en zijn gematigden medestander Nedermeijer van Rosenthal te bewegen door het vooraf antwoorden op een zestal vragen omtrent hunne inzichten zich aan een soort van program te binden ³⁾. De beide liberale staatslieden weigerden dit maar eerst toen ook Van Goltstein, nog altijd voorzitter der Kamer, de vorming van een ministerie geweigerd had en, evenals de directeur van het Kabinet Van Rappard den Koning ernstig aanried Thorbecke tot zich te roepen, werden de onderhandelingen met dezen hervat. Nog was het wantrouwen des Konings in Thorbecke's monarchale bedoelingen ⁴⁾,

¹⁾ De Bruyne, l.l. blz. 47.

²⁾ Rengers, dl. I, blz. 25.

³⁾ De Bruyne, l.l. blz. 99.

⁴⁾ Levensberichten Nederl. Letterk., 1870, blz. 183. De Koning hield Thorbecke voor een republikein; vgl. Rengers, dl. I, blz. 26.

zijn weezin ook tegen een parlementaire regeering niet geweken, totdat einde October ten laatste door hem aan den aandrang gehoor werd gegeven en de leidsche hoogleeraar, naast wien volgens veler meening Van Rosenthal als remmend element moest dienen, belast werd met de vorming van een ministerie, dat den 1sten November tot stand kwam. Thorbecke zelf werd minister van binnenlandsche zaken, Nedermeijer van Rosenthal van justitie en (tijdelijk) van protestantsche eerediensten; Van Sonsbeeck kwam voor katholieken eeredienst, Van Bosse voor financiën, generaal Van Spengler voor oorlog, vice-admiraal Lucas voor marine, de indische oud-ambtenaar Pahud voor koloniën.

Daarmede was voorgoed eindelijk de weg van parlementaire regeering ingeslagen: de Koning had een ministerie, samengesteld door den staatsman, die door de volksvertegenwoordiging als het ware was aangewezen, en in ieder geval naar de in haar mid-den overheerschende stemming geboren. Toch waren niet alle leden ervan „homogeen” met den leider: Van Bosse had in het vorige ministerie gezeten, Van Rosenthal stond als zeer gematigd bekend, van de andere ministers was weinig of niets omtrent hun politieke gezindheid bekend — „bekwame specialiteiten” noemde hen Groen. Het kon rekenen op de medewerking der Staten-Generaal, maar niet op die der meerendeels aan het oude stelsel gehechte of ten minste daaraan gewende ambtenaren in en buiten de ministerieele departementen; het was zeker van de „openbare meening”, thans eene kracht in den staat, die blijken gaf van „sterk verlangen naar vooruitgang” en aan de maatregelen der nieuwe regeering „dat zedelijk gezag en vermogen” schonk, „zonder hetwelk”, volgens Thorbecke, „de officieele geen wezenlijke macht is”. Met moed nam het „ministerie van hervorming”, zooals het betiteld werd, zijne taak ter hand, gereed om ieder verzet te breken tegen den „stroom der nieuwigheid”, die nu „zonder ommekeer, uitvluchten of transactie” zou voortgaan op den weg der Grondwet, nu eerst voorgoed zeker van hare uitwerking met dit ministerie „aan het hoofd der publieke gedachte”, vol ernstigen wil om „licht en warmte te verspreiden” langs „den natuurlijken weg van het schenken der voorwaarden eener vrije ontwikkeling”¹⁾.

---

¹⁾ Thorbecke, Parlem. Redevoeringen, dl. II, blz. V vlg.

Met fierheid traden de nieuwe ministers den Staten-Generaal te gemoet. Zonder program, omdat zij rekenden op het vertrouwen der in groote meerderheid — een 10 tal conservatieven van Groen's kleur uitgenomen — liberale vertegenwoordiging. En toen Groen van Prinsterer den 13^{den} December „iets positiefs” verlangde in een rede, waarin hij met „al de punten zijner stekelige beleefdheid” zijn steun beloofde, antwoordde de leider van de regeering met een van die kernachtige woorden, waarvan hij het geheim bezat, hij, de stroeve man uit één stuk, met het beroemde: „wacht op onze daden!”¹⁾, koel afwijzend den ironisch aangeboden steun van Groen, die steeds den nadruk legde op zijne van de liberale „in beginsel” afwijkende „antirevolutionnaire” denkbeelden.

De bezwaren van het werk met geheel of half onwillige of in deze dingen onervaren ambtenaren en eene ziekte van Thorbecke deden het werk der wetgeving aanvankelijk vertragen en spottend vroegen reeds de tegenstanders, waar de zoo fier beloofde „dadens” bleven, al deed Van Bosse zijn belangrijke postwetten tot vermindering van briefport en betere administratie en zijne muntwetten aannemen en stelde Nedermeijer van Rosenthal wetten op de voogdij en het regentschap aan de orde, van welke de eerste werd aangenomen, de laatste echter verworpen in de daarvoor noodige vereenigde zitting der beide Kamers. De begroting werd aangenomen, hoewel niet dan na sterken aandrang op ernstige bezuiniging, ook na het terugbrengen der landsuitgaven tot 70 millioen — een verschil van 12 ton gouds met 1849 — en herhaalde eischen van katholieke zijde betreffende het benoemen van katholieke ambtenaren in evenredigheid met het aantal hunner geloofsgenooten onder de natie²⁾, terwijl Donker Curtius onder geringe belangstelling der toenmaals aan de mogelijkheid van een oorlog in Europa twijfelende meerderheid op de ook reeds door Willem II gewenschte beperking van het vestingstelsel aandrong³⁾.

Meer algemeene aandacht trokken Van Bosse's scheepvaartwetten, waarmede een flinke schrede werd gedaan in de richting van den vrijen handel door opheffing van differentieele en afschaffing van

¹⁾ Parlem. Redev. dl. II, blz. 17.

²⁾ $\frac{2}{5}$ der bevolking was katholiek, van de ambtenaren toen $\frac{2}{15}$.

³⁾ Rengers, dl. I, blz. 30/1.

doorvoerrechten, van beperkende bepalingen ten opzichte van vreemde scheepvaart en scheepsbouw en tariefsverlaging voor grondstoffen noodig bij dezen laatste: zoo hoopte men met name aan engelsche mededinging het hoofd te kunnen bieden. De voorstanders van bescherming en vrijen handel stonden hier scherp tegenover elkander en onder de kooplieden en nijveren zelf, vooral te Amsterdam en te Groningen, heerschte groote vrees voor al die vrijheid; maar Rotterdam heesch onbekommerd de vlag van den vrijhandel, welks beginselen door Van Hall in 1845 schroomvallig beleden en weifelend gevolgd, in de Kamers thans ten slotte over de gansche linie zegevierden — het begin van het einde van het beschermende stelsel, dat in den tijd van Willem II reeds zware aanvallen te verduren had gehad ¹⁾. In een uitnemend gestelde memorie van toelichting verklaarde de minister zich ten volle aan te sluiten bij het stelsel van den vrijen handel en uit te gaan van deze gedachte, dat de belangen van den handel bevorderd worden „door eene zooveel mogelijke bevrijding der scheepvaart van alle belemmeringen in de bestaande wetgeving”. Ook in dit opzicht werd de nieuwe koers met moed ingeslagen en de trapsgewijze loslating van het geheele stelsel, ten opzichte van nijverheid zoowel als van handel, ingeleid. Van de door den energieke Van Bosse onder medewerking van den bekwamen econoom Gerrit de Clercq, referendaris bij financiën, voorbereide ²⁾ scheepvaartwetten dagteekent de vrijhandelswetgeving, die sedert een halve eeuw handel en nijverheid in Nederland tot eene in lang ongekende hoogte vermocht te verheffen en noch door den aanvankelijken tegenstand van conservatieve zijde, onder leiding van Van Hall zelven, noch door de kleinmoedige vrees van vele ouderwetsche amsterdamsche handelaars kon worden gestuit. De regeering verklaarde van meening te zijn, dat alleen zóó de natie met goeden uitslag kon mededingen op de wereldmarkt, dat zij zich niet onthouden kon en mocht om met volle bewustheid „den geest des tijds en de eischen van het oogenblik” te volgen, dat zij zich op Engeland's voorbeeld de vernieuwing van het internationale handelsleven, onder den invloed der ontwikkeling van spoorwegwezen en stoomvaart, zooveel mogelijk ten nutte moest maken.

---

¹⁾ Rengers, dl. I, blz. 34; De Bruyne, dl. I, blz. 205 vlg.

²⁾ Heemskerck, Mr. G. de Clercq herdacht (Amst. 1887).

Intusschen waren (begin Mei) de ontwerpen van een nieuwe kieswet en een nieuwe provinciale wet gereed gekomen en reeds in Juni geschikt voor openbare behandeling. Van Hall en Donker Curtius, Groen van Prinsterer en Van Dam van Isselt verhieven in de Tweede Kamer luider dan ooit hunne stem tegen de „ongrondwettige” kieswet en meer dan een artikel daarvan werd verworpen of gewijzigd maar de onvermoeide Thorbecke verdedigde met groot talent de beginselen, waarop zij rustte. Terwijl De Kempenaer in zijn vroeger ontwerp de provinciale indeeling ten grondslag had genomen, had Thorbecke deze voor de 68 kiesdistricten des rijks ten eenenmale verworpen als nadeelig voor de nationale eenheid en voor de nationale kracht, die door bevordering van provincialisme, hoe ook de „historische versnippering” zich mocht ontwikkeld hebben, verbroken werd ¹⁾; den census wenschte hij zoo laag mogelijk te stellen — de Grondwet eischte *f* 160 tot *f* 20 —, tot „waar men op eene massa ongeschikte kiezers zou stuiten” ²⁾, om zoo te komen tot eene vermeerdering van de 55000 kiezers van het voorloopig kiesreglement tot 100000, nog altijd geen $3\frac{1}{2}\%$ der bevolking; al werden dan misschien sommige ongeschikte kiezers mede ingesloten, hij achtte dit niet zoo erg als buitensluiting van een aantal geschikte kiezers. Na hevigen strijd werd de kieswet in de Tweede Kamer met 46 tegen 19, in de Eerste met 26 tegen 10 stemmen aangenomen en reeds 4 Juli afgekondigd.

Weinig anders ging het met de niet minder belangrijke wet „regelende de macht en samenstelling der Provinciale Staten”. Ook zij vond bittere bestrijding bij de voorstanders van het provincialisme, met name bij Groen, die door deze wet de „onafhankelijkheid in eigen kring” bedreigd achtte, de bevordering eener „factieregeering”, ja de „overmacht van het gepeupel” en „anarchie” vreesde; maar het slot was, dat ook deze wet in de Tweede Kamer met 58 tegen 6, in de Eerste zelfs met 33 tegen 2 stemmen werd aangenomen en twee dagen na de kieswet kon worden afgekondigd.

Langer voorbereiding kostte de gemeentewet, die eerst in Maart 1851 kon worden aangeboden. Het ministerie wist intusschen een paar kleinere wetten door te zetten: die op het nederlanderschap

¹⁾ Parlem. Redev., dl. II, blz. 57 vlg.

²⁾ Ibid. blz. 64 vlg.

en op het recht van enquête, terwijl de verkiezingen van 1850 onder krachtige actie van de burgerij de liberalen inzonderheid dadelijk in verschillende gewesten deden zegevieren en de meerderheid in de Tweede Kamer nog versterkten, hoewel te Arnhem twee geestverwanten van Groen: Van Lijnden en Mackay, gekozen en ook de conservatieven eenigszins versterkt werden. Van de eigenlijke democratie, door journalisten als Van Bevervoorde en Linck in hunne kleine bladen aangeprezen, bleek de burgerij ook nu, evenals in 1848, niet gediend¹⁾.

De aangeboden gemeentewet handhaafde wederom het beginsel van zelfregeering overeenkomstig Thorbecke's beginsel, dat „staatsburgerschap bij een werkzaam plaatselijk burgerschap moet beginnen”, zonder daarom het toezicht der centrale regeering tegenover een mogelijke herleving van plaatselijke autoocratie prijs te geven. Groen, die Thorbecke in deze dagen als den „Napoleon van de wet” kenschetste, stelde spottend de „centrale autoocratie” tegenover de plaatselijke „automaten” en pleitte als vroeger tegenover den „alvermogenden staat” voor „sovereiniteit in eigen kring”; Van Hall had ernstige bezwaren tegen den druk der financieele regeling in de gemeenten; anderen wezen den minister op de volksgunst, die hij vooral daardoor zou verbeuren. Maar Thorbecke bleef het antwoord niet schuldig, verklaarde fier de „populariteit van de zaak” te stellen boven zijn eigene en zag de wet in Juni 1851 wederom met groote meerderheid aangenomen, in de Tweede Kamer met 52 tegen 13, in de Eerste met 28 tegen 7 stemmen.

En daarop volgden nog een burgerlijke pensioenwet, vier militaire pensioenwetten, wetten op het recht van vereeniging en vergadering, op de rechterlijke macht, op de ministerieele verantwoordelijkheid, welke laatste drie evenwel wegens scherp verzet ingetrokken moesten worden, hetgeen den val van den door Thorbecke flauw gesteunden Nedermeijer van Rosenthal ten gevolge had. Vóór dezen was reeds Lucas gevallen en ook Van Sonsbeeck moest in 1852 het veld ruimen, onder anderen wegens de toetreding van Limburg tot den Dnitschen Bond (November 1849), ofschoon de gelegenheid misschien bestaan had om het gewest geheel daarvan los te maken: de regeering meende echter daarmede te moeten wachten, totdat eenmaal de

¹⁾ Rengers, dl. I, blz. 39; vgl. Sautijn Kluit in Ned. Spect. 18^e 8, blz. 283 vlg.

Duitsche Bond — wat op den duur te verwachten scheen — in twee bonden zou uiteenvallen. Ook Van Bosse en Pahud leden kleinere en grootere parlementaire nederlagen. Alleen Thorbecke zelf sloeg alle aanvallen op zijn beleid zegevierend af zoowel bij de begrootingsdiscussiën, waarbij men spottend wees op de geringe beteekenis van de met zooveel ophief aangekondigde bezuinigingen, als bij andere gelegenheden. Het gelukte hem andere ministers voor de afgetreden te vinden: den katholiek Strens voor justitie, den anti-revolutiennair Forstner van Dambenoy voor oorlog, Van Zuylen van Nyevelt voor buitenlandsche zaken, Enslie voor marine. Vooral de keuze van Forstner van Dambenoy wekte verbazing en zelfs ontstemming, niet alleen bij zijn eigenlijke partijgenooten.

Met het alzoo gereorganiseerde ministerie maakte Thorbecke zich nu gereed andere ingrijpende wetten tot stand te brengen, van welke verscheidene opnieuw werden ingediend, o. a. die op de drie bovengenoemde onderwerpen en die op het armbestuur, terwijl zijn ambtgenoot Van Bosse, hoewel door velen slechts als „knap rekenmeester” beschouwd, zijn belangrijke belastingvoorstellen: rentebelasting, vermindering en afschaffing van sommige accijnsen, wijziging van zegel- en patentrechten, ter hand nam, van welke de eerste geen en de andere slechts in geringe mate genade vonden ¹⁾; het mocht hem ten minste nog gelukken om de accijnsen op suiker, zout en gedistilleerd en het patentrecht op de binnenlandsche scheepvaart te verbeteren. De door tien leden der Tweede Kamer met gebruikmaking voor de eerste maal van hun nieuw recht van initiatief voorgestelde afschaffing van den accijns op varkens en schapen bewees, dat ook de Kamer dien weg wel op wilde. Het werk der belastinghervorming ²⁾ tot ontheffing van den onevenredig gedrukten middenstand en tot vereenvoudiging van het zeer ingewikkelde stelsel van belasting, waarbij het hoofddoel steeds geweest was zooveel mogelijk van de belastingschuldigen te vragen zonder al te veel te letten op billijke en stelselmatige verdeling, bleek uiterst moeilijk, vooral zoolang de ook door Thorbecke ernstig aanbevolen rentebelasting niet tot stand kwam — volgens hem de noodzakelijke

¹⁾ De Bruyne, dl. I, blz. 198 vlg.

²⁾ Rengers, dl. I, blz. 44 vlg.

grondslag voor belastinghervorming. Al bleven nu de accijnsen in stand — en de minister van financiën wilde ze als „historisch in de volksgewoonten opgenomen” niet geheel doen verdwijnen — in de daarbij heerschende lastige formaliteiten waren wel verbeteringen te brengen en daartoe wilde Van Bosse zich voorloopig bepalen. De invoering van de electro-technische telegraaf in 1852 was een nieuwe schrede op den weg der verbetering van de verkeersmiddelen; de aansluiting van de nederlandsche bij de belgische en pruisische spoorwegen was een andere van niet minder gewicht; de wet op de onteigening (1851) bereidde den verderen aanleg van spoorwegen voor; de door Van Hall begonnen munt-hervorming werd voltooid en daarmede het ruilmiddel aanzienlijk verbeterd; de instelling van het muntcollege verbeterde het toezicht daarop; het werk der inpoldering van het haarlemer meer werd met kracht voortgezet; de jachtwet van 1852 verbeterde ook de regeling van deze voor het platteland zoo belangrijke zaak.

Terwijl het ministerie door de nieuwe staatswetten de beginselen der Grondwet verder ontwikkelde, handel en nijverheid als de hoofdbronnen der welvaart in de richting van den tijd aan nieuwe voorwaarden gewende, had het ook zijn oog op de verbetering der in de laatste moeilijke jaren vóór 1848 aan den dag gekomen gebreken van het armbestuur gevestigd. De slechte voeding der bevolking zoowel in de steden als op het platteland ten gevolge van de aardappelziekte en de duurte der levensmiddelen; de koorts-epidemiën van 1847/8, in het laatste jaar gevolgd door een hevige uitbarsting van de cholera, die in den zomer van 1849 met dubbele woede heerschte, veroorzaakten een groote ellende. Het aantal der overledenen overtrof op vele plaatsen dat der geboren en aanmerkelijk; in 1849 sleepte de cholera meer dan 23000 menschen weg en teisterde vooral Utrecht en Zuid-Holland, waar Zandvoort en Katwijk zwaar moesten lijden ¹⁾. En de millioenen, jaarlijks door de meer dan 3700 hier te lande bestaande instellingen van liefdadigheid besteed, konden de nijpende armoede niet lenigen, ten deele ook wegens de onoordeelkundige wijze van bedeeeling — een fout door alle schrijvers over dat onderwerp erkend ²⁾ maar reeds

¹⁾ Vgl. de statistieke opgaven in het Tijdschrift der Ned. Maatsch. t. bev. der geneeskunst, 1850/1.

²⁾ De Bosch Kemper, Geschiedenis der Armoede, passim.

van ouden datum. Regeling van het armbestuur had de Grondwet dan ook gebiedend en wel binnen twee jaren voorgeschreven maar het ministerie De Kempnaer had op economische gronden het ingrijpen van den staat op dit gebied veroordeeld, terwijl Thorbecke bij het ontwerp, dat hij einde 1851 aan de Staten-Generaal aanbod daarentegen alle instellingen van weldadigheid onder staatstoezicht wilde brengen, ook de kerkelijke, al mochten de voorschriften van de bestaande kerkelijke instellingen nog onveranderd worden behouden: de leniging der armoede toch was een staatsbelang. Door deze regeling kwam echter de regeering in botsing met op haar gezag in dezen najiverige kerkbesturen.

Reeds in het voorloopig verslag hadden „zeer vele leden” der Tweede Kamer geklaagd over deze uiting van „napoleontischen centralisatiegeest” en „staatsalvermogen”, terwijl men niet wilde weten van een beschouwing der armenzorg als „tak van publieken dienst”, der inkomsten van instellingen van weldadigheid als „goed der armen, ten hunnen behoefte door de bestuurders volgens de reglementen te gebruiken” en waarop de armen „alle recht hadden”. De kerkbesturen vooral der Nederlandsch Hervormde Kerk, met de Synode voorop, maar ook de katholieke en de particuliere instellingen zelf richtten zich met meer dan 800 petities tegen de voorgestelde regeling als ongrondwettig en ondoelmatig, als strijdend tegen alle kerkelijke rechten. De ongunstige gezindheid in protestantsche kerkelijke en autocratisch-conservatieve kringen tegenover het liberale bewind kwam hierbij ten duidelijkste uit — een groot gevaar voor ieder bewind in een land, waarin kerkelijke belangen zulk een belangrijke rol plachten te spelen. De in die besturen ook wegens hunne financieele kracht van ouds invloedrijke conservatieve elementen bleven daarbij natuurlijk niet op den achtergrond.

Er was veel meer, wat de positie van het ministerie in 1852 verzwakt had: zijne met moeite verkregen reorganisatie; zijn zonderlinge samenstelling daarna; zijn herhaalde nederlagen; de nog altijd ongunstige stemming aan het Hof tegenover den burgerlijken, weinig aan vormen hechtenden, autoritair „professor”, die thans de regeering leidde; de ontevredenheid over de verwijdering van hooge staatsambtenaren wegens hunne houding tegenover dien minister, o. a. van den gouverneur van Gelderland, den liberalen Schimmelpenninck van der Oye; de vrees voor de

belastingplannen; de klachten over werkeloosheid in Indië, door den na zijn terugkomst in de Tweede Kamer gekozen Van Hoëvell, Baud en anderen geuit, terwijl er toch zooveel te doen viel; de geringe opkomst der kiezers bij de verkiezingen van 1852 voor de Tweede Kamer ¹⁾ — het wees alles op de noodzakelijkheid van groote voorzichtigheid, te eer omdat de Kamermeerderheid vooral in de zaken van Indië duidelijk had doen zien, dat zij den leider maar niet zoo door dik en dun zou volgen, al stond thans de Thorbeckiaan Dullert aan haar hoofd en niet meer de naar Indië als gouverneur-generaal vertrokken Duymaer van Twist of zijn opvolger, de zeer gematigde Boreel van Hogelanden. Ook de verhouding tot het keizerrijk van Napoleon III, ontstaan door diens coup d'état van 2 December 1852, kon wellicht verwickelingen ten gevolge hebben, daar Rusland, Oostenrijk en Pruisen met toenemend wantrouwen deze wederopstanding van het Napoleonisme gadesloegen en het laatste onder zijn romantischen koning „in hoogerer stijl” dacht aan een verbond tegen den nieuwen monarch, waarbij ook het bedreigde België en Nederland gerekend werden steun te zullen verleen ²⁾.

Met ingenomenheid hadden de Katholieken het ministerie Thorbecke begroet; hoewel velen hunner van het van ouds tegen hunne Kerk ingaande liberalisme als zoodanig afkeerig waren, hoopten zij op zijne medewerking om volkomen erkenning hunner rechten als staatsburgers en vrijheid van onderwijs zoowel als van kerkelijke regelingen te verkrijgen. Hunne leiders ³⁾ hadden dan ook bij monde van graaf Duchastel aan Thorbecke hun steun toegezegd zoolang hij de nieuwe met hunnen steun verkregen Grondwet „vrijmoedig en eerlijk” zou uitvoeren. Daarbij hadden zij vooral het oog op het onderwijs en op de regeling der kerkelijke hiërarchie. Hun leidend comité maakte den minister weldra hunne wenschen in dezen kenbaar en vond hem ook bereid daaraan te gemoet te komen. Cramer's „Mémoire sur la situation des catholiques dans les Pays-Bas depuis leur émancipation en 1798” moest duidelijk maken, dat de tijd van

¹⁾ Rengers, dl. I, blz. 77 vlg.

²⁾ Ranke, Zur Geschichte Deutschlands und Frankreichs, S. 537/8.

³⁾ Albers, dl. II, blz. 178 vlg. Onder hen traden graaf Duchastel, president Van Vree te Warmond, Cramer, Smits, Van Berkel, Dommer van Poldersveldt, Meylinck, Hanlo e. a. op den voorgrond.

behandeling als „heloten” voorbij was; het was een soort van manifest, dat, in September 1849 verschenen, ook tegenover het belangstellende buitenland hunne wenschen en verwachtingen onder woorden moest brengen en diepen indruk maakte, niet het minst op de Protestanten, van wie de groote meerderheid, ook onder de staatkundige liberalen, nog altijd de „paapsche stoutigheden” met ergernis en toenemende verontrusting gadesloeg.

Reeds lang werden pogingen aangewend om ook hier te lande de katholieke kerkelijke hiërarchie op de gewone wijze onder leiding van bisschoppen in te richten en een einde te maken aan de sedert twee en een halve eeuw bestaande organisatie der „hollandsche missie” onder aarts priesters „in partibus infidelium” en de algemeene leiding van een vice-superior, in den regel den internuntius, vroeger te Brussel, thans in Den Haag, een italiaansch prelaat, benoemd door de Congregatie der Propaganda te Rome en onder haar toezicht werkend; in Brabant en Limburg had men thans drie apostolische vicarissen te Breda, Den Bosch en Roermond. Dit beheer onder opperste leiding van een vreemdeling gaf tot allerlei bezwaren aanleiding, daar de aarts priesters zelve weinig zelfstandigheid genoten. Het concordaat van 1827 scheen tot voldoening der Katholieken de gelegenheid tot invoering van een zelfstandig nederlandsch episcopaat te zullen openen maar het was niet uitgevoerd en ook onder Willem II bleef dit zoo¹⁾. Te Rome toonde men intusschen slechts geringe neiging tot krachtig aandringen op het herstel der hiërarchie, waarvan men vermindering van den invloed van den Heiligen Stoel, ja wederopleving van het „Jansenisme” duchtte; en ook de machtige orden, met name de Franciscanen en Jezuiten, waren bevreesd voor de krachtiger organisatie der Kerk hier te lande onder een bisschoppelijk bestuur, waarvan zij vermindering van haren eigen invloed verwachtten; ja, vele wereldlijke geestelijken zelf achtten om allerlei redenen de nieuwe organisatie „misschien op het oogenblik onraadzaam”²⁾. De zaak werd het eerst omstreeks het najaar van 1847 weder aangevat door een aantal „notabele leeken” uit Holland, Gelderland, Overijsel en Noordbrabant, die onder leiding van baron Van Hugenpoth tot Aerdt, Van Sonsbeeck, Van der Horst, e. a.

¹⁾ Zie boven, blz. 49.

²⁾ Albers, dl. II, blz. 194.

onder medewerking van den invloedrijken prelaat baron Van Wyckerslooth, bisschop van Curium i. p. i., zich met een adres tot herstel der bisschoppelijke hierarchie tot paus Pius IX wendden ¹⁾. Zij vroegen tevens dringend de medewerking van den Katholijken welgezinden koning Willem II en de haagsche nuntiatuur maar vonden hier zoowel als te Rome weinig gehoor, ook bij den haagschen internuntius mgr. Belgrado, die zijn ambt in Juni 1848 aanvaard had. Een nieuw adres, in Juli 1849 aan dezen laatste aangeboden, had niet meer succes en de zaak scheen wanhopig te staan, niet het minst ten gevolge van den duidelijken tegenstand der Jezuiten en Redemptoristen ²⁾. Het scheen, dat alles bij het oude zou blijven met inrichting van twee „apostolische vicariaten” voor de hollandsche missie om ten minste iets te doen tot tegemoetkoming aan het verlangen naar meerdere zelfstandigheid, vooral ten behoeve van het $\frac{1}{2}$ millioen Katholijken met 460 kerken in het oude bisdom Utrecht. Maar ook hiervan kwam niets, ten deele ook ten gevolge van den opstand van Rome tegen het gezag van den aanvankelijk liberaalgezinden Paus, die eerst in April 1850 in zijne hoofdstad kon terugkeeren.

In den herfst van 1850 drong opnieuw een twaalfstal katholieke leden der Tweede Kamer bij den Paus op de zaak aan, wijzend op de goede kans onder de nieuwe Grondwet en het ministerie-Thorbecke, dat alle medewerking van de regeering scheen te beloven. Ook dit adres had weinig gevolg en moest in het voorjaar van 1851 op raad van den thans voor het herstel der hierarchie gewonnen mgr. Belgrado worden herhaald ten einde den scherpen tegenstand van de met de algemeene leiding der „missie” belaste Congregatie der kardinalen van de Propaganda te breken ³⁾. Thans wendden zich ook de hooge nederlandsche geestelijken op aandrang van den ijverigen luikschen bisschop, mgr. Van Bommel, die onder Willem I een belangrijke rol gespeeld had, tot den Paus: de apostolische vicarissen van Den Bosch, Breda en Roermond, de aartspriesters van het voormalige utrechtsche bisdom, de invloedrijke president van het seminarie te Warmond, Van Vree, zonden in April ook een adres

¹⁾ Albers, l. l. blz. 195.

²⁾ Ibid. blz. 198.

³⁾ Ibid. blz. 209.

in denzelfden geest naar Rome, waar men nu een gunstiger oorleende aan het blijkbaar zoo algemeen gesteund verzoek. Wel was de tegenstand te Rome nog verre van overwonnen en aarzelde ook Thorbecke zijne medewerking zonder meer toe te zeggen, daar zijn ministerie toch al reeds niet zoo vast meer stond, maar een groote adresbeweging onder leiding van dr. Cramer toonde in den loop van 1851 opnieuw, hoe vurig vele nederlandsche Katholieken voor het herstel der hierarchie gezind waren, terwijl de invoering der bisschoppelijke organisatie in Engeland in het najaar van 1850 moed kon geven. Het bleek evenwel reeds uit het geschrijf van protestantsche zijde naar aanleiding van de niet onbekend gebleven beweging onder de Katholieken en van het voorbeeld van Engeland, dat men op ernstig verzet had te rekenen. Men begreep in de protestantsche kringen de eigenlijke beteekenis van den maatregel niet. Men vreesde, dat het er op toegelegd was niet alleen om de eenheid der Roomsche Kerk in Nederland te versterken en daardoor haren invloed te vergrooten maar ook, en wel in de eerste plaats, om de pauselijke macht in dit land te bevestigen; integendeel, juist bij de vestiging der bisschoppelijke hierarchie zou de macht van den pauselijken internuntius over de Roomsche Kerk in Nederland moeten afnemen en overgaan op nederlandsche bisschoppen, op de hoofden der nederlandsche geestelijkheid, zoodat de Roomsche Kerk eerder onafhankelijker van Rome zou worden, al bleef het toezicht van de Propaganda ook thans nog bestaan.

De katholieke minister Van Sonsbeeck, die reeds begonnen was de zaak in zijn departement voor te bereiden, waarschuwde zijne geloofsgenooten voor al te groote verwachtingen en voor de stemming des nieuwen Konings, die als rechtzinnig Protestant veel minder dan zijn vader den Katholieken welgezind en reeds tegen de plannen gewaarschuwd was ¹⁾. Zoo bleef de zaak sleepende, totdat in het najaar van 1851 Belgrado eindelijk van zijn Hof bevel kreeg de organisatie voor te bereiden. Hij opende de onderhandelingen met de nederlandsche regeering in een nota van 9 December: een kennisgeving in algemeene termen van het plan om de bisschoppelijke hierarchie te herstellen en een verzoek om overleg met de regeering omtrent wat er te doen zou zijn met het feitelijk ver-

¹⁾ Albers, I. I., blz. 233.

bindende, immers in 1841 geratificeerde Concordaat van 1827.

Het ministerie, het belang van de zaak gevoelend, aarzelde wat te antwoorden, en zond eerst 24 Maart 1852 bericht, dat men bereid was van deze zijde alles toe te staan, wat gevorderd kon worden, maar zich ontheven wenschte te zien van de verplichtingen, voort-spruitend uit de „overeenkomsten” van 1827 en 1841; eene mededeeling vooraf zou intusschen aan „het doel, dat de H. Vader zich stelt, niet dan bevorderlijk kunnen zijn.” De regeering waarschuwde tevens te Rome door haren gezant, dat men de zaak „sans delai” moest aanvatten, „hoe eenvoudiger en in hoe nauwer grenzen, hoe beter”. Rome antwoordde, dat de „wettig gesloten” overeenkomst van 1827 door de nieuwe regeling niet „vernietigd” maar „ter zijde gesteld” zou worden, waartegenover Van Sonsbeeck in een krachtige nota van 14 Augustus zonder omwegen opmerkte, dat zijne regeering de overeenkomsten „van onwaarde” geacht wilde zien, alvorens hare toestemming tot de organisatie te geven. Het definitieve antwoord uit Rome van 17 September gaf eindelijk toe, dat de „bijzondere verbindtenissen” van 1827 en 1841 zouden „vervallen”. Daarop erkende (16 Oct.) de nederlandsche regeering zonder verdere aarzeling de vrijheid van de katholieke Kerk om hare organisatie te herzien op de wijze, die zij begeerde. Op denzelfden dag trad Van Sonsbeeck als minister af, ten gevolge van de parlementaire nederlaag, die hij juist had geleden; graaf Van Zuylen volgde hem op voor buitenlandsche zaken, Strens voor katholieken eeredienst. Bij de gevoerde onderhandeling had de nederlandsche regeering echter ook na hare eerste betuiging herhaaldelijk te kennen gegeven, dat zij nog een „voorafgaande mededeeling” verwachtte omtrent de uit te voeren plannen ¹⁾. Daarop was door Belgrado na eenigen aandrang „voor zijn particuliere rekening” toestemmend geantwoord en had de nederlandsche regeering (16 Oct.) zich over deze door haar als „officieus” gequalificeerde toezegging tevreden betoond, aangevend, dat zij dus verwachtte, „alvorens tot de reorganisatie” werd overgegaan, „daarvan zoomede van het tijdstip” der invoering „kennis” te ontvangen. Dit nu was de bedoeling te Rome volstrekt niet: de pauselijke staatssecretaris Antonelli scherpte den inter-nuntius met nadruk in, dat men de inmenging der nederlandsche

¹⁾ Albers, I. I. blz. 254 vlg.

regeering in deze door haar immers als „zuiver kerkelijk” erkende regeling ten eenenmale weigerde; maar op aanraden van Belgrado besloot men er toch de vraag der voorafgaande mededeeling voorloopig stilzwijgend voorbij te gaan en de organisatie verder voor te bereiden en wel — dit overeenkomstig den raad uit Den Haag — „zoo spoedig mogelijk” maar blijkbaar reeds met het plan om de nederlandsche regeering voor een voldongen feit te plaatsen. Aldus geschiedde en reeds 20 December was men te Rome gereed, waarop aan Belgrado volgens schrijven van wege de Propaganda ondershands werd „overgelaten” de „voorafgaande mededeeling omtrent het vastgestelde plan” te doen, „wanneer en op welke wijze” hij dit wilde, maar alleen als „eenvoudige vertrouwelijke mededeeling”. Die mededeeling is volgens Belgrado’s verklaring den 12^{den} Januari dan ook zeer zeker geschied bij Thorbecke zelven en bij de ministers Strens en Van Zuylen ¹⁾, gelijk ook de vreemde gezanten er uitdrukkelijk van in kennis gesteld waren. De drie ministers hebben dat echter steeds ontkend en Thorbecke klaagde later bitter, dat Rome „eerst met den slag gewaarschuid” had.

De regeering wenschte namelijk niet de oprichting van een aartsbisdom of bisdom in het zeer protestantsche Utrecht of zelfs te Haarlem, midden in Holland, en had dit te Rome door den gezant, graaf de Liedekerke, laten weten gelijk zij het hier te lande ondershands had te kennen gegeven; zij wenschte in het algemeen de haar welbekende prikkelbaarheid der protestantsche gevoelens te ontzien; zij had dus blijkbaar na kennisneming van de pauselijke plannen hare eventueele bezwaren te kennen willen geven na de zeer „onderhandsche”, korte en meer aanduidende dan uiteenzettende mededeeling van den door zijne regeering tot groote behoedzaamheid aangemaanden internuntius en nog een werkelijk „officieuse” verwacht. Dat schijnt de aard van het „misverstand” te zijn, al hield Belgrado uitdrukkelijk vol, dat ten minste Thorbecke tot het Kamerlid Dommer van Poldersveldt, die dezen op aanwijzing van den internuntius het bericht als „een gerucht uit een zekere bron” had medegedeeld, gezegd had geen bezwaar te hebben en de beide andere ministers, toen Belgrado hun had gezegd: „la chose se fera ainsi”, geen enkele aanmerking van belang hadden gemaakt,

¹⁾ Albers, blz. 259 vlg. Vgl. Rengers, blz. 85 vlg.; Gleichman, Van Hall, blz. 161 vlg.

ofschoon hij er nog had bijgevoegd, dat zij geen andere mededeeling zouden ontvangen.

Te Rome had men eerst, overeenkomstig de wenschen der regeering, Deventer of Zwolle met Haarlem naast de vast aangewezen steden Den Bosch, Breda en Roermond als zetels van bisdommen aangemerkt, maar, naar het schijnt onder invloed van de denkbeelden van Van Bommel en Wyckerslooth en van een memorie van Alberdingh Thym¹⁾, in plaats van Deventer ten slotte toch Utrecht gekozen als zetel van Willebrord, als overoud middelpunt van het Christendom in het Noorden en bij de invoering der bisdommen onder Philips II ook reeds als zoodanig aangewezen. De Paus zou hebben uitgeroepen: „Utrecht, le siège de Willebrord! Je prouverai à l'Europe que les Catholiques de la Hollande ne sont pas de la veille!” De regeering protesteerde nog 12 Febr.²⁾ tegen het plan omtrent Utrecht, waartegen ook de voorzichtige mgr. Zwysen, vicaris van Den Bosch, en anderen om redenen van opportuniteit, vooral wegens de reeds merkbare gisting onder de Protestanten, ernstige bedenking hadden. Maar men sloeg te Rome deze aanwijzing in den wind en den 7^{den} Maart hield Pius IX een geheim consistorie, waarin hij bij de weldra openbaar gemaakte allocutio „Cum Placuerit” tot de kardinalen hun den inhoud der 4 Maart geteekende breve „Ex Qua Die” uiteenzette. Den gezant te Rome werd den 12^{den} Maart officieele mededeeling van deze belangrijke stukken gedaan.

De allocutie en de breve zelf waren in hoogst onvoorzichtige termen gesteld³⁾. De eerste sprak van de thans aangeboden gelegenheid om in „Holland en Brabant” de hierarchie te herstellen, die vóór drie eeuwen door „den⁴⁾ vijandigen mensch”, die „onkruid had gezaaid op dat deel van 's Heeren akker”, vernietigd was; terwijl Gregorius XVI zich in 1841 tevreden had gesteld met vermeerdering der apostolische vicarissen in „Brabant”, kon nu bij het „onophoudelijk vorderingen maken” van de Kerk in dat

¹⁾ Albers, blz. 286 vlg.

²⁾ Ib. blz. 288. Deze datum wijst aan, dat zij van de zaak afwist.

³⁾ Albers, blz. 324 vlg.

⁴⁾ Albers, vertaalt verkeerdelijk „een vijandig mensch”. Heeft hij daarmede Calvyn of wel prins Willem I op het oog? Dit blijkt niet. De vertaling is in ieder geval minder juist; de bedoeling van de latijnsche woorden der allocutie is blijkbaar: „den vijandigen mensch” in het algemeen.

rijk en „steunende op de billijkheid en op den rechtszin” der regeering aldaar, gerekend worden op het wegnemen der belemmeringen tegen den algemeenen wensch van geestelijken en leeken, zoodat vijf bisdommen konden worden ingericht, waarvan Utrecht tot zetel van den aartsbisschop was aangewezen, met Haarlem, 's Hertogenbosch, Breda en Roermond als suffragaan-bisdommen. De breve sprak even onvoorzichtig en tegenover de Protestanten hatelijk van „den vijandigen mensch”, van den „voortgang van het Catholicisme”, van 's Konings „welwillendheid”, van de „roemrijke herinneringen” van Utrecht en zijn „alouden luister”, van „de dwaalleer van Calvijn” ¹⁾, van „aanval en geweld” der ketterij in de 16de eeuw, waardoor de Kerk zoo bitter was getroffen. Groot was de verontwaardiging onder de Protestanten, onder den verschen indruk van de bittere vervolging der van onrechtzinnigheid beschuldigde familie Madaia te Florence ²⁾, die in Februari het gansche protestantsche Europa in hevige ergernis had doen ontsteken over de nog altijd bestaande onverdraagzaamheid van Rome en zijn volgelingen.

De orthodoxe Protestanten en de anti-Roomsche liberalen van de richting van Van Dam van Isselt ³⁾ hieven luide klachten aan over de wijze, waarop het ministerie de belangen der „protestantsche natie” had verwaarloosd; zelfs de Koning werd niet gespaard evenmin als zijn van geheime katholieke sympathieën verdachten overleden vader ⁴⁾. En naast deze godsdienstig-kerkelijke oppositie stelde zich weldra de staatkundige der conservatieve partij, die thans Thorbecke met goeden uitslag hoopte te treffen. De heftig anti-Roomsche „Fakkel” en het „Goudsch Kronykske” kwamen op voor het „protestantsche Nederland”; een geweldige reeks van brochures en pamfletten, spot- en klaagliederen, vinnige dagbladartikelen en bijtende spotprenten veroorzaakte reeds in de eerste dagen der maand de hartstochtelijke „Aprilbeweging” tegen de regeering en tegen de Katholieken, wier vreugde de opwinding nog aanzette. Men hield het ervoor, dat de

¹⁾ Albers verkeerdelijk: „het Calvinisme”.

²⁾ Vgl. daarover Vos, Groen van Prinsterer, dl. I, blz. 337.

³⁾ Albers spreekt telkens van „geheime protestantsche genootschappen” en bedoelt daarmee blijkbaar vooral de Vrijmetselaars.

⁴⁾ Koorders, De Aprilbeweging (Kampen, 1854); Albers, l.l., blz. 328 vlg.; Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal over de grondwetsbepalingen nopens de godsdienst, 2 dl. (Schiedam, 1853). Vgl. mijne studie in Onze Eeuw, April 1903.

invloed van „den vreemdeling” in Nederland's kerkelijke zaken zou worden versterkt, dat in ieder geval — en daarin had men minder ongelijk — de kracht der Roomsche Kerk in Nederland zou versterkt worden bij de invoering der nieuwe organisatie. Tal van gemoedelijke Protestanten achtten het hun dierbare geloof, de vrijheid van geweten ernstig bedreigd. Men sprak van inquisitie en moordschavotten, van brandstapels en martelvuur; men riep de schimmen van het verleden op, herinnerde aan den 80-jarigen oorlog voor de gewetensvrijheid en dreigde den Koning, als hij toegaf en de invoering der bisschoppen goedkeurde, met handhaving van „ons eigen recht”. Predikanten en leeken, kerkeraden en kerkbesturen, door de conservatiefgezinden aangezet, stelden zich aan het hoofd der beweging, die weldra de Katholieken op straat en in de huizen hier en daar niet ongemoeid liet, Roomsche dienstboden uit protestantsche huizen deed wegzenden, Roomsche winkels door Protestanten deed mijden. Nederland verdeelde zich in twee kampen. Een burgeroorlog scheen te dreigen, zoodat velen, ook sommige predikanten, uit vrees daarvoor op matiging aandrongen en de Synodale Commissie der Nederlandsch Hervormde Kerk den haat tegen andersdenkenden in scherpe woorden afkeurde, terecht waarschuwend voor „onheilig vuur”, voor het maken van „godsdiensstige en kerkelijke geschillen tot partijleus” onder „het masker van staatkundige en eierzuchtige bedoelingen”, wijzend ook op de grondwettig gewaarborgde „gelijkheid van alle gezindten voor de wet”, die aan Protestant en Katholiek bescherming verleende. Van Utrecht uit kwam echter een geweldige adresbeweging, daar reeds einde Maart voorbereid door den hervormden kerkeraad ¹⁾ onder leiding van den zeer anti-Roomschen predikant Montijn en de ouderlingen Van Ittersum en Kemink, gesteund door den advokaat mr. Drieling, den orthodoxen hoogleeraar De Geer en zijne conservatieve ambtgenooten Mulder en Vreede. De in veler ooren goed klinkende stem van den groninger hoogleeraar Hofstede de Groot voegde zich ook bij die der tegenstanders van de pauselijke plannen; Groen van Prinsterer, hoewel de wijze der invoering even scherp hekelend, achtte het recht der Katholieken „onaantastbaar” en werd daarom door velen als „crypto-katholiek”, als „verrader van Vaderland en Kerk”, als vriend en bondgenoot der

¹ Vos, l.l., blz. 340.

Jezuïeten" verguisd. Meer dan 200000 handteekeningen werden in een paar weken op de adressen¹⁾ verzameld; zij werden van Utrecht uit naar alle kerkeraden in den lande gezonden, bijna overal van de kansels aanbevolen, van huis tot huis aangeboden en hadden tot inhoud een protest tegen „het aannemen van den titel, rang of waardigheid van bisschop van eenig gedeelte onzes vaderlands door een vreemden vorst verleend", tegen „erkenning van den Paus als hoofd der kerk"; zij verzochten den Koning de bisschoppen niet te erkennen, zijn veto uit te spreken en de vrijheid van geweten te handhaven tegenover de onverdraagzaamheid der Katholieken. Orthodoxen, Afscheidenen en vrijzinnig denkende Protestanten reikten elkander de hand en slechts weinigen waagden het op het voorbeeld der Synode te waarschuwen tegen geestdrijverij en tweedracht of te wijzen op de vrijheid voor allen en het beginsel der christelijke liefde, op de gevaarlijke vermenging van staatkundige en godsdienstige beginselen. Nog grooter werd de verontwaardiging, toen de Times mededeelde, dat het herstel was geschied „op verzoek van het Nederlandsch gouvernement", ofschoon dit aanstonds door de regeering werd ontkend in eene circulaire van Thorbecke aan de gouverneurs der provinciën (behalve Noordbrabant en Limburg), met verzoek om den indruk van het bericht in de Times uit te wisschen, wat die van Noord-Holland en Utrecht nalieten te doen. Tevens werd de gezant te Rome, na hevige klachten te hebben ingediend over de gevolgde wijze van handelen, teruggeroepen (11 April). De opwinding werd echter steeds bedenkelijker, voortdurend aangezet door heftige brochures, pamfletten en dagbladartikelen, waarin de Katholieken en hunne „heimelijke of openlijke medestanders" met smaad werden overdekt.

Met spanning werd dan ook de opening der zitting van de Tweede Kamer op 13 April verbeid; nooit was de belangstelling in den loop der discussiën grooter geweest. De conservatieve utrechtsche afgevaardigde Van Doorn vroeg en verkreeg verlof tot het houden eener interpellatie, die door Strens en Van Zuylen namens de regeering op gematigden maar stelligen toon beantwoord werd met de uiteenzetting, dat de Paus de verwachte mededeeling vooraf niet had gedaan. Heftiger sprak Gevers van Endegeest, die de

---

¹⁾ Vgl. Koorders l. l. over inhoud en strekking der adressen.

regeering van „onvoorzigtigheid”, zoo niet van erger beschuldigde. Zij antwoordde met de haar gevraagde belofte om tegen 18 April de tot de zaak betrekkelijke stukken te willen overleggen. En zij overtuigde werkelijk de meerderheid: na schorsing der zitting werd op dien dag met 40 tegen 12 stemmen een motie van orde aangenomen, waarbij de Kamer, „gehoord hebbende, dat krachtige vertoogen aan het Hof van Rome zijn of zullen worden gedaan”, overging tot „de orde van den dag” — een schitterende zegepraal dus voor het bedreigde ministerie, voor hetwelk behalve Strens, Van Zuylen en Van Bosse ook Thorbecke met kracht was opgetreden. Hij betuigde, in een geharnaste rede met klem nog eens, dat de regeering geen mededeeling had ontvangen van de plannen te Rome maar dat, ook al ware de regeering in de gelegenheid geweest hare opmerkingen te maken en hare bezwaren te doen kennen, de Paus krachtens de Grondwet volkomen vrijheid had gehad om te doen wat hij thans had gedaan; tegenover Groen van Prinsterer, die de rechtspositie der niet geheel onafhankelijke Hervormde Kerk vergeleek met de volkomen vrijheid der Katholieke en wees op de nog in 1852 te haren opzichte getroffen beperkingen, hield hij vol, dat de regeering in dezen „neutraal” moest blijven of liever „nationaal” in dien zin, dat zij de natie had te beschouwen als één geheel en niet had te maken met protestantsche of katholieke kerkgenootschappen dan voorzoover de Grondwet haar dit in art. 165 en 170 voorschreef, ofschoon hij moest erkennen, dat de Hervormde Kerk nog „in een tusschentoestand” verkeerde ¹⁾.

De regeering had zoo tegenover de Tweede Kamer het pleit glansrijk gewonnen maar haar lot was intusschen elders beslist. De Koning was gewoon in de lente een officieel bezoek aan Amsterdam te brengen en het gerucht liep, toen den 5^{den} April bekend werd, dat dit bezoek den 11^{den} zou plaats hebben, als zoude in de hoofdstad, waar een sterke conservatieve partij verbitterd was op Thorbecke, die eenmaal van de tegen de nieuwe handelswetgeving ingenomen hoofdstad gezegd had: „wanneer Amsterdam de hartader van het land is, dan klopt die hartader al zeer flauw”, een groote betooging tegen het ministerie plaats vinden. Men vreesde zelfs

---

¹⁾ Onuitgegeven parlem. redevoeringen van Thorbecke, uitg. Van der Hoeven, dl. III, blz. 254 vlg.

een protestantsch-conservatieven coup d'état, gericht niet alleen tegen de ministers en de Katholieken maar zelfs tegen de Grondwet ¹⁾. Graaf Duchastel deed namens het katholieke comité Thorbecke waarschuwen vooral voor den in dit opzicht niet vertrouwd antirevolutionnair minister van oorlog en wendde zich zelfs tot de gezanten van Frankrijk en Oostenrijk om hun invloed te doen gelden ten gunste van het herstel der hiërarchie en de erkenning daarvan door de regeering ²⁾. Men meende, dat de stemming ten Hove voor gewelddadige plannen gunstig was en dat vooral de bij zijn broeder soms invloedrijke prins Hendrik zeer onder den indruk van de beweging der Protestanten verkeerde.

Een geruststellende regeeringsnota verscheen den 11^{den} in de dagbladen met de verklaring, dat de pauselijke regeling „zonder medewerking der regeering was vastgesteld” en de geheele aangelegenheid, die van „zuiver godsdienstigen aard” was, voor de overige kerkgenootschappen geen gevaar opleverde. Ook de katholieke geestelijkheid vermaande hare geloovigen tot kalmte, daarin voorgaan door mgr. Belgrado zelve. Te Amsterdam echter heerschte nog steeds een groote opgewondenheid en allerlei geruchten vonden er gehoor, vooral toen verluidde, dat den Koning bij gelegenheid der te houden gewone audientie een monster-adres zou worden aangeboden, uitgegaan van de protestantsche, ook luthersche en remonstrantsche kerkeraden der hoofdstad en waarop in de kerken zelve door duizenden met geestdrift geteekend was. Men verkeerde nog altijd in protestantsch-kerkelijke en anti-Roomsche kringen in de vaste meening, dat het herstel der hiërarchie versterking van het gezag van Rome, dat wil zeggen van een vreemde regeering, in de kerkelijke zaken van Nederland ten gevolge moest hebben.

De Koning, die met Thorbecke nog altijd weinig ingenomen was en evenals zijn omgeving met ongeduld uitzag naar een gelegenheid om hem en de zijnen kwijt te raken, was reeds te Amsterdam, toen het ministerie in Den Haag van de toenemende opwindning in de

---

¹⁾ Albers, l. i. blz. 360 vlg.

²⁾ Vgl. over de houding dezer gezanten, met name die van den franschen gezant André, die eerst de beweging had toegejuicht, maar op bevel zijner regeering omsloeg en evenals de oostenrijksche thans voor de Katholieken opkwam: Albers, blz. 384 vlg.; ook de russische gezant was zeer lastig voor de regeering en moest met behulp van koningin Anna Paulowna worden betoomd.

hoofdstad onderricht werd. Het besloot den 14^{den} den Koning voor te stellen, in geval adressen over het herstel der hierarchie werden aangeboden, te willen antwoorden, dat zulk eene regeling „geen goedkeuring of erkenning” van zijn kant „behoeft noch op de belangen van andere kerkgenootschappen of van den staat invloed behoort te hebben”, maar dat de Koning voor ieders rechten „waakt en zal waken” en er dus „geen grond tot bekommering bestaat.” Dit voorstel werd onmiddellijk door Strens naar Amsterdam overgebracht; het trof den Koning zeer onaangenaam als een soort van aanwijzing, hoe hij zich te gedragen had. Hij schijnt onmiddellijk den als staatkundigen leider der oppositie te boek staanden Van Hall, die juist in Den Haag was, ontboden te hebben, nog voordat de 15de was aangebroken of ten minste zeer vroeg in den morgen van den 15^{den}. Op dien dag verschenen, terwijl Van Hall het opontbod eerst „tegen den middag” ontving ¹⁾), de 12 leden der adres-commissie — allen mannen van hoog aanzien — ter aanbieding van een met meer dan 51000 namen voorzien adres, waarin den Koning dringend verzoekt werd de vestiging der bisschoppelijke hierarchie niet goed te keuren. De welsprekende amsterdamsche predikant Ter Haar bood het namens de commissie aan met een hartstochtelijke toespraak, waarin hij een beroep deed op 's Konings „moed”, „beleid” en „rechtvaardigheid” uit naam van duizenden harten, kloppend van „echt-protestantschen geest”. De Koning antwoordde onmiddellijk, dat hij „met het grootste genoegen” de heeren bij zich zag, „diep doordrongen” was van „het gewicht van den gedanen stap” en te midden van de „menige treurige oogenblikken” zijner regering tot zijn groote voldoening steun vond in de „hartelijkheid”, in de „kinderlijke liefde” van zijn volk; hij eindigde met de verklaring, dat „deze dag den band tusschen het Huis van Oranje en het Vaderland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan zijn hart gemaakt had”.

Dit antwoord, dat in zijn algemeenheid de adressanten niet geruststelde, gaf tot een nieuwe betuiging van Ter Haar aanleiding, waarin hij nogmaals met aandrang vroeg, dat de Koning toch de herstelling der hierarchie „met al den aanleve van dien” niet zou beschouwen als een handeling van „zuiver godsdienstigen en kerkelijken aard”,

---

¹⁾ Gleichman, Van Hall, blz. 167.

en protesteerde met nadruk daarmede tegen de woorden der ministerieele nota van den 11^{den}.

Met het gegeven antwoord, hoe weinig het ook de commissie bevredigde, daar het geen belofte deed omtrent datgene, wat haar het naast aan het hart ging, was de Koning echter wezenlijk afgeweken van het hem overgebrachte voorstel der ministers. Men beweerde zelfs, dat het antwoord eigenlijk nog heel anders had geklonken dan de courant vermeldde en dat de Grondwet hevig door den Koning was aangevallen¹⁾. Hoe dit zij, later op den 16^{den} ontving de Koning den opgeroepen Van Hall bij zich en bood hem, in tegenwoordigheid van prins Hendrik en den reeds in hooge gunst bij hem staanden Van Reenen, den conservatieven jeugdigen burgemeester van Amsterdam, het ministerie van buitenlandsche zaken aan, zoodra het bestaande ministerie ontslagen zou zijn. Van Hall nam het aanbod aan onder zekere voorwaarden, waarbij „handhaving van deze zoo gewichtige resolutie” om van ministers te veranderen, geregelde samenwerking met de nieuwe ministers onder behoud der ministerieele verantwoordelijkheid bij eene „van den Koning uitgaande” regeering, handhaving en „eerlijke en loyale uitvoering der Grondwet”, met wijziging „in behoudenden zin” van kies- en gemeentewet en „zooveel mogelijk bevrediging van het gekwetste gevoel der Protestanten” maar tevens „vermijding van verbittering bij de Katholieken”, goedkeuring van een voorloopig aangeboden lijst van nieuwe ministers, terugroeping van den gezant te Rome, benevens eene nota aan den Paus om ontevredenheid over diens handelingen te betuigen, eindelijk werden overweging van ontbinding der liberale Tweede Kamer en van een koninklijke proclamatie bedongen. De Koning nam een en ander aan. De ministers, het antwoord des Konings aan de adres-commissie in de dagbladen gelezen hebbend, vroegen dienzelfden dag hun ontslag, tenzij de Koning het ontstane „misverstand... door een ronde openbare verklaring” wenschte weg te nemen. Reeds den 19^{den} nam de Koning, ontstemd ook over dezen eisch, het ontslag aan, voorzooverre Thorbecke, Van Bosse, Strens en Van Zuylen betrof, terwijl dat der drie anderen werd aangehouden. Thorbecke was gevallen, niet door een parlementaire nederlaag maar blijikbaar door den wil des Konings.

¹⁾ Gleichman, Van Hall, blz. 168 vlg.

Zoo nam zijn ministerieele loopbaan een plotseling en onverwacht einde en stond, naar men van liberale zijde meende, het in 1848 volbrachte werk weder op losse schroeven, nu de leider der toenmalige staatsrechtelijke omwenteling van het staatstoneel verdween. En onder welke omstandigheden had hij het veld moeten ruimen! Zijne aanhangers waren verontwaardigd over de handeling des Konings, die gehoor had gegeven aan persoonlijke motieven, niet overeen te brengen met de eischen eener constitutionneele staatsinrichting¹⁾ en eerder te beschouwen als het uitvloeisel van zijne nog altijd sterke neiging tot het in 1848 afgeschafte persoonlijk gouvernement. Maar nu de Koning de voorwaarden van Van Hall had goedgekeurd, was terugkeer tot die soort van regeering niet mogelijk en de Koning, hoewel persoonlijk met de Grondwet allesbehalve ingenomen, was te diep overtuigd van de heiligheid van den door hem op die Grondwet gedanen eed om gehoor te geven aan hen, die terzijdestelling van de wet zouden begeeren.

HOOFDSTUK II.

BEVREDIGING EN NIEUWE STAATKUNDIGE TWEESPALT.

De groote vraag in Nederland was thans, hoe de in het voorjaar van 1853 heerschende agitatie zou worden onderdrukt. Zou men terugkomen op de door Thorbecke, in weerwil van het ook door zijn ministerie te Rome ingebrachte protest, niet tegengehouden vestiging der bisschoppelijke hierarchie? Zoo werd van protestantsche zijde begeerd maar Van Hall vreesde voor dit geval een gevaarlijke beweging onder de Katholieken. De onmiddellijke inbezitneming der bisschoppelijke zetels door de reeds benoemde titularissen: Zwijzen voor Utrecht, Van Vree voor Haarlem, Van Hooydonk voor Breda, Paredis voor Roermond, terwijl mgr. Zwijzen voorloopig ook het bisdom Den Bosch bleef waarnemen, maakte de zaak niet gemakkelijker. Zoo was een staatkunde van „apaisement” aangewezen, al zou zij de opgewekte hartstochten niet dadelijk tot rust brengen.

---

¹⁾ Vgl. echter Rengers, dl. I, blz. 94.

Dat was de taak van het nieuwe door Van Hall samengestelde ministerie, dat tot verbazing van velen Pahud, Enslie en Forstner van Dambenoy uit het vorige overnam en waarin verder voor justitie Donker Curtius, voor financiën Van Doorn, voor binnenlandsche zaken op verlangen des Konings Van Reenen, voor katholieken eeredienst Lightenvelt zitting hadden. Te gelijk met het besluit tot ontbinding der Tweede Kamer verscheen den 26sten April in de Staatscourant een ministerieele voordracht aan den Koning, waarin de ministers verklaarden, dat „niemand hunner er aan dacht” om in de Grondwet, den „hoeksteen van het maatschappelijk gebouw”, schreven zij, „eenige wijziging voor te dragen”; integendeel, zij wilden „hare eerlijke uitvoering verzekeren” met „ongeschonden” handhaving van „de regten en vrijheden der Natie als de regten en prerogatieven der Kroon”; zij beloofden bovendien „gelijke bescherming” aan alle gezindten en vrijheid voor elke belijdenis, eerbiediging van de rechten der Roomsch-Katholieken en „billijke bevrediging” der anderen; zij beloofden „minder inmenging van het centraal gezag” in gewest en gemeente en verklaarden het koninklijk gezag, en „niet als doode letter”, hoog te willen houden onder „zedelijke en wettelijke verantwoordelijkheid” der ministers; zij vroegen de ontbinding der Tweede Kamer als een middel om de natie te doen spreken.

En de natie sprak. De verkiezingen van 17 Mei, voorafgegaan door een hevige protestantsche agitatie tegen de gehate Thorbeckianen, brachten, hoewel noch de Protestanten noch de Katholieken met Van Hall bijzonder ingenomen waren en zijn bekende staatkunde van schipperen en toegeven velen verontrustte, versterking aan de conservatieven, nederlaag aan de Thorbeckianen, die ook onder de door Van Hall en Lightenvelt omtrent de erkenning der bisschoppelijke hierarchie gerustgestelde Katholieken nog wel werden gesteund maar vele en zware verliezen leden: Thorbecke en Strens konden slechts in Limburg worden herkozen; Van der Linden, Dullert, Van Nierop en andere hunner partijgenooten vielen. De conservatieve kiesvereniging der „utrechtsche factie”, opgericht onder den titel „Koning en Vaderland” en door den heftigen Vreede en den vurigen protestant Drieling geleid, had het verzet tegen Thorbecke overal in den lande georganiseerd en op de verkiezing van „zuiver protestantsche” leden aangedrongen. De nieuwe Kamer bevatte behalve een groot aantal gematigden en

conservatieven, onder wie De Kempenaer, Van Lennep, De Brauw, Baud en andere mannen van beteekenis, een twaalftal aanhangers van den antirevolutionnair Groen van Prinsterer, die zelf te Zutphen en 's-Gravenhage gekozen werd; zij had een meerderheid aan te wijzen, samengesteld uit conservatieven en „Groenianen” zooals men toen placht te zeggen.

Terwijl de laatsten nog geen eigenlijke partij vormden maar meer eene gezindheid, „beginselen”, zeiden te vertegenwoordigen, die vooral onder de niet-kiezers, onder „het volk achter de kiezers” aanhang vond, verkregen de conservatieven meer en meer het karakter eener staatspartij. Toch vormden zij, evenmin als de Thorbeckianen, nog eene partij met een vast omschreven program. Zij wenschten geen andere staatsinrichting zooals Groen en de zijnen — evenwel ook zonder vastomlijnd program — eigenlijk begeerden, al stelden ook dezen zich niet rechtstreeks tegenover de nieuwe Grondwet. De conservatieven, met Van Hall als leider, vormden meer wat men placht te noemen den „achterban” der liberalen, niet gezind tot huldiging der staatsalmacht, die zij aan Thorbecke en de zijnen verweten, doch meer hechtend aan geleidelijke „historische ontwikkeling” der nationale instellingen, aan een krachtig inwerkend koninklijk gezag, op koloniaal gebied aan het bestaande stelsel. „Behoud van het bestaande” was hun algemeene leus. Niet dat zij onwrikbaar wilden blijven bij dat bestaande, maar langzame ontwikkeling, geen overijling, geen ingrijpende verandering begeerden zij. Wat hen van Thorbecke en de zijnen, welhaast uitsluitend als liberalen te boek staande, onderscheidde, was zoo meer een verschil van temperament, van marschtempo dan van beginselen: vooruit wilden ook zij, maar met langzamen, gematigden stap. Daarentegen begeerden Thorbecke en de liberalen krachtig voortgaan op den weg van vooruitgang, gewezen door de beginselen der wet van 1848 en ingeslagen reeds door den staatsman, dien zij nog altijd als hun leider aanmerkten.

Drie mannen vooral waren het dus, op wie in deze omstandigheden de aandacht der natie gevestigd was: Thorbecke, Van Hall en Groen van Prinsterer. De eerste ¹⁾, de spichtige, slechtgekleede, „magere,

---

¹⁾ Vgl. Olivier, Herinneringen aan Thorbecke (Arnhem 1872). Verder de geschriften genoemd in Wijnmalen's bibliographie en levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterk. 1874/5.

hoekige, steile figuur, een man als uit ijzer gegoten", voor wien „geen reeks van geslachten" zijn „pad plaveiden", die door „'t geloof van geen kerk" werd „gesteund", de onbaatzuchtige, de onomkoopbare, diep doordrongen van ernstige liefde tot het vaderland, van onwankelbaar geloof aan zijne roeping tegenover zijn volk, de strenge man van wetenschap, de onafhankelijke denker, wiens gespierde volzinnen met geweldige kracht als mokerslagen zonder genade op zijn tegenstanders in het parlementaire strijdperk nedervielen, wiens veelomvattende ver vooruitziende denkbeelden tal van ouderen ook om den dogmatischen autoritaireren vorm van inkleeding afschrikten maar tal van jongeren in geestdrift brachten voor zijn ideaal eener op persoonlijke vrijheid, op vrijheid van beweging der menschen tegenover elkander, op door een krachtigen staat gewaarborgde vrijheid van individueele ontwikkeling in welke richting ook gegronde maatschappij. Tegenover hem de rijzige, smijdlige, elegante Van Hall¹⁾, altijd zwierig en zorgvuldig gekleed, aan hoofdsche vormen gewend, doorkneed in de geheimen der kronkelige staatsmanskunst, meester op het gebied van sierlijke welsprekendheid, gehecht aan macht en machtsvertoon, trotsch, ijdel zelfs op de groote aan zijn land bewezen diensten in dagen van ongelegenheid en verwarring, meer handig advocaat en glad debater dan grondig onderzoeker of scherp denker, geen man van vaste beginselen, van wetenschappelijk-dogmatische theorieën of zelfs van vaste overtuiging, ieder oogenblik gereed om eigen meening op te offeren aan de eischen van het oogenblik, ontzien om zijn bekwaamheden meer dan geacht om zijn karakter, een gevreesd vijand, een niet onvoorwaardelijk vertrouwd vriend, een door zijn volgers zelfs met zeker wantrouwen gadeslagen leider, eerder als een noodzakelijk kwaad beschouwd dan als aanvoerder geëerbiedigd, ieder oogenblik gereed als hij was om de conservatieve lijn te verlaten voor een meer liberale, wanneer zijn als „parasietisch" gekenmerkte staatkunde dit vereischte. En als derde in de rij: Groen van Prinsterer²⁾, de klassiek gevormde geleerde met zijn fijnbesneden trekken, „geen staatsman maar evangeliebelijder" zooals hij zichzelf placht te noemen, de

¹⁾ Over hem vooral: Gleichman, Van Hall als minister (Amst. 1904).

²⁾ Over hem vooral: Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, 2 dl. (Dordrecht 1886 — 1891).

veelzijdig wetenschappelijk gevormde dialecticus, wiens vlijmend sarcasme en scherpe blik op de reten in het harnas van zijn tegenpartij hem maakten tot een gevreesd tegenstander in het debat; zijn buitengemeen veelzijdige kennis en onuitputtelijke vindingrijkheid verzekerden hem dikwijls een groot succes als redenaar, als hij met uiterst zacht klinkende maar tegelijk diep insnijdende woorden zijn „geachten vriend uit Leiden” te lijf ging en hoffelijkstekelig zijn rake zetten plaatste; zijn kracht lag niet in een vast gesloten stelsel van staatkunde maar in zijn tegen alles wat van revolutionairen kant scheen te komen gerichte, op „christelijk-historischen” bodem wortelende gronddenkbeelden, weerklank vindend bij de groote massa der orthodox-protestantsche bevolking, die in hem den door God gezonden strijder voor het calvinistische beginsel eerde, en bij een deel van den landadel, die in hem den man zag der vurig gewenschte reactie tegen de „revolutionaire” burgerklasse van 1795 en 1848.

In die drie buitengewoon begaafde persoonlijkheden belichaamde zich de crisis, die het nederlandsche volk in deze jaren doorliep en na welke vast zou staan, in welke richting zich zijne verdere ontwikkeling zou bewegen, zoowel op staatkundig als op algemeen maatschappelijk gebied. Met Thorbecke en zijn liberalen zou het onder vallen en opstaan kunnen voortgaan op den weg der moderne beweging; met Van Hall en zijn conservatieven zou het dienzelfden weg kunnen inslaan, maar aarzelend en met oogenblikken van terugtreden, in ieder geval langzaam en zonder vaste leiding naar een doel; met Groen van Prinsterer zou het kunnen terugkeeren in banen, die lang verlaten konden schijnen.

Het ministerie van „apaisement”, het „Aprilministerie” zooals men met een dubbelzinnige uitdrukking zeide, voldeed niet aan de verwachting van hen, die gehoopt hadden op de intrekking van den pauselijken maatregel, noch aan die van de ultra-conservatieve richting, die op nieuwe herziening der Grondwet hadden gerekend ¹⁾. Van Hall dacht aan geen van beide en het program van den 26sten April zeide het reeds met zooveel woorden, al hoopte hij op een concessie van den pauselijken Stoel, ten minste op wijziging in het aartsbisdom Utrecht, en meende hij, dat een betere regeling van de

¹⁾ Gleichman, blz. 172 vlg.

betrekkingen tusschen Kerk en Staat noodig zou zijn ²⁾. Een nota aan den pauselijken Stoel van den 10^{den} Mei protesteerde tegen geest en woorden van de heftige allocutie van 7 Maart en gaf het voornemen des Konings te kennen om een nader onderzoek naar de gevolgen van de gevallen besluiten in te stellen, ja opperde reeds het denkbeeld om de vestiging der bisdommen te Utrecht en Haarlem te midden van een overwegend protestantsche bevolking in te trekken. Noch Belgrado noch Antonelli waren evenwel geneigd op dit punt toe te geven, ofschoon betreffende den „civielen” eed der bisschoppen op de constitutie tegemoetkoming werd toegezegd, die echter nog eenigen tijd uitbleef ten gevolge van het verzet der bisschoppen tegen zulk een eed ²⁾. Het antwoord uit Rome (1 Juni) was zoo weinig bevredigend, al was den bisschoppen veroorloofd vooralsnog nog niet in hunne aangewezen hoofdzetels te gaan wonen, dat het noodig scheen den minister Lightenvelt zelf naar Rome te zenden, onmiddellijk nadat (27 Juni) nog eens in een nota het protest was herhaald en voldoening was betuigd over de kleine concessie ten opzichte der hoofdzetels, waardoor het bezwaar der nederlandsche regeering feitelijk als gegrond erkend was geworden. Ook de zending van den met alle eerbewijzen bejegenden minister van eeredienst trof het gewenschte doel niet: de Paus weigerde op het „fait accompli” betreffende Utrecht en Haarlem terug te komen en Lightenvelt keerde half Augustus onverrichterzake naar Den Haag terug. Met nadruk werd reeds van protestantsche zijde op deze krasse houding van den pauselijken Stoel gewezen en het ministerie van „mystificatie” beschuldigd, nu het de bisschoppen niet zonder meer ten eenenmale wilde weren.

Intusschen was onmiddellijk na Lightenvelt's vertrek naar Rome een ontwerp betreffende het toezicht op de kerkgenootschappen bij de Staten-Generaal ingediend, waarbij Van Hall als tijdelijk minister van eeredienst de hoofdrol zou hebben te spelen. Groot was de teleurstelling der anti-Roomschen over deze wet, die aan alle kerkgenootschappen volkomen vrijheid van organisatie liet, mits die organisatie ter kennis der regeering werd gebracht; andere harer bepalingen echter, met name die betreffende de titulatuur, de zetels

---

¹⁾ Gleichman, blz. 178/9.

²⁾ Albers, l. l., blz. 438 vlg.

van de vertegenwoordigers der kerkgenootschappen, de beperkingen betreffende het dragen van kerkelijk gewaad in het openbaar, het klokgelui en de oprichting van kerkelijke gebouwen onder toezicht der overheid, wekten de ergernis der Katholieken, die, evenals de Thorbeckianen, dit „gedrocht van willekeur”, deze „monstervoordracht” in heftige termen afkeurden en een nieuw, nu katholiek petitionnement op touw zetten, dat bijna 750 adressen in de Tweede Kamer zond, wederom beantwoord door een protestantsch dito vóór het „beginsel” der wet, in meer dan 400 adressen nedergelegd. In de beide Kamers werd de wet èn heftig bestreden èn met warmte verdedigd: Thorbecke spotte ermede als met een wet, die „volledige vrijheid gaf om te doen wat een ander goedvindt”; Groen eischte nauwlettend toezicht op de Roomschen, als eigenaardig noodig in onzen staat, en wilde de betrekkingen tusschen Staat en Kerk niet door een wet geregeld zien uit vrees voor de „vrijzinnige suprematie van den Staat over de Kerk”¹⁾; de bittere toon van vele adressen en de hatelijke stemming van weerszijden, door de wederzijdsche dagbladen aangezet, gaf tot menige scherpe redevoering aanleiding; de afwezigheid van Lightenvelt, van wien men aan katholieke en liberale zijde niet kon aannemen, dat hij de wet zou goedgekeurd hebben, was voor velen een ernstig bezwaar. Na hevige discussie en ingrijpende wijziging werd de wet in de Tweede Kamer met 41 tegen 27 stemmen (liberalen en Katholieken) aangenomen; in de Eerste, waar de juist teruggekeerde Lightenvelt zich werkelijk met de regeling niet ingenomen toonde maar haar „in verdraagzamen zin” beloofde uit te voeren, met 22 tegen 16 stemmen (8 Sept.), de verhouding van meerderheid en minderheid kwam ook hier duidelijk uit. En daarmede was de netelige kwestie voorloopig van de baan, terwijl men in beide kampen sterk den indruk had door Van Hall deerlijk verschalkt te zijn: de „mystificatie” was gelukt en men zag elkander verbaasd aan, want de bisschoppen waren en bleven er, terwijl de wet in de Tweede Kamer zoo gewijzigd was, dat zij weinig meer scheen te beteekenen. „Much to do about nothing”, zeide Groen ervan. „Waartoe heeft men dan al die drukte gemaakt?” vroeg Van Assen spottend. Maar het hoofddoel was bereikt: de opgezweepte hartstochten waren allengs tot kalmte gekomen¹⁾.

¹⁾ Gleichman, blz 183.

Van Hall had opnieuw bewijs gegeven van zijn buitengemeene handigheid en het bezoek des Konings op 14 September aan Utrecht, toen hem een album met 700 handteekeningen van dankbare burgers werd aangeboden, kon als het eind van de crisis beschouwd worden. Die handigheid kwam den minister ook wel te pas tegenover den door Thorbecke aangevoerden, door de Katholieken gesteunden phalanx, die hem meer dan iemand anders als den handlanger der reactie tegenover het liberale bewind beschouwde, tegenover Groen en de zijnen, die niet van hem gediend waren, zoowel als tegenover de teleurgestelde anti-papisten, die hem openlijk van listig bedrog beschuldigden. Hij was echter de man van het oogenblik, dien de nieuwe meerderheid niet missen kon.

Het bleek spoedig, dat de regeering in vele opzichten niet sterk zou afwijken van de sedert 1848 gevolgde liberale lijn. De kieswet zoowel als de gemeentewet bleven onaangetast en minister Van Reenen gaf zich weinig moeite om zich op dit terrein vol „voetangels en klemmen” te begeven²⁾. Van verdere bezuinigingen in het staatsbestuur zou geen sprake zijn onder leiding van den man, die Thorbecke tot de bekentenis had gedwongen, dat er eigenlijk niet meer te bezuinigen viel. Een negental Thorbeckianen zagen in November de door hen voorgestelde afschaffing van het tonnengeld, van den accijns op het geslacht benevens van de rechten op slachtvee en versch vleesch, niettegenstaande de klachten over de stijging der prijzen van de levensbehoefden, met kleine meerderheid afgewezen; zij drongen telkens, en niet zonder staatkundige bijbedoeling³⁾, te vergeefs aan op hervorming van het belastingstelsel, dat volgens Thorbecke niet strookte met den tegenwoordigen toestand van de arbeidende klasse vooral, maar ook van de kleine burgerij; Thorbecke stelde vrijheid van productie op den voorgrond als den onafwijsbaren eisch voor verbetering van den maatschappelijken toestand. Maar de regeering, hoewel weigerend dien weg zonder meer in te slaan, kwam in de volgende zitting toch, nadat de tot afschaffing van eenige belasting, welke ook, ongezinde Van Doorn als minister van financiën vervangen was

---

¹⁾ Gleichman, blz. 184 vlg.

²⁾ Ib. blz. 189.

³⁾ Ib. blz. 191.

door den misschien iets meer toegeevenden, zeker meer bekwamen Vrolik, op aandrang van Van Hall zelven¹⁾ met een voorstel tot afschaffing van het tonnengeld en den accijns op het gemaal, later van de accijnsen op rogge, vleesch, brandstoffen; men zag het zonderlinge verschijnsel, dat de liberaal-katholieke minderheid, door eenige conservatieven geholpen, de wet deed aannemen, terwijl de eigenlijke volgelingen der regeering tegenstemden. Thorbecke, die geen gelegenheid verzuimde om de onoprechtheid, de beginsellooze dubbelzinnigheid der thans gevolgde staatkunde aan de kaak te stellen, kon spottend uitroepen, dat „de oppositie was geworden regeerende partij”, terwijl Van Hall daarentegen volhield, dat de oppositie, die bij haar eigen voorstel geen equivalent voor de te derven inkomsten had aangegeven, „tot de regeering was overgekomen”. Weinig meer instemming vond de nieuwe armenwet van 1854, die de armenzorg in hoofdzaak aan kerkelijke en bijzondere instellingen overliet maar toch ook de burgerlijke armenzorg als aanvulling liet voortbestaan en door haar aanwijzing van de geboorteplaats als domicilie van den hulpbehoeftege aan de voorstanders der burgerlijke een aanzienlijke concessie deed. Groote ergernis wekte verder onder de conservatieven de bij de behandeling van het indische regeeringsreglement gebleken neiging der regeering om met handhaving der beschouwing van Indië als „win-gewest”, dat „stoffelijke voordeelen als doel der verovering” moest verschaffen, toch het Cultuurstelsel op den duur voor dat van Vrijen Arbeid te laten varen.

De verkiezingen van Juni 1854 veranderden dan ook de meerderheid in eene minderheid en de aanvallen op het ministerie verkregen een zeer ernstig karakter; Thorbecke zoowel als Groen lieten niet na het te prikkelen, waar zij konden, en de „politiek van den middenweg”, dien Van Hall telkens zeide te willen volgen²⁾, vond ook bij Van Dam van Isselt en andere conservatieve medestanders ernstige bezwaren. Het van ouds beproefde middel der oprichting van een ministerieel dagblad, „de Constitutioneel”³⁾, onder leiding van den bekwamen journalist Lion kon de uiteenvallende

¹⁾ Gleichman, blz. 192 vlg.

²⁾ Ib. blz. 207 vlg.

³⁾ Ib. blz. 214 vlg.

ministerieele meerderheid niet op de been houden. Donker Curtius, wet op de ministerieele verantwoordelijkheid en die op het recht van vereeniging en vergadering werden nog in 1855 aangenomen, ofschoon vooral bij de laatste de liberale oppositie zeer krachtig was. De minister van buitenlandsche zaken zelf had te midden van herhaalde aanvallen op zijn beleid en sporen van gebrek aan overeenstemming met zijn ambtgenooten, die hem reeds aan aftreden deden denken, een zware taak, nog verzwaaard door het gevaar van gemengd te worden in den Krim-oorlog, die Engeland, Frankrijk en Sardinië tot hulp van Turkije met Rusland in het veld bracht en herhaaldelijk dreigde in een algemeenen europeeschen krijg te zullen overgaan, zoodat in verband daarmee onze uitgaven voor de defensie aanzienlijk moesten stijgen en de handhaving onzer van den beginne af aangekondigde onzijdigheid wel eens moeite veroorzaakte, ook met betrekking tot de dubbelzinnige positie van Limburg en Luxemburg in den Duitschen Bond ¹⁾. De neutraliteit van handelswaren, mits geen contrabande, werd door Engeland reeds tijdens den oorlog gereedelijk erkend, zelfs van waren onder vijandelijke vlag.

Ook thans nog bleef de verdere ontwikkeling van het staatsbestuur in liberalen of conservatieven zin de hoofdzaak in Nederland en al wat er verder voorviel, scheen aan de daarmee samenhangende staatsrechtelijke kwestieën ondergeschikt. Toch was het er verre van af, dat deze uitsluitend de aandacht verdienden.

De droogmaking van het haarlemmermeer, dien geduchten „waterwolf”, die na drie jaren van zwaren arbeid in 1852 meer dan 18000 hectaren nieuwen grond aan het rijk toevoegde — na twee eeuwen waren eindelijk Leeghwater's plannen voltooid — mocht reden geven tot rechtmatigen trots; na nog eens drie jaren kon de voormalige waterplas, thans door vaarten en wegen doorsneden, in bewerking genomen worden ²⁾. De steeds krachtiger aandrang op het bouwen van meerdere spoorwegen om den toenemenden ondernemingsgeest te steunen vond bij de regeering vooralsnog weinig gehoor maar de overal doordringende begrippen van handelsvrijheid deden hunnen invloed reeds gevoelen: de vee prijzen stegen evenals

¹⁾ Gleichman, blz. 196 vlg.; Rengers, dl. I, blz. 142 waagt een toespeling op Van Hall's invloed op de vredesonderhandelingen zelve.

²⁾ Gevers van Endegeest, Over de droogmaking van het Haarlemmermeer.

die van de granen en de uitvoer van boter en kaas nam zeer toe ¹⁾). Sedert 1842 waren in verschillende provinciën landbouwvereenigingen ontstaan, in 1846 was er een landbouwcongres samengekomen: blijken van belangstelling in landbouwzaken, waarbij ook koning Willem III zich niet onbetuigd liet ²⁾), vooral door het nemen van het initiatief tot het oprichten eener Algemeene Koninklijke Landbouwvereeniging (1856) onder leiding van Gevers van Endegeest, bestemd om de werkzaamheid der provinciale maatschappijen te leiden en het landbouwonderwijs te bevorderen. De nog altijd in beteekenis dalende zeevisscherijen vroegen steeds luider om toepassing der vrijheidsbeginselen in de plaats van het beperkende en beschermende stelsel, waaronder zij nog zuchtten ³⁾). De nijverheid kon wijzen op een vermeerdering der stoomketels ⁴⁾ van 400 in 1848 tot 875 in 1855 en op het gebruik maken van moderne uitvindingen op scheikundig en machinaal gebied maar zij bleef nog betrekkelijk achterlijk onder het nog steeds heerschende protectiestelsel ⁵⁾). Van den handel viel weinig beters te zeggen: ook hij vertoonde evenals de nijverheid neiging tot verbetering maar daarbij scheen het voorloopig te zullen blijven, al rees de uitvoer van 1850 tot 1855 van 144 tot 314 mill. gulden en de invoer van 188 tot 249 mill. ⁶⁾ Uit alles bleek, dat op stoffelijk gebied de nederlandsche natie nog slechts langzaam den weg opging, dien de nieuwe instellingen van 1848 hadden geopend; zou zij krachtiger daarop voortgaan, dan was het noodig, dat hare regeering met het stelsel van protectie ook in de praktijk harer wetgeving brak.

Op geestelijk gebied zijn deze jaren merkwaardig door het steeds stoutmoediger optreden der zoogenaamde „moderne” richting, der nieuwere denkbeelden op godsdienstig gebied van den leidschen hoogleeraar Scholten en zijne medestanders, onder wie zijn jonge ambtgenoot Abraham Kuenen sedert diens optreden als hoogleeraar te Leiden in 1852 op den voorgrond kwam. Scholten gaf in 1855 zijn „Historisch-critische inleiding op het Nieuwe Testament”,

¹⁾ Sickesz, in Een halve eeuw, dl. I, blz. 251.

²⁾ Blink, Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw, dl. II, blz. 337 vlg.

³⁾ Beaujon, Geschiedenis der Zeevisscherijen, blz. 260 vlg.

⁴⁾ Piepers, in Gedenkboek van het Inst. van Nederl. Ingenieurs.

⁵⁾ Muller, De Nederlandsche katoennijverheid (Rotterdam, 1857).

⁶⁾ Hülsmann, in Een halve eeuw, dl. I, blz. 348.

Kuener paste de critische beginselen op het Oude toe; een groot aantal jonge volgers verdrong zich in hunne gehoorzalen om spoedig buiten de Universiteit hunne denkbeelden wijd en zijd te verkondigen. Hun geestverwant Robert Fruin viel in twee scherp gestelde brochures de kerkelijk-staatkundige denkbeelden van Groen van Prinsterer aan en stelde de uitkomsten van het moderne denken tegenover de dogmata der kerkelijke orthodoxie, die in den boezem der Hervormde Kerk vooral aan de universiteit te Utrecht in Van Oosterzee en Doedes, te Leiden in den waalschen predikant Chantepie de la Saussaye onvermoeide voorstanders vond.

De verdeeldheid der geesten kwam vooral uit in den staatkundig-kerkelijken strijd over de school¹⁾, welker inrichting en verhouding tot de regeering juist in dezen tijd weder met allen ernst ter sprake was gebracht door een voorstel van Groen van Prinsterer (13 Mei 1850): de antirevolutionnaire leider wilde, dat bij aanvragen voor de oprichting eener bijzondere school binnen zes weken gemeentebestuur of Gedeputeerde Staten uitspraak zouden doen met vergunning van beroep op de Kroon. Het was deze zaak, die het toch reeds wankelende halfslachtige ministerie, dat zijne vrienden niet bevredigde en zijne vijanden steeds meer verbitterde, ten val bracht.

Het door Groen's geestverwanten Van der Brugghen en Van Lynden dapper verdedigde voorstel, gericht tegen het moderne begrip van een „Christendom boven geloofsverdeeldheid”, werd met groote meerderheid verworpen. Een regeeringsvoorstel, het in September 1854 door Van Reenen voorgestelde ontwerp tot regeling van het lager onderwijs, droeg wederom het gewone kenmerk der van dit ministerie uitgaande wetten; verzoening der uitersten door aan beide kanten wat toe te geven. Het handhaafde in overeenstemming met de begeerte der meerderheid in de Kamer de gemengde openbare school, zij het dan buiten de schooluren voor godsdienst-onderwijs beschikbaar, maar erkende tevens de vrijheid van het bijzonder onderwijs en liet veel over aan provinciale of plaatselijke regeling, zelfs het oprichten van bij de wet te subsidieeren afzonderlijke scholen voor bepaalde kerkelijke gezindheden. Het voorstel werd na de voorloopige opmerkingen van liberale zijde wel gewijzigd in voor

---

¹⁾ Groen van Prinsterer, Hoe de onderwijswet van 1858 tot stand kwam (Amst. 1867); Adviezen in de Tweede Kamer 1866/7 (ibid.)

de gemengde school gunstiger zin maar bij de vernieuwde aanbidding in December 1855 bleef het, bij beperking tot het lager onderwijs alleen en weglating van de facultatieve splitsing naar plaatselijke gesteldheid, toch in het algemeen uitgaan van hetzelfde beginsel van concessie naar beide zijden; het stond echter beslist afwerend tegenover Groen's denkbeelden en hield vol, dat men in staatsrechtelijken zin van Nederland niet als van een „christelijken” staat mocht spreken, daar men er in de Grondwet geen bepaalden godsdienst als dien van den staat aangewezen vond.

Daartegen verhief zich nu met alle kracht Groen van Prinsterer, die, na bij de verkiezingen van 1854 te zijn gevallen, thans weder voor Den Haag in de Tweede Kamer was gekomen. Den strijd van 1841 weder opnemend, eischte hij bij de regeling der volksopvoeding, zoo gewichtig voor de toekomst der natie, met nadruk de toepassing van wat hij in zijn blad „De Nederlander” als het „christelijk-historische”, het „nationale” beginsel had ontwikkeld: vrijheid van bijzonder onderwijs, de openbare school regel, waar mogelijk afzonderlijk voor Protestanten en Katholieken, maar nooit „godsdienstloos” om de liberalen of „zonder den bijbel” om de Katholieken te believen. Een nieuw petitionnement in het voorjaar van 1856, uitgaande van bijna alle fractiën der orthodoxen in de Hervormde Kerk, voor de „school met den bijbel” steunde zijne meening en verlangde „christelijke opvoeding” der „christelijke natie” door afzonderlijke scholen voor Katholieken, Protestanten en Israëlieten, opdat de hoofdrichtingen op godsdienstig gebied daarbij vertegenwoordigd zouden zijn. Het was het begin van den politieken schoolstrijd, die een halve eeuw lang in het staatkundig, geestelijk en kerkelijk leven van Nederland een zoo belangrijke plaats zou innemen.

Scherpe artikelen in de schoolbladen, brochures en tijdschriftartikelen verschenen over en weder¹⁾. Ook de Koning, door het intusschen weinig omvangrijk petitionnement (8 à 9000 namen) wederom voor een volksbeweging beducht, liet zich met de zaak in, beval het ministerie haar ernstig te overwegen en zoo mogelijk toe te geven aan den aandrang; hij deed zich door Groen in een hoogst merkwaardige memorie²⁾ inlichten over diens denkbeelden omtrent

¹⁾ Van Otterloo, Bijdragen ter toelichting van de schoolquaestie (Amst. 1874).

²⁾ Groen van Prinsterer, De onderwijswet van 1858, blz. 18 vlg.; Van Goltstein, Jhr. Mr. G. C. J. van Reenen, blz. 13 vlg.

de door dezen gewenschte hervormingen in bestuur en wetgeving en er was zelfs sprake van een door hem te vormen zuiver anti-revolutionnair ministerie in plaats van het thans de zaken drijvende, dat van Groen's stelsel niet weten wilde maar ook het ontwerp-Van Reenen, zelfs al zouden de Kamers het goedkeuren, door den Koning afgewezen zag. Maar de Koning wenschte verzoening, geen reactie. In het ministerie waren oneenigheden uitgebroken, daar Forstner en Vrolik blijkbaar met de ultra-protestantsche partij in betrekking stonden, Van Hall tegenwerkten en het op zijn ontslag toeleghden¹⁾. Ofschoon de verkiezingen van 1856 met weinig verandering van personen gunstig verliepen, besloot Van Hall, van alle zijden voortdurend aangevallen, het scherpst door de anti-revolutionnair, weinig minder scherp door de liberalen, door de conservatieven flauw gesteund, bovendien, ofschoon hij in April tot baron was verheven, van 's Konings steun niet zeker meer²⁾, af te treden; zijn ambtgenooten Van Reenen en Donker Curtius volgden zijn voorbeeld en zoo was het Aprilministerie feitelijk gevallen (Juli 1858).

In de plaats der afgetreden kwamen nu de conservatief Gevers van Endegeest, de even sterk protestantsche Simons en . . . de Groeniaan Van der Brugghen, de laatste zelfs als leider voor de regeling der schoolzaak. Groen zelf had zich alleen beschikbaar gesteld, wanneer zijn aan die van Thorbecke „tegenovergestelde” beginselen werkelijk kans van invoering zouden krijgen — en zoover waren zij nog niet bij de natie ingedrongen; bovendien het optreden van dezen fellen anti-revolutionnair aan het hoofd der regeering zou allermint de verzoening der tegenstellingen kunnen inleiden, die de Koning bij tegemoetkoming aan de gemoedsbezwaren wenschte. Het nieuwe ministerie moest er een zijn van „conciliatie” ten verfolge van het door Van Hall gewenschte „apaisement”, dat met aanvankelijk succes bekroond was maar thans blijkbaar zijn rol had uitgespeeld³⁾.

Op den voorgrond moest thans het onderwijsvraagstuk treden en de oplossing daarvan moest verwacht worden van de samenwerking der ministers van binnenlandsche zaken en justitie — Simons, vertegenwoordiger der protestantsche beweging van 1853, en

¹⁾ Gleichman, blz. 218 vlg.

²⁾ Vgl. Rengers, dl. I, blz. 142, vgl. blz. 147.

³⁾ De Bruyne, dl. II, blz. 97; Rengers, dl. I, blz. 159.

Van der Brugghen, vriend van Groen — met een Kamer, die in meerderheid de neutrale gemengde school van 1806 gehandhaafd begeerde te zien en geen dogmatische splitsing bij het onderwijs verlangde als schadelijk voor de eenheid der natie, voor de bij een gemengde bevolking zoo noodige onderlinge verdraagzaamheid. Ook de Koning zelf wilde van die school niet afgeweken zien doch slechts een einde maken aan de, naar hij onder den indruk van de agitatie van Groen en de zijnen meende, wederom dreigende volksbeweging: de troonrede van September sprak dan ook van „zorg voor de onschendbaarheid van al wat tot het gebied des gewetens behoort” als van „eene der voorvaderlijke overleveringen” van zijn stamhuis, van den wensch om „schoolinrigtingen” te geven in overeenstemming met het „christelijk karakter” der natie doch met handhaving der eischen van „wetenschap” en „volkseenheid”. Het ministerie, zich boven de partijen stellend, zou trachten dit doel langs den weg van matiging en verzoening te bereiken zooals Van der Brugghen als minister-president met nadruk verklaarde, terwijl Groen daarentegen hartstochtelijk sprak van den „noodkreet der natie”, van de gemoedsbezwaren van „het volk achter de kiezers”, wat de thans voor Deventer zitting nemende Thorbecke scherp afkeurde als een revolutionnair beroep van het „pays légal” op „de menigte, waaronder het zoo gemakkelijk valt de vlam van theologische hartstocht en geloofsijver te ontsteken”¹⁾.

Sterk stond Van der Brugghen met zijn ministerie echter niet. Groen bleek bitter teleurgesteld over de verzoenende woorden van zijn „voormaligen” partijgenoot²⁾ en de liberalen namen een weinig vriendelijke afwachtende houding aan, ook tegenover den nieuwen minister van binnenlandsche zaken, den voormaligen kabinetsdirecteur Van Rappard, die op 's Konings aandrang den in het debat onervaren Simons na de verwerping van diens begrooting opvolgde. Deze diende in overleg met Van der Brugghen (Februari 1857) zijn schoolwet in, waarbij tot ergernis der anti-revolutionnairren, met toenadering tot het eerste ontwerp van Van Reenen, weder de beginselen van 1806 wel degelijk gehandhaafd waren met opneming van het denkbeeld

¹⁾ Parlem. Redev. (uitg. Van der Hoeven), dl. IV, blz. 405.

²⁾ Vgl. over hunne verhouding Groen van Prinsterer, l.l., passim, vooral blz. 35, met name over het gesprek tusschen hun beiden half Juni 1856 te Wassenaar.

der gesubsidieerde bijzondere school, op te richten volgens de wet ten behoeve van kinderen, wier ouders „gemoedsbezwaren” tegen de neutrale gemengde school hadden. Hevig was de discussie ¹⁾ in het begin van Juli over deze wet gevoerd, vooral over de formule: „opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden” in de gemengde school, die door Van der Bruggen als „overeenstemmend met het algemeen karakter der natie” en als „middel van bevrediging” werd vastgehouden, door Groen scherp werd afgekeurd als „atheïstisch”, als „strijdig met het Christendom en de geschiedenis der natie” maar door de slechts als „algemeene aanduiding” zich daarbij nederleggende liberalen en de conservatieven mèt de helft der Katholieken werd aangenomen, al achtten vele liberalen het subsidieeren van scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs ongrondwettig en vreesden zij voor misbruik van het rekbare woord „christelijk”. De discussie eindigde den 20sten Juli met de aanneming der wet door 47 tegen 13 leden, waaronder 6 anti-revolutionnaires en 6 Katholieken benevens één conservatief, Hoffman. Groen nam, diep teleurgesteld, onmiddellijk zijn ontslag als lid der Kamer en trok zich voorloopig terug uit den parlementairen strijd, besloten zich verder te bepalen tot schriftelijke uiteenzetting zijner denkbeelden, met name in zijn tijdschrift „De Nederlander” en hopen zoo zijne beginselen op den duur ingang te doen vinden ook met hulp der vereeniging voor „christelijk-national” schoolonderwijs „met den bijbel”. In de Eerste Kamer werd de wet met op één na algemeene stemmen aangenomen, niet het minst onder den indruk van de warme rede voor het beginsel der gemengde school, gehouden door het katholieke lid Van Nispen tot Pannerden, die afzonderlijke scholen van de drie groote groepen der natie een gevaar voor de verdraagzaamheid achtte en het verwijt van eene „godsdienstlooze” school te willen verre van zich wierp.

Van der Bruggen, die in de staatkunde zoowel als in het leven de gematigde richting vertegenwoordigde, die men de „ethisch irenische” ²⁾ noemde en waarvan met hem Chantepie de la Saussaye en Heldring, Beets en Hasebroek, Doedes en Van Oosterzee de voornaamste leiders waren, welke richting met het Reveil van omstreeks 1840 in nauw verband stond, ja daarin rechtstreeks haren

¹⁾ Overzicht bij De Bruyn, dl. II, blz. 118 vlg.; Rengers, dl. I, blz. 164/5.

²⁾ De Bruyne, dl. II, blz. 147 vlg.

oorsprong vond, was een vurig idealist, die weldra op groote praktische bezwaren moest stuiten. Werd de afkoop van den Sonttol, die na eeuwen eindelijk onze scheepvaart naar de Oostzee van een lastige belemmering kon bevrijden, algemeen toegejuicht en kon de regeering door haar wetsontwerp tot intrekking van de nog geldende fransche wet op woeker en interest iets doen om de algemeene handelscrisis van 1857 hier te lande te helpen opheffen, zij stond blijkbaar volstrekt niet in overeenstemming met de staatkundige denkbeelden der meerderheid in de beide Kamers en vond er hevig verzet. Eerst de minister van oorlog, wiens begroting verworpen werd, daarna die van financiën, die zijn belangrijke wet op de personeele belasting zag vallen, eindelijk Van der Bruggen zelf, wiens rechterlijke voorstellen slecht waren ontvangen, zagen zich genoodzaakt af te treden: met de invoering der wet op het lager onderwijs scheen de taak ook van dit ministerie afgelopen en de baan ruim voor het wederoptreden van Thorbecke om, na de bevrediging der hartstochten op kerkelijk gebied, die hem hadden doen vallen, het hervormingswerk verder voort te zetten, zoowel in Indië, waar het Cultuurstelsel meer en meer tot ernstige bezwaren aanleiding gaf, als hier te lande, waar het werk alleen nog maar begonnen was.

Maar het „ostracisme”, waarvan Groen met betrekking tot Thorbecke zoo herhaaldelijk had gesproken en dat nog op verre na niet geweken was, bleek ook nu nog te sterk om den liberalen leider opnieuw aan de regeering te laten komen. In Maart 1858 werd Rochussen, de oud-gouverneur-generaal, met de vorming van een ministerie belast. Van Bosse, Thorbecke's ambtgenoot van vroeger, en zijn voormalige referendaris Van Tets van Goudriaan lieten zich tot aanneming der portefeuilles van financiën en binnenlandsche zaken bewegen in een ministerie, dat zich als een regeering van „fusie” — van „confusie” spotte Koorders — tusschen liberaal en conservatief, als van „gematigde kleur” aankondigde: Van Goltstein voor buitenlandsche zaken, Boot voor justitie, Bosscha voor eeredienst en Rochussen zelf voor koloniën vertegenwoordigden er het conservatieve beginsel in, al stelden de ministers zich gezamenlijk als „gematigd liberaal” aan de Kamers voor en beloofden zij „volkomen eerlijke uitvoering der Grondwet”.

De koloniale belangen zouden thans meer op den voorgrond komen, vooral op het terrein der geldelijke betrekkingen tusschen

moederland en koloniën. Rochussen, gewezen minister van financiën gouverneur-generaal, was daarvoor wel de aangewezen man, meer dan voor de hervorming van het Cultuurstelsel, dat hijzelf onder Baud tot verdere ontwikkeling had gebracht, terwijl zijn opvolger Duymaer van Twist daaraan, bij gematigder toepassing in verband met den beteren financieelen toestand in het moederland, weinig had veranderd, voornamelijk doordat hij voor zijn hervormingsplannen bij den toenmaligen minister Pahud weinig instemming vond. Toch was er reeds verbetering ten gevolge van het onder den invloed der delftsche school hooger peil der europeesche ambtenaren, van beperking der cultures, vooral der tabaks-, indigo- en theecultuur, na onderzoek van de grieven der bevolking. De bekwame en energieke Van Twist had wel de verhouding tot de Handelmaatschappij herzien, het gebrekkige muntwezen ingrijpend gewijzigd, den vrijen handel in de Molukken, den toestand der Christenen in de Minahassa geregeld, het onderwijs verbeterd, het regeerings-reglement van 1854, als het ware de grondwet van Indië, ingevoerd, nadat het door Pahud in de Kamer met talent was verdedigd tegen de ernstige bezwaren van Van Hoëvell en andere hervormingsgezinden; maar aan het Cultuurstelsel, door Baud en andere conservatieve staatslieden verdedigd als noodig voor het moederland, dat van 1831 tot 1853 ruim 223 millioen daaraan te danken had, zooals Baud met trots verklaarde, en als dragelijk voor den Javaan, was niet geraakt, al trachtte Van Twist zooveel mogelijk de bezwaren ervan te verminderen¹⁾.

Meer kon men ook van den in 1856 opgetreden landvoogd Pahud niet verwachten, den geestverwant van Baud in de „batig-slot“ staatkunde, die ook door den minister Rochussen werd omhelsd zoo goed als door diens voorganger Mijer. Het bleef dus in dit opzicht bij het oude en de Javaan, hoewel ook door de afschaffing der slavernij in geheel Indië 1 Januari 1860 in iets betere verhoudingen getreden, bleef in vele plaatsen het slachtoffer der afpersingen van de door de nieuwe regeling der heerendiensten slechts weinig betoomde regenten, ook wegens de oogluikende medewerking daarbij van vele oudere ambtenaren. De belangstelling van het moederland in indische zaken werd allengs levendiger, ten

---

¹⁾ Vgl. Van der Lith, Duymaer van Twist, in Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde, 1891.

deele door het steeds voelbaarder worden der betrekkingen tusschen de financiën van moederland en koloniën, maar ook wegens de onvermoeide protesten tegen indische misbruiken door Van Hoëvell, Sloet tot Oldhuis en andere welsprekende liberalen in de Kamer geuit; vooral echter sedert de geniale ambtenaar Douwes Dekker als „Multatuli” in zijn schitterend en aangrijpend hartstochtelijk betoog in den roman „Max Havelaar” (1860) de Nederlandsche natie wakker schudde en haar een blik deed slaan op de binnenzijde van dien „gordel van smaragd, geslingerd om den evenaar”. De openstelling van 19 havens op Java, Sumatra en Borneo voor den vrijen handel (1858) was een der belangrijkste bestuursdaden van Pahud, wiens bewind door de onrust aan alle kanten van den Archipel echter met groote moeilijkheden te kampen had: de onder Van Twist aangevangen bezwaren met de chineesche kongsi's op Borneo werden wel door een expeditie naar Montrado bedwongen en de sumatraansche staten Palembang, Djambi en Siak benevens de Riouw-groep aan ons gezag onderworpen, maar de groote banjermasinsche krijg begon in 1859, Boni op Celebes moest in dat jaar door generaal Van Swieten, die ook op Sumatra's Westkust de rust had hersteld en met den sultan van den roofstaat Atjeh in 1857 een contract tegen zeeroof had gesloten, ten onder worden gebracht, het mohammedaansch fanatisme op Java in Bantam en elders wekte ernstige bekommering en met ernst vroegen velen zich af, of wij op den duur de koloniën wel zouden kunnen behouden. Toch nam de bevolking van Java tusschen 1850 en 1862 van 10 tot 13 mill. inwoners toe en breidde de invloed van ons gezag zich, ook door kleine expeditiën op Timor, Ceram, Bali, Flores en andere eilanden, aanhoudend uit.

Met nadruk eischten de liberalen, dat aan alle aarzeling en halfheid in Indië een einde zou komen en men op Java, zij het dan geleidelijk, het stelsel van „vrijen arbeid” voor dat van Cultuurdwang in de plaats zou stellen. Doch van Rochussen, van wien men in verband met zijne uitlating, dat „in Indië veel goed te maken was”, een oogenblik meer verwacht had, en van Pahud kon dit niet uitgaan, doordrongen als zij met de Bauds waren van het denkbeeld, dat het moederland nog niet buiten de altijd wisselvallige indische baten kon. Toch meenden ook zij met Van Bosse, dat men het geleidelijk zoover moest brengen, zoodat dan ook de indische baten voorloopig op *f* 9,800000 's jaars werd gesteld in plaats van

het dubbele bedrag uit de laatste jaren, welke hooge som bij den gunstiger financieelen toestand van het moederland niet meer noodig scheen.

De zaak der indische financiën, der indische batige sloten hing, hoewel de financieele toestand des lands niet ongunstig was ¹⁾, nog altijd nauw samen met die van de zoo broodnoodige spoorwegen in het moederland, waarop van liberale zijde met de meeste kracht werd aangedrongen, opdat eindelijk Nederland niet langer zou achterblijven in de ontwikkeling zijner verkeersmiddelen, zoo noodig voor zijn plaats onder de handelsnatiën der moderne wereld. Geen batig slot, geen spoorwegen in Nederland! waarschuwdem echter de voorstanders van het Cultuurstelsel, wijzend op den volgens hen niet zoo bezwaarloozen financieelen toestand des lands. En nog altijd waren de Rijnspoorweg, thans van Amsterdam en Rotterdam over Utrecht naar Arnhem en Emmerik, de Hollandsche IJzeren, thans van Amsterdam over Haarlem en Den Haag naar Rotterdam, en sedert 1855 de Belgische Centrale van Antwerpen naar Moerdijk en Rozendaal—Breda met zijlijntjes van Maastricht naar Aken en Hasselt de eenige in het land. Over de vraag, hoe er meer te verkrijgen zouden zijn: van staatswege, zooals enkelen met Van Hall wilden, of met staatshulp aan particulieren door rentewaarborg, deelneming of subsidie, was men het niet eens. Dat niet alleen Holland en het centrum des lands maar ook het stiefmoederlijke bedeelde Noorden, Zuiden en Oosten deel moesten hebben aan het toenemende internationale verkeer, waardoor onze handel zelfs op Indië met de concurrentie van buitenlandsche havens bedreigd werd, had ook Van Rappard begrepen en hij had in 1856 twee wetsontwerpen ingediend om door staatshulp bij onteigening, bij aanleg van bruggen en andere kostbare werken de sedert jaren telkens, wegens gebrek aan kapitaal, zonder gevolg gevraagde concessien voor spoorwegen ook werkelijk gevolg te doen hebben. Maar zijne plannen waren niet gunstig opgenomen, al toonde de Kamer zich bereid om subsidiën aan particuliere maatschappijen in overweging te nemen, wat bleek uit eene met groote meerderheid aangenomen motie van Van Hoëvell en later uit eene nog meer dringende van Thorbecke zelve.

---

¹⁾ Rengers, dl. I, blz. 184 vlg.

Het aftreden van het ministerie Van der Brugghen hield de zaak tegen maar zij bleef aan de orde en nog in October 1858 diende de regeering twee ontwerpen in, een op het gebruik der spoorwegen in het algemeen, een tweede tot bekrachtiging der concessie voor aangevraagden Noorderspoorweg van Arnhem naar Harlingen, Leeuwarden en Groningen, van Zutphen over Enschedé naar de grens, van Zwolle naar Kampen, misschien ook van Groningen naar Delfzijl en de grens. Vóór de openbare behandeling kwam in Juni 1859 nog een derde ontwerp in betreffende den Zuiderspoorweg: van Rotterdam over Dordrecht, Den Bosch, Venloo naar Maastricht, van Venloo en Roermond naar de pruisische grens, van Vlissingen over Bergen-op-Zoom naar Breda, misschien nog van Den Bosch naar Nijmegen en van Tilburg naar Helmond en Turnhout. Millioenen en millioenen waren daarmede gemoeid en bovendien werkte lokale naijver, vooral de ontevredenheid van het naar zijne meening misdeelde Amsterdam, waaraan echter een kanaal door „Holland op zijn smalst” was toegezegd, en van de ontevreden provinciën Friesland en Utrecht de zaak tegen, terwijl de voorstanders van staatspoorwegen, o. a. Van Hall, mede spaken in de wielen staken. Na heel wat beraadslaging en wijziging werden evenwel door de Tweede Kamer de regeeringsvoorstellen aangenomen (Nov. 1859), doch met kleine meerderheid, terwijl het voorstel om den Hollandschen Spoorweg door een subsidie van 1 mill. 420000 gulden in staat te stellen het indertijd opgedrongen, immers aanvankelijk noodig geacht breed spoor te versmallen en zoo voor internationaal verkeer geschikt te maken met kleine meerderheid viel. Maar de Eerste Kamer verwierp (8 Febr. 1860) de concessiën voor Zuider- en Noorderspoorweg en zoowel Tets van Goudriaan als Van Bosse moesten aftreden; de laatste ook, overtuigd vrij handelsman als hij thans was¹⁾ en ernaar strevend om Nederland te maken tot een vrijhaven zooals voor een eeuw Willem IV had gewild, wegens den tegenstand tegen zijn verdere vrijhandelsplannen, door de bedekt protectionistische zeer kleine meerderheid in genoemde Kamer gevoerd, en wegens zijn belastingontwerpen in het algemeen, waarbij de afschaffing der rijksaccijnsen op levensbehoeften op den voorgrond stond. Ook de minister van justitie zag zijn ontwerp op

¹⁾ Rengers, dl. I, blz. 190 vlg., 197.

de rechterlijke organisatie afgekeurd en trok het in; de minister van oorlog, Van Meurs, was reeds gevallen en door De Casembroot vervangen. Verder wekte de indische politiek van Rochussen ernstige ontstemming bij de hervormingsgezinden, die zijn ontwerp op beheer en verantwoording der indische geldmiddelen onvoldoende vonden. En ook de oorlogtoestand in Italië moest met het oog op onze onzijdigheid en op Limburg tot voorzichtigheid manen. De afwijzing der spoorwegvoorstellen door de Eerste Kamer was in deze omstandigheden voor het zoo verzwakte ministerie doodelijk en het bood den Koning zijn ontslag aan.

Wederom was de naam van Thorbecke op aller lippen als die van den man, die in staat zou zijn om de zoo noodige spoorwegen tot stand te brengen en tevens de in 1853 afgebroken liberale hervormingsperiode weder te openen: de parlementaire gebruiken eischten zijn optreden echter niet bepaald, ook volgens den sedert 1858 als voorzitter der Tweede Kamer opgetreden en bij den Koning zeer invloedrijken Van Reenen en volgens Rochussen zelf¹⁾, want hij scheen een te sterk uitgesproken staatkundige persoonlijkheid om voor de zakelijke spoorwegkwestie in de eerste plaats op te treden. Bovendien, de Koning wilde hem nog altijd niet. In deze omstandigheden was de handige Van Hall, die in den spoorwegstrijd als voorstander van staatsspoorwegen een werkzaam aandeel had gehad, wederom bereid de taak op zich te nemen. Bij den Koning ontboden, voldeed hij dadelijk aan diens wensch en slaagde erin een ministerie bijeen te brengen — het laatste, waarin de nu bijna 70-jarige staatsman zijn bekwaamheid als bestuurder ten toon zou spreiden.

Zijn ministerie droeg wederom een gemengd karakter. Van Hall leidde er, als voorzitter voorloopig voor een jaar van den ministeraad, zooals hij bedongen had²⁾, de financiën, de gematigde liberaal Godefroi, eerste israelietische minister, de justitie, de voormalige Thorbeckiaan Van Heemstra binnenlandsche, later de antirevolutionnaire graaf Van Zuylen buitenlandsche zaken, Mutsaers katholieke eeredienst, terwijl Rochussen, Lotsy (marine), Bosscha en De Casembroot uit de vorige regeering aanbleven en het geheel dus als een reconstructie moest voorkomen³⁾.

1) Gleichman, l.l. blz. 226.

2) Gleichman, *ibid.*

3) Rengers, dl. I, blz. 203.

Reeds einde April kwam de gewenschte spoorwegwet in, maar het kabinet was reeds dadelijk met weinig ingenomenheid ontvangen, juist ten opzichte van spoorwegzaken: bij de behandeling van twee concessies, voor de lijnen Leiden—Woerden en Den Haag—Gouda, was de onbaatzuchtigheid der regeering, in het bijzonder van Van Hall zelve, in niet zeer gunstig licht getreden en een motie van afkeuring had haar zelfs getroffen wegens „niet behartigen” van het „publiek belang” om redenen, die men niet nader wenschte aan te geven.

De nieuwe spoorwegwet nu stelde den aanleg voor van 9 lijnen door den staat, die jaarlijks minstens 10 mill. daarvoor uit de begrooting moest besteden. Die som moest natuurlijk gevonden worden uit de batige sloten van Indië, dus feitelijk uit het Cultuurstelsel, dat derhalve zou worden bestendigd. De lijnen waren: Arnhem—Leeuwarden, Harlingen—hannoversche grens, Zutphen—Enschede—duitsche grens, Maastricht—Venloo—Eindhoven—Boxtel—Breda, Rozendaal—Vlissingen, Venloo—pruisische grens, Maarsbergen—Den Bosch—Boxtel, Rotterdam—Moerdijk—Breda, Amsterdam—Nieuwediep. Het stelsel van staatsspoorwegen vond geen algemeene instemming, zoodat de regeering, hoewel den aanleg door den staat vasthoudend, de regeling der exploitatie aan een nadere wet moest overlaten, terwijl om aan de plaatselijke belangen te gemoet te komen de gelijktijdige aanvang van het werk op de verschillende lijnen werd toegezegd benevens 3 millioen voor een nieuwen waterweg voor Rotterdam, welks toegangen door verzanding van de Maas bedreigd werden. Zoo kwam het ontwerp in openbare beraadslaging, waarbij Thorbecke en 13 anderen met kracht voor het stelsel van concessie van aanleg en exploitatie opkwamen en een motie in dien geest voorstelden, die evenwel verworpen werd na de verklaring der regeering, dat zij bij aanneming daarvan de wet zou intrekken; ook de bezwaren tegen het Cultuurstelsel, financieelen grondslag der wet, kwamen te berde. De plaatselijke belangen hielpen het beoogde doel te bereiken: de motie werd verworpen en na heel wat niet altijd stichtelijk gescharrel met genoemde belangen de wet in haar geheel aangenomen, in de Tweede Kamer met 49 tegen 23, in de Eerste Kamer zelfs met 34 tegen 5 stemmen. Zij werd onmiddellijk (18 Aug.) bekrachtigd: het was de schitterendste zegepraal, die men zich denken kon voor een plan, berustend op een slechts

door eene minderheid voorgestaan stelsel van staatsaanleg maar zonder eigenlijke politieke beteekenis ¹⁾).

De „minister der minderheid” had na dit succes kunnen en moeten aftreden maar hij, nog altijd aan de regeermacht gehecht, sloeg dien raad in den wind, hopend door zijn regeertalent nog meer tot stand te kunnen brengen, al was het met blijkbaar onwillige Staten-Generaal ²⁾. Werkelijk gelukte het Godefroi zijn eveneens de lokale belangen rakende wet op de rechterlijke organisatie door de Tweede Kamer met een tamelijk aanzienlijke meerderheid aangenomen te zien; zij beperkte het aantal gerechtshoven, gaf aan de kantonrechters grootere macht, plaatste ambtenaren van het Openbaar Ministerie naast hen en maakte den Hoogen Raad alleen hof van cassatie. Maar Rochussen's koloniale begroting voor 1861 werd door het streng vasthouden van den minister aan het Cultuurstelsel als het eenige mogelijke voor Indië — en dat na den indruk makenden „Max Havelaar” — verworpen en hij moest zijn ontslag nemen; ook de minister Van Zuylen trok zich kort na zijn ambtgenoot terug, daar ook hij meende, dat het gansche ministerie door dezen stoot doodelijk getroffen was. En nog scherper werd Van Hall zelf aangevallen, het scherpst door Thorbecke, die in een beroemde rede ³⁾ zijn „politieke moraliteit” onder handen nam, opkomend tegen „een politiek, die niet op de goede eigenschappen maar op de zedelijke zwakheid en karakterloosheid der menschen bouwt”, „die zich met alle elementen en stelsels, hoe ongelijksoortig vereenigt, even bereid om dienaars te zijn van reactie, als wanneer de omstandigheden het medebrengen of de berekening van een vermoedelijk succes het vordert, dienaars van vooruitgang”, een „parasitische politiek”, die „zich slingert om elk gezag, elk incident, om elk belang, om elken volksindruk, ten einde naar boven te komen”, een staatkunde „zonder gestadigheid, zonder waarborg voor den dag van morgen, zonder morelen invloed maar van een zeer ruim geweten, van alles los behalve van den magtstitel”. Zoo hoog liep de verontwaardiging op, dat Dullert Van Hall smalend aanwees als „een man, alleen en verlaten, door niemand gesteund”,

¹⁾ Gleichman, blz. 229 vlg.

²⁾ Ibid. blz. 233.

³⁾ Onuitg. redev., dl. V, blz. 343.

zelfs niet door hen, die voor zijne begrooting zouden stemmen, en hem toeriep „indien gij op uwe verdiensten de kroon wilt drukken; ruim uwe plaats; indien gij niet eigen grootheid stelt boven het belang van het vaderland: ruim uwe plaats!”

De zoo bitter en smadelijk aangevallene vond in de Kamer slechts één helper, den conservatief Van Foreest, die hem ridderlijk verdedigde tegen de ook in de pers, in spotprenten en pamfletten gelijk in 1843 in heftigen vorm gedane aanvallen, tegen de „verguizing” van den toch zoo verdienstelijken staatsdienaar, die immers de financiën en het ontredderde muntwezen had hersteld, het spoorwegnet tot stand gebracht had, de godsdienstige en burgerlijke vrijheid had beschermd....

Het was duidelijk ¹⁾, dat een ministerie, steunend op geen partij in den lande, noch op de liberale noch op de katholieke noch op die van Groen, die in de Kamer slechts enkele leden meer telde, toen gekenschetst als „de laatsten van een uitstervend geslacht”, noch op enkele overtuigde conservatieven, niet langer kon bestaan, al was zijn leider nog zoo ver in handige „standpuntkunst”, in het „opzamelen eener meerderheid van stemmen”. Nog gaf de veelgesmade geen kamp, nog trachtte hij zijn ministerie op de been te houden door opneming van Cornets de Groot voor koloniën, van den hofdignitaris Van der Goes van Dirxland voor buitenlandsehe zaken. In den ministerraad zelf kwam reeds zijn ambtgenoot Van Heemstra op tegen zijn opvatting van het voorzitterschap als een zaak van ruime politieke beteekenis, van algemeene verantwoordelijkheid voor de te volgen staatkunde zooals later door Bosscha ²⁾ werd uiteengezet. Een zware overstrooming in de Betuwe in Januari en Februari 1861, waarbij de Koning, offervaardig als de geheele natie, zijne populariteit door een herhaald persoonlijk bezoek aan de hevig geteisterde streken van de Bommelerwaard zeer vergrootte, kwam de moeilijkheden verergeren. Toen de overige ministers de opvatting van Van Heemstra bleken te deelen, begreep Van Hall eindelijk, dat „de tijd van gaan” voor hem was gekomen en bood zijn ontslag aan, dat hem (23 Febr.) verleend werd. Zoo trad de veelbesproken staatsman af van het tooneel, waarop hij

¹⁾ Rengers, dl. I, blz. 218/9.

²⁾ Bosscha, Kroon en Ministers (Amst. 1863).

zoo lang had medegespeeld, gesmaad door de meesten, gewaardeerd door weinigen, beide niet naar de mate, die hij verdiend had. Hij overleed bijna vergeten in 1866 te 's-Gravenhage.

Het „onthoofde” ministerie trachtte zich nog te handhaven maar het bleek spoedig dat niet te kunnen, vooral niet doordat de nieuwe minister van koloniën tot ergernis zijner ambtgenooten een voorstander van geleidelijken maar spoedigen overgang tot „vrijen arbeid” bleek ¹⁾. De aanvallen in de Tweede Kamer dwongen het reeds in Maart tot aftreden en de latere onthullingen over de oneenigheden onder de ministers waren weinig verkwikkelijk.

Nog was Thorbecke's tijd niet aangebroken. Zijn voormalige ambtgenoot in het „groote” ministerie, baron Van Zuylen, ondernam het met behulp van drie der ook door dezen fel bestreden afgetreden ministers — Van Heemstra, Godefroi en De Casembroot — in liberalen zin te regeeren en tegenover de „gemengde” kabinetten van „fusie”, zooals die der laatste jaren, het bewijs te leveren, „dat het liberaal element levenskracht bezit”, ook met handhaving van het Cultuurstelsel, zij het dan verbeterd; in liberalen zin, maar niet — een aanval terzijde op den grooten liberalen staatsman — met „doctrinaire strengheid”, wel met offers aan de omstandigheden en als „ware liberaliteit”, schuwend, „de dwinglandij in al haar vormen, dus ook het onverbiddelijk dwangjuk van een beginsel”, zooals de leider zich uitdrukte.

Maar deze fraaie woorden van den afvalligen Thorbeckiaan konden zijne voormalige vrienden niet verzoenen met de nieuwe achteruitschuiving van hunnen leider, die wel „geleerd had te wachten” doch nu meende, dat het lang genoeg geduurd had. De behoudende Cultuurstelsel-staatskunde, door den nieuwen minister van koloniën, Loudon, zelf niet voorgestaan, die door verbetering en gematigde toepassing de voornaamste grieven wilde wegnemen zonder nog het stelsel zelf aan te tasten of te laten ondermijnen, wekte scherp verzet en de steun voor een conservatieve politiek in Indië verleend door het conservatieve „Nieuwe Dagblad”, weldra „Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage”, bestuurd door den bekwamen maar weinig vertrouwden Lion, was den liberaalgezinden Loudon zelfs een bron van diepe ergernis tegen dat „werk-

¹⁾ Bosscha, passim.

tuig van bezoldigden logen en laster" ¹⁾). Liberaal in het moederland en conservatief in de koloniën kon onmogelijk samengaan, wierp men den nieuwen bewindslieden van liberale zijde aanstonds tegen. Van Hoëvell, Duymaer van Twist, Van Goltstein, Thorbecke zelf kwamen er telkens op terug en Loudon bleek voor zich niet ongezind om aan den aandrang tegen het Cultuurstelsel toe te geven. Het ministerie kon onder deze omstandigheden weinig anders tot stand brengen dan een wet op de nationale militie, die de jaarlijksche lichting met behoud van dienstvervanging en nummervervisseling op 11000 man stelde en verder op aanvulling der legersterkte door vrijwilligers, ook militie-vrijwilligers rekende. In de najaarszitting kwam daarbij nog een wet op de samenstelling en de bevoegdheid van den Raad van State, waaraan reeds sedert het tweede ministerie-Van Hall gewerkt was en dat dien Raad door een amendement van Thorbecke thans maakte tot een regeeringsraad in plaats van tot een raad des Konings zooals vele conservatieven hadden gewild.

Bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede in September 1861 kwam het feit der erkenning van het jonge koninkrijk Italië ter sprake. De Katholieken, verontwaardigd over wat zij noemden de huldiging van den „rooverkoning" Victor Emanuel, die den Paus van het grootste deel zijner staten had beroofd, gaven hunne ontstemming duidelijk te kennen, vooral tegenover den minister van buitenlandse zaken, Van Zuylen, die voor die handeling den lof der liberalen inoogstte, al had Nederland feitelijk alleen den „koning van Italië" als zoodanig erkend en wilde de regeering daarom niet gehouden zijn de wijze van totstandkoming van dit rijk goed te keuren. De zaak vervreemde echter de Katholieken zichtbaar van de liberalen en maakte hun steun ook aan het kabinet onzeker. In het kabinet zelf ontstond bovendien in November een hevige ontstemming tusschen Loudon en Van Zuylen, die in een circulaire aan de gezanten in het buitenland op eene niet geheel met de bedoelingen van zijn ambtgenoot van koloniën overeenkomende wijze en buiten diens weten zeer positief over het behoud

---

¹⁾ Vgl. over Isaac Lion, voormalig stenograaf der Staten-Generaal en dagblad-schrijver achtereenvolgens in dienst van beide partijen: De Beaufort in Gids 1895, dl. II, blz. 512/3.

van het Cultuurstelsel had gesproken¹⁾ bij gelegenheid der mededeeling omtrent de erkenning van Victor Emanuel en van de benoeming van den liberalen Sloet van den Beele tot gouverneur-generaal. Het bleek, dat de op koloniaal gebied behoudsgezinde Van Zuylen en de evenals Cornets de Groot tot geleidelijke opheffing van het stelsel geneigde Loudon niet naast elkander konden blijven²⁾. Van Zuylen, bij de Thorbeckianen zeer gehaat als overlooper naar de „parasietische” politiek, trad daarom af. Maar nu wilden ook de conservatieven niet meer weten van een ministerie, dat aan het Cultuurstelsel een eind zou maken, en bij de behandeling der begrooting bleek aanstonds, dat het op weinig steun meer kon rekenen; wel kwamen de meeste hoofdstukken er nog door maar dat van binnenlandsche zaken werd verworpen en de liberale partij stelde zich scherp tegenover het niet beginselvaste ministerie en den persoon van Van Heemstra, die naast Van Zuylen met de vorming ervan belast was geweest. Een feitelijk votum van wantrouwen deed ook hem en met hem het geheele ministerie vallen.

Wat moest er nu gebeuren in het politieke schaakspel?

Nog deed de Koning allerlei pogingen om aan een tweede ministerie-Thorbecke te ontkomen. Maar Loudon weigerde wegens gebrek aan parlementaire ervaring de ministerieele taak te aanvaarden. Ook Van Reenen en Van Goltstein slaagden in Januari 1862 niet, al had de laatste zelfs Thorbecke in zijn ministerie willen opnemen, wat deze onheusch weigerde, zeggend Van Goltstein „als een versleten man op politiek gebied” te beschouwen³⁾, naast wien hij niet wilde optreden. Zoo bleef er niemand anders over dan Thorbecke. Ook de bij den Koning invloedrijke Van Reenen ried dezen den liberalen leider de vorming van een ministerie op te dragen⁴⁾ en zoo trad de lang geweerde eindelijk weder op den voorgrond als vertegenwoordiger der „erkend politieke richting”, die na de proefnemingen met gemengde en gematigde elementen „op dit oogenblik onmisbaar” scheen om het „tekort aan moreel gezag” bij de regeering weg te nemen. Maar

¹⁾ Rengers, dl. I, blz. 234.

²⁾ De Bruyne, dl. II, blz. 396/7.

³⁾ Rengers, dl. I, blz. 244.

⁴⁾ Van Goltstein, Van Reenen, blz. 54 vlg.

van het begin af was het wederom duidelijk, dat de Koning niet dan ongaarne had toegegeven, hopen, dat de voor de monarchale macht, naar hij meende, steeds gevaarlijke staatsman nog minder schadelijk zou zijn als minister dan als opposant en het schip van staat op den duur toch niet zou kunnen besturen ¹⁾).

HOOFDSTUK III.

THORBECKE'S LAATSTE JAREN.

De nog in ongebroken kracht werkzame staatsman, die na negen jaren thans zijn in 1853 onvoltooid gelaten taak weder opnam, vond spoedig een stel ministers bereid om met hem het werk der staats-hervorming weder op te vatten. Op den 31sten Januari 1862 werd Thorbecke tot minister van binnenlandsche zaken benoemd; naast hem kwamen Betz voor financiën, Blanken voor oorlog, Olivier voor justitie, Uhlenbeck voor koloniën, Meeussen voor Katholieken eeredienst, later nog Van der Maesen de Sombreff voor buitenlandsche zaken, terwijl Huyssen van Kattendijke voor marine en Jolles voor protestantsche eerediensten uit het vorige kabinet bij het nieuwe overgingen. Het waren voor het meerendeel geen bekende namen en van meer dan een der ministers kon gevraagd worden, wat hem aanspraak gaf op deze hooge waardigheid; geen hunner behoorde tot de „veteranen” der liberale partij, die over het algemeen weinig neiging hadden betoond om onder leiding van Thorbecke op te treden: het waren „nieuwe” mannen, van wie alleen Olivier behoorde tot hen, die van ouds den leider ter zijde hadden gestaan. Maar de krachtige liberale meerderheid in de Kamer, waarin jonge volgers van Thorbecke als Fransen van de Putte en Kappeyne van de Coppello weldra een belangrijke rol speelden, beloofde in weerwil van de hevige oppositie, die te wachten was van conservatieven als Van Goltstein, Heemskerk Az., De Brauw, Foreest, Kien, Wintgens en anderen, steun bij de te wachten nieuwe periode

---

¹⁾ Vgl. De Beaufort in Gids 1895, blz. 509.

van hervorming onder de leiding van den „homme d'action", die thans weder de teugels van het bewind voerde, nu „de stroom in zijn natuurlijk bed" teruggekeerd was. Wederom zou de leus zijn: „ontwikkeling van zelfstandige kracht in provincie, gemeente, vereeniging en individu"; het „scheppen van de algemeene voorwaarden, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt" zou hoofddoel blijven ¹⁾. Maar daarbij zou te waken zijn voor „al te veel" staatsbemoeiing met het maatschappelijk leven; eerder zou het luiden: „onthouding is de eerste wet, onthouding van hetgeen de roeping van den staat als regtsvereeniging te buiten gaat"; geen dwang op het gebied van kerk, onderwijs, wetenschap en kunst, die „in wezen, bestemming en middelen" door „andere levensmagten dan de staatsmagt" gevormd en bestuurd moeten worden. De Staat zou alleen hebben te heerschen „op het gebied van het regt", aan nijverheid en handel „de meest vrije baan te openen" en „haar enkel op eigen energie te laten vertrouwen"; particulier kapitaal en particulieren arbeid „op te roepen voor werken van algemeen nut"; „volle onafhankelijkheid" te verschaffen aan de kerkgenootschappen in de richting van „scheiding van Kerk en Staat"; „geen voorgedij over de leer noch schooldwang" maar toch zorg voor het onderwijs op alle trappen; geen „officieele bescherming" van wetenschap en kunst maar „over het algemeen aan de maatschappelijke werkzaamheid hare taak" toewijzend, tot „vermenigvuldiging van scheppend vermogen."

Zoo was het program, dat de nieuwe ministers zich stelden bij het opvatten hunner taak, met den leider ernstig begeerend te streven naar het ideaal eener constitutionneele monarchie ²⁾, zelfstandig met onbeperkte ministerieele verantwoordelijkheid, met een niet door de kiezers gebonden vrijgekozen volksvertegenwoordiging, met strikte afscheiding van algemeene wetgeving en uitvoerende macht, welke laatste alleen door de volksvertegenwoordiging gecontroleerd moest worden, met provinciën en gemeenten als „autonome lighamen, geformeerd met eigen vertegenwoordiging naar het beeld en onder de hoede van het geheel."

Thorbecke trad wederom voor de Kamer op zonder bepaald program van regeering, zooals de oppositie van hem begeerd had,

¹⁾ Thorbecke, Narede, blz. VIII, in Parlem. Redev. laatste deel (Deventer 1870).

²⁾ Ibid. blz. XII.

en wees den aanval op de „jonge” en „onervaren” ministers af met de spottende opmerking, dat men „ook voor dit ambt een examen zou moeten instellen”. De afschaffing van de slavernij in West-Indië tegen Juli 1863, waardoor 33000 negers de vrijheid verkregen, een nieuwe tariefwet met wijzigingen in de invoerrechten volgens de beginselen van vrijhandel, die thans een aanzienlijke meerderheid in de beide Kamers verkreeg, de verdere uitvoering der spoorwegwerken ¹⁾ namen den eersten tijd in beslag. Weldra echter begon de conservatieve oppositie zich krachtig te doen gelden, geprikkeld ook door het weder optreden van Groen van Prinsterer als Kamerlid voor Arnhem, door Thorbecke met ingenomenheid als „oud vriend” begroet, al zag hij dezen fellen politieken tegenstander nu weder tegenover zich. Wederom zag men den tweekamp van beginselen aanvangen tusschen de beide groote kampvechters voor de liberale en de antirevolutionnaire denkbeelden, vooral op het terrein van het onderwijs, van de „neutrale” school, door Groen nog steeds als „godsdienstlooze” school bestreden maar door Thorbecke beschouwd als de beste waarborg voor vrijheid van onderwijs en werkelijke volksopvoeding ten dienste van den „neutralen” staat. En te midden van dezen telkens herhaalden strijd over beginselen bleven ook de stoffelijke belangen niet onopgemerkt: de reeds veel vroeger herhaaldelijk op het tapijt gebrachte nieuwe waterwegen voor Amsterdam en Rotterdam werden in Januari 1863 eindelijk definitief voorgesteld en aangenomen; het technisch moeilijk uit te voeren kanaal door de duinen bij Velzen, waar „Holland op zijn smalst” was, zou binnen 10 jaren voor 18 mill., de technisch weinig minder bezwaarlijke rotterdamsche Waterweg voor 3 mill. tot stand gebracht kunnen worden — grootsche werken beiden, het eerste door een concessie aan ondernemende particulieren, het laatste, met verwijzing naar den zeer gunstigen financieelen toestand, door den staat zelf tot stand te brengen. Van groot belang was ook de wet op het middelbaar onderwijs, tot vorming en ontwikkeling „van die talrijke burgerij, die kennis der hedendaagsche wereld en harer wetenschappen behoeft”, van hen, die, zooals de Memorie van Toelichting zeide, „het Lager onderwijs te boven naar algemeene kennis,

¹⁾ De afstemming der onteigeningswet voor de lijn Leiden—Woerden belette voorloopig den verderen aanleg daarvan.

beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij trachten". Burgerscholen, hogere burgerscholen, landbouwscholen en eene polytechnische school te Delft zouden het gevolg van deze wet zijn, die na een negendaagsch debat met 40 tegen 25 stemmen door de Tweede, met groote meerderheid door de Eerste Kamer werd aangenomen en 2 Mei 1863 in het Staatsblad verscheen.

Was bij de behandeling van een en ander reeds meer dan eens hevige strijd gevoerd tusschen de liberale en de conservatieve richting, op het gebied der koloniale zaken was nog heviger strijd te verwachten. De weinig beteekenende minister Uhlenbeck had reeds dadelijk moeite om zijn eerste begrooting aangenomen te krijgen en zag wel een geringe meerderheid in de Tweede Kamer nog op zijn hand maar vond in de Eerste scherpen tegenstand van conservatieve zijde. De Eerste Kamer had nog nooit op deze wijze gehandeld en er waren er velen, die haar scherp optreden in dezen als staatsrechtelijk onverdedigbaar afkeurden. Maar zij viel den minister zoo krachtig aan, dat hij slechts vier stemmen voor zijne begrooting kon verwerven, niet alleen ten gevolge van zijn matige bekwaamheid maar blijkbaar ook wegens zijne in Juli 1862 aangeboden cultuurwet, die het Cultuurstelsel aantastte en scherp verzet wekte. Uhlenbeck trad af en werd in Februari 1863, na lang oponthoud in verband met den nog telkens blijkenen onwil des Konings om het ministerie te steunen, vervangen door den krachtigen en welsprekenden Fransen van de Putte, in koloniale zaken doorkneed en woordvoerder der liberale koloniale staatkunde, van wien men dus nog ingrijpender voorstellen op dit zoo gevaarlijke terrein te wachten had, al was het volstrekt niet zeker, dat Thorbecke zelf het geheel met hem eens was, ja, al meende men reeds te weten, dat deze voor de indische hervormingen den tijd nog niet gekomen achtte zoolang in het moederland nog zooveel te doen viel, en in ieder geval op dit gebied de meeste omzichtigheid en matiging in acht genomen wilde zien, juist het tegenovergestelde van wat zijn energieke ambtgenoot begeerde ¹⁾. Terwijl andere belangrijke wetten als die op de exploitatie van staatsspoorwegen (Juli 1863) door particulieren volgens het door Thorbecke voor-

¹⁾ De Beaufort, in Gids 1895, dl. II, blz. 511.

gestane stelsel, dat staatsexploitatie slechts in het uiterste geval toeliet, vrij algemeene instemming vonden, zag de ministerraad een plan bij gelegenheid van het halve-eeuweest ter herinnering aan 1813 aangekondigd tot het stichten van een „passend” paleis der Staten-Generaal door de oppositie heftig bestrijden als een zegeteeken van het parlementarisme tegenover de koninklijke macht; de conservatieven en anti-revolutionnaires verklaarden luide niet te willen weten van „parlementarismus”, van „vermomde volkssoevereiniteit” en met name Groen hield vast aan de souvereiniteit van het Huis van Oranje, die hij bedreigd achtte door de richting van Thorbecke. Maar de liberale meerderheid bleef haren eminenten leider getrouw en de verkiezingen van 1864, door eene herziening der kiestabel voorbereid, versterkten haar zelfs nog eenigszins, o. a. door de keuze van den groningschen hoogleeraar Jonckbloet te Winschoten, Van Nierop te Haarlem en Van Delden te Deventer. Het jaar 1864/5 zag dan ook de vier ingrijpende wetten op het geneeskundig staatstoezicht aangenomen.

Maar de oppositie gaf haar verzet in geen deele op en telkens hoorde men van bezwaren tegen de richting der regeering, die in deze schermutselingen niet altijd steun vond bij alle liberalen, zoodat weldra een aantal hunner het noodig vond den naam Thorbeckianen met nadruk af te wijzen, en niet alleen omdat men de leus van een beginsel boven die van een persoonsnaam verkoos. Het gemis aan parlementaire ervaring bij sommige ministers kwam weldra uit, in het bijzonder bij Van der Maesen, die uit de provinciale administratie — hij was lid van Gedeputeerden in Limburg geweest — plotseling, als liberaal-katholiek behoorend tot de oude medestanders van Thorbecke, in een zoo belangrijk departement als dat van buitenlandsche zaken was geplaatst. Nadat hij de tractaten met België over de aftapping van de Maas tot het voeden van kanalen, waardoor de bevaarbaarheid dier rivier afnam, over de afschaffing van de Scheldetol tegen ruim 17 mill. en over handel en scheepvaart tot stand had gebracht, zag hij een handelsverdrag met Zwitserland verwerpen. Groote ergernis echter wekte de deelneming van Nederland aan een gemeenschappelijk optreden der regeeringen van Frankrijk, Engeland en Oostenrijk tegen het hardhandig handelen der russische regeering in het opgestane Polen, en wel vooral wegens de aansluiting in de nederlandsche

nota bij de dreigende vertoogen van Frankrijk; de wijze, waarop later echter de minister van buitenlandsche zaken het fijn gestelde russische antwoord wegmoffelde en in ontwijkende termen zijn onge-neigdheid te kennen gaf om deel te nemen aan een door keizer Napoleon III voorgestelde europeesche conferentie over de poolse kwestie, wekte eveneens algemeene afkeuring, zoodat zijn begrooting in de Eerste Kamer werd verworpen en hij aftrad (Jan. 1864), in Maart vervangen door den groningschen liberaal Cremers.

De bekwame financier Betz was met veelomvattende hervormingsplannen gekomen, begeerig om het „verouderde en onhoudbare” belastingstelsel te wijzigen in den zin van vrijheid voor handel en nijverheid en vrije beweging voor de gemeentelijke huishouding ten opzichte van die van het rijk. Herziening der verouderde grondslagen van de grondbelasting en van de personeele lasten, omzetting der ongelijk drukkende patentbelasting in een algemeene inkomstenbelasting, afschaffing van accijnsen op levensbehoef ten, van het dagbladzegel, herziening der suikerwetgeving stonden op zijn uitvoerig program, dat den 20sten September 1862 bij de indiening der begrooting door hem was ontwikkeld. Maar die altijd bezwaarlijke hervormingen kostten langen tijd van voorbereiding en gedurende deze kwam de minister tot de overtuiging, dat het geheel niet zoo gemakkelijk tot stand gebracht zou kunnen worden; hij begon dan ook met een voorstel, bij de begrooting voor 1864 aangekondigd, tot afschaffing van den accijns op brandstoffen met verhooging van dien op gedistilleerd als aequivalent en stelde verder een nieuwe registratiewet en een nieuwe zegelwet in uitzicht benevens een ontwerp op de personeele belasting en een, zooals hij verklaarde, „spoedeischende” regeling der grondbelasting in Limburg. Zijn aarzeling bij den buitengewoon gunstigen financieelen toestand, die het tijdstip voor de zoo noodige belastinghervorming gunstig moest doen achten, wekte echter ook tegen dezen minister ernstige bedenking, vooral omdat het financieel beheer nog maar altijd bleef samenhangen met de indische batige sloten, hoe scherp hiertegen van liberale zijde ook was opgetreden, terwijl van conservatieve zijde werd gewezen op den naderenden tijd, waarin deze baten met het Cultuurstelsel zelf zouden verdwijnen. Toch kon hij nog de afschaffing der plaatselijke accijnsen ter hand nemen, ter vergoeding waarvan de gemeenten recht zouden krijgen op $\frac{4}{5}$

der personeele belasting, op de opeenten van de gebouwde eigendommen en tijdelijk nog op een deel van den accijns op het gedistilleerd.

Herhaaldelijk zag men het bij dit alles gebeuren, dat de vrienden van het ministerie zelf het in den steek lieten of slechts gedeeltelijk steunden en de conservatieve oppositie nam steeds in kracht en felheid toe, vooral sedert de voormalige Thorbeckiaan Van Zuylen weder in de Kamer was gekomen met hulp der conservatieven en fel te keer ging tegen zijn voormalige medestanders zoodat Jonckbloet in de „donkere dagen vóór Kerstmis” van 1864 reeds kon klagen, dat „de grenzen der betamelijke welvoegelijkheid” in het debat niet in het oog werden gehouden¹⁾. Met name Lion liet in zijn Dagblad geen middel ongebruikt om de liberale tegenstanders te verzwakken door hen tegen elkander op te zetten.

Het ministerie stond dan ook bij alle zelfvertrouwen van den leider in 1865 bedenkelijk zwak. Door den Koning voortdurend met in het oog vallende koelheid behandeld, door de meerderheid slechts op het gebied der koloniale politiek met eensgezindheid gesteund, door de conservatieve minderheid heftig bestreden, door vele Katholieken als liberaal thans niet meer een bondgenoot geacht, had het met groote moeilijkheden te kampen. Er liepen bovendien reeds geruchten van oneenigheden tusschen zijn leden, met name tusschen den autoritair Thorbecke en den energieke en voortvarenden Fransen van de Putte, over diens koloniale plannen.

Daarbij kwam nu in den nazomer van 1865 plotseling, „als een dief in den nacht”, een spoedig om zich heen grijpende runderpest, zoo ernstig als men ze sedert 1786 niet gekend had²⁾. Men merkte de ziekte het eerst half Augustus te Delfshaven op bij vee van de londensche markt maar zij werd in den aanvang door Thorbecke, die de beteekenis ervan niet inzag, niet met de noodige kracht bestreden, zoodat zij zich weldra van Zuid-Holland uit over Utrecht, Gelderland en Overijsel snel uitbreidde. Toen werden krachtige maatregelen noodig en kon men in het algemeen belang de protesten van de eigenaars, van den handel en den landbouw niet langer ontzien: de aangetaste runderen werden bij menigte

¹⁾ Vgl. Buys, Studiën over Staatskunde en Staatsrecht, dl. I, blz. 3 vlg., 60 vlg.

²⁾ Vgl. over vroegere epidemiën: Blink, Geschiedenis van den landbouw, dl. II, blz. 275 vlg.

onteigend en afgemaakt, militaire cordons werden overal ten platten lande ingesteld en de wet scherp toegepast ten einde het gezonde vee voor aanraking met het aangetaste te beschermen. Deze maatregelen deden echter op het platteland een toenemende verbittering tegen het ministerie ontstaan en de millioenen, die zij verslonden, wekten bovendien ergernis bij hen, die dadelijk op strenge maatregelen hadden aangedrongen. Toch mocht het in het volgend jaar gelukken de ziekte tot staan te brengen, eerder nog dan in Engeland, waar zij veel meer schade veroorzaakte.

Terwijl de oppositie zich gereed maakte om een en ander te gebruiken in den te verwachten strijd over de door Fransen van de Putte aangekondigde cultuurwet, verzwakte een zonderlinge zaak de positie van het ministerie op zeer bedenkelijke wijze. Half November maakte Haffmans in het Venloosch Weekblad een brief openbaar van Betz aan Van der Maesen, waardoor het reeds loopende gerucht¹⁾ werd bevestigd, dat de minister van financiën de volgens zijn eigen verklaring spoedeischede regeling der grondbelasting in Limburg had uitgesteld, mits die provincie de regeering bleef steunen, ja dat hij zelfs den directeur der belastingen in dat gewest had aangeschreven niet al te streng te werk te gaan. Deze zaak was voor Betz zoo compromitterend, dat hij zijn ontslag moest nemen gelijk ook Van der Maesen zijn kamerlidmaatschap nederlegde, terwijl zelfs Thorbecke's naam in de zaak gemengd werd. De oppositie sloeg hieruit natuurlijk politieke munt maar Van Zuylen's voorstel tot het houden eener enquête werd toch met groote meerderheid verworpen, terwijl de belasting zelve op voorstel van Van Bosse thans dadelijk werd aangenomen en ingevoerd.

Kort daarna bezweek het zwaar getroffen ministerie ten gevolge van oneenigheden tusschen Thorbecke en Olivier aan de eene zijde en Fransen van de Putte aan de andere over de wetgeving in Indië, die volgens de meening van den laatste eenvoudig bij Koninklijk Besluit kon worden geregeld, terwijl de beide eersten daartoe bepaaldelijk een wet noodig achtten. Het was blijkbaar het einde van een reeds lang bestaand, persoonlijk geschil. Thorbecke en Olivier traden af: de „kapitein” was „over boord gezet”, zooals Jonckbloet zeide, door de jongere ambtgenooten, die zich niet langer door den

¹⁾ Buys, blz. 51.

autoritair en wilden laten beheerschen en meenden de zoo vurig gewenschte hervormingen ook zonder zijne medewerking te kunnen invoeren, nu zijn leiding had gefaald, nu zijn persoonlijke eigenschappen een beletsel waren geschenen voor het krachtig doorzetten eener reeks van hervormingen in de liberale richting, gesteund door de nog altijd aanwezige liberale meerderheid en mogelijk gemaakt door een onvergelijkelijk gunstigen financieelen toestand.

Maar de oude strijder, die nog altijd en in de Kamer en onder de kiezers op een aanzienlijk getal trouwe volgers kon rekenen, was niet van plan zich zoo gemakkelijk uit het veld te laten slaan. In de liberale partij zelve ontstond een hevige kamp, die hare kracht voor jaren verlamde. Terwijl het Fransen van de Putte gelukte een vooruitstrevend ministerie samen te stellen, waarin voor binnenlandsche zaken Geertsema, voor financiën Van Bosse zitting nam en de laatste in de Kamer verklaarde, dat zij, nu „de rijk begaafde leider” zijn plaats had geruind, diens taak wilden opnemen en het nieuwe staatsgebouw verder wilden optrekken, trad Thorbecke er voor Groningen op, aldus logenstraffend de bewering, dat hij „naar rust haakte”.

De cultuurwet stond van het eerste oogenblik af op den voorgrond, de wet, die vierkant zou ingaan tegen het meer en meer veroordeelde stelsel van Van den Bosch, dat door de aanvallen van Van Hoëvell en Multatuli zoowel als door de openbaarmaking van de geheime geschiedenis ervan in Van Deventer's „Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java”¹⁾ doodelijk was getroffen maar door de conservatieve partij en de voorzichtige financiers krachtig werd verdedigd. De wet wilde den Javaan persoonlijk grondeigendom en vrijen arbeid verzekeren en de woeste gronden op het eiland beschikbaar stellen voor ontginning. Hevig was de penne-strijd, dien de wet uitlokte; voor en tegen het Cultuurstelsel, voor en tegen den Vrijen Arbeid werd hartstochtelijk geijverd in tal van brochures uit het voorjaar van 1866. Men vergat er bijna door te letten op de belangrijke gebeurtenissen, die zich aan onze oostergrenzen voorbereidden, ofschoon men in de beide vorige jaren wel degelijk ongerustheid had getoond over de verplettering van het kleine Denemarken door Oostenrijk en Pruisen gezamenlijk en met

¹⁾ 3 dl. Zalt-Bommel, 1864.

levendige belangstelling den heldenkamp der Denen bij Helgoland en de Düppeler schansen had gadeslagen. Op den 1sten Mei kwam de wet in de Tweede Kamer in behandeling en in het veertien-daagsche debat, dat door den pas uit eene ziekte herstelden Franssen van de Putte slechts zwak gevoerd werd, kwam de verdeeldheid der liberale partij duidelijk aan den dag en de Thorbeckiaan Van der Linden spotte met de langwijlige vertoogen van voor- en tegenstanders. Thorbecke zelf liet zich tegen het voor den Javaan ongewonen privaatsbezit hooren als een „westersch” beginsel strijdig met den „adat” van dessabezit. Eene poging tot verzoening mislukte en een amendement van den Thorbeckiaan Poortman tegen den geest van art. 1 der wet werd met geringe meerderheid aangenomen: Thorbecke en eenige andere liberalen stemden met eenige Katholieken en de geheele conservatieve partij tegen de beginselen van Van de Putte.

„Het rijk, dat verdeeld is, zal vergaan”, zoo had de waarschuwing geklonken. Zij werd aan de liberale partij bewaarheid en het kon gezegd worden, dat haar leider zelf, zijne stem uitbrengend tegen eene wet, welker „hoofdgrondslagen” nog kort te voren door hem openlijk waren goedgekeurd, den val zijner partij had helpen bevorderen ¹⁾, zij het dan overtuigd van de onjuistheid van zijn vroeger inzicht. Het ministerie, in zijn hoofdgrondslag getroffen, trad af en voor het oogenblik was er geen liberale regeering mogelijk: Thorbecke's „oude garde” noch de jongere liberalen waren in staat haar te voeren.

Het oogenblik was aangebroken, waarnaar de conservatieve partij gehaakt had: de regeering „viel haar in den schoot” ²⁾. Van Thorbecke en de zijnen, door de jongere liberalen als verraders der liberale zaak uitgekreten, had zij voorloopig niets te vreezen; dezen zelf, ofschoon nog sterk in de Tweede Kamer, konden de meerderheid niet halen. Mochten de conservatieven rekenen op de hulp van Katholieken en anti-revolutionnaires, dan zou eene poging gewaagd kunnen worden om met steun des Konings de beginselen van 1848 zoo niet op zijde te zetten, dan toch hunne werking in monarchaal-conservatieven zin te regelen.

¹⁾ Jonckbloet, Thorbecke en de liberale partij, blz. 12 vlg.

²⁾ De Beaufort, l. l. 515.

De voormalige minister Mijer werd door den Koning, die hem kende uit het ministerie Van der Brugghen, als de koloniale staatsman, die een gematigd stelsel voorstond, met de vorming van het nieuwe ministerie belast¹⁾. Hij vond in overleg met²⁾ den anti-revolutionnair graaf Van Zuylen, die de buitenlandsche zaken voor zijne rekening nam, den bekwamen en voortvarenden Heemskerk Az. bereid de binnenlandsche, graaf Schimmelpenninck de financiën, den katholieken staatsraad Borret de justitie op zich te nemen. Reeds dadelijk werden de bij den gespannen toestand in Europa zoo belangrijke buitenlandsche zaken, die in de handen van den ervaren diplomaat Van Zuylen veilig schenen, en het met voorzichtigheid en bedachtzaamheid te behandelen koloniale vraagstuk op den voorgrond gesteld. Van grondwetsherziening of Kamerontbinding zou geen sprake zijn, verklaarde Van Zuylen, zelfs niet van „tornen” aan de gemengde school zoolang de meerderheid der natie die toonde te begeeren. Deze gematigdheid van het als „nationaal” bestempelde ministerie wekte eenige verbazing maar stond blijkbaar in verband met den nog onzekeren gang der periodieke verkiezingen, die juist voor de deur stonden — een „crypto ministerie-Groen”, zeiden de wantrouwende tegenstanders.

Die verkiezingen trokken evenwel niet een aandacht overeenkomstig met de groote belangen, die werkelijk op het spel stonden. Men gaf er zich eigenlijk, onder den indruk ook der gematigde verklaringen, geen rekenschap van, dat men thans stond voor de keuze tusschen oud en nieuw, dat het oogenblik was gekomen, waarop de natie zou hebben uit te maken, of zij beslist in de lijn van 1848 wilde voortgaan dan wel of zij de toen aangenomen beginselen slechts ten deele wilde aanvaarden, ja zelfs daarop zooveel mogelijk terug wilde komen. De in zichzelf verdeelde liberale partij kon niet voor den dag treden als de vastaaengeesloten hervormingspartij, die met kracht vooruit wilde op de baan der parlementaire regeering. De anti-revolutionnaire partij had aanvankelijk van Van Zuylen, den schrijver der geruchtmakende brochure³⁾

1) Vgl. Van Goltstein, Van Reenen, blz. 58.

2) Vgl. De Bruyne, dl. III, blz. 272 vlg., vooral blz. 278.

3) Antwoord op die van Jonckbloet, Schoolwet-agitatie (Maart 1866), die Groen van trachten naar een „coup d'état” en volksberoering beschuldigde.

„Agitatie of plichtsbetrachting”, waar hij gezegd had: „de natie wil positief christelijk onderwijs” en van Mijer, den als gematigd anti-revolutionnair te boek staanden medeformeerder van het kabinet, iets goeds verwacht voor hare denkbeelden, in het bijzonder ten opzichte van de schoolwet; maar de ministerieele verklaringen benamen haar alle illusie en teleurgesteld klaagde Groen van Prinsterer: „een mijner vrienden opgenomen in een conservatief ministerie!”¹⁾, diep teleurgesteld, toen ook de minister van binnenlandsche zaken Heemskerk den 7^{den} Juni de „neutrale” school openlijk in bescherming nam en Van Zuylen nog eens deed uitkomen, dat een onderwijswet niet op het ministerieel programma voorkwam. Daarentegen juichten de conservatieven luide vooral die uitingen der ministers toe, waarbij de „wil des Konings” en de „sovereine macht” des Konings met nadruk waren genoemd tegenover de van de andere zijde op den voorgrond gebrachte „parlementaire” en „constitutionneele” eischen van den staatkundigen toestand.

Met toenemende onrust bovendien zag de bevolking de staatkundige verwickelingen in Duitschland aan, waar Pruisen en Oostenrijk zoo scherp tegenover elkander stonden, dat ieder oogeblik een uitbarsting te wachten scheen, waarvan ook het jonge Italië, vol ongeduld om Oostenrijk geheel van het schiereiland te verjagen, en Napoleon III, begeerig om de binnenlandsche ontevredenheid wegens zijn despotisme door een uitbreiding naar de Rijn grens of in het Belgische, blijkbaar gaarne gebruik zouden maken, de laatste onder de leus: „l'empire c'est la paix”. Met toenemend wantrouwen in de werkelijke bedoelingen van Pruisen ook tegen ons land onder leiding van Bismarck, den reeds gevreesden man van den krijg tegen Denemarken, nam men kennis van wat er verluidde over geheime overeenkomsten tusschen Frankrijk en Pruisen, waarbij niet alleen Luxemburg maar ook België en Nederland gevaar schenen te loopen hunne onafhankelijkheid te verliezen en met name Limburg in het gedrang zou kunnen komen, te eer omdat de Deutsche Bond geen neiging betoonde om gehoor te geven aan den door den gezant Von Scherff bij den Bondsdag in het voorjaar van 1866 ingediend verzoek om Limburg van den

¹⁾ Parlementaire Studiën en Schetsen, „Postscriptum” van 4 Juni 1866.

band met den Duitschen Bond los te maken en Pruisen zijne ontevredenheid over dien stap had betuigd.

De verkiezingen van 12 Juni handhaafden een liberale meerderheid maar zagen wederom naast Groen een beslisten anti-revolutionair, Keuchenius, in de Tweede Kamer treden. Groen echter weigerde zijn mandaat onder den indruk van de houding zijner beide ministerieele geestverwanten tegenover de schoolwet, waarmede zij Heemskerk zijn gang lieten gaan, terwijl beiden zelfs alle gemeenschap met Groen van Prinsterer openlijk verloochenden. Hij troostte zich met de fiere leus: „in mijn isolement is mijne kracht”, maar trok zich niet geheel terug in zijn tent, daar hij in geschrifte zijn denkbeelden onvermoeid bleef verdedigen.

Terwijl in den zomer van 1866 de wereldgebeurtenissen zich afspeelden, die Oostenrijk zich uit Duitschland en Italië deden terugtrekken, terwijl bij Koniggrätz in Bohemen, Custozza in het Venetiaansche, Lissa in de Adriatische Zee bloedig werd gestreden maar de oostenrijksehe zegepralen over Italië de volkomen nederlaag tegenover Pruisen niet konden goedmaken, vormde zich weldra een nieuw Duitschland onder pruisische leiding, hoewel nog in een Noord- en een Zuid-Duitschland verdeeld. Wat was er van de schadeloosstelling aan Frankrijk hetzij in de Rijnstreek, hetzij in Luxemburg of België beloofd? Wat was er van de concessiën, daarbij aan Pruisen tegenover Nederland gedaan? Er liepen geruchten, maar niet meer dan dat, van reeds gevoerde of nog te voeren onderhandelingen en met voorzichtigheid bleef de nederlandsche diplomatie onder leiding van Van Zuylen een oog in het zeil houden, ook met het oog op Limburg, dat met oogluikende toestemming der oorlogvoerenden evenals Luxemburg neutraal was gebleven in den Duitschen krijg en niet langer deelnam aan de beraadslagingen van den Bondsdag. In ieder geval bleven Limburg en Luxemburg beiden buiten de nieuwe regeling der Duitsche verhoudingen volgens den vrede van Praag, die reeds 23 Augustus een einde had gemaakt aan de worsteling, in enkele weken door den pruisischen „Zündnadel” en de pruisische legertucht beslist. Maar zou dat zoo blijven? Zou Nederland zelf op den duur tegenover den machtigen nabuur, thans naast Frankrijk de groote mogendheid van het vasteland, zijn onafhankelijkheid kunnen behouden? Verontrust begon men ernstig te denken aan de lang op den achtergrond geschoven

belangen der landsverdediging te land en ter zee, aan de vrijwel verwaarloosde vestingliniën en hare waarde voor de verdediging tegenover de nieuwe aanvalsmiddelen, aan de veranderingen op het gebied van den scheepsbouw sedert het gebruik van ramschepen en monitors, van drijvende batterijen en gepantserde stoomvaartuigen in den amerikaanschen burgerkrijg en den zee-oorlog in de Adriatische zee. Schietvereeningen en weerbaarheidskorpsen werden overal opgericht onder medewerking der regeering, tot oefening in den wapenhandel voor het geval de nood aan den man kwam.

Kort na den afloop van deze groote feiten buitenslands verbaasde plotseling het ministerie het gansche land door het bericht, dat de minister van koloniën Mijer, die in Augustus en September nog de indische begrooting met talent verdedigd had tegen de scherpe aanvallen van Keuchenius en Thorbecke, op den 17^{den} September was ontslagen, vervangen door den vrijwel onbekenden Trakranen en benoemd tot den invloedrijken en veelbegeerden post van gouverneur-generaal in de plaats van den vrijzinnigen Sloet van den Beele, die de beginselen van den vrijhandel in Indië had ingevoerd en er de eerste spoorwegconcessie had gegeven in het Semarangsche.

Groot was de bevreemding over dit plotselinge verdwijnen van den man, dien men als den formeerder van het kabinet, als de verpersoonlijking van de grondgedachte ervan mocht aanmerken. Van verschillende kanten werd inlichting gevraagd maar de antwoorden der regeering voldeden niet, vooral toen zij de bemoeiing der Kamer met de benoeming van den gouverneur-generaal als aanranding van de rechten der Kroon scherp afwees. De hartstochtelijke anti-revolutionnair Keuchenius diende tot schrik van vele zijner eigen vrienden een motie in, waarbij hij voorstelde, „de gedragslijn van het Kabinet ten opzichte van de uittreding van den minister van Koloniën afkeurend” over te gaan „tot de orde van den dag”. Deze motie vond krachtigen steun bij de door dit voorstel van die zijde verraste liberale meerderheid en werd na hevige discussie reeds den 27sten met 39 tegen 23 stemmen aangenomen. Zij tastte de regeering ernstig aan, zoo ernstig, dat het ministerie wegens „overschrijding der grondwettige bevoegdheid”, waarbij de Kamer „getreden was op het gebied der uitvoerende macht” en

dus „inbreuk had gemaakt op het praerogatief der Kroon”, den Koning in overweging gaf de Tweede Kamer te ontbinden ais „miskennend hare roeping” en „niet meer geacht kunnende worden de denkwijze en den zin der natie uit te drukken”. Nog ernstiger werd de zaak, toen den 8sten October 13 hoogleeraren in de rechtsgeleerdheid, 12 liberalen en de anti-revolutionnair Gratama, de bevoegdheid der Tweede Kamer openlijk kwamen verdedigen en de regeering beschuldigden van „recht te noemen wat onrecht is”, „de Grondwet omver te halen”¹⁾, terwijl ook hunne utrechtsche ambtgenooten, behalve den conservatieven Vreede, zich met den rechtsgrond van dit „advies” eensgezind verklaarden.

De regeering trachtte nog vóór de op 31 October gestelde verkiezingen den indruk van het advies der hoogleeraren te verzwakken door den Koning over te halen tot het uitvaardigen eener proclamatie, gedagteekend 10 October, waarin de Koning zelf bij de kiezers aandrong op het kiezen eener volksvertegenwoordiging, die „overeenstemming” met de regeering zou betrachten en een einde maken aan de „gedurige verwisseling van verantwoordelijke raadslieden”, die „allengs schadelijk zou worden voor de zedelijke en stoffelijke belangen der natie” en de „kracht der regeering verlamde”²⁾. De proclamatie werd zelfs door den minister van binnenlandsche zaken met randjes in de nationale kleuren gedrukt aan de burgemeesters toegezonden om ze tegelijk met de stembriefjes aan de kiezers te doen toekomen: de toeleg was duidelijk om van de gehechtheid aan het Huis van Oranje gebruik te maken tegen de liberale partij. Hevig was onder de liberalen de verontwaardiging over deze inmenging der Kroon in den staatkundigen partijstrijd. In brochures en meetings werd de regeering op hartstochtelijken toon bestreden door de verontwaardigde woordvoerders der liberale partij, onder welke vooral Buys met zijn „Het regt van de Tweede Kamer”³⁾ zich tot de kiezers wendde met een „past op uwe neuzen”; het Dagblad van Lion daarentegen verdedigde de regeering in een reeks van geharnaste artikels met de sprekende titels: „Geen factie maar Oranje Boven”, „Maskers af”, enz. steunend op de

¹⁾ Buys, Studiën, dl. I, blz. 109.

²⁾ De Bruyne, dl. III, blz. 307; De Beaufort, l. l., blz. 318.

³⁾ Buys, dl. I, blz. 115 vlg.

conservatieve kringen, op de afkeuring van Keuchenius' motie en de houding van Groen in deze zaak, op den aanval ook van De Bosch Kemper tegen de zijns inziens ongrondwettige motie en niet vervaard door den tegenstand van sommige leden der conservatieve partij, die met Keuchenius en Groen in ieder geval de benoeming van Mijer tot den eervollen en rijkbezoldigden post van gouverneur-generaal afkeurden ¹⁾. De gansche maand October verkeerde het kiezersvolk in een sedert 1853 ongekenden staat van opwinding, die echter nergens tot ongeregeldheden aanleiding gaf: zij had dan ook meer haren grond in een staatsrechtelijke kwestie, die door het algemeen nauwelijks in hare beteekenis werd begrepen, hoe groot die ook was; gold het niet wederom de vraag: parlementaire of landsvaderlijke, ten minste persoonlijke regeering? Het was de vraag, die in 1848 ten gunste der eerste beantwoord was, maar die thans door de vermenging met persoonlijke elementen den kiezers ten slotte niet zoo duidelijk voor den geest stond en aan hunne uitspraak dan ook een weinig beslissend karakter zou geven.

Het waren wel degelijk de beginselen van 1848, die op het spel stonden, zoowel hier te lande als in Indië thans. Het waren de twee levensbeschouwingen, die elkander den invloed op de nederlandsche natie opnieuw betwistten, de vrijzinnige en de conservatieve. En het was in het bewustzijn der natie wederom niet alleen een staatkundige maar evenzeer een kerkelijke, een godsdienstige strijd. Aan de zijde der parlementaristen, der constitutioneelen, der liberalen stonden alle kerkelijk modernen, de volgers van Scholten en Kuenen, van Opzoomer en de Tübinger School, die thans op de kansels van stad en dorp een aantal voorgangers telden, machtig door hun woord, machtig door hun meer tot het verstand dan tot het gemoed sprekende nieuwe leerstellingen. Al hadden sommige modernen zich reeds afgewend van de Nederlandsch Hervormde Kerk, mannen als Pierson en Busken Huet, jonge talentvolle predikers, die in het oude kerkverband geen heil meer zagen voor de toekomst hunner denkbeelden maar in vrije vereenigingen vrij van alle kerkelijke banden begeerden te zijn; al hadden anderen met de predikanten Réville en Zaalberg het goed recht

---

¹⁾ De Beaufort, l. l., blz. 517 vlg.

der moderne denkbeelden in de oude Hervormde Kerk verdedigd op het voetspoor der akademische woordvoerders te Leiden — allen te zamen schaarden zich geestdriftig aan de zijde van de staatkundig liberalen, die hier en daar een oogenblik hun noodlottigen inwendigen strijd trachtten te vergeten maar toch niet algemeen meer Thorbecke als den leider bleven erkennen. Die blijvende verdeeldheid, duidelijk nog gebleken door de opvallende onthouding van Thorbecke in de staatsrechtelijke kwestie, die de aanleiding tot den strijd was en die hij zelf toch als van het hoogste belang moest erkennen, deed aan de zaak der ook door hem voorgestane beginselen veel nadeel en de indruk, dien De Génestet's „Leekedichtjes” sedert enkele jaren op de wereld der modernen maakten, kon dit gemis op verre na niet vergoeden. Daartegenover stonden de conservatieven gelijk in 1853 verbonden met de orthodoxe partij in de Hervormde Kerk, zoowel met de „ethischen” van de kleur van De la Saussaye en Beets als met de „confessioneeelen” van de richting van Groen van Prinsterer. En ditmaal konden zij rekenen op een groot aantal Katholieken, vooral sedert paus Pius IX in zijn „Syllabus complectens praecipuos nostrae aetatis errores” van December 1864 den handschoen had toegeworpen aan de moderne wereld, in een reeks van stellingen de beginselen van 1789 principieel bestrijdend en in zijn „Encycielik”, waarvan die Syllabus een toevoegsel was, de geloovigen zijner Kerk oproepend tot den strijd tegen het liberalisme, dat in Italië onder geestdriftige toejuiching der liberalen van alle landen ook het laatste overblijfsel van het „Patrimonium Petri” aan den pauselijken Stoel dreigde te ontrukken. Vooral in Noord-Brabant bleek het spoedig, dat de dagen van samenwerking met de liberalen voorbij waren, onherroepelijk voorbij en dat het aantal der tegenover den kerkelijken aandrang zelfstandige liberaal-katholieken betrekkelijk gering mocht heeten, vooral nu Thorbecke zelf op een afstand den partijstrijd bleef aanzien.

Zoo begon de verkiezingsstrijd, met het gevolg, dat de liberalen ernstige verliezen leden door de niet-herkiezing van „ettelijke van de uitstekendsten”, die, als Dullert, Van Nierop en Olivier, „op het slagveld” bleven, terwijl „nulliteiten van alle richtingen en corps terugkwamen” ¹⁾. Het ministerie zag het aantal zijner vrienden slechts

---

¹⁾ Buys, dl. I, blz. 153.

met een zestal toegenomen maar aarzelde niet opnieuw voor de weinig veranderde Kamer te treden; noch Van Zuylen noch Heemskerk was gezind om den parlementairen strijd te schuwen, die weldra opnieuw zou kunnen aanvangen.

Onder den indruk van de lang niet hersenschimmige gevaren, die den staat blijkbaar van buiten konden bedreigen, toonde de meerderheid zich voorloopig verzoenend gezind, al trad Thorbecke weder in de Kamer op om als van ouds te protesteeren tegen het plaatsen van het „koninklijk gezag” tegenover de „grondwettige vrijheden”, met name tegen den geest en de woorden der koninklijke proclamatie als stellende een „anti-nederlandsche, trouwelooze vraag”: vóór of tegen den Koning. Maar over het algemeen scheen thans een „gewapende vrede” den strijd voorloopig beëindigd te hebben, in afwachting van wat het ministerie doen zou in de richting, die het had ingeslagen, bij het bewustzijn ook, dat geen der partijen sterk genoeg uit den verkiezingsstrijd te voorschijn was gekomen om met kracht zijn beginselen door te zetten.

De buitenlandsche zaken traden juist in dit voorjaar van 1867 eene periode in, die voor ons land werkelijk verontrustend begon te worden ¹⁾.

Het was geen geheim, dat de sympathie van verreweg de meeste Nederlanders in den pas beslechten krijg niet aan de zijde van het plotseling omhoog gestegen Pruisen had gestaan, veeleer aan die van Oostenrijk, met welks lot ook de geldelijke belangen van vele familiën en instellingen nauw samenhangen wegens het aanzienlijke bedrag aan oostenrijksche effecten, sedert lange jaren hier te lande geplaatst was, daar het conservatieve Oostenrijk een groot krediet placht te genieten en zijne „metallieken” naast de „oude Russen” hoog stonden aangeschreven op de amsterdamsche Beurs. Evenmin was het onbekend, dat het Hof in den Haag anti-pruisisch gezind was en met name koningin Sophie en de jonge prins van Oranje nauw verbonden waren met de Napoleons, terwijl de Koning en prins Hendrik beducht waren voor Pruisen's annexatielust en alleen prins Frederik zijn oude betrekkingen met het pruisische Hof zorgvuldig had onderhouden. De onvriendelijke uitingen van

---

¹⁾ Vgl. De Beaufort, l. l. blz. 520 vlg., waar gebruik is gemaakt van de papieren van Van Zuylen.

sommige toonevende pruisische dagbladen had deze stemming tegenover Pruisen niet verbeterd en de verhouding van den Koning als souverain van Luxemburg en Limburg tegenover den nieuwen Noordduitschen Bond was allesbehalve helder. Wel had Pruisen berust in de onthouding van de beide gewesten tijdens den pas gevoerden strijd zoowel als bij de reorganisatie van Duitschland maar het hield zich doof voor de wenschen dezerzijds naar eene definitieve en openhartige verklaring in dit opzicht en bleef zijn garnizoen in de op Frankrijks grenzen gelegen vesting Luxemburg bij voortduring handhaven. Noch de luxemburgsche regeering noch de sedert 1839 voor Limburg in de duitsche zaken optredende nederlandsche kon in dit opzicht wijziging in Pruisen's houding verkrijgen, wat samenhang met de toenemende spanning tusschen Pruisen en Frankrijk juist met het oog op Luxemburg, welks staatkundige positie te Berlijn steeds met die van Limburg werd samengekoppeld onder beroep op de bepalingen van 1839. Ook het officieele verzoek van den nederlandsch-luxemburgschen gezant bij den Bond om Limburg van den Bond los te maken was daar niet toegestaan en Pruisen had dien stap zelfs als „ondoelmatig” afgekeurd. Alle pogingen in Den Haag om den pruisischen gezant De Perponcher tot een eenigzins duidelijke verklaring te nopen bleven vruchteloos: deze verklaarde steeds niet in staat te zijn om te antwoorden, wat voor de nederlandsche regeering een aanleiding werd om te Londen en Parijs vertrouwelijke besprekingen te openen.

De regeering van Napoleon III, door Bismarek in 1866 met handige voorspiegelingen van schadeloosstelling tot onzijdigheid bewogen ¹⁾, zag zich na den zegepraal van Pruisen bedrogen in hare hoop op vergrooting met duitsch grondgebied in het Saargebied, de Paltz of elders op den linker Rijnsoever ter beloening voor die welwillende houding en als aequivalent voor de vergrooting van Pruisen. Anders scheen het te staan met Luxemburg, waarop Bismarek reeds bij de eerste besprekingen tusschen de fransche en pruisische diplomaten gewezen had, ja met België, dat misschien, uitte hij, eveneens te verkrijgen zou zijn, wanneer Frankrijk moedig doortastte. De stout-

---

¹⁾ Rothan, *La politique française en 1866* (Paris, 1894) en *L'affaire du Luxembourg* (Paris 1895); Von Sybel, *Begründung des Deutschen Reichs*, Bd. VI, S. 98 flg.; Servais, *La question du Duché de Luxembourg*; De Beaufort in *Gids* 1895, dl. III, blz. 520 vlg.

moedige pruisische staatsman dacht blijkbaar van Frankrijk's doortasten dan gebruik te kunnen maken om het in een nieuwen oorlog, waarvoor Pruisen gereed was en Frankrijk op verre na niet, evenals Oostenrijk te bedwingen. Napoleon, zijne zwakheid kennend, waagde het niet toe te grijpen maar trachtte thans Pruisen door onderhandeling te bewegen Luxemburg te ontruimen en het gebied aan Frankrijk over te laten, maar hij werd door Bismarck steeds op den groothertog gewezen. Zoo begon de fransche gezant Baudin in Den Haag in Februari 1867 de onderhandeling over afstand of verkoop van Luxemburg aan Frankrijk, een plan, dat daar gewillige ooren vond, aangezien de Koning en Van Zuylen hoopten eensdeels op die wijze een ook voor Nederland gevaarlijken europeeschen oorlog te voorkomen, anderdeels Limburg dan voor goed bij Nederland te voegen als gewone provincie. Maar koning Willem III wilde in geen geval buiten Pruisen om, welks bedoelingen hij wantrouwde, de zaak behandelen en vroeg De Perponcher, wat diens regering van de zaak dacht. Hij kreeg het ontwijkend antwoord, dat de pruisische koning geen raad kon geven zonder te weten wat de overige bij de Weener traktaten en de overeenkomst van 1839 belanghebbende mogendheden van gevoelen waren.

Napoleon III, hoewel ontstemd over het inwinnen door den groothertog van het gevoelen van Pruisen, dat hem verklaard had geheel buiten de zaak te willen blijven en daarop zelfs als een onverbreekbare voorwaarde had gewezen, drong in Den Haag aan en stelde er 18 Maart zelfs voor een defensieve alliantie met Frankrijk te sluiten met het oog op de verdediging van het bezit van Limburg tegen Pruisen benevens afstand van Luxemburg voor 4 à 5 mill. francs. Maar de Koning, door de houding van Pruisen nog behoedzamer geworden, aarzelde en verklaarde den 22sten, dat hij buiten de bevolking van Luxemburg en de onderteekenaars van het verdrag van 1839 om tot geen verkoop kon overgaan. Te Berlijn liet men den nederlandschen gezant zoowel als den pruisischen in Den Haag op alle vragen nog steeds zonder antwoord maar zette den franschen gezant Benedetti ondershands aan zijn regering aan te moedigen haren gang te gaan en grifweg toe te tasten, voordat de Rijksdag bijeen zou komen, en dezen dus te stellen voor een voldongen feit, terwijl men ook in Den Haag op handige wijze te verstaan gaf, dat men ten slotte geen bezwaar zou willen maken. De nog altijd

en — zooals later bleek terecht — wantrouwende Willem III stemde nu eindelijk den 26sten toe en zond den Prins van Oranje met de gewenschte akte naar Parijs, onder voorwaarde echter, dat Pruisen de zaak officieel zou goedkeuren. Dit weigerde nogmaals maar, in de meening dat Luxemburg reeds was afgestaan, dat dus het feit voldongen was en Frankrijk zoowel als de groothertog gebonden, sprak Bismarek met den invloedrijken Bennigsen af in den Rijksdag een interpellatie over de zaak tot hem te richten¹⁾, ten einde in Duitschland stemming tegen Frankrijk te maken.

Intusschen was koning Willem III op een mededeeling van fransehe zijde, dat men daar de verantwoordelijkheid tegenover Pruisen geheel op zich nam, werkelijk verder gegaan en had 31 Maart definitief toegestemd, al was de onderteekening door den luxemburgschen gelastigde nog tot den volgenden dag uitgesteld²⁾. Op dien 1sten April hield Bennigsen echter zijn afgesproken interpellatie in zeer duitsch-patriotsche bewoordingen, protesteerend tegen den afstand van eenig duitsch recht of grondgebied aan den ouden rijksvijand. Bismarek antwoordde kalm maar er ontstond een hevige patriotsche beweging tegenover Frankrijk onmiddellijk door geheel Duitschland heen, waarop door de pruisische regeering te Parijs, waar men reeds een fransehe hoofdambtenaar naar Luxemburg had gezonden om er de regeering over te nemen, werd bericht, dat de zaak noodzakelijk uitgesteld diende te worden³⁾, en in Den Haag (3 April), dat een afstand van Luxemburg oorlog met Pruisen beteekende⁴⁾. De Koning trok nu onmiddellijk ter elfder ure zijn toestemming in, nog juist bijtijds om den gevreesden europeeschen oorlog te voorkomen, die naar Bismarek's berekening reeds voor de deur stond en bij Frankrijks militaire zwakheid en Oostenrijks tijdelijke onmacht, terwijl Engeland zich ter zijde hield en Rusland zijn oostersehe belangen najoeg, zeker in het voordeel van Pruisen zou zijn afge-loopen, dat heimelijk op iedere gebeurlijkheid voorbereid was.

De vrede was voorloopig gered. Napoleon was zeer teleurgesteld over de mislukking der onderhandeling in Den Haag en zag thans duidelijk, welke strik hem door Bismarek gespannen was;

1) Von Sybel, I. l. S. 106; Rothar, Luxembourg, p. 219.

2) Rothar, p. 225.

3) Ibid. p. 259 suiv.

4) Vgl. de noot bij De Beaufort, blz. 527.

van den nood een deugd makend, verklaarde hij zich bereid tevreden te zullen zijn met ontruiming van het op zijn grenzen gelegen Luxemburg door de pruisische troepen en neutraliteit voor het groot-hertogdom. Het scheen wenschelijk om een en ander door de mogendheden van de regeling van 1839 te doen overwegen. De drie andere mogendheden verklaarden zich tot bemiddeling bereid maar in Pruisen bleef de stemming nog oorlogzuchtig en wilde men ten slotte wel Luxemburg ontruimen doch mits die vesting tevens ontmanteld werd en de mogendheden ieder voor zich de onzijdigheid van het groot-hertogdom waarborgden ¹⁾. Dit leverde nog bezwaren op, die eerst werden opgelost, toen de russische kanselier Gortschakoff het denkbeeld eener gezamenlijke garantie der mogendheden opwierp. Op dezen grondslag kwam nu te Londen eene conferentie bijeen, samengeropen door den groot-hertog en bestaande uit afgevaardigden van de mogendheden van 1839, waarbij ook Nederland als belanghebbende benevens België en de nieuwe groote mogendheid Italië. De conferentie was in weinige dagen (7—11 Mei) gereed met een traktaat, waarin met handhaving der rechten van het Huis van Nassau op Luxemburg dit gebied voor altijd neutraal werd verklaard „onder sanctie van collectieven waarborg” der vijf mogendheden van 1839, terwijl de hoofdstad na ontruiming door de Pruisen ontmanteld moest worden met verbod om er vestingwerken te maken of militaire instellingen te vestigen. Art. 6 van het traktaat stelde vast, dat het hertogdom Limburg voortaan noch met Duitschland noch met Luxemburg iets te maken zou hebben en de „deelen van Limburg”, die met Luxemburg samen tegenover den voormaligen Deutschen Bond in zekere verhouding hadden gestaan, voortaan „integreerend deel” zouden uitmaken van het koninkrijk der Nederlanden ²⁾.

De dubbelzinnige verhouding van Limburg tot den Deutschen Bond en de mogelijk daaruit voor ons land voortspruitende moeilijkheden hadden èn in 1848 ³⁾ èn later herhaaldelijk ook in de Kamer aanleiding gegeven tot waarschuwingen en besprekingen; de minister Van Zuylen had toen als zijne meening te kennen gegeven, dat men niet, zooals sommigen voldoende achtten, tevreden moest

---

¹⁾ De Bruyne, dl. III, blz. 333 vlg.

²⁾ Lagemans, Recueil, VI, n°. 491.

³⁾ Zie boven, blz. .

zijn met den feitelijken toestand maar zeer zeker op een „internationale sanctie” moest aandringen. Toen nu Thorbecke zich den 5^{den} April met eene interpellatie over de berichten in de Staatscourant en andere bladen aangaande de limburg-luxemburgsche kwestie tot de regeering wendde, verklaarde deze, dat zij betreffende Luxemburg alleen bemiddelend was opgetreden; betreffende Limburg las de minister een depêche voor¹⁾, waarbij de gezant Van Bylandt betuigde van de pruisische regeering bij monde van graaf Bismarek, die nog in Maart gezegd had: „wir haben auf die Angehörigkeit Limburgs nicht verzichtet”, thans de verklaring te hebben ontvangen, dat Limburg werd beschouwd „comme entièrement libéré de tout lien politique avec l’Allemagne” en dat Pruisen bereid was dit door een officieel stuk te bevestigen, hoewel het na het desbetreffende besluit van den Rijksdag overbodig scheen. De minister voegde erbij, dat nu iedere bemoeiing van nederlandsche zijde met luxemburgsche aangelegenheden verder onnoodig kon geacht worden.

Daarbij was het echter niet gebleven, want het verdere verloop der luxemburgsche kwestie te Londen was volstrekt niet buiten Nederland omgegaan: dit had zich zelfs te Londen doen vertegenwoordigen op de conferentie en het tractaat met zijn „collectieve garantie” mede onderteevend. Daarover ontstond nu bij de behandeling der begrooting in het najaar in de Tweede Kamer een hevig verschil, waarbij Van Zuylen zijne handeling in dezen verdedigde als in het belang van Nederland en van den europeeschen vrede, dien hij, zeide hij, volgens Bismarek zelfs zou hebben „sauvé”; de tegenpartij bestreed echter de juistheid zijner zelfverheerlijkende opvatting, achtte de mede-ondertekening en de medewerking aan de collectieve garantie een gevaar voor de toekomst onzer kleine natie en kwam op tegen de scherpe, overmoedige houding van den minister, die zijn voorganger Cremers en diens verzoek bij den Bondsdag scherp had afgekeurd, waarbij gebruik werd gemaakt van particuliere brieven van den nederlandschen gezant te Berlijn ten einde Van Zuylen te logenstraffen. Zoo hoog liep de zaak, dat den 26sten November, hoewel twee dagen te voren het betwiste tractaat „voor kennisgeving” was aangenomen, de begrooting van buitenlandsche zaken

---

¹⁾ De Bruyne, l.l. blz. 340.

met twee stemmen meerderheid werd verworpen, een slag in het gezicht van den leidenden minister en vooral door Thorbecke om redenen van liberaal partijbelang uitgelokt¹⁾, met name in verband met de plannen van den nieuwen minister van koloniën Hasselman, waarbij de verschillen in de liberale partij weder aan den dag zouden komen.

Het ministerie bood nu dadelijk zijn ontslag aan en ware de raad van Van Reenen en van den directeur van het Kabinet, De Kock, ook ditmaal door den Koning gevolgd²⁾, het ontslag zou voor een deel der ministers aangenomen zijn met opdracht aan Heemskerk om het kabinet te reconstrueeren. Dit gebeurde echter niet; de Koning, wederom een kabinet-Thorbecke niet begeerend, ingelicht over de beweegredenen van den aanval op het ministerie en gerustgesteld over de gevolgen van zijn besluit, handhaafde de mannen, die hem toeschienen voor zijn gezag te willen opkomen. Er bleef dus geen andere uitweg over dan een nieuwe ontbinding der Tweede Kamer. Einde December werd dan ook de zitting gesloten en tegen den 23sten Januari 1868 werden de nieuwe verkiezingen uitgeschreven.

Opnieuw ontstond een hevige gisting in den lande, te midden waarvan het herstel der twee ministeriën van eeredienst de kerkelijke hartstochten scheen te moeten prikkelen, in ieder geval de stemmen der kerkelijkgezinden voor de regeering te winnen. Wederom werd de naam des Konings in den verkiezingsstrijd gemengd en was voor velen de leus: koninklijk of parlementair gezag; velen stemden in met het scherpe oordeel van Buys over de „avontuurlijke politiek”³⁾ van het conservatieve ministerie, dat „maar niet gaan wilde”. Er werd vinnig met woord en pen gestreden, niet minder dan bij de vorige ontbinding; verkiezingsmeetings verscherpten den strijd, vooral de groote meeting van 18 Januari 1868 in het amsterdamsche gebouw Frascati, waar voor- en tegenstanders der regeering elkander duchtig te lijf gingen; het Haagsche Dagblad spande in heftige taal de kroon. De uitslag was voor het ministerie, dat door zijn krachtige maatregelen tegen de runderpest overigens eenige sympathie won, ongunstig; zijne

¹⁾ De Beaufort, l. l. blz. 529/530.

²⁾ Van Goltstein, Van Reenen, blz. 61 vlg.

³⁾ Studiën, dl. I, blz. 204 vlg.

voorstanders kwamen nog in minder getal in de Kamer terug, al wonnen ook de aaneengesloten liberalen slechts een paar stemmen.

Het was te verwachten, dat de Kamer het ministerie niet lang met rust zou laten, en de grijze Thorbecke, door veler gevoelen weder als de minister van de naaste toekomst aangewezen, leidde dan ook reeds den 2^{den} Maart bij het begin der zitting den aanval met een overigens zeer bezadigde interpellatie over de redenen tot de ontbinding, afkeurend de inmenging wederom van den naam des Konings als strijdig met de „grondwettige waarborgen”, met het begrip van ministerieele verantwoordelijkheid; hij vroeg: „welk groot, dringend, alles overwegend landsbelang noodzaakte tot de ontbinding?” Na een verwarde en dikwijls heftige discussie, waarbij het ministerie zich weder achter den Koning verschool, diende Blussé een motie in, waarbij verklaard werd, dat „geen landsbelang” de ontbinding „gevorderd” had. Die motie werd met 39 tegen 34 stemmen aangenomen.

Nog bleef het ministerie, steunend op de gezindheid des Konings, een paar maanden lang dit votum braveeren; het trachtte de staatsbegroting voor 1868 te doen behandelen maar zag opnieuw het hoofdstuk buitenlandsche zaken verwerpen, hoewel met slechts twee stemmen meerderheid. De Eerste Kamer, vreezend voor nieuwe ontbindingsplannen, begon zich nu met de zaak te bemoeien en beraadslaagde ernstig over een voorstel van eenige liberale leden om een adres dienaangaande tot den Koning te richten, welk voorstel evenwel verworpen werd, nadat nog juist bekend was geworden, dat Van Reenen met de vorming van een nieuw ministerie belast was.

Zoo eindigde de tweejarige strijd met de zegepraal der parlementaire beginselen over de poging om te reageeren tegen die van 1848. Wel kon hier te lande het engelsche stelsel met zijn zuiver parlementaire regeering geen ingang vinden en wilde ook Thorbecke in dat opzicht niet verder gaan dan tot een „tusschenvorm”¹⁾, waarin noch aan de Kroon noch aan het Parlement uitsluitend invloed op de benoeming van ministers werd toegekend, maar met het begrip van een ministerie, dat zijn bestaan of voortbestaan uitsluitend ontleende aan den koninklijken wil, was het hier te

¹⁾ De Beaufort, I. I. blz. 533.

lande voorgoed gedaan: het ultra-conservatieve stelsel had de nederlaag geleden.

De Koning en sommige zijner raadgevers meenden, dat het opdragen van de kabinetsformatie aan Thorbecke met het oog op de bestaande spanning, ja persoonlijke verbittering tusschen conservatief en liberaal onder den indruk van het gebeurde niet raadzaam was ¹⁾, terwijl ook de oude weerzin van het Hof tegen den liberalen leider zich deed gelden. De president der Tweede Kamer, Van Reenen, liet zich met de moeilijke taak belasten maar slaagde niet in de vorming van een ministerie van verzoening, vooral wegens de bezwaren op koloniaal gebied. Zoo moest ten slotte Thorbecke toch worden gevraagd, maar ook hij en de zijnen achtten het in deze omstandigheden niet geraden de regeering weder in handen te nemen ²⁾. Het gelukte hem een combinatie van meeren-deels jonge liberalen buiten de door den parlementairen strijd heftig verdeelde vertegenwoordiging te vinden: Fock, burgemeester van Amsterdam, voor binnenlandsche zaken, de ervaren Van Bosse voor financiën, de welbekende specialiteit De Waal voor koloniën.

De hoofdzaken, die men thans met voorzichtige terzijdestelling van de hooge constitutionneele kwestieën van den laatsten tijd had te behandelen, lagen op het terrein van het onderwijs en van de koloniën, waar nog steeds de vraag van de richting, die men had in te slaan, onbeslist was gebleven, daar ook het vorige ministerie, tegen de verwachting van zijne partijgenooten, slechts zwakke en weinig ernstig bedoelde pogingen had gewaagd om er een begin van oplossing aan te geven.

De schoolwetagitatie was nog lang niet van de baan, integendeel een in den voorzomer van 1867 door het kerkelijk-conservatieve Kamerlid De Brauw gedaan voorstel tot het toestaan van subsidieering van kerkelijke scholen door provincie of gemeente had haar weder op het tapijt gebracht ³⁾. De anti-revolutionnairn van Groen's denkbeelden achtten zich door dat voorstel, hoewel een stap in de goede richting, niet voldaan en de liberalen van hun kant

---

¹⁾ Van Goltstein, blz. 65 vlg.

²⁾ Buys, Studiën, dl. I, blz. 257.

³⁾ De Beaufort, in Gids 1896, dl. II, blz. 495 vlg.

zagen er een bedenkelijken aanval op de neutrale school in; de politieke strijd trok bovendien te veel aandacht om deze zaak te behandelen en de herhaalde ontbinding deed het voorstel vervallen. Maar de zaak was volstrekt niet afgedaan. Voortdurend werd van liberale zijde op handhaving der neutrale volksschool aangedrongen in verband met de wenschelijkheid om het volksonderwijs in het algemeen uit te breiden en, door het voorschrijven van leerplicht, het weren van schoolverzuim dat onderwijs te versterken. Jonge moderne predikanten als Lamping, Pierson en Moens lieten zich met groote kracht hooren in de leidende liberale tijdschriften en couranten. Daartegenover stelde zich steeds scherper de katholieke geestelijkheid, die zich op grond van Encycliek en Syllabus met de neutrale school niet ingenomen toonde: reeds in 1866 had de aartsbisschop van Utrecht in een vastenbrief aangedrongen op „godsdienschtig onderricht en vorming” tegenover de door het bestaande onderwijs bevredigde eischen alleen van het „aardsche maatschappelijke leven”; in een „mandement” tot de geloovigen (Augustus 1868) richtte het gezamenlijke episcopaat zich scherp tegen het gebruik door Katholieken van het neutrale staatsonderwijs, waar niet de „droevige noodzakelijkheid” daartoe dwong.

De regeering verklaarde zich bij monde van den minister Fock in antwoord op eene vraag van het rumoerige nieuwe haarlemsche Kamerlid Koorders, die pas uit Indië was teruggekeerd en zich als een uiterst strijdlustig en strijdvaardig conservatief op den voorgrond plaatste, aanstonds ongezend om de schoolwet te wijzigen, integendeel van voornemen om haar „eerlijk en onpartijdig” uit te voeren, een houding, die door de gansche liberale partij volmondig werd goedgekeurd en bewees, dat de strijd ook van dien kant niet geschuwd werd gelijk hij van de tegenovergestelde zijde door de verbonden conservatieve, anti-revolutionnaire en katholieke elementen ongetwijfeld zou worden geopend. Behalve deze vraag had Koorders den 15^{den} Juni, nog slechts weinige dagen na het optreden van het ministerie naar de „politieke grondgedachte” daarvan geïnformeerd, waarop Van Bosse zich als het hoofd der regeering had vooropgesteld en hare verzoenende gezindheid had doen uitkomen. Eindelijk vroeg hij De Waal naar diens koloniale plannen, waarop ook deze zijn voornemen om de liberale beginselen te ontwikkelen had te kennen gegeven. De regeering wilde dus verzoenend maar in ondub-

belzinnig liberale richting werken, al spotte de oppositiepers met de „marionetten van Thorbecke.”

Niet langer dan twee jaren heeft het ministerie Van Bosse—Fock zich kunnen handhaven te midden van den in beteekenis steeds toenemenden schoolstrijd, die ook bij de verkiezingen van 1869 een voorname rol speelde. De nieuwe indeeling der kiesdistricten op de zoogenaamde „kiestabel” in April van dat jaar, die volgens de oppositie een voorbeeld mocht heeten van partijdige „verknipping” der districten in het belang der liberalen, ging daaraan vooraf. De afschaffing van het dagbladzegel, waardoor gelegenheid werd gegeven tot krachtiger ontwikkeling der journalistiek — eveneens in April — deed onmiddellijk een groot aantal plaatselijke blaadjes opkomen, die, door jonge advocaten, predikanten en onderwijzers beheerd, aanstonds een levendig aandeel namen aan den heftigen partijkamp, bij de verkiezingen van dat jaar ontbrand en vooral loopend over het „shibboleth” der liberale schoolpolitiek: art. 194 der Grondwet en zijne gevolgen. Deze ontwikkeling der journalistiek heeft reeds dadelijk grooten invloed gehad op de bevordering van het politieke leven, van den tot dien tijd toe gewoonlijk vrijwel slumerenden „publieken geest” hier te lande, zoowel bij de kiezers als later ook bij „het volk achter de kiezers”.

De conservatieve partij¹⁾ trachtte van de schoolkwestie gebruik te maken om haren invloed op de bevolking te versterken en steunde zoowel Katholieken als anti-revolutionnaireren tegenover de liberalen, die van hunne zijde de leus: liberaal of clericaal, tegenover de coalitie tegen de schoolwet steeds luider lieten hooren. In den verbitterden kamp trad onder de liberalen de jonge radicaalgezinde groninger afgevaardigde Van Houten op den voorgrond, die door zijn scherp anti-kerkelijk, ja volgens velen anti-godsdienstig geschrift: „God, Eigendom en Familie”, de aandacht op zich gevestigd had. Zijne met alle conventie brekende denkbeelden en die van den door het jongere geslacht hoogvereerden Multatuli, wiens „Ideën” sedert 1862 een grooten invloed op de akademische jeugd en de onderwijzerswereld oefenden, vonden in de van „clericalisme” afkeerige liberale kringen tal van geestdriftige aanhangers,

---

¹⁾ Buys, Studiën, dl. I, blz. 316 vlg.; Groen, Bij de Stembus, en Nederl. Gedachten (nieuwe reeks sedert Aug. 1869).

waartegenover de geschriften van den onvermoeiden Groen van Prinsterer op de conservatieve kringen een steeds krachtiger aantrekkingskracht oefenden.

Groen van Prinsterer en de zijnen weigerden echter zich door de conservatieven op het sleeptouw te laten nemen, inziende dat dezen de schoolwetsagitatie, voor de anti-revolutionnaires een beginselkwestie, slechts als wapen wilden gebruiken in den op koloniaal gebied te voeren strijd. Gesteund door den ijverigen Keuchenius en den talentvollen jongen predikant dr. A. Kuiper, drong Groen van Prinsterer aan op zelfstandigheid zijner partijgenooten, op „rallieement” zijner partij om haar eigen vaandel, waarop in de eerste plaats de bereiking harer idealen op schoolgebied geschreven stond. Een met talent gevoerde agitatie op kerkelijk terrein, waarbij naast het oude kerkelijk-orthodoxe weekblad „De Heraut” thans onder Kuiper's leiding „De Hoop des Vaderlands” optrad, moest in de Nederlandsch-Hervormde Kerk zelve den weg bereiden voor eene „vrijmaking” dier Kerk van de banden van 1816 en 1852. De beide voortreffelijke stylisten Groen en Kuiper slaagden er werkelijk in hunne denkbeelden meer en meer ingang te doen vinden, zoowel op school- als op kerkelijk gebied, tot bekommering reeds van „ethisch-irenische” orthodoxen als De la Saussaye, Beets en Bronsveld, die aan de synodale instellingen wilden vasthouden, van de uiterste consequentiën van het vurige Calvinisme afkeerig waren en den scherpen schoolstrijd als „onchristelijk”, ja „misdadig” afkeurden maar voorloopig toch nog met de anti-revolutionnaire leiders bleven samenwerken, zij het dan niet zonder huiverend aarzelen.

Zoo liepen de verkiezingen van 1869 uit op een feitelijke nederlaag der aan de eene zijde door alles wat liberaal was hevig bestreden, aan de andere door de anti-revolutionnaires als onvertrouwbaar bondgenooten behandelde conservatieven. De partijgroepering in de thans uit 80 leden bestaande Kamer ondervond echter slechts geringe wijziging en de 5 anti-revolutionnaires stonden daar nog als een geringe minderheid naast het dertigtal conservatieven tegenover de kleine meerderheid der liberalen, die den ouden Thorbeckiaan Dullert weder tot voorzitter deden verkiezen in de plaats van den gematigd-conservatieven Van Reenen, die tien jaren lang den voorzitterstoel had ingenomen.

Met nieuwen moed toog de regeering aan den arbeid, die totnogtoe door geen ingrijpende wetten was gekenmerkt en zelfs den indruk van „stil leven” had gemaakt. Thans scheen het anders te zullen worden: de veelbesproken afschaffing van de doodstraf (Sept. 1870) was geheel in overeenstemming met de reeds lang bestaande volksmeening op dit punt; de belangrijke wijziging in het armbestuur door aanwijzing van de werkelijke verblijfplaats en niet langer de geboorteplaats als die, waar de arme moest worden geholpen, bracht aanzienlijke verbetering in de armenzorg te weeg; de invoering van het uniform stuiversport voor brieven bij de nieuwe postwet (Juli 1870) had een grooten invloed op het verkeer zoowel op het gebied van handel en nijverheid als in het particuliere leven. Een en ander getuigde van zin voor praktische werkzaamheid, al werden er gegronde aanmerkingen gemaakt¹⁾ op de langzaamheid der behandeling van zaken, gevolg vooral van de omslachtige wijze van werken in de Kamers met haar overmaat van amendementen en wijdloopige beraadslagingen, haar geringen ernst dikwijls bij het indienen en het onderzoeken van voorstellen.

De groote gebeurtenissen in Europa in den zomer van 1870 maakten echter plotseling aan de nuttige werkzaamheid van dit „kabinet van zaken”, dat zich juist voorbereidde om de koloniale kwestie aan te vatten in verband met de landsfinanciën, die tot bekommering van den voorzichtigen Van Bosse den steun uit de indische baten spoedig zouden moeten missen, nu bij het stationnair blijven der ontvangsten ten gevolge van de toepassing der liberale beginselen de uitgaven zoo goed als daartegen begonnen op te wegen²⁾.

De lang verwachte fransch-pruisische of liever fransch-duitsche oorlog had in Juli 1870 plotseling de wereld verrast en nog grooter was hare verrassing over de verplettering van de fransche legers in de groote veldslagen van Wörth en Metz, eindelijk van Sedan, waar het keizerrijk van Napoleon III den 2^{den} September ineenzonk.

In ons land, waar sedert 1866 de kwestie der landsverdediging herhaaldelijk ter sprake was gekomen, vooral sedert de bekwame

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 67.

²⁾ Ibid., blz. 59. De inkomsten waren tot omstreeks 110 mill., de uitgaven tot 100 mill. gestegen.

en welsprekende kapitein De Roo van Aldersvelt in den herfst van dat jaar voor Leeuwarden in de Kamer was opgetreden en zijn scherpe kritiek op leger- en vestingtoestanden had laten hooren tegenover de verouderde theorieën der meeste opperaanvoorders, was het bericht van den plotseling uitgebroken oorlog met groote bekommering ontvangen. Nog altijd was de sympathie voor het machtige Pruisen hier te lande zeer gering, al vreesden ook velen voor de oude fransche veroveringsneigingen en voor den roomsch-clericalen geest, die de fransche regeering der laatste jaren had gekenmerkt. Met name aan het Hof was het wantrouwen tegen Bismarek sedert de luxemburgsche kwestie nog gestegen, al was de sympathie met Frankrijk er niet in dezelfde mate toegenomen. Het was bovendien de vraag, of ons land wel in staat zou zijn in voorkomende gevallen zijn onzijdigheid te handhaven tegenover een fransche vloot, die hier misschien zou kunnen trachten een steunpunt te vinden voor een aanval op Noord-Duitschland, of wel tegenover een duitsch leger, dat b.v. in het Limburgsche over nederlandsch grondgebied zou willen trekken of de Maaslinie zou willen bezetten.

Een „strikte neutraliteit” werd blijkens een mededeeling in de Staatscourant van 15 Juli beoogd en weldra werden de militielichtingen van 1866 tot 1869 onder de wapenen geroepen, verbodsmaatregelen tegen uit- en doorvoer van paarden genomen, de schutterijen in twee bans georganiseerd, de vestingen in orde gebracht, de kustverdediging voorbereid, terwijl overal in den lande wapenoefeningen werden gehouden door de reeds bestaande of nieuwopgerichte vrijkorpsen en het Roode Kruis zijne voorbereidende maatregelen nam. Maar de duitsche zegepralen, de verwarring in Frankrijk na den val van het keizerrijk, de werkeloosheid der fransche vloot, het beleg van Parijs en de voortzetting van den krijg aan de Loire en in Bretagne, de val van Straatsburg en Metz deden weldra het gevaar voor oorlog aan onze zijde wijken.

Bij de mobilisatie en wat daarmede samenhang was evenwel duidelijk gebleken, dat er aan de organisatie van leger en vloot veel ontbrak en dat ingrijpende hervormingen op het gebied der landsverdediging zeer noodig waren; zoo zelfs was de toestand, dat in het voorloopig verslag der Tweede Kamer gevraagd werd, „of de feitelijke toestand niet deze zou zijn geweest, dat wij met een half geoefend, gebrekkig uitgerust en gewapend, onvoldoende

geëncadreerd leger, niet eenmaal van de noodige patronen voorzien, tegen den vijand hadden moeten optrekken?"¹⁾ Deze en andere bezwaren werden bij de begrootingsdiscussieën in het najaar ernstig ter sprake gebracht. En de bezwaren golden niet alleen de defensie. De minister van buitenlandsche zaken, Roest van Limburg, zag zijn beleid afgekeurd en nam zijn ontslag; die van koloniën, zwak van gezondheid, kon de bezwaren van zijn ambt niet langer dragen en volgde begin November zijn ambtgenoot, na een ernstige moeilijkheid over de hervorming van het Preangerstelsel; die van justitie vroeg hetzelfde wegens het niet uitvoeren der wet op de rechterlijke organisatie; die van oorlog volgde dit voorbeeld wegens de scherpe en blijkbaar gegronde aanmerkingen op de gebreken, bij de mobilisatie aan den dag gekomen. Het bleek, dat het ministerie niet meer op de liberale meerderheid rekenen kon, en ook Thorbecke zelf scheen het eerder tegen te werken dan te steunen, misschien den tijd van optreden voor hemzelve nog eenmaal gekomen achtend. Zoo viel het ministerie plotseling uiteen en ook de drie andere ministers boden den Koning thans hun ontslag aan. Zij hadden nog te midden van de nu ontstane crisis en de haastige behandeling der credietwetten te kampen met een laatste moeilijkheid, van katholieke zijde opgeworpen.

De katholieke bevolking van Nederland had zich namelijk het lot van den in zijne hoofdstad voortdurend door de italiaansche eenheidsbeweging bedreigden Paus in de laatste jaren met ernst aange trokken. Tal van Rooms-katholieke Nederlanders hadden sedert 1860 vrijwillig dienstgenomen in het door den franschen generaal Lamoricière gevormde pauselijke legerkorps; reeds bij Castelfidardo hadden zij in dat jaar gestreden tegen de italiaansche troepen en vooral in 1867 hadden zij het „Patrimonium Petri" bij Mentana met fransche hulp verdedigd tegen den aanval van Garibaldi's vrijescharen. Tot het laatst toe, toen de italiaansche troepen na Sedan door de porta Pia (20 Sept. 1870) in Rome waren binnengedrongen, hadden zij den Paus willen verdedigen.

Levendig handhaafden zij ook hier te lande wat zij hun recht en de „erfenis der vaderen" achtten. Zij protesteerden aanhoudend bij monde hunner beste publicisten tegen de in 1868 gevierde herinne-

¹⁾ De Bruyne, dl. III, blz. 433.

ringsfeesten van den grooten vrijheidsoorlog met Spanje, tegen de officieele feestviering bij de herdenking van den slag bij Heiligerlee, tegen de opvatting, die Nederland een protestantsch land en de natie als zoodanig een protestantsche natie achtte. Na de verovering van Rome door de Italianen richtten zij tot de regeering een uitgebreid petitionnement, aandringend op protest tegen de machtsoverschrijding van den „rooverkoning” ten nadeede van den regeerenden Paus. Een katholiek Kamerlid, Kerstens uit Boxmeer, bracht deze bezwaren te berde in den vorm eener interpellatie over de stappen, die de regeering in dit opzicht zou hebben te doen om de wenschen der Roomsche Nederlanders te bevredigen. Maar de regeering weigerde, gesteund ditmaal nog door alle liberalen, al wilden ook dezen niet allen gevolg geven aan het voorstel van Franssen van de Putte om uit te spreken, dat zoo iets niet behoorde tot de „roeping van den Nederlandschen staat”, en al werd dit ook door Thorbecke bestreden.

Wat nu? Een anti-liberale regeering was tegenover de liberale Kamermeerderheid niet mogelijk ¹⁾; een reconstructie van het uiteengevallen Kabinet bleek weldra evenmin te verkrijgen en zoo nam eindelijk in Januari 1871 Thorbecke zelf weder met Van Bosse als minister van koloniën, Blussé voor financiën, generaal Booms voor oorlog en den weinig voor de vloot verlangenden Brocx uit het vorige ministerie voor marine de zware taak op zich, zwaar vooral op zijn hoogen leeftijd en met een ministerie als dat van binnenlandsehe zaken, welk departement sinds lang gebukt ging onder een overmaat van heterogene werkzaamheden op het gebied van binnenlandsch bestuur, het steeds meer werk vragende onderwijs, den altijd bezwaarlijken waterstaat, de toenemende eischen van het beheer van handel, landbouw en nijverheid.

Maar de twee en zeventigjarige schuwde den arbeid niet, al toonde hij reeds dadelijk door den toon zijner eerste ministerieele rede, dat hij de moeilijkheden niet onderschatte en het overmatige zelfvertrouwen van vroegere jaren niet meer bezat. Hij trad thans op „met het geweer op schouder”, met een ernstig gevoel van den plicht tot betere regeling der defensie in den vollen omvang dier taak. Hij had daarbij te rekenen met allerlei bezwaren, niet alleen

---

¹⁾ Van Goltstein, blz. 69.

van militairen aard, niet alleen doordat hij noch in Booms noch in diens weldra opgetreden opvolger Engelvaart de mannen vond, die legerhervormingen konden of wilden doorzetten zooals de jonge liberalen verlangden met den altijd in de oppositie op den voorgrond tredenden De Roo van Alderwerelt en diens medestander, den ingénieur Stieltjes. Hij had ook te kampen met het anti-militairisme van een groot deel der natie, als welks woordvoerder Van Houten optrad met den eisch tot inkrimping en bezuiniging op militair gebied. En vooral bleek het spoedig, dat de jongere liberalen, als wier talentvolle woordvoerders de pas verkozen Kappeyne van de Coppello met Franssen van de Putte, als wier uiterste radikale kracht Van Houten optrad, met de denkbeelden van den ouden staatsman in geen deelen konden medegaan.

Van Houten drong in eene merkwaardige rede ¹⁾ bij de begrootingsdiscussie als „liberaal maar niet ministerieel” aan op krachtiger optreden in de richting van het moderne economische leven, door bevordering van coöperatie en van aaneensluiting der arbeidende klasse, door bescherming van den economisch-zwakke, op hervorming in rechtswezen, belastingen en militaire zaken, op kiesrechtuitbreiding tot fnuiking van de „geldheerschappij”; hij noemde het ministerie er een van „tevreden” liberalen van feitelijk conservatieve gezindheid, op bedachtzaamheid uit en ongeneigd om de koe bij de horens te vatten. De financieele staatkunde der regeering, die op een algemeene inkomstenbelasting aanstuurde, zonder dat de financieele toestand, die volgens hare eigene verklaringen gunstig was, daartoe scheen te noodzaken, wekte streng verzet van de zijde van Kappeyne, die met eenige andere invloedrijke jonge liberalen de financieele politiek krachtig bestreed. Ook de defensie, die om een vast stelsel van verdediging riep, werd na veler meening ondanks alle beloften niet ernstig genoeg ter hand genomen.

En werkelijk kwam het derde ministerie Thorbecke niet met belangrijke maatregelen voor den dag. Het belangrijkste en in zijn gevolgen van wijde strekking blijkende wat het tot stand bracht, was de overeenkomst met Engeland over Guinea en Sumatra. Na een lange onderhandeling, die reeds jaren te voren was aangevangen en door minister De Waal in een scherp afgekeurde regeling

¹⁾ Vijf en twintig jaren in de Kamer, dl. I (Haarlem, 1903), blz. 157 vlg.

was omgezet, kwam men eindelijk tot de wet van 20 Januari 1872, waarbij de overeenkomst met Engeland werd goedgekeurd. Daarbij werden de reeds lang als een lastpost beschouwde, vooral na de afschaffing der slavernij minder belangrijk geoordeelde bezittingen op de kust van Guinea tot ergernis van vele warme vaderlanders afgestaan aan Engeland, waarmede men daar telkens grensbezwaren had; daartegenover werd ons door Engeland de vrije hand gelaten op Sumatra, waar het rijk van Atjeh voortdurend moeilijkheden berokkende en de toenemende tabakscultuur een krachtige handhaving van ons gezag wenschelijk maakte. Dit traktaat en de wet tot afkoopbaarstelling van de tienden, het werk van minister Jolles, die ook de strafbaarheid van werkstaking met een kleine meerderheid wist te doen afschaffen, konden als zaken van beteekenis worden aangemerkt, terwijl ook de opheffing van het gezantschap bij den Paus door aanneming van een amendement-Dumbar op den daartoe betrekkelijken begrootingspost van gewicht mocht heeten, al was de houding der regeering daarbij zwak te noemen, daar zij in deze voor haar niet onbelangrijke zaak week voor den wil der meerderheid. Thorbecke's toenemende zwakte, die hem sedert December uit de Staten-Generaal hield en hem in het voorjaar van 1872 slechts een enkele maal zijn ministerieel „torentje" aan den Vijverberg deed bezoeken, verlamde ook ernstig de werkzaamheid en de kracht van het ministerie, dat weinig meer noodig had om te vallen.

Het ontwerp van Blussé voor een inkomstenbelasting, dat aanleiding gaf tot een breede en leerrijke discussie over de verschillende soorten van belastingen van dezen aard, waarbij reeds van ver uiteenlopende meeningen en van hevigen tegenstand bleek, zoowel wegens het sterke verzet tegen iedere inkomstenbelasting bij hen, die bevreesd waren voor openbaarheid ten opzichte van hunne inkomens, als bij hen, die in den financiëleen toestand nog steeds geen reden voor zulk een maatregel zagen; anderen hadden met den jongen staathuishoudkundige N. G. Pierson ernstige bedenking tegen de wet zelve. Zoo werd zij reeds bij het eerste artikel omtrent de heffing eener „directe belasting van het jaarlijksch zuiver inkomen" (2 Mei) met 51 tegen 27 stemmen verworpen. Nog in dezelfde maand besloot het door al den gewekten tegenstand ontmoedigde ministerie af te treden; het ontslag werd verleend

maar het bleek nog niet zoo gemakkelijk de crisis op te lossen. Nog terwijl zij hangende was en 's Konings vertrouwde raadsman Van Reenen geweigerd had een conservatief kabinet te vormen, zoodat naar een nieuwe liberale combinatie diende gezocht te worden, overleed onverwacht den 5^{den} Juni de groote staatsman, die gedurende meer dan 30 jaren een zoo belangrijke rol in het staatsleven van Nederland gespeeld had.

Het verscheiden van den liberalen leider maakte alom in den lande een diepen indruk. Regeering en Staten-Generaal, couranten en tijdschriften gaven uiting aan de algemeene deelneming in dat gevoelig verlies, dat het einde kenmerkte van wat men genoemd heeft „den bloeitijd der liberale partij” onder de werking van de Grondwet van 1848. Maar niet alleen zijn partij, ook de natie gaf blijk van ontroering bij deze gebeurtenis. Zijn felle „wederpartij” en voormalige vriend Groen van Prinsterer uitte deze ontroering in een treffend woord van hartelijke waardeering¹⁾, toen hij zijn „genie en veerkracht” roemde en hem eerde als „Altijd facile princeps. Als opposant meer nog dan als Minister. Altijd als hoofd der liberale partij de aangewezen man. Altijd onmisbaar. In 1849, in 1862, maar ook in 1868, in 1870. Ook nu, bij zijn afsterven, te midden van onzen erbarmelijken toestand, onmisbaar”. „Met weemoedigen dank” herdacht ook nu de oude kampioen den „liefelijken weerglans” van de „vriendschap der jeugd”. En de natie gaf een treffend bewijs van erkentelijkheid, toen de Staten-Generaal in November op grond van de „uitstekende diensten door den overleden staatsman aan den Koning en den lande bewezen” aan zijne beide onverzorgd achtergebleven dochters een pensioen verzekerde.

Zoo verdween van het staatstooneel de indrukwekkende figuur, die meer dan een vierde eener eeuw op het staatsbestuur zulk een belangrijken invloed had gehad en daarin een rol had gespeeld, te vergelijken met die der grootste staatslieden uit het verleden van ons volk²⁾. Thorbecke had de vormen geschapen, waarin dat staatsbestuur zich voor geruimen tijd zou bewegen; zijn machtige

¹⁾ Nederl. Gedachten, 14 Juni 1872.

²⁾ Vgl. de bibliographie van dr. Wijnmalen, in Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde 1874/5.

hand had den „regeerstaf” gevoerd, waarmede de weg was gewezen van vooruitgang in constitutionneele ontwikkeling, in stoffelijke welvaart en geestelijke vrijmaking. Zijn naam is onverbrekelijk verbonden aan de geschiedenis dezer belangrijke periode, zijn standbeeld op het Thorbecke-plein te Amsterdam de herinnering aan een merkwaardige phase onzer volksgeschiedenis.

HOOFDSTUK IV.

NEDERLAND OMSTREEKS 1870.

De toestand van ons land na ruim twintig jaren van regeering in over het geheel liberale richting mocht uit een algemeen staatkundig opzicht, vergeleken bij wat eenmaal de republiek der Vereenigde Nederlanden in de wereld beteekend had, uit het oogpunt van Groen's „tegenovergestelde” staatkundige richting „erbarmelijk” heeten, in waarheid was hij, vergeleken bij 1815 en 1830, er verre van af een zoodanig van moedeloosheid sprekend woord van afkeuring te verdienen.

Het was waar, dat Nederland thans slechts als een mogendheid van den tweeden rang kon medetellen, waar groote mogendheden als Engeland en Rusland, als Frankrijk en Oostenrijk, als de Vereenigde Staten, als de beide opkomende, Duitschland en Italië, den toon aangaven. Maar het grootsche verleden onzer kleine natie had ook daardoor zoo kunnen schitteren, doordat de groote staten der 17de en nog der 18de eeuw ten gevolge van allerlei omstandigheden toen hunne kracht niet hadden kunnen ontwikkelen. Nu de beletselen daarvoor waren opgeheven, kon het kleine, door een paar millioen menschen bewoonde Nederland onmogelijk de rol der Zeven Provinciën in de wereld blijven spelen maar zag het zich, met name sedert de scheiding van België, waardoor de staat der Nederlanden weder in twee helften verdeeld was, een bescheiden plaats in het concert der volken aangewezen, naast Zweden, Spanje, België, Denemarken en andere staten van den tweeden rang in Europa, terwijl alleen het bezit zijner koloniën het aanspraken gaf op grootere beteekenis dan deze landen. Tusschen drie groote, militair krachtige, op elkander najiverige mogendheden

in, moest het op algemeen staatkundig gebied zorgvuldig, maar niet angstvallig, trachten zich te houden buiten de verwickelingen, die zijn onafhankelijkheid of het bezit zijner koloniën zouden kunnen bedreigen, en het oog houden op alles wat den algemeenen vrede zou kunnen verstoren, daarbij zorg dragend voor voldoende militaire macht om zijne rechten in Europa zoowel als in de koloniën te vrijwaren tegen een eersten aanval te land of ter zee.

Voor al de opkomst van het moderne Duitschland en de heerschende spanning tusschen dit militair oppermachtige rijk en het thans ter neder geworpen Frankrijk had de aandacht op het punt der landsverdediging gevestigd, al was men nog verre van eensgezind over de wegen om het beoogde doel zoo goed mogelijk te bereiken. Terwijl onze diplomatie voorzichtig een wakend oog houden op de internationale betrekkingen als hare voornaamste taak had aan te merken, won meer en meer de overtuiging veld, dat tot handhaving van de gewenschte onzijdigheid voor ons grondgebied bij mogelijke verwickelingen het lang verouderde vestingstelsel moest worden opgegeven en de landsverdediging geconcentreerd in de „vesting Holland” met de stelling Amsterdam als middelpunt, de met forten bezette waterlinie van daar tot Gorkum als oostelijke grens, de stellingen van Den Helder en Hellevoetsluis als steunpunten, de beschermde kustlijn als westelijke grens en de tegen een eersten overval te beschermen hoofdcentra der spoorwegen en rivierovergangen als vooruitgeschoven posten. Hoe echter leger en vloot hiertoe moesten worden gereorganiseerd, ook in verband met de verdediging der koloniën — daarover was men het allesbehalve eens, al begon de volksmeening zich meer en meer uit te spreken in de richting van bezuiniging op de nog altijd onevenredig groote oorlogsuitgaven¹⁾ en van algemeenen dienstplicht of ten minste volkswapening te stellen in plaats van het oude napoleontische stelsel van militie, loting en plaatsvervangning met de oudvaderlandsche schutterij als aanvulling. Vooral was het De Roo van Alderwerelt, die niet ophield in de Kamer te pleiten voor legerhervormingen in modernen zin, die echter in het leger zelf op hevigen tegenstand stuitten, terwijl ten opzichte van de vloot

---

¹⁾ Zij bedroegen voor 1873 9 mill. 350000 voor marine, 17 mill. 100000 voor oorlog, samen dus 26 $\frac{1}{2}$ mill. op een begrooting van in het geheel bijna 97 mill.

ernstige bezwaren werden geuit tegen de vergedreven beginselen van zuinigheid tijdens het bestuur van den sedert 1868 onder de verschillende ministeriën de marine leidenden „goedkoopert” minister Brocx.

Het voortdurend bezit onzer koloniën in Indië scheen door de laatste overeenkomst met Engeland over Sumatra gewaarborgd en het indische leger met de indische vloot, gesteund door een in personeel en materieel afwisselend „auxiliair eskader” uit het moederland, bleek voortdurend in staat om op Bali, Borneo, Celebes en elders in kleinere en grootere expeditiën het nederlandsche gezag tegenover onwillige of oproerige inlandsche vorsten en stammen te handhaven. Dat het Cultuursfessel zijn dagen geteld zag en na korter of langer tijd geheel zou hebben te wijken voor vrijen arbeid van den inlander en ontwikkeling van de particuliere nijverheid onder staatsbescherming, scheen voor Indië zeker, zelfs al onder het bestuur van Mijer, die in 1871 na zijne vijf jaren van werkzaamheid door Loudon opgevolgd werd; de verdere reorganisatie volgens de beginselen van 1855 van het algemeene bestuur, welks leiding thans niet meer zoo goed als uitsluitend bij den Koning en zijn vertegenwoordiger, den gouverneur-generaal, maar onder toezicht der Staten-Generaal voornamelijk bij den minister van koloniën berustte, zoowel als die van het binnenlandsch bestuur op Java met scherper scheiding van administratieve en rechterlijke bevoegdheden en aanzienlijke beperking van de aloude zeer misbruikte macht der inlandsche hoofden, van de heeren diensten en van hun recht op belastingheffing, kreeg onder Mijer haar beslag. Ook in West-Indië werden vooral in verband met de algemeene opheffing der slavernij op 1 Juli 1863 groote hervormingen noodig geacht en nieuwe regeeringsreglementen ingevoerd overeenkomstig de nieuwere in het moederland heerschende denkbeelden, met name in Suriname en op Curaçao, waar intusschen gebrek aan nieuwe arbeidskrachten tot ernstige misstanden aanleiding gaf.

Zoo bleek in het koloniaal beheer de geest der Grondwet van 1848 eindelijk door te dringen en gebroken te zijn met de verouderde opvatting, als zouden de koloniën alleen ten behoeve van het moederland bestaan. Er kon ook niet langer gezegd worden, dat Indië „de kurk” mocht heeten, „waarop de financiën van het moederland dreven”, terwijl de verschuldigde rente der nationale schuld tot

omstreeks 27 mill. gedaald was en dus de „batige sloten” niet langer noodig schenen om aan de behoeften van het moederland te gemoet te komen. Het moederland zelf kon voor het oogenblik aan zijne financieele behoeften en verplichtingen voldoen, al zagen sommigen niet zonder zorg op de toekomst, waarin de toenemende eischen van het moderne verkeer en van het volksonderwijs, de opkomende neiging tot krachtigen steun der economisch zwakken zich zouden doen gelden.

In het algemeen kon men zeggen, dat Nederland thans bestuurd werd volgens die beginselen van persoonlijke en grondwettige vrijheid, van gewestelijke en plaatselijke zelfstandigheid, die geacht mochten worden overeen te komen met den alouden geest des volks: de constitutionneele monarchie, sedert 1848 een werkelijkheid geworden, mocht nog niet ten volle bogen op geregelde werking harer regeeringsorganen, de hinderlijke afwisseling van kortlevende ministeriën, de gebrekkige partijorganisatie mocht nog van zekere onvastheid getuigen, op den duur scheen de hoop op geregelde werking der staatsmachine verre van ijdel. Het grootste bezwaar van het algemeen staatsbestuur bleek gelegen in de wenschen van de zoogenaamde „clericale” partijen: de anti-revolutionnaire, die vooral onder de kleine protestantsche burgerij steun vond, en de katholieke, die zich meer en meer als partij begon te gevoelen — wenschen, die voornamelijk betrekking hadden op het onderwijs, dat zij meer in de richting van den godsdienst begeerden geregeld te zien, terwijl de thans den toon aangevende liberalen juist den godsdienst zooveel mogelijk buiten de beginselen van staatsbestuur wilden houden. Voor het oogenblik echter was van kerkelijke zijde geen gevaar voor het liberale stelsel te vreezen, daar ook de conservatieven over het geheel afkeerig waren van kerkelijken invloed op het gebied van onderwijs en anderszins en vasthielden aan het oude neutraliteitsbeginsel, terwijl èn de enkele anti-revolutionnairèn èn de Katholieken, onder wie nog verscheidene liberaalgezinden waren, in de Staten-Generaal, de gewestelijke Staten, de gemeenteraden en de landsbetrekkingen nog slechts geringen invloed konden oefenen. Zoo was de liberale partij met de in de praktijk als hare achterhoede te beschouwen conservatieve¹⁾, die

1) Over haar karakter in deze jaren vgl. Buys, dl. I, blz. 316 vlg.

intusschen onder invloed van het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage sterke neiging begon te vertoonen om zich met de kerkelijkgezinden, met name de protestantsche, te verbinden en door hen steun te zoeken bij het protestantsche kiezersvolk en daarachter. Zij was voorloopig nog onbetwist in het bezit van het „regeeringskasteel” en kon voortgaan met het doen doordringen van hare beginselen tot in alle wortels van het volksleven. Zij had onder leiding van Thorbecke en de zijnen sedert 1848 daarvan gebruik gemaakt zoowel op geestelijk als op stoffelijk gebied en ook de conservatieve ministeriën hadden, zij het dan met minder ijver, haar voetspoor gevolgd. De scheiding van Kerk en Staat had zij doorgevoerd zoover voor het oogenblik mogelijk was: de moderne staat wilde met de verschillende kerkgenootschappen zoo weinig mogelijk te doen hebben; de ministeriën van eeredienst waren bij Koninklijk Besluit van 29 Oct. 1870 voorgoed opgeheven met ingang van den eerstvolgenden 1sten Januari; er werden maatregelen overwogen om de sedert 1798 bestaande financieele betrekkingen tusschen den staat en de kerkgenootschappen los te maken, om de theologische faculteiten bij de universiteiten, die nauw samenhangen met de Nederlandsch Hervormde Kerk, te hervormen in neutrale faculteiten van algemeene godsdienstwetenschap of zelfs om ze bij de letterkundige faculteiten in te lijven; het gezantschap bij den Paus was feitelijk opgeheven. Op het terrein van het lager volksonderwijs ging zij steeds verder in de losmaking van kerkelijke invloeden; de predikanten werden meer en meer uit het schooltoezicht geweerd, zelfs de moderngezinde predikanten, voor zoover zij zich niet geheel bij de heerschende richting aansloten; de oprichting van normaallessen tot opleiding van onderwijzers werd bevorderd; de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werkte, met name in de overwegend Roomsche streken, krachtig mede aan de ontwikkeling van het vanouds door haar bepleite stelsel van neutraal staatsonderwijs en richtte zich in verschillende steden van het Noorden vooral op het bewaarschoolonderwijs ten einde ook dit zooveel mogelijk in denzelfden zin te regelen; vereenigingen als het door Moens en Kerdijk opgerichte Volks-
 onderwijs en die tot wering van schoolverzuim trachtten alom belangstelling voor de verdere ontwikkeling van het neutrale lager onderwijs te wekken; in couranten en tijdschriften werkten vrij-

zinnige theologen als Moens, Lamping en anderen krachtig mede om op het groote belang der neutrale volksopvoeding te wijzen; de openbare onderwijzers zelf en het staatschooltoezicht lieten zich niet onbetuigd en werkten krachtig in dezelfde richting, zoodat het bijzonder onderwijs, niet alleen dat van kerkelijken aard maar ook dat van neutrale strekking, geheel op den achtergrond begon te raken en nauwelijks het hoofd boven water kon houden, dat van kerkelijken aard — de scholen met den bijbel en de Roomsche broeder- en zusterscholen — alleen ten koste van aanzienlijke geldelijke opofferingen van hen, die er aan gehecht bleven en hunne kinderen niet aan den invloed van het neutrale staatsonderwijs blootgesteld wilden zien. Het middelbaar onderwijs begon zich krachtig te verheffen door de oprichting van rijks- en, op het voorbeeld van Haarlem en Zutphen, van gemeentelijke hogere burgerscholen met vijf- en driejarigen cursus in de voornaamste steden des lands, van de aanvankelijk nog slechts matig bezochte polytechnische school te Delft, van de rijkslandbouwscholen te Warffum en te Wageningen, van enkele burgerscholen en burgeravondscholen in de belangrijkste steden, van welke de eerste spoedig plaats moesten maken voor de beter aan de behoefte der kleine burgerij voldoende ambachtsscholen. De verouderde inrichting der latijnsche scholen en van het Hooger Onderwijs in het algemeen, met name van de nog steeds onder het Koninklijk Besluit van 1815 levende hoogeschole, eischte dringend hervorming ten einde ze in overeenstemming te brengen met de eischen van het moderne wetenschappelijke leven, dat vooral in het herboren Duitschland een krachtige ontwikkeling beleefde en ook hier te lande reeds als vanouds op uitnemende vertegenwoordigers mocht bogen.

Het geestelijk leven der natie, dat in de eerste jaren na 1830 nog steeds zich bewoog in de gematigd vrijzinnige richting, die sedert het begin der eeuw had geheerscht, kwam thans meer en meer onder den invloed der bij de heerschende burgerklasse geëerde beslist vrijzinnige beginselen. De moderne richting op kerkelijk gebied gaf in beschaafde protestantsche kringen, in die van regeering en ambtenaren, thans meer en meer den toon aan. Scholten en Kuenen, Hoekstra en Opzoomer golden er als de erkende leiders op geestelijk gebied, gevolgd door een breede schaar van predikanten en onderwijzers, die hunne denkbeelden

meer en meer ingang deden vinden ook in de lagere volkskringen. De Génestet was de geliefkoosde dichter dezer overheersende richting, de conservatieve vaderlander Van Lennep in weerwil van zijn staatkundige denkbeelden haar meest gewaardeerde prozaschrijver.

Maar daartegenover stond reeds een toenemende breede schaar, die in de levensopvatting der modernen halfheid afkeurde, die op grond van de ontdekkingen en hypothesen van Darwin en Haeckel, van de nieuwere natuurwetenschap in het algemeen de noodzakelijkheid betoogde van verder gaan in het onafhankelijk denken; Allard Pierson's aesthetisch idealisme, dat voor vele modernen aanvankelijk het uiterste beginsel vertegenwoordigde, voldeed hen reeds niet meer evenmin als de onbarmhartige critiek van den talentvollen Busken Huet, die met Pierson en andere jonge predikanten aan het eigenlijke modernisme den rug had toegekeerd; zij hingen aan de lippen van Multatuli, wiens letterkundig talent hen betooverde, wiens hartstochtelijk anti-kerkelijke „Ideeën" vooral de jonge gemoederen in levendige beweging brachten en op de banken der academische gehoorzalen zoowel als aan de kantoorlessenaars en in de onderwijzerswereld geestdriftige bewonderaars vonden; zij zagen in Van Houten's en Feringa's stoute wijsgeerige conclusiën, vooral in Van Houten's hemelbestormend boek „God, Eigendom en Familie", en Feringa's geruchtmakend geschrift „Democratie en Wetenschap" op het gebied van het maatschappelijk en familieleven de praktische wijsbegeerte van de toekomst, in de nog weinig talrijke amsterdamsche vereeniging De Dageraad met haar atheïstisch karakter het aangewezen middelpunt eener nieuwe beweging, die ook ten onzent groote omkeeringen ten gevolge kon hebben in nauw verband met den ontwakenden democratischen geest, die in de naburige landen zijn zegetocht scheen aan te vangen. Die vereeniging, voortgekomen uit de amsterdamsche vrijmetselaarsloge, waarvan in 1851 de democratische loge „Post Nubila Lux" zich had afgescheiden, was een groep mannen van democratische gezindheid, voorstanders van de „Vrije Gedachte", onafhankelijk van alle kerkelijk verband. De gewezen Katholiek, later vurig Garibaldiaan en als revolutionnair uit Zwitserland verbannen dr. Günst, de talentvolle amsterdamsche boekhandelaar en vrijdenker D'Ablaing van Giesenburg, de gepensioneerde indische ambtenaar Van Olden en de

bekende natuuronderzoeker van duitsche geboorte dr. Junghuhn, leerling van Von Humboldt en voortreffelijk kenner der indische plantenwereld, werden uit dien kring in 1850 de oprichters van een vereeniging, die door haar tijdschrift „De Dageraad” wenschte te streven naar eene „betere toekomst der maatschappij”, naar „het opsporen van de oorzaken der verkeerdheden, der misbruiken en der ellende” in „verschillende standen der hedendaagsche samenleving”, op grond vooral van „het ware, zedelijke en natuurlijke geloof”, dat door „de dwalingen der zoogenaamde christelijke kerkgenootschappen of sekten”, door „de onwaarheid der geloofsstellingen” was verduisterd en, naar hunne meening, alleen door ijverige studie der natuurwetenschap kon worden ontvoegd. Zij vonden aanvankelijk groote sympathie bij de nog weinig talrijke radicale elementen der liberale partij, die door dezelfde denkbeelden werden bezielde, bij Van Houten en Feringa, bij onafhankelijke zeer anti-kerkelijke mannen als Multatuli en de geniale letter- en geschiedkundige Van Vloten, bij een gelijkgezinde groep werklieden. Maar op den duur hadden zij toch slechts op geringen aanhang te wijzen en konden slechts een kleine groep vormen van enkele tientallen mannen, welker denkbeelden, voorzoover bekend, bij de overgrootte meerderheid der bevolking niets minder dan afschuw wekten en bij de moderneren, vooral wegens de soms zeer ruwe aanvallen op Kerk en godsdienst, geringe sympathie vonden. Omstreeks 1870 ontstonden er in de kleine groep zelve tusschen de meer en minder democratische stroomingen verschillen; de meer socialistisch gezinden scheidden zich af en men hoorde weinig meer van de vereeniging, welker tijdschrift ophield te bestaan. Geheel zonder gevolgen bleef deze beweging echter niet; met name onder de akademische jeugd en de onderwijzers en ook onder een bepaalde groep van arbeiders werkte haar streven voort en het in 1872 te Sneek opgerichte tijdschrift van Feringa, „De Vrije Gedachte”, bleef in denzelfden geest werkzaam, zij het dan voor een beperkten kring van vrijdenkers.

De nederlandsche arbeiderswereld, die totnogtoe zich zoo goed als niet ingelaten had met wat er sedert 1848 onder de arbeiders in naburige landen omging, begon thans belang te stellen in de pogingen tot lotsverbetering en onderlinge aaneensluiting, die totnogtoe weinig hare aandacht hadden getrokken. Het waren daarbij vooral die arbeiders

ders, die onder den invloed waren gekomen der nieuwe opvattingen op allerlei gebied en zich hadden losgemaakt van kerkelijke banden — een klein getal weder, maar langzamerhand toenemend in beteekenis en door energieke propaganda onder leiding van enkele voormannen en medewerking van democratische elementen onder de burgerij hun invloed uitbreidend.

De amsterdamsche koffiehuishouder Hartman¹⁾ was reeds in 1854 begonnen met de oprichting van een „Maatschappij tot verbetering van den werkenden stand”, een vereeniging van werkbazen, waarnaast hij in 1861 een „Maatschappij tot nut van den arbeidenden stand” oprichtte, een soort van coöperatieve vereeniging op engelschen voet; er ontstonden ook vakvereenigingen naar het engelsch voorbeeld, met name die der typografen, die zich reeds sedert 1837 hier en daar hadden aaneengesloten tot viering van den Koppermaandag, zich in 1866 tot een algemeenen bond vereenigden en zich spoedig deden gelden²⁾. Het voorbeeld der typografen werd weldra door andere werklieden gevolgd, door timmerlieden, schilders en andere belanghebbenden bij de wegens de uitbreiding der steden opbloeiende bouwvakken, door tabakswerkers, meubelmakers enz., vooral met het doel om loonsverbetering te verkrijgen. De zaansche arbeider Klaas Ris³⁾, later petroleumhandelaar te Amsterdam, werd hier de stichter van verscheidene arbeidersvereenigingen en trachtte met woord en pen in die richting werkzaam te zijn, gesteund door de amsterdamsche Dageraadsmannen en hunne geestverwanten elders. Men begon in 1867 al te hooren van werkstakingen onder de typografen tegenover den onwil der patroons om hun bond te erkennen. De internationale werkliedenvereeniging, door Marx en de zijnen in 1864 te Londen gesticht, kon dan ook vijf jaren later te Amsterdam, het middelpunt der nog zwakke arbeidersbeweging hier, onder Gerhard en anderen een nederlandsche sectie oprichten, die welhaast in Den Haag, Utrecht en andere plaatsen steun vond, terwijl men in het reeds bestaande arbeidersblad „De Werkman” een orgaan verkreeg tot behartiging der arbeiders-

---

¹⁾ Vgl. over hem Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amst. 1894), blz. 16 vlg.

²⁾ Hudig, *De vakbeweging in Nederland 1866—1878* (Amst. 1904), blz. 3 vlg.

³⁾ Bymholt, blz. 31 vlg.

belangen in democratischen zin¹⁾. Er was reeds ernstig sprake van aansluiting bij de arbeidersbeweging in België, maar er bestond toch hier te lande weinig neiging om aan een internationale beweging medewerking te verleen, ja de vakvereenigingen leidden een kwijnend leven²⁾, vooral sedert de uitspattingen der parijsche Commune in het voorjaar van 1871 de bij onzen kalmen landaard heerschende vrees voor revolutionaire bewegingen hadden versterkt. Men gevoelde meer voor nationale aaneensluiting, sedert 1868 voorbereid door den rotterdamschen „Bestuurdersbond van vakvereenigingen” en door de amsterdamsche „Bestuursvereeniging”; die aaneensluiting werd ook bevorderd door de werkzaamheid der radicalen en kwam onder invloed der reeds gehouden nederlandsche werkliedencongressen. Zoo ontstond einde October 1871 op een algemeene vergadering te Utrecht van vak- en arbeidersvereenigingen het „Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond”, waarvan de amsterdamsche meubelmaker Heldt de stichter en eerste voorzitter was en dat zich weldra veel moeite gaf voor loonsverhooging en vooral voor coöperatieve werkzaamheid³⁾. Maar de geringe belangstelling, die bij de hollandsche werklieden getoond werd tijdens de stakingsoproertjes in Twente in den nazomer van 1872 toonde duidelijk, dat er ook van een eigenlijk nationale beweging weinig sprake was⁴⁾. De werklieden, die zich bij deze beweging aansloten, behoorden bijna uitsluitend tot de democraten, op geestelijk gebied tot de ongeloovigen of minstens tot de meer moderngezinden, opgegroeid als zij waren in de meer in de steden en in de noordelijke provinciën dan op het grootendeels nog kerksche en orthodoxe platteland van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Zeeland vrijzinnige atmosfeer der neutrale staatschool en onder den machtigen invloed der denkbeelden van de meest vooruitstrevende radicale elementen. De afschaffing in 1872 der wetsbepalingen tot bestrijding der werkstakingen maakte de actie der vakvereenigingen in deze richting gemakkelijker, maar ook de sedert talrijker werkstakingen getuigden nog van weinig gevoel van samenwerking bij de werklieden, die zich van dit strijdmiddel bedienden. Dezen vormden nog slechts een

---

¹⁾ Hudig, blz. 26 vlg.

²⁾ Ibid. blz. 44, 50.

³⁾ Ibid. blz. 74 vlg.

⁴⁾ Ibid. blz. 109/10.

kleine groep, zelfs te Amsterdam nauwelijks een paar duizend leden sterk, in meer dan 100 op zichzelf staande vakvereenigen verdeeld¹⁾.

Maar daartegenover stond nog altijd de groote meerderheid der protestantsche kleine burgerij en der arbeiderswereld, die van deze denkbeelden ten eenenmale afkeerig was. Geleid door een klein aantal geloovige mannen en vrouwen uit de kringen van het Reveil en van Groen en de zijnen, gesteund door den machtigen invloed van enkele adellijke familiën uit het Utrechtsche en Geldersche, door predikanten van de orthodoxe richting, waarin Oosterzee, Gunning en Doedes den toon aangaven, stelden zij zich steeds scherper tegenover de toenemende macht der moderne denkbeelden. Terwijl hunne katholieke standgenooten zich onder kerkelijken invloed met den strijd der meeningen op kerkelijk en staatkundig gebied voorloopig niet inlieten en slechts weinige van dezen zich, vooral in de provinciën Noordbrabant en Limburg, aan dien kerkelijken invloed waagden te onttrekken en als „vrijdenkers” optraden, begon onder de protestantsche kleine burgers en arbeiders de geest van actief verzet tegen de veldwinnende moderne begrippen vaardig te worden. De anti-revolutionnaire denkbeelden van Groen van Prinsterer vonden hier een vruchtbaren bodem; voornamelijk op kerkelijk gebied, in de kringen der Afscheidenen, was zijn naam hoog geëerd als die van den kampioen der rechtzinnigheid tegenover de verderfelijke moderne verlichting en de misdadige lauwheid der ethische orthodoxie. Deze anti-revolutionnairen wilden weinig hooren van Oosterzee, De la Saussaye en de hunnen, als wier dichters de begaafde amsterdamsche predikanten Ten Kate en Ter Haar naast Beets konden gelden, met den gemoeidelijken Hasebroek (Jonathan) en de begaafde romanschrijfster mevrouw Bosboom-Toussaint in hare oudere werken de vertegenwoordigers op letterkundig gebied van deze geestesrichting onder ons volk. Zij lazen zoo niet Groen's voor hunne ontwikkeling meestal te hoog gaande fijngestelde parlementaire geschriften, dan toch het kerkelijke blad „De Heraut”, „eene stem over Israël tot Israël”, dat sedert 1850 onder redactie van den ijverigen zendeling der Vrije schotsche Kerk Schwartz²⁾ de gereformeerde beginselen hooghield.

¹⁾ Hudig, blz. 52/3.

²⁾ Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, dl. I, blz. 304.

Naast Groen was Da Costa, de vurige dichter en gloedvolle apologet der gereformeerde orthodoxie, hun man, wiens dood in 1860 een zware slag voor zijne partij mocht heeten. Zijne plaats naast Groen werd weldra ingenomen door een jong predikant van groot talent, dr. Kuyper ¹⁾, die, leerling van Scholten, door zijne studie onder den invloed was gekomen van den machtigen geest van Calvijn en, in 1867 als predikant te Utrecht beroepen, den strijd was begonnen tegen de bestaande organisatie in de Hervormde Kerk, schoon geen „staatskerk” meer, zich toch gaarne „volkskerk” noemend, tegen de synodale macht in het bijzonder; twee jaren later werd hij predikant te Amsterdam en was hier spoedig de geniale leider eener kerkelijke actie, die zich weldra krachtig liet gelden. En niet alleen op kerkelijk gebied deed de jonge predikant van zich spreken. Groen had ook spoedig zijn uitnemende staatkundige talenten leeren waardeeren en hem met Keuchenius en Van Otterloo in 1871 aangewezen als de eenige werkelijk anti-revolutionnaire mannen, aan wie de verdediging zijner denkbeelden in de Tweede Kamer kon worden toevertrouwd. Kuyper, meester van de pen en van het woord, in 1872 belast met de redactie van het nieuwe anti-revolutionnaire blad „De Standaard”, was de aangewezen opvolger van den grijzen Groen als leider der machtige strooming op kerkelijk en staatkundig gebied, die, begeerig om de nog pas geformuleerde calvinistisch-gereformeerde beginselen ingang te doen vinden in Kerk en Staat, zich vierkant stelde tegenover de kerkelijk-staatkundige vrijzinnigen en conservatieven.

Zoo was omstreeks 1870 alom in den lande de polsslag van een krachtig geestelijk leven merkbaar: aan de eene zijde de strooming meegaande met de moderne levensopvattingen, aan de andere die van verzet tegen den geest der eeuw — de eerste belichaamd in Thorbecke, de tweede in Groen van Prinsterer, beiden verbindend kerkelijke met staatkundige meeningen gelijk zoo dikwijls in onze volksgeschiedenis sedert de 16de eeuw was voorgekomen.

Daar was de partij van vooruitgang, aan welker spits de kleine groep van democratisch gezinde anti-kerkelijken en in welker achterhoede de aristocratisch-conservatieve elementen stonden, terwijl de

---

¹⁾ Vgl. over hem: W. H. de Savornin Lohman, dr. Abraham Kuyper, in *Mannen van Beteekenis* (Haarlem, 1889).

sedert 1848 heerschende gematigd vrijzinnige burgerij er de kern van vormde; de partij, die in Thorbecke thans haren grooten aanvoerder verloren had maar in zijne jongeren nieuwe leiders voor de toekomst hoopte te vinden, op staatkundig gebied het oog vestigend op Fransen van de Putte en Kappeyne van de Coppello, op wetenschappelijk gebied roemend in hare geestverwanten de theologen Scholten en Kuenen, den beroemden philoloog Cobet en den geëerden geschiedschrijver Fruin, de geniale utrechtsche natuuronderzoekers Donders, Buys Ballot en Harting, den arabist Dozy, de juristen Buys en Vissering, den vaderlandschen taalkenner De Vries, de wijsgeeren Opzoomer, Hoekstra en Loman en wie er meer aan onze universiteiten de geesten der akademische jeugd leidden, op letterkundig terrein in Multatuli, den scherpzinnigen Huet, den vaderlandschen Schimmel, den smaakvollen Vosmaer en zijn critiseerenden haagschen Spectator-kring, op kunstgebied in Israëls, den rembrantieken schilder der armen en verdrukten, in den roemrijken broedertrits der Marissen, meesters in het weergeven van de kleurentinten der nederlandsche lucht en weiden, in den landschapschilder Mauve en den kerkschilder Bosboom, de schitterende aanvoeders der nieuwe nederlandsche schilderschool, die een aantal talentvolle jongeren begon te tellen. Daar was tegenover de moderne wereld die der gematigd-orthodoxen van de utrechtsche richting, afkeerig nog van staatkundige bemoeiingen in den eigenlijken zin en hoogstens ijverend voor de conservatieve beginselen der mannen van 1866, voor de handhaving der monarchale oranje-traditiën en zonder eigenlijk partijverband zedelijken steun gevend aan hen, van wie zij de handhaving der rechten van de Nederlandsch-Hervormde Kerk meenden te mogen verwachten, maar overigens zonder overwegend bezwaar tegen eene gematigd-liberale richting in het staatsbestuur, zelfs in de school. Naast dezen de eveneens conservatiefgezinde Katholieken, bij wie het partijverband ook nog weinig beteekende maar die in den alom gevoerden strijd tusschen moderne wereldbeschouwing en oudere opvattingen meer en meer gehoor gaven aan den wapenroep van Pius IX in zijn Encycliek en zelfs in een gematigd liberalisme, gevaar zagen voor de belangen hunner boven alles vereerde Kerk, in scherpe tegenstelling zelfs, onder leiding van den talentvollen Alberdingh Thijm, den vurigen Schaepman en den ijverigen geschiedschrijver Nuyens, met de

protestantsch-nationale herdenking van den Tachtigjarigen Oorlog en daarvan bij iedere gelegenheid levendig getuigend. Eindelijk de scherp tegen de moderne wereldbeschouwing gekante anti-revolutionnaire orthodoxen, de geestverwanten van Groen van Prinsterer, die zich gereedmaakten om den ouden kamp met een betere organisatie voort te zetten en daarbij vooral te strijden met het machtig gebleken wapen van den reeds dertigjarigen schoolstrijd, die ons volk in al zijn lagen na aan het hart ging en waarin zij thans van katholieke zijde op krachtige medewerking konden rekenen.

Ook op stoffelijk gebied had de liberale zuurdeesem het volksleven doortrokken en waren de vrijzinnige beginselen met nog meer kans op de uiteindelijke zege werkzaam geweest onder de thans tot ruim $3\frac{1}{2}$ mill. zielen gestegen bevolking, die in 1848 nauwelijks de 3 millioen was te boven gekomen maar sedert, in weerwil van de zware koortsepidemieën van 1859 en de cholera-epidemieën van 1853—55, 1859 en 1866 jaarlijks ongeveer met 27500 zielen was vooruitgegaan¹). Nu de geest van bescherming, die onder Willem I de vrije ontwikkeling van noordelijk Nederland aanvankelijk had belemmerd, had plaats gemaakt voor dien der vrijheid, der wegneming van beletselen voor het particulier initiatief, was de welvaart aanzienlijk toegenomen zooals bleek uit de niet onaanzienlijke stijging van den gemiddelden levensduur, van de lichaamslengte, uit het meerder gebruik van granen als voedingsmiddel, uit den van bijna 4 mill. tot ruim 11 mill. geklommen inleg in de spaarbankboekjes²).

De hier te lande nooit sterk ontwikkelde landbouw bloeide thans in de kustgewesten, al bleef hij nog huiverig voor de toepassing der nieuwere methoden van bemesting en bewerking onder invloed der ontdekkingen van scheikundigen als Liebig en ten onzent prof. Mulder te Utrecht, onder voorlichting van verlichte economen als Staring, Wttewaall, prof. Van Hall, Sloet tot Oldhuis. De boeren waren tevreden met het aanhoudend stijgen der prijzen van de landbouwprodukten, het gevolg vooral van de uitbreiding van den internationalen

¹) D'Aulnis, in Een halve Eeuw, dl. I, blz. 351.

²) Vgl. de cijfers in de Staatkundige en Staathuishoudkundige Jaarboekjes en de Algemeene Statistiek voor Nederland (1870).

handel; in sommige streken, in Drente, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant, was de landbouw bepaald achterlijk te noemen, onder invloed veelal van verouderde bewerking, middeleeuwsche toestanden van grondbezit en drukkende tiendlasten, welke afkoopbaarstelling door de wet van April 1872 werd mogelijk gemaakt. De ontginning der woeste gronden, van welke in 1833 nog ruim 900000 hectaren aanwezig waren, begon meer en meer de aandacht te trekken, vooral in Gelderland, Overijssel en Friesland. De belangrijke veeteelt ging onder de werking der beginselen van vrijen handel krachtig vooruit en de rijke noordhollandsche en friesche veeboeren wekten de afgunst van landgenoot en vreemdeling, niet het minst van den Belg, die aan de hollandsche en friesche mededingers op de engelsche markt het hoofd had te bieden¹⁾; de toenemende zorg voor den veestapel, de reorganisatie der veeartsenijschool in 1870 had op een en ander grooten invloed. De haringvisscherij zag na de vrijheidlievende wet van 1857 hare vloot aanzienlijk stijgen, met niet minder dan $\frac{1}{3}$, zoodat zij na 15 jaren weder 108 kiel-schepen en 208 bommen telde en hare verouderde vaartuigen door nieuwerwetsche loggers en kotters deed vervangen, terwijl haar uitvoer van versehe zeevisch langs de nieuw aangelegde sporen naar België en Duitschland verdriedubbelde²⁾; „nieuw leven” was hier duidelijk waar te nemen onder leiding van energieke mannen als de scheveningsche reeder Maas, die hier de engelsche katoenen netten invoerde in plaats van de oude hennepnetten en in 1866 den eersten nederlandschen logger liet bouwen naar fransk model, terwijl er zes jaren later reeds 64 waren.

De nederlandsche nijverheid sloeg thans breeder hare vleugelen uit. De twentsche katoennijverheid³⁾, die in 1852 hare eerste stoomweverij te Nijverdal had zien ontstaan, telde weldra een groot aantal stoomweverijen en stoomspinnerijen en ging onder leiding van energieke fabrikanten als Stork, Blijdenstein, Salomonson bij de concentratie der nijverheid in de aanhoudend toenemende fabrieken tegenover de huisnijverheid, onder invloed ook van de in 1862 opgerichte twentsche industrie- en handelsschool snel vooruit. Vooral

---

¹⁾ De Laveleye, *Etudes d'économie rurale* (Paris, 1865).

²⁾ Beaujon, *Zeevisscherijen*, blz. 281 vlg.

³⁾ Vgl. Smissaert, *Bijdragen*, blz. 101 vlg.

sedert de particuliere handel de Handelmaatschappij van haar monopolie begon te berooven, na de groote crisis van 1857, na den noodlottigen brand, die Enschedé in 1862 verwoestte, na de rampen van de eerste jaren van den amerikaanschen burgeroorlog, die den katoeninvoer belemmerde, nadat spoorwegen en kanalen de afzondering van Twente deden eindigen en de lagere steenkolenprijzen het bedrijf verlichtten, toen eerst de aanvankelijk hier krachtig bestreden verlaging in 1865 der differentieele rechten in Indië en later (1872) hunne afschaffing den afzet aldaar onder invloed van het vrijhandelsstelsel aanzienlijk deed toenemen, beleefde deze streek een ongekende mate van bloei. Het bleek ook hier meer en meer waar te zijn, dat de in den beginne voor enkelen voordeelige beschermingspolitiek een kunstmatigen toestand had doen ontstaan, die hoe eerder hoe liever voor volkomen vrijheid van ontwikkeling moest wijken, zij het dan niet op eenmaal dan toch langs den weg van trapsgewijze afschaffing der belemmerende bepalingen.

De wolindustrie te Tilburg, de dekenfabricage te Leiden, de linnenindustrie van Boxtel, de lederfabricage in de Langstraat van Noordbrabant, de sedert 1860 opkomende deltsche aardewerffabrieken en die van Regout te Maastricht, de schiedamsche branderijen, weldra — in verband met het onrustbarende toenemen van het jeneververbruik ook binnenslands — 400 in getal, de in Noord-Brabant overal oprijzende beetwortelsuikerfabrieken en suiker-raffinaderijen, de groningsche aardappelmeelfabrieken van den energieken W. A. Scholten, aan wien de groningsche veenkoloniën zooveel te danken hadden, de op Stork's voorbeeld in Twente gestichte machinefabrieken, van 9 in 1847 binnen 20 jaren tot 47 gestegen, de zaansche molenindustrie, de scheepsbouw aan den Kinderdijk van Fop Smit en de zijnen, de zeeuwsche meekrapfabricage, de goudsche stearine- en pijpenfabrieken verschaften aan onze natie op de parijsche wereldtentoonstelling van 1867 een eervolle plaats vergeleken bij het weinige wat zij op de londensche van 1851 had kunnen vertoonen ¹⁾. Het aantal stoomketels was hier van 400 in 1848 tot 3200 in 1871 gestegen.

Ook in Indië toonde de ontwikkeling der particuliere nijverheid, dat de moderne beginselen van vrijheid voor het particulier initiatief

¹⁾ De Bruyne, dl. III, blz. 526; De Lange, I. I. blz. 61, 81.

heilzaam werkten tegenover het oude monopoliestelsel, dat in beginsel reeds door Coen en Van Imhoff was veroordeeld. De onder bescherming van prins Hendrik der Nederlanden in 1852 gestichte Billiton-tinmaatschappij leverde groote voordeelen op en toonde, dat door invoer van goedkoope chineesche arbeidskrachten veel kon worden gedaan; de toenemende suikerfabricage op Java, de aanplanting van Java-koffie in gelukkige mededinging met het door koffieziekten geteisterde Ceilon, het begin van den tabaksbouw in Deli op Sumatra sedert 1865 onder leiding van Janssen en Nienhuis, de stichting der spoedig aanzienlijke voordeelen afwerpende Deli-maatschappij aldaar, de ontginning eindelijk der Ombiliën-kolenvelden sedert 1870 waren teekenen van grooten vooruitgang.

Maar de eerste plaats in de ontwikkeling der nederlandsche welvaart nam toch nog altijd de handel in.

In samenhang met de krachtig ontluikende inlandsche nijverheid, onder invloed ook der toenemende vrijmaking van het internationale verkeer door de machtige inwerking overal van het geheel tot den vrijhandel bekeerde Engeland, den machtigen zee-staat en handels- en koloniale mogendheid van den eersten rang, bij welker inzichten zich ook het Frankrijk van Napoleon III sedert 1860 had aangesloten, begon de nederlandsche handel opnieuw te ontluiken¹⁾. De opheffing der oude Akte van Navigatie in 1849 had den handel op de engelsche koloniën en Engeland zelf voor onze schepen in ruimer mate geopend. De algemeene afkoop van den Sondtol (14 Maart 1851) kwam ook onzen kooplieden ten goede²⁾, die met bijna 1000 schepen aan de vaart naar de Oostzee deelnamen en de vrachtvaart ook van elders op die streken weder grootendeels in handen hadden. Onze handelsvloot nam ziender oogen toe; onze scheepsbouw, onze lijnbanen, onze zeilmakerijen en alles wat met de zeevaart samenhang, herleefden na langen stilstand of kwijning en verspreidden leven en beweging in onze havens en riviersteden. De koopvaardijvloot steeg dan ook van 1781 zeilschepen en 12 stoomschepen in 1850, tot 1937 zeilschepen en 48 stoomschepen in 1870 met een respectieven inhoud

¹⁾ De Lange, blz. 76 vlg.

²⁾ Vgl. P. N. Muller, De Zondsche tol, in de Gids 1855; Van der Hoeven, Bijdrage tot de geschiedenis van den Sondtol (Leiden 1855).

van bijna 200000 en 264000 last, vooral nu de crisis omstreeks 1860 tot een betere verhouding van behoefte aan en bouw van schepen aanleiding had gegeven. De indische particuliere handel, van den band der verplichtingen tegenover de Handelmaatschappij bevrijd, breidde zich aanzienlijk uit. De reederij beleefde goede dagen. De openstelling van het Kanaal van Suez in 1869 had een ontzaglijken invloed op het wereldverkeer, waaraan de stoomvaartmaatschappij Nederland hare oprichting te danken had, terwijl menig koopman door de enorme besparing aan kosten van vervoer van en naar Indië zijne winsten aanzienlijk zag vermeederen. De verbetering en normaliseering onzer groote rivieren onder leiding onzer nog altijd uitnemende waterbouwkundigen verzekerden een beteren toegang van Rotterdam naar Duitschland en omgekeerd en bevorderden de ontwikkeling der groote Maashaven, die haren Waterweg sedert 1866 onder leiding van den ingenieur Caland in vijf jaren zag gereedkomen en van dat oogenblik af het aantal schepen, dat haar bezocht, aanzienlijk zag vermeederen, terwijl Amsterdam de in 1865 begonnen doorgraving van de duinstreek bij Velzen door den ingenieur Dirks zeven jaren later zoover zag komen, dat de wateren van Noord- en Zuiderzee zich reeds konden vereenigen. De kanalen door Walcheren en Zuid-Beveland, de kanalen van den Hollandschen IJsel en de Dieze, van de overijselsche, drechtsche en groningsche veenstreken, het kanaal van Groningen naar Delfzijl, dat van Apeldoorn naar Dieren verschaften aan verschillende deelen des lands betere waterwegen; de nieuwe Centraalspoorweg, die van Amsterdam naar het Nieuwediep, de Oosterspoorweg (1870) van Amsterdam naar Amersfoort, de lijnen over de rivieren aan de zuidzijde met hare monumentale spoorwegbruggen, van Utrecht naar Den Bosh, van Rotterdam over de Moerdijk naar Antwerpen, van het door nieuwe havenwerken tot een haven van den eersten rang gemaakte Vlissingen naar Rozendaal over Sloe en Schelde verbonden allerlei streken met het internationale spoorwegstelsel; met name Amsterdam, dat slechts op de voltooiing van zijn Noordzeekanaal wachtte om zijn nieuwe kaden en havens te kunnen gebruiken voor de hervatting op breede schaal van zijn ouden warenhandel, waarvoor de spoorwegverbinding en misschien later de kanaalverbinding met Duitschland, waarop het hoopte, gelegenheid zou geven. En naast de spoorwegen kwamen de telegrafie

sedert 1844 en de verbetering van het postverkeer sedert 1850 aan den handel groote diensten bewijzen.

Wel deed de werelderisis van 1857, veroorzaakt ten deele door den plotselingen goudaanvoer uit Californië en Australië en de aanvankelijk wilde speculatie op het toenemend verkeer, ook hier te lande veel nadeel, nadat zij van Amerika en Engeland uit op het vasteland van Europa was overgeslagen en werden ook hier zware verliezen geleden ¹⁾, maar de uitbarsting van den amerikaanschen burgeroorlog vergoedde die voor een aanzienlijk deel ten gevolge van de tijdelijke verlamming van den amerikaanschen ondernemingsgeest. De beperkte koffieveilingen der Handelmaatschappij werden sedert 1863 vervangen door een grooter aantal van negen per jaar en onder vrijzinniger voorwaarden geregeld ²⁾, met beperking van de gelegenheid tot speculatie en tot al te groote bevoordeeling van enkele ingewijden. Een belangrijke katoen- en tabaksmarkt werd te Amsterdam gevestigd, de laatste zelfs als markt voor de geheele wereld.

Op allerlei gebied bleek bij den dood van Thorbecke, dat het nederlandsche volksleven krachtig ontwaakt was, en het viel niet te ontkennen, dat dit vooral was toe te schrijven aan de werking der liberale denkbeelden van 1848, zij het dan op kerkelijk gebied niet zonder ernstige tegenspraak van hen, die ze verderfelijk achtten, ofschoon ook dezen moesten erkennen, dat die denkbeelden op stoffelijk gebied hadden geleid tot goede gevolgen. Maar, dat alles was slechts een begin en de verdere ontwikkeling zou moeten aantoonen, of het werkelijk voorgoed gelukt was het nederlandsche volk wakker te schudden uit den slaap, die het nog in den eersten tijd na 1830 scheen bevangen te hebben. Dat het in den internationalen wedkamp om aandeel in de voordeelen van het wereldverkeer zijn rechtmatige plaats weder begon in te nemen en op het terrein der vrije mededinging zijn oude veerkracht begon te herwinnen, was ontwijfelbaar. Het was vooral de vraag, of in zijn inwendig leven de thans overheerschende vrijzinnige beginselen niet slechts zouden kunnen doorwerken maar het gansche volk zouden vermogen te doordringen tot in zijn

---

¹⁾ P. N. Muller, De handelscrisis van 1857 (de Gids 1858) De Lange, blz. 46 vlg.

²⁾ De Lange, blz. 68.

onderste lagen toe gelijk reeds de gezeten burgerij zich in hare overgrootte meerderheid hierbij had aangesloten; of èn in het staatsbestuur èn in het kerkelijk leven de tegenstand van star conservatisme, van Roomsche en protestantsche orthodoxie zou kunnen worden overwonnen; of verder dan, na die zegepraal, met kracht zou worden voortgegaan in de richting, door Thorbecke en de zijnen ingeslagen, door de jongeren in de liberale partij vooral, die bevreesd waren voor stilstand in de ontwikkeling. En die jongeren wanhoopten niet, gedragen als zij zich voelden door den democratisch-socialen stroom, die in gansch Europa zich reeds deed bemerkten en waarvan de sociaal-democratische, communistische en anarchistische bewegingen van omstreeks 1870 slechts de eerste uitloopers waren.

HOOFDSTUK V.

DE STAATKUNDIGE TOESTAND NA THORBECKE'S DOOD.

In Thorbecke's laatste jaren was het duidelijk aan het licht gekomen, dat er in de liberale partij twee stroomingen waren: die van de ouderen, van Dullert, Van der Linden, Duymaer van Twist e. a., die van meening waren, dat de beginselen van 1848 door den tegenstand van conservatieve en anti-revolutionnaire zijde nog lang niet voldoende hadden doorgewerkt om reeds te kunnen denken aan de verdere ontwikkeling daarvan in de richting van sociale hervormingen; die van de jongeren, die met Kappeyne van de Coppello, Tak van Poortvliet en Fransen van de Putte, met Van Houten, Kerdijk, Straalman e. a. in de voorhoede, begeerig waren naar verdere toepassing der oude denkbeelden op de thans zich snel vervormende maatschappelijke toestanden. En terwijl in het liberale kamp de scheiding der beide stroomingen zich voorbereidde, stonden Groen's volgers onder leiding van Kuyper gereed om met grooter energie dan ooit te voren onder de banier van het Calvinisme op te trekken tegen de moderne staats- en wereldbeschouwing, daarbij op den duur rekenend reeds op den steun en de hulp der Katholieken, die meer en meer de behoefte gevoelden, ook zij, aan krachtiger partij-organisatie op den grondslag van hun geloof, aan

losmaking van de conservatieve en liberale leiband, waaraan zij, ook zelfs na den Syllabus, totnogtoe hadden geloopt. Een tijdvak van hevigen partijstrijd naderde, van strijd tusschen twee scherp tegenover elkander gestelde wereldbeschouwingen: die, welke zich in meerdere of mindere mate beriep op de beginselen, ten grondslag liggende aan de Fransche Revolutie, en die, welke in naam van het aloude Christendom daartegen meende te moeten opkomen — een strijd, waarin de oude leiders ontbraken, sedert ook Groen van Prinsterer den 19^{den} Mei 1876 van het staatstoonel was verdwenen, waarop hij, woekerend met zijn groote gaven, zijn fijn intellect, zijn artistiek vermogen, zijn schitterenden stijl, zijn scherp woord, lange jaren een zoo belangrijke rol had gespeeld, nog in zijn laatsten tijd met bewonderenswaardige veerkracht zijne jongeren met woord en pen onvermoeid aansporend tot krachtig verzet tegen den liberalen geest in Staat en Kerk, in school en wetenschap. Ook Groen was door zijne volgers hoog vereerd als een held des geloofs, als een reus van den geest, wiens verscheiden door hen niet minder als een ramp voor Nederland werd beschouwd dan de tegenpartij het heengaan van haren grijzen aanvoerder als een „nationale” ramp had gekenmerkt, al had Groen nooit zooals Thorbecke zijne denkbeelden op staatkundig gebied in toepassing kunnen brengen en daardoor op zijne tegenstanders dikwijls een „tragischen indruk” gemaakt ¹⁾).

De dood van Thorbecke nog als minister had de hopeloos verdeelde liberale meerderheid in de Staten-Generaal en onder de kiezers in den zomer van 1872 hulpeloos achtergelaten, onmachtig om hare verdeeldheden te beëindigen en met kracht de wenschelijke hervormingen in het staatswezen aan te brengen zonder langer te kibbelen over ondergeschikte zaken van persoonlijken en minderwaardigen aard, met een vast omljnd program als het doel van haar streven. Was zij werkelijk niet in staat om het testament van Thorbecke, zooals men diens „Narede” van 1870 plecht te noemen, uit te voeren?

Er waren er velen, die van deze meening waren, en wederom de regeering opgedragen wilden zien aan den ervaren staatsman Van Reenen, thans niet langer meer president der Kamer doch

¹⁾ Buys, Groen van Prinsterer, in *Studiën*, dl. I, blz. 597 vlg.

door alle partijen hoog geacht. Maar hij weigerde weder het aanbod der Kroon tot vorming van een ministerie aan te nemen en wees op den uitnemenden G. de Vries, lid van den Raad van State, die buiten den partijstrijd had gestaan maar tot de vooruitstrevende jongeren behoorde en met Fransen van de Putte voor koloniën, Geertsema voor buitenlandsche zaken, Van Delden voor financiën en den energieke Van Limburg Stirum, Coehoorn's nazaat, voor oorlog de hangende kwestieën thans zou hebben op te lossen. Landsverdediging en financiën, kiesrecht en hooger onderwijs stonden bij dit ministerie van Juli 1872 op den voorgrond zooals het bij zijn eerste optreden in de Kamer verklaarde; het bleek intusschen spoedig, dat de financieele toestand, buitengewone gebeurtenissen niet gerekend, vooreerst geen aanleiding tot bezwaren zou behoeven te geven ¹⁾).

Heel veel gebeurde er ook voor het overige niet: de „parlementaire atmosfeer” bleef kalm, al te kalm, al scheen er een oogenblik door de opgeworpen kwestie van censusverlaging in verband met de algemeene maatschappelijke toestanden wat meer leven te zullen komen. De landsverdediging gaf intusschen reeds aanleiding tot vinnigen strijd tusschen den minister van oorlog, die hervormingen in der geest van een volksleger wenschte en ze begeerde aan te vangen met afschaffing der dienstvervangning en bevestiging der utrechtische vestinglinie maar bij den kritieklustigen De Roo van Alderwerelt weder hevig verzet ontmoette tegen dit „lapwerk” en na de verwerping van zijn voorstel over de dienstvervangning onder den indruk van zijn ongeschiktheid voor wetgevenden arbeid en parlementair debat zijn ontslag nam. Zijn opvolger, kolonel Weitzel, slaagde er in 1873 in de bij de nieuwere beginselen van oorlogvoering overbodige vestingen aan de oost- en zuidzijde te doen opheffen en de verdediging te beperken tot de „vesting Holland” met hare voorwerken, zonder evenwel algemeene legerhervorming en regeling der landsdefensie langs wettelijken weg tot stand te kunnen brengen. De opheffing der oostelijke en zuidelijke vestingen bracht een groote verandering te weeg in den toestand dier plaatsen, die nu de gelegenheid kregen om hare grenzen uit te breiden en aan hare bevolking ruimere en gezondere woningen te

---

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 104.

verschaffen, nu zij niet langer werden bekneld door de vesting-gordels, die hare ontwikkeling sedert eeuwen hadden belemmerd. Maar de verwerping van De Vries' wet op de rechterlijke reorganisatie en de toenemende verwarring op staatkundig gebied, vooral door den voortdurenden tegenstand der vooruitstrevende jongere liberalen tegen al te angstvallig vasthouden aan de oude beginselen, verzwakte de regeering zeer, zoodat zij herhaaldelijk aan aftreden dacht, met name na de verwerping van Van Stirum's wetten. Het zeer gematigd anti-revolutionnaire lid der Kamer, Van Lynden van Sandenburg, trachtte op raad van Van Reenen en op verlangen des Konings, bij wien hij in hoog aanzien stond, in den zomer van 1873 een gemengd kabinet te vormen; maar hij moest die taak weldra nederleggen, waarop het ministerie met Weitzel voor oorlog en Van Erp Taalman Kip in de plaats van Brocx — wiens begrooting eindelijk verworpen was wegens den grooten achteruitgang der marine onder zijn buitengewoon zuinig beheer, waarbij de schepen in de dokken wegrotten — de ondankbare werkzaamheid maar weder voortzette in het „politieke tournooi”, waarin meer en meer de parlementaire arbeid, het „parlementaire spel”, zeiden reeds velen, ontaarde ¹⁾.

Droevige ernst scheen dat spel te zullen worden, toen in Februari 1873 plotseling het bericht kwam, dat de sedert het verdrag met Engeland over Sumatra door vele indische oudgasten reeds gevreesde oorlog met het machtige en over de gansche noordpunt van het eiland ten minst in naam heerschende zeerooversrijk van Atjeh dreigde uit te breken ²⁾. De heimelijke pogingen van den een tartende houding aannemenden sultan van Atjeh om tegenover onze maatregelen tegen den zeeroof de bescherming eener machtige groote mogendheid, welke dan ook buiten Engeland, te verwerven gaven den gouverneur-generaal Loudon aanleiding tot het zenden van een regeeringscommissaris met troepen om Atjeh tot onmiddellijk toegeven te dwingen en onze rechten op Sumatra tegenover de reeds aangekondigde inmenging, b. v. van de dringend aangezochte Vereenigde Staten of Italië, te vrijwaren, ook in verband

¹⁾ Buys, dl. I, blz. 535.

²⁾ Kielstra, Beschrijving van den Atjeh-oorlog ('s Gravenhage, 1883—1885). Vgl. over land en volk: Snouck Hurgronje, De Atjehers (Batavia—Leiden, 1893).

met de bloeiende tabaksnijverheid in het naburige Deli en andere beginselen van krachtdadige exploitatie van het mineraalrijke Sumatra. Een en ander werd door den minister Franssen van de Putte in algemeene termen aan de Tweede Kamer medege- deeld maar van een eigenlijken oorlog scheen nog geen sprake te zijn, slechts van noodzakelijk geworden machtsvertoon; de gemoederen waren reeds eenigszins tot kalmte gekomen, toen begin April plotseling het bericht uit Indië kwam, dat er toch wel degelijk een oorlogsverklaring had plaats gehad. De regeeringscommissaris Nieuwenhuizen, vice-president van den Raad van Indië, die met een viertal oorlogschepen einde Maart voor Atjeh was verschenen, had daar namelijk, hangende de geheime onderhandelingen van den Sultan en zijn arabische omgeving, nu met Turkije, Frankrijk en andere mogendheden, slechts een ontwijkend antwoord verkregen en had toen, van die onderhandelingen onderricht door den consul te Singapore, den 26sten den oorlog verklaard. Op een onvriendelijk gestelde interpellatie van het conservatieve lid Nierstrasz dienaan- gaande antwoordde de minister nu den 4^{den} April, dat de oorlogs- verklaring tot zijn leedwezen door de omstandigheden, voorzoover hij, onvolledig ingelicht, nog oordeelen kon, blijkbaar thans noodig was geworden maar dat men voldoende macht had om „zonder buitengewone middelen” de zaken te regelen. Dit bleek echter spoedig te veel gezegd te zijn, want de kleine, met wapenen en artillerie onvoldoend toegeruste militaire expeditie onder generaal Köhler, met de marinetroepen 3600 man sterk, vond in het nog behalve de kustlijn zoo goed als onbekende Atjeh een onverwacht hardnekkig verzet; de bevelvoerende generaal zelf sneuvelde en de expeditie werd eind April na vergeefsche pogingen om tot den kraton van den Sultan door te dringen gestaakt, de troepenmacht onder kolonel Van Daalen weder ingescheept: de slecht voorbereide onderneming was mislukt. Na eenige maanden van vrij onvoldoende blokkade der atjehsche kust door de marine werd in November onder de generaals Van Swieten, den ervaren indischen oudgediende, en Verspyck een krachtige goedbewapende expeditie van 7000 man uitgezonden uit het thans door werving en aanvulling met nederlandsche officieren en soldaten aanzienlijk ver- sterkte indische leger. Deze expeditie bereikte na een bezwaarlijken tocht den 24sten Januari 1874 werkelijk den reeds verlaten kraton;

Van Swieten schafte na den dood van den Sultan het oude lands bestuur voorloopig af, opende onderhandelingen met de talrijke onderhoorige staten en vestigde het nederlandsche gezag in den in „Kota-Radja” herdoopten kraton, die met zijn onmiddellijke omgeving door een aanzienlijke macht onder kolonel Pel bezet bleef. Uit alles bleek echter, dat men den vijand ook nu te gering had geschat en dat aan een volledige onderwerping des lands nog vooreerst niet te denken zou zijn: de vanouds buitengemeen strijdbare en trotsche bevolking toonde zeer geringe neiging hare eeuwenlange onafhankelijkheid te laten varen en zich onder nederlandsch gezag te stellen, aangezet als zij werd door hare priesters en hare vanouds oppermachtige en aan hunnen zoo goed als onbeprekten invloed gehechte hoofden, van welke nog slechts enkele zich onderworpen hadden.

Reeds dadelijk kwam deze oorlog den staat op groote kosten te staan, zoowel in Indië als in Europa, en de Kamer toonde zich herhaaldelijk ontstemd over den buiten hare gewone contrôle vallenden hoogst kostbaren krijg, waarvan het einde niet te voorzien was maar welks noodzakelijkheid door zeer velen na de inlichtingen des ministers in comité-generaal¹⁾ moest worden erkend, al bleven sommigen haar nog ontkennen en werd ernstige critiek geoefend op het beleid der regeering en der legeraanvoerders, ook van Van Swieten zelve, wiens als beslissend aangekondigde en hier te lande als het einde van den krijg gevierde bezetting van den kraton weldra volstrekt niet afdoende bleek, zoodat eene motie van admiraal Fabius om den generaal dank te zeggen, zij het vooral wegens den vorm der motie, werd verworpen. De regeering moest ook van hare eigen partijgenooten menig hard woord hooren over hare slapheid en halfslachtigheid, over hare ongeneigdheid om krachtige hervormingen in te leiden. Hare poging om door overgang tot den gouden muntstandaard het muntwezen op vastere voet te regelen mislukte; een wetsontwerp op den kinderarbeid werd niet door haar maar door het Kamerlid Van Houten voorgesteld en met groote meerderheid aangenomen als eerste schrede op het gebied der „sociale wetgeving”; hare pogingen om een inkomstenbelasting in te voeren en den census te doen verlagen werden door de Kamer afge-

¹⁾ 16-19 April 1874, openbaar geworden in den bundel Atjeh (1881).

wezen. Eene maand, nadat koning Willem III, thans met het hem lang tegen de borst stuitend constitutionneele stelsel blijkbaar zoo goed als verzoend, het feit zijner vijf en twintigjarige regeering (12 Mei 1874) onder vrij algemeene erkentelijkheid en huldebetuiging aan zijn opvatting van het koningschap had herdacht, waarbij de populariteit van den vorst sterk afstak tegen de toenemende impopulariteit van de Staten-Generaal met hunne politieke twisten en parlementaire omslachtingheid, langzaamheid en onvruchtbaarheid ¹⁾ — in Juni 1874 legde het ministerie moedeloos onder de heerschende onverschilligheid zijn ondankbare taak neder: de liberale partij, uitgeput en gesloopt, hoewel nog meerderheid in de Kamers, scheen onmachtig om de regeering nog langer te voeren, oneenig en onsamenhangend als zij na Thorbecke's dood nog meer was geworden, een „zelfmoordenares”, die op haar „treurig sterfbed” slechts een schaduw van vroegere kracht had getoond ²⁾. De conservatieve partij, afgescheiden van de Katholieken en de enkele anti-revolutionnairn in de Kamer, was ook met deze laatsten ontégenzeggelijk in de minderheid en Van Reenen, die nog weder in Augustus 1873, na den val van Van Stirum en de verwerping der rechterlijke organisatie de regeering geweigerd had, vooral wegens de opgedrongen noodzakelijkheid om den Atjeh-oorlog te aanvaarden ³⁾, gevoelde ook thans geen lust de zware taak op zich te nemen. Zij viel zoo eindelijk in Augustus op de schouders van Heemskerk Az., thans raadsheer in den Hoogen Raad en sedert zijn geruchtmakend ministerie wel niet gezien bij de liberale meerderheid en door de minderheid niet ten volle vertrouwd, maar toch blijkbaar veel voorzigtiger geworden en uit het oogpunt van bekwaamheid zeker een der meest aangewezen conservatieven, ook om zijn overtuigend gebleken gehechtheid aan de neutrale staatsschool, die de daaraan ook nog steeds gehechte liberalen dus veilig in zijne handen konden laten. Hijzelf nam de binnenlandsche zaken op zich; Weitzel en Kip uit het vorige ministerie bleven; Van Goltstein voor koloniën, Van der Heim voor financiën, Van Lynden van Sandenburg voor justitie, Van der Does de Willebois voor buitenlandsche zaken

---

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 134.

²⁾ Buys, dl. I, blz. 531.

³⁾ Van Goltstein, blz. 75.

stonden bekend als hoogstbekwame en vertrouwbare mannen van gematigde gezindheid, ook de anti-revolutionnaire Van Lynden, wiens optreden in dit conservatieve kabinet hem door zijne partijgenooten intusschen werd euvel geduid.

Met dit ministerie begon nu Heemskerk opnieuw het, naar men meende, voorgoed door hem verlaten staatkundige leven, waarin hij, hoogst bekwaam jurist, fijn menschenkenner, ervaren bestuurder, niet al te zeer gehecht aan eigen meening, handig debater en het geduchte wapen der ironie met succes gebruikend, op de lotgevallen van het nederlandsche volk herhaaldelijk een grooten invloed zou hebben: een nieuwe Van Hall, maar minder lichtvaardig dan deze en door karakter en aanleg wel geschikt voor het „gemeen overleg”, dat hij als den eersten eisch van het oogenblik kenmerkte. Hij had vooral zijn aandacht gevestigd op het onderwijs, vooral op het hooger onderwijs, dat dringend om hervorming riep, nu de beide andere takken waren verzorgd, maar ook op de wijzigingen in de lager onderwijswet van 1857, voorzoover zij, „de hoofdbeginselen der bestaande wetgeving onaangeroerd latende”, zouden kunnen worden aangebracht om te gemoet te komen aan de verlangens der talrijke voorstanders van het bijzonder onderwijs zoowel als aan de wenschen der op nog algemeener volksonderwijs aandringende liberalen. Het ministerie-Heemskerk kon geen „parlementair” ministerie heeten; het kwam alleen „de ledige stoelen bezetten”, want „geregeerd moest er toch worden”; maar het zag zich weldra, zooals natuurlijk was in deze omstandigheden, voor groote moeilijkheden geplaatst, ook al „remde” het in Indië zonder aanvankelijk al te „hard stoken” in Nederland, gelijk het bij monde van zijn nog altijd het Cultuurstelsel bewonderenden leider had aangekondigd te zullen doen. Het vond daarbij tegenover zich de radicale en vooruitstrevende elementen onder de liberalen, welke zich bij monde van Van Houten, en, voorzoover de laatsten betrof, van Kappeyne spoedig lieten hooren. Kappeyne hield bij de behandeling der begrooting den 24sten November 1874 een merkwaardige rede, waarin hij het program der „progressistische” liberalen welsprekend ontwikkelde, scherp afkeurend het „irrationeel kiesrecht”, dat hij aanzienlijk wilde uitzetten met volkomen vrijlating voor den gewonen wetgever om het „naar behoefte” uit te breiden. Hij wilde den staat niet langer beschouwd zien als de „grootte politiemacht” maar

als strevend in het licht der „moderne wereldbeschouwing” naar behartiging van „het volksbelang” door telkens herhaalde hervorming overeenkomstig de afwisselende behoeften. Opruiming der uit den ouden tijd nog overgebleven bureaucratie, snelle en degelijke rechtspraak, verbetering der verkeersmiddelen en in verband daarmee uitbreiding van het recht van vereeniging, onbekrompen staatszorg voor alle takken van onderwijs, algemeene dienstplicht, een belastingstelsel ingericht naar de rechtmatige eischen der moderne productie met belasting op het kapitaal in portefeuille, op ondernemingswinst, afschaffing van indirecte belastingen, van uit- en doorvoerrechten, zoodat het land één groote vrijhaven zou worden — zoo was zijn program voor de nieuwe groote hervormingspartij, die hij zou hebben te leiden, „controleerend thans, gouverneerend straks”, als zij, met een krachtige meerderheid in het parlement achter zich, daarvoor gereed zou zijn.

Het ministerie vond ook tegenover zich den eminenten jongen leider der anti-revolutionnairn, Kuyper, die luide de beginselen liet hooren van zijn democratisch Calvinisme, van zijn „wetboek van den arbeid”, waarmede hij het wiegeliied zong van de nieuwe anti-revolutionnaire partij, die niet meer allereerst steunen zou op de aristocratische omgeving van Groen, op de „mannen met twee namen” maar op de „kleine luyden”; voor de beloofde tegemoetkoming bij het lager bijzonder onderwijs verzocht hij reeds niet veel langer te moeten wachten, nu, liet hij Heemskerk zeggen, „de professoren nog binnen waren”, wat in ieder geval, erkende hij, heuscher was dan Thorbecke’s „wil morgen terugkomen”, of Fock’s „de luiken gesloten, geen gehoor”, of Geertsema’s „de klepel uit de bel gelicht”.

Het ministerie begon zijn taak met een bescheiden uitleveringswet, een „hinderwet” en de afschaffing van vuur-, ton- en bakengelden en kwam gelukkig heen over de netelige kwestie van de lijn Leiden—Woerden verbonden met die van de aansluiting der sporen te Rotterdam, die wegens het vermoeden van onrechtmatige bevoordeeling nog een oogenblik van crisis teweegbracht (Sept. 1875). Het breidde op het voorbeeld van Van Hall het staatspoorwegnet uit met een aantal nieuwe lijnen in verschillende provinciën: Zwolle—Almeloo, Dordrecht—Elst, Amersfoort—Nijmegen, Zaandam—Enkhuizen, Stavoren—Leeuwarden, Nijmegen—Venloo, Rotterdam—Maassluis, Breda—Den Bosch, Groningen—Delfzijl. Het legde einde-

lijk de hand aan de regeling van het hooger onderwijs (April 1876), waarbij zoo wat alles werd gereglementeerd, met behoud der algemeen te veel gekeurde drie universiteiten, waarbij ook nog die van Amsterdam in de plaats van het oude Athenaeum kwam en zelfs de reeds in 1874 door Kuyper aanbevolen „vrije universiteiten” mogelijk werden, met behoud der godgeleerde faculteit maar meer als faculteit van godsdienstwetenschap, met oprichting van gymnasia, ingericht als hogere burgerscholen met klassieke opleiding ten grondslag. Ook het lager onderwijs werd ter hand genomen met het doel om onder handhaving der staatszorg voor het onderwijs toch ook aan het bijzonder onderwijs, onder staatstoezicht, eene „waarachtige vrijheid” te schenken. De regeering verklaarde echter daarbij uitdrukkelijk een subsidie- of restitutie-stelsel met administratieve orde en goed beheer niet bestaanbaar, ongrondwettig, onbillijk te achten, schadelijk ook voor het bijzonder onderwijs zelf; zij protesteerde tegen de verdenking, dat zij erop uit was om de openbare school ondershands te verzwakken en verklaarde zich ongeneigd om openbare gezindheidsscholen te stichten; zij bleef de openbare school beschouwen als de beste plaats om het „intellectueele brood, de voor het geheele volk onmisbare kundigheden op te doen”, met vrijstelling echter voor een ieder om „vrij onderwijs” aan zijne kinderen te doen geven¹⁾. Maar deze bemiddelingsvoorstellen voldeden noch aan de eischen der liberalen noch aan de wenschen der Roomschen en anti-revolutionairen; een afkeurend voorloopig verslag, door Kappeyne zoowel als door Kuyper geteekend, spelde der regeering weinig goeds en bereidde haar voor op een beslissende nederlaag.

Bovendien was het kabinet niet gelukkig met het ministerie van oorlog, dat voortdurend te kampen had met den fellen tegenstand van De Roo tegen de opeenvolgende begrotingen en de aangeboden wetten, zoodat drie ministers van oorlog in dit kabinet achtereenvolgens door hem en zijn bondgenoot Stieltjes werden „afgemaakt”. Bij de nederlaag van den derde, Klerck, in den voorzomer van 1876 bood dan ook het geheele ministerie zijn ontslag aan, maar de Koning toonde geringe neiging om den erkenden leider der oppositie, Kappeyne, te ontbieden en toen dit eindelijk

---

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 164 vlg.

geschiedde, vond hij dezen ongeneigd als minister op te treden. Zoo bleef het ministerie weder met een anderen ministerie van oorlog, generaal Beyen, en een anderen voor koloniën in de plaats van den over den toestand in het parlement en de nieuwe koloniale politiek ontstenden Van Goltstein ¹⁾. Wel gelukte het Van Lynden in 1877 eene volgens Van Hall's recept van gebruikmaking van locale belangen handig ineengezette reeks van negen wetten op de rechterlijke organisatie aangenomen te krijgen en behaalde ook de nieuwe minister van oorlog tegenover Stieltjes en De Roo een kleine zegepraal bij de regeling van het onderwijs aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda; maar de verkiezingen van 1877 versterkten de liberale partij tot eene meerderheid van 48 van de 80 leden en nu waren de dagen der „regeering uit de minderheid” geteld. Zij moest wijken voor den tegenstand tegen hare onderwijspolitiek bij het antwoord op de troonrede en verkreeg 1 Nov. 1877 het door haar gevraagde ontslag. Het gold, zooals Kappeyne met het gebiedende woord van Gambetta tegenover de clericale regeering in Frankrijk zeide, voor haar „se soumettre ou se démettre” en zij koos het laatste.

De liberale partij scheen nu weder krachtig genoeg om het bewind te aanvaarden onder leiding van den bekwamen rechtsgeleerde, den handigen debater Kappeyne, die echter niet dan noode de taak aanvaardde. Men verwachtte, dat thans een nieuw tijdperk van hervorming aanstaande was, en wel een van hervormingen in den geest der vooruitstrevende elementen onder de liberalen. En werkelijk behoorden in het nieuwe ministerie de minister van oorlog De Roo, die van justitie Smidt en die van het thans wegens de overlading van het ministerie van binnenlandsche zaken nieuw ingestelde departement van waterstaat, Tak van Poortvliet, bepaaldelijk tot die richting, terwijl Gleichman voor financiën, Wichers voor marine en Van Heeckeren van Kell voor buitenlandsche zaken er niet al te ver van schenen te staan en de veteraan Van Bosse nog eenmaal als minister van koloniën optrad. Eindelijk dan had de Koning, naar het scheen, zijn persoonlijke geringe ingenomenheid met de „liberale hervormers” laten wijken voor de begeerte der liberale meerderheid, bukkend voor de eischen der parlementaire praktijk, die volgens sommigen, o.a. Van Houten ²⁾,

¹⁾ De Beaufort, Levensbericht van W. baron Van Goltstein (Levensber. Letterk. 1901/2, blz. 147/8).

²⁾ Vragen des Tijds, October 1877.

reeds in 1872 Kappeyne, „slachtoffer zijner politieke positie”, tot de regeering had moeten roepen en De Roo reeds in 1870 met het ministerie van oorlog had moeten belasten.

Het was thans te verwachten, dat de regeering zou worden geleid in de richting in 1874 door Kappeyne aangewezen en volgens de beginselen uiteengezet in het geruchtmakende vlugschrift „De crisis en de toekomst der liberale partij”, dat algemeen aan De Roo werd toegeschreven¹⁾. De conservatieve partij, hoewel met mannen als Heemskerk, Pijnappel, Wintgens, Van Goltstein en anderen, de Katholieken Van Nispen, Van der Hoeven en Heydenrijk rijk aan begaafde en invloedrijke personen, was onmachtig gebleken om iets anders te zijn dan de achterhoede der liberalen, van hen niet verschillend in beginsel maar alleen in de toepassing van beginselen; zij vormde, meenden hare tegenstanders, geen eigenlijke partij maar een samenstel van los verbonden „opposanten” tegen een verder doorgezet liberalisme, saamgehouden alleen door den invloed van Heemskerk en een kleinen kring van haagsche heeren, wier orgaan nog altijd het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage mocht heeten. Daarentegen zou de liberale partij weder, als na 1848, hervormingspartij kunnen zijn en reeds werd in verband met die hervormingen het woord grondwetsherziening uitgesproken als omvatend de noodzakelijke voorwaarden, waaronder alleen de staatkundige en economische toestand des lands zich kon verbeteren. Vooral zou dit kunnen geschieden, meenden sommigen, door de mogelijkheid van uitbreiding van kiesrecht te scheppen, waarop de liberalen van Van Houten's richting met nadruk wezen als het onfeilbaar geneesmiddel voor de onvruchtbaarheid der parlementaire regeering van de laatste jaren, voor de gebreken in de bestaande partijverdeeling. Maar Kappeyne, hoewel voor uitbreiding van kiesrecht gezind, wilde niet hooren van het door die fractie begeerde algemeen stemrecht, welks invoering hij zelfs zeide „niet gaarne te willen beleven”.

Niet op de financiën was aanvankelijk de aandacht gevestigd. Zij begonnen intusschen eenige zorg te wekken, nu de uitgaven aanhoudend toenamen en de inkomsten niet in dezelfde mate vooruitgingen, vooral sedert de ook na de verovering van den kraton werkelijk als een ziekte langzaam voortslepende Atjeh-oorlog de

---

¹⁾ Buys, Studiën, dl. II, blz. 1 vlg. Het vlugschrift is van den zomer van 1876.

indische baten geheel had doen ophouden en de bij de aanhoudend toenemende uitgaven snel naderende tekorten dus door andere middelen in Europa gedekt moesten worden. De vindingrijke Gleichman meende die middelen te kunnen vinden door eene leening van 44 mill., ten behoeve der door Tak voorgenomen groote openbare werken, in de eerste plaats kanalen in allerlei streken, en door de invoering der weinig populaire successiebelasting in de rechte lijn. Waarom, zoo vroegen hij en anderen, zou men de nakomelingschap niet mogen belasten met de kosten van verbeteringen, die aan de nakomelingschap vooral ten goede zouden komen? Waarom zou men dus voor die werken geen leening sluiten? En wat scheen minder onbillijk dan eene belasting te heffen van de successie, waardoor niet de verzamelaar van het fortuin zelf maar zijn erfgenamen, die zich voor de verkrijging geen moeite hadden getroost, getroffen werden? Met spanning werd vooral gelet op wat de man der afbrekende critiek, De Roo van Alderwerelt, nu zelf eindelijk zou kunnen tot stand brengen om zoowel de scherpe tegenstanders van het altijd impopulaire militarisme als de voorstanders eener krachtige organisatie der landsverdediging, van een „volksleger”, te bevredigen. Met nog meer spanning misschien, wat Kappeyne zou voorstellen op het gebied van het veelbesproken lager onderwijs.

Ten opzichte van dit laatste werd men spoedig op de hoogte gebracht. De door Kappeyne reeds in het voorjaar van 1878 aangeboden wet ging wel niet zoover als de met hooge eischen optredende vereeniging Volksonderwijs wilde en stelde noch wettelijken leerplicht noch ruime subsidiën aan de gemeenten voor maar zij bracht aanzienlijke verbetering in de inrichting der scholen en de positie der onderwijzers en legde nieuwe hinderpalen in den weg aan het bijzonder onderwijs. Met groot talent verdedigde de minister in den zomer van 1878 zijne wet, die dan ook in de Tweede Kamer gelijk in de Eerste werd goedgekeurd, niettegenstaande den heftigen tegenstand van katholieke zoowel als van anti-revolutionnaire zijde ¹⁾, gesteund door een sterke adresbeweging, die meer dan 20000 onderteekeningen trok tegen wat door Kuyper, met bedenkelijke verwijzing naar de gebeurtenissen tijdens het Twaalfjarig Bestand, als „scherpe resolutie”, als „decretum horribile” werd afgeschilderd. Een aantal adressen richtte

¹⁾ De Bruyne, dl. IV, blz. 287 vlg., geeft een goed overzicht der een maand lang gevoerde discussie in de Tweede Kamer.

zieh ook tot den Koning en een anti-revolutionnaire deputatie onder leiding van den eerwaardigen Groeniaan Elout van Soeterwoude kwam op Het Loo den vorst een „smeekschrift” aanbieden om hem te vragen zijn onderteekening niet aan de wet te geven. De Koning stelde het geschrift in handen van den minister, die in een merkwaardig historisch betoog aan de Kroon ¹⁾ het gevaarlijke dezer zijns inziens in den grond staatkundige beweging, dezer reactie tegen de door de natie goedgekeurde beginselen van 1806 en 1857 aantoonde, het beweerde recht der bijzondere school op staatshulp met nadruk bestrijdend; de oprichting van „scholen met den Bijbel”, van bijzondere scholen, kenmerkte hij in het algemeen als een „weelde” der rijken, een „aalmoes” aan de armen, met onvoorwaardelijke afkeuring zoowel van splitsing in sektescholen, subsidiëering of restitutie in welken vorm ook als nadeelig voor de volkseenheid en strijdig met de Grondwet, die in art. 194 de zorg voor het onderwijs uitdrukkelijk aan de regeering opdroeg; eindelijk wees hij met nadruk op de staatkundige beteekenis dezer pogingen om Kroon en Staten-Generaal tegenover elkander te stellen. De Koning aarzelde thans niet langer en teekende de wet (17 Aug. 1878), die intusschen bij de liberalen weinig geestdrift en bij de andere partijen scherpen tegenstand bleef wekken. Voor de Katholicken was het vasthouden der voorstanders van deze wet aan hun uitleg van art. 194 een reden om aan te dringen op wijziging van dit voor het bijzonder onderwijs belemmerend grondwetsartikel ²⁾.

De uitgaven, door de tallooze nieuwe wetten van den laatsten tijd, vooral door de schoolwetten noodig geworden en in de naaste toekomst bestemd om nog meer te stijgen ten einde de hooge kosten van de gewenschte legerhervorming en den vestingbouw, van de voor het verkeer noodige nieuwe kanalen en spoorwegen te betalen, maakten tijdige voorziening noodzakelijk en Gleichman, die reeds vóór de wet op het lager onderwijs in Juni zijne successiebelasting onder hevigen tegenstand der anti-liberalen met een kleine meerderheid had doorgedreven, toonde nadrukkelijk aan, dat men „vóór alles op vermeerdering der lasten bedacht moest zijn”; „herziening en verbetering der belastingen scheen daartoe de aange-

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 177 vlg.

²⁾ Ibid., blz. 185.

wezen weg. Wel was de financieele toestand voor het oogenblik nog „niet zorgwekkend”, dank zij het over het algemeen zuinige beheer van Van Bosse en anderen na 1848, waardoor de rente der Staatsschuld van ruim 36 mill. tot 26 mill. was gedaald, maar voorzichtigheid en beperking van de gewone staatsuitgaven scheen gewenscht. De voor den kanalenbouw voorgestelde leening, nog met 10 mill. voor vestingbouw vermeerderd, dreigde met nieuwe schuldvorming, terwijl duidelijk bleek, dat de gewone uitgaven in plaats van tot beperking een onmiskenbare neiging tot stijgen vertoonden en het budget reeds tot over de 100 mill. was geklommen, in 1879 zelfs tot 110 $\frac{1}{2}$ mill. ¹⁾. En wat zou het zijn, wanneer men eenmaal den weg zou opgaan der door de radicalen gewenschte „sociale hervormingen”, waarop ook vele liberalen voor de naaste toekomst aanstuurden? De herziening van de belasting op de ongebouwde eigendommen, in April 1879 door den minister van financiën onder hevigen tegenstand doorgezet, maakte een begin met de versterking der inkomsten, waarop hij aanhoudend meende te moeten aandringen.

De noodlottige dood van den bekwamen De Roo van Alderwerelt, den door den loop der dingen aangewezen hervormer van de landsverdediging, kort na het verscheiden van Stieltjes, zijn medestander, deed intusschen de nog pas in staat van wording verkeerende militaire wetten tijdelijk op den achtergrond geraken; die van Van Bosse in Febr. 1879 was een nieuwe slag voor het ministerie, dat de voorstanders van ingrijpende hervormingsmaatregelen niet bevredigde en voor verschillende zijner belangrijkste voorstellen slechts een kleine meerderheid kon vinden. Men vroeg zich af, of Kappeyne ten slotte toch wel de gewenschte leider mocht heeten, ja, of de ernstige wensch om te handelen volgens de door hemzelf ontwikkelde beginselen wel bij hem bestond; de sceptische, dikwijls lichtvaardige toon, door den minister nu en dan bij de behandeling der gewichtigste zaken aangeslagen, zijn blijkbare tegenzin in het regeeren gaf aan dezen twijfel meerderen grond en zijne talrijke tegenstanders, ook van meer gematigd liberale zijde, lieten niet na daarop telkens weder met nadruk te wijzen. Wel scheen het optreden van kolonel Den Beer Poortugael voor oorlog en vooral dat van den als energiek en

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 188.

onverdacht liberaal bekend staanden Van Rees voor koloniën de verzwakte regeering weder te versterken maar de klacht werd toch ook onder de liberalen steeds luider, dat men niet verder scheen te kunnen komen dan „op de grenzen van het beloofde land” der ingrijpende hervormingen, waarop Van Houten in scherpe woorden bij de begroting voor 1879, Buys in een indruk makend Gidsartikel¹⁾ wees.

De kanalenwet van Tak, die Amsterdam beter met Rotterdam en door de Geldersche Vallei met de Waal moest verbinden, Drente, Limburg en Overijsel aan nieuwe waterwegen moest helpen, zou een zaak van beteekenis zijn voor den binnen- en buitenlandschen handel. Spoorwegen en zeehavens waren er nu, de verbetering der binnenlandsche waterwegen was met kracht aangevangen, zij moest door nieuwe kanalen worden gesteund en de geraamde 30 mill. schenen niet te veel voor de aanmerkelijke „versterking onzer productieve kracht”, die ervan te wachten was. Maar wederom bleek het, dat in zulke zaken de plaatselijke belangen een luid woord medespreken; de Maassteden waren bevreesd voor het behoud van haren handel, Rotterdam schroomde de concurrentie van het thans door het Noordzeekanaal van IJmuiden als haven buitengemeen verbeterde Amsterdam, men twijfelde aan de technische waarde van een kanaal door de Geldersche Vallei, aan de wenselijkheid van de voorgestelde limburgsche kanalen. Zoo werd, ten deele ook door de staatkundige oppositie van eenige met het „hervormingsministerie” weinig ingenomen oudere liberalen, art. 1 der kanalenwet (20 Mei 1879) met 40 tegen 39 stemmen verworpen. Tak bood daarop zijn ontslag aan en eenige dagen later volgde hem Kappeyne, waarop het ministerie, voor het geval deze ook heenging, verklaarde zich bij hen aan te sluiten.

En te midden der heerschende staatkundige onzekerheid kwam de eene slag na de andere het vorstenhuis treffen. Koningin Sophie, wier woning, het Huis ten Bosch, jaren lang een middelpunt van belangstelling in kunst en wetenschap was geweest, overleed in 1877; de dood der hoogbegaafde vorstin werd algemeen betreurd. Prins Hendrik, die na den dood van de kinderlooze prinses Amalia in 1878 opnieuw gehuwd was met de pruisische prinses Maria, overleed

---

¹⁾ Studiën, dl. II, blz. 26 vlg.

reeds een halfjaar later kinderloos in Luxemburg, waar hij sinds jaren stadhouder was, door velen betreurd ook wegens zijn levendige belangstelling in zaken van handel en scheepvaart. In verband met den toestand van het regeerende vorstenhuis had de Koning, hoewel reeds bejaard, reeds vroeger tot een tweede huwelijk besloten. Hij vond de jeugdige prinses Emma van Waldeck-Pyrmont bereid den troon met hem te deelen en trad met haar in Januari 1879 in het huwelijk. Deze gebeurtenis werd door het gansche nederlandsche volk met groote vreugde vernomen, te eer daar de thans reeds negen en dertigjarige Prins van Oranje, van wiens begaafdheden een hooge dunk werd gekoesterd, totnogtoe ongehuwd was gebleven en door zijn langdurig verblijf in het buitenland na den dood zijner moeder steeds meer van de natie scheen te zullen vervreemden, terwijl prins Alexander, zijn jongere broeder, lichamelijk zwak en geestelijk evenmin krachtig ontwikkeld, voor de toekomst als vorst weinig scheen te beloven en de grijze prins Frederik, wiens zoons op jeugdigen leeftijd waren gestorven, zijn aanspraken op den troon zou moeten zien overgaan op de nakomelingen zijner beide dochters, kroonprinses Louise van Zweden en prinses Maria van Wied, die dan met de nakomelingen van prinses Marianne van Pruisen en groothertogin Sophie van Saksen-Weimar de kansen op de opvolging zouden moeten deelen. De geruchten van ernstige oneenigheden tusschen den Koning en zijne beide zoons vermeerderden de ongerustheid over de toekomst der dynastie. Toen volgde nog het treffende bericht, dat de Prins van Oranje 11 Juni te Parijs plotseling was overleden. De dood van den kroonprins was in die omstandigheden, naar men ernstig vreesde, het begin van het einde van het Oranjehuis, welks mannelijke leden volgens menschelijke berekening de een na den ander kinderloos zouden heengaan; zou niet de opvolging langs de vrouwelijke lijn in een ander dan het met de volkshistorie nauw samenhangende stamhuis moeten komen, tenzij de Koning uit zijn tweede huwelijk nog een zoon mocht krijgen? Daarbij kwam, dat de bepalingen in de Grondwet omtrent de troonsopvolging voor zulk een thans niet ondenkbaar geval niet geheel duidelijk geacht werden, zoodat bij het uitsterven der mannelijke lijn internationale verwickelingen mogelijk schenen. De geboorte van prinses Wilhelmina (31 Aug. 1880) wekte dan ook groote vreugde bij de gansche natie, nu weder ten minste

hopend voor lange jaren op het voortbestaan van het Oranjehuis, zonder hetwelk men zich Nederland niet wel kon denken.

De Koning, die eerst gearzeld had, weigerde ten slotte het aangeboden ontslag der ministers aan te nemen maar Kappeyne stelde nu, buiten voorkennis zijner ambtgenooten¹⁾, plotseling de voorwaarde, dat de Koning hem zou machtigen de door velen gewenschte grondwetsherziening aan de orde te stellen betreffende kiesrecht, zittingstijd en werkwijze van de Tweede Kamer en landsverdediging, met vergunning om Kamerontbinding uit te lokken, voor het geval de Tweede Kamer hare medewerking tot die herziening weigerde. De Koning wendde zich om advies tot den ministerraad, die zich bij meerderheid voor Kappeyne's denkbeeld verklaarde, terwijl de ministers Gleichman en Van Rees zich ernstig bleven verzetten. De Koning, niet gezind om ter wille van het behoud van een hem persoonlijk weinig sympathiek minister een zoo belangrijke zaak aanhangig te maken, verlangde nu in weinig aanmoedigende termen vooraf een onderzoek naar den omvang der gewenschte herziening, waarop het ministerie zijn gezamenlijk ontslag opnieuw aanbood.

Een en ander veroorzaakte een heftige beweging in den boezem der liberale partij, welker meerderheid met Gleichman en Van Rees deze grondwetsherziening niet bleek te wenschen. Eene poging van Fransen van de Putte en Cremers om de liberalen te vereenigen mislukte: opnieuw bleek de verdeeldheid in de liberale partij zoo groot, dat zij de regeering niet kon voeren, al hadden de zomer-verkiezingen van 1879 haar opnieuw in hare meerderheid bevestigd. Er bleef niets anders over dan de benoeming van een „zakenministerie”, met welks samenstelling de bekwame anti-revolutionnair Van Lynden van Sandenburg zich tot ernstige ontstemming zijner partij belastte. Hij vond de gematigde conservatieven Van Goltstein, Klerek en Kip bereid om met de gematigd liberale leidsche hoogleeraren Vissering voor financiën en Modderman voor justitie, benevens den commissaris in Zeeland Six voor binnenlandsche zaken en den katholieken kolonel Reuther voor oorlog de zaken te leiden, hijzelf als minister van buitenlandsche zaken.

Van de zijde der gematigd liberalen werd in deze door hen

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 204/5.

noodzakelijk geachte oplossing der heerschende staatkundige verwarring berust en met voldoening werd kennis genomen van de verklaring des kabinettsformeers, dat het ministerie „eerbiediging van ieders rechten”, „bezadigdheid”, „gematigdheid”, „gemeen overleg” in zijn vaandel had geschreven; de progressisten verborgen hunne teleurstelling slechts noode maar zoowel de in getal zeer toegenomen anti-revolutionnairn als de Katholieken richtten scherpe verwijten tot den kabinettsformeerder, die nu zou medewerken om Kappeyne's door zijne partij verafschuwde „monsterwet” uit te voeren, wat Six aanstonds als zijn eerst aangewezen taak kenmerkte.

Vier jaren lang heeft Van Lynden zijn zware taak volbracht, bitter bestreden door zijn eigen partijgenooten, gewantrouwd door vele liberalen, geduld door anderen hunner, gesteund echter door het onwankelbare vertrouwen des Konings, die van geen grondwetsherziening hooren wilde, daar hij voor nieuwe beperking der koninklijke macht bevreesd was.

Het gelukte de nieuwe regeering werkelijk belangrijke dingen tot stand te brengen, in de eerste plaats de afdoening der reeds door het vorige ministerie voorbereide wetsvoorstellen; de door Smidt benoemde commissie tot verbetering van het strafrecht had haren arbeid volbracht en de nieuwe strafwet werd door Modderman onder algemeene waardeering voor zijn bekwaamheden en zijn karakter gelukkig tot stand gebracht; de Rijkspostspaarbank werd als een hoogst verdienstelijk voorbeeld van sociale wetgeving in Mei 1880 met groote meerderheid aangenomen; de financieele betrekkingen tot Luxemburg werden geregeld door een schuldtraktaat, waarbij tevens aan Luxemburg de vertegenwoordiging door de nederlandsche gezanten zijner niet-politieke belangen behalve te Brussel, Parijs en Berlijn werd toegezegd, wat bij sommigen ernstige bedenking wekte wegens den nieuwen band met het onveilig gelegen groothertogdom; eenige kleinere wetsontwerpen, o. a. een tot uitvoering van kanalen in de noordelijke provinciën, werden aangenomen. De ministers hielden zich geheel buiten den strijd der partijen, ofschoon die dikwijls zeer heet was en de keuze van den Kappeyniaan Mirandolle als voorzitter in de plaats van den in Februari 1881 na jaren van werkzaamheid als zoodanig gestorven Thorbeckiaan Dullert bewees, dat de aanhangers van het vorige kabinet nog allesbehalve verslagen waren. De aftreding van den in het debat en als wetgever weinig

handigen Vissering na het slecht onthaal zijner voorgestelde rentebelasting deed den veelzijdigen Van Lynden zelf in diens plaats als minister van financiën optreden (Juni 1881), terwijl hij zijn eigen ministerie aan den diplomaat Rochussen overgaf.

Het was in deze jaren, dat de aandacht der nederlandsche natie opnieuw werd gevestigd op de lang uit het oog verloren stamverwanten in Zuid-Afrika.

Sedert den overgang der Kaapkolonie aan Engeland in 1806 en de bevestiging van dien overgang door het traktaat van 1814 waren de betrekkingen tusschen het voormalige moederland en de thans engelsche kolonie nooit geheel en al verbroken¹⁾. De hollandsche taal had er zich in weerwil van alle tegenwerking gehandhaafd, hollandsche predikanten waren nu en dan overgekomen, enkele Nederlanders — niet altijd van een onbesproken gedrag — hadden zich er gevestigd, kaapsche jongelieden hadden zich aan nederlandsche hoogescholen voor het predikambt gevormd, in de medicijnen, in de rechten gestudeerd; enkele Nederlanders in het moederland — met name de vroeger brusselsche hoogleeraar Lauts, later te Leiden woonachtig — hadden niet opgehouden te wijzen op de toekomst, die zich in Afrika voor hunne landgenooten zou kunnen openen. Toen was in 1836 de „Groote Trek” gekomen, die een aantal kolonisten, het engelsche juk moede, over de Oranjerivier en de Vaal nieuwe woonplaatsen had doen zoeken in het nog onontgonnen Kaffergebied. Na een jarenlangen moeilijken kamp tegen Engelschen en Kaffers waren hier ten slotte twee onafhankelijke Boerenrepublieken ontstaan, de Zuid-Afrikaansche Republiek (1852) en de Oranje-Vrijstaat (1854), terwijl daarentegen in Natal de hollandsche bevolking aan Engeland onderworpen was gebleven, hoewel zij getracht had den steun der nederlandsche regeering tot verkrijging hunner onafhankelijkheid te verwerven.

Op de vestiging der beide Republieken hadden enkele Nederlanders grooten invloed geoeffend en de emigratie van Nederlanders naar Afrika, de studie van Afrikanen in Nederland was door een en ander eenigszins verlevendigd. Vooral onder president Burgers, die van 1872 tot 1877 de Zuid-Afrikaansche Republiek leidde, scheen de kans op de versterking van den nederlandschen

¹⁾ Mansvelt, De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika (Utrecht, 1902).

invloed in dien staat groot, daar de rusteloos werkzame president bij een bezoek aan Nederland (1875/6) vervuld bleek van het ideaal der stichting van een „Groot-Nederland” in het Zuiden, kapitaal voor een spoorweg trachtte te verkrijgen, het onderwijs in modern-nederlandschen zin wenschte in te richten en de emigratie van Nederlanders naar Afrika op groote schaal wilde bevorderen.

Maar de engelsche regeering, die de ontwikkeling der Zuid-Afrikaansche Republiek met leede oogen aanzag, maakte gebruik van de daar door Burgers' veelszins onvoorzichtige staatkunde gestichte verwarring en annexeerde haar in 1877. De Boeren verzetten zich onder leiding van Krüger, Joubert en de Nederlanders Bok, Jorissen en Hamelberg weldra tegen deze onrechtmatige daad en toen geen protesten baatten, begon einde 1880 de opstand tegen het na „een eeuw van onrecht” bitter gehate britsche gezag, die in 1881 bekroond werd door het herstel der onafhankelijkheid, vrucht van de schitterende zegepraal bij Majuba en van het optreden eener liberale regeering onder Gladstone in Engeland in plaats van de conservatieve „imperialisten” van lord Beaconsfield's richting.

Die opstand had hier te lande groote geestdrift gewekt en reeds aanleiding gegeven tot het ontstaan van een „Hoofdcomité” onder leiding van de utrechtsche hoogleeraren Harting, Buys Ballot, Fruin en De Louter en den met afrikaansche zaken vertrouwden Beelaerts van Blokland, dat krachtig opkwam voor het goed recht der Boeren gelijk Fruin in een krachtige brochure, De Beaufort, Van Duyl e. a. in belangrijke tijdschrift- en krantenartikelen deden. Weldra ontstond in Mei 1881 te Utrecht de „Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging”, die hare afdeelingen overal in den lande deed verrijzen en de wederzijdsche betrekkingen zooveel mogelijk trachtte te versterken en Harting's woord waar te maken, dat men een einde wilde zien aan de vervreemding en „de oude liefde” wilde doen herleven. Evenwel, met alle sympathie, de gewenschte krachtige emigratie en de besproken nauwe handelsbetrekkingen bleven slechts matige uitkomsten opleveren en toen de in 1881 opgetreden president Krüger met den „vechtgeneraal” Smit en den superintendent van het onderwijs Du Toit in 1884 wederom in deputatie naar Europa kwam om ook in Nederland nieuwe betrekkingen aan te knopen, werden zij wel overal met groote geestdrift ontvangen maar datgene, waaraan op dat oogenblik de Zuid-Afrikaansche

Republiek de meeste behoefte had: het kapitaal, hield zich schuchter terug. Wel kwamen er diplomatieke betrekkingen tot stand en werden studiefondsen voor transvaalse studenten gesticht maar de om steun aangezochte regeering aarzelde tegenover de blijkbaar onwillige houding van Engeland en de poging om hier een transvaalse leening te plaatsen mislukte geheel. Zou men opnieuw hebben te spreken van een verzuimde gelegenheid tot uitbreiding van den invloed van den nederlandschen stam, zooals in de 17de eeuw reeds in Brazilië, Amerika en op Formosa? Zoo vroegen velen zich af. De toekomst zou het antwoord geven.

De handige Van Lynden wist intusschen het ministerieele schip veilig langs alle parlementaire klippen te geleiden en stoorde zich weinig aan de met algemeene stemmen aangenomen motie, dat „herziening van het kiesrecht wenschelijk” was, sedert Februari 1882 met den utrechtsehen hoogleeraar Pijnacker Hordijk als minister van binnenlandsche zaken in plaats van den om gezondheidsredenen afgetreden Six. In den zomer van 1882 echter liep het zakenministerie, dat nog steeds onmisbaar scheen wegens de voortdurende oneenigheid in de liberale partij en hare langzaam voortgaande afbrokkeling, groot gevaar, toen de Tweede Kamer het conservatieve koloniaal beleid van Van Goltstein scherp afkeurde en deze aftrad. Maar de weigering des Konings om de door Tak, die uitgenoodigd was om een ministerie te vormen, opnieuw als voorwaarde gestelde grondwetsherziening toe te staan, deed het ministerie wederom terugkeeren, nu met De Brauw als minister van koloniën.

Het bleek spoedig, dat het teruggekeerde ministerie, ingrijpend gewijzigd en wederom vast in den zadel zittend, nu opnieuw de onmacht der liberale partij gebleken was, zich geroepen gevoelde om niet langer eenvoudig „ministerie van zaken” te zijn. Onder leiding nu niet meer in de eerste plaats van Van Lynden maar van den voortvarenden Pijnacker Hordijk trad het vrijmoedig op met de aankondiging van een „helder en duidelijk” program, dat het aan de Kamer ter goedkeuring of verwerping zou aanbieden, met de uitgesproken bedoeling om „verbetering te brengen in onzen zoozeer bedorven politieken toestand”. Wel beperkte die aankondiging zich voorloopig tot een program voor het loopende zittingsjaar; wel verklaarde het ministerie niet in staat te zijn de „hoofdquaestie”, den schoolstrijd, afdoende te beëindigen en wenschte

het te blijven bij „overwegingen van praktische politiek”, maar weldra kwam Van Lynden zelf voor den dag met een groot plan van belastinghervorming, vooral gericht op het totnogtoe onbelast roerend vermogen en op verbetering van de gemeentelijke financiën; een verlaging van den census zou daarmede gepaard gaan, die echter, ten gevolge van de tevens voorgestelde wijziging in de personeele belasting, veel minder dan de anders te verwachten 20000 nieuwe kiezers zou opleveren; eindelijk gaf de minister van binnenlandsche zaken tot ergernis van vele liberalen onbewimpeld zijn groote waardeering voor het beginsel van het bijzonder onderwijs te kennen.

Had dit alles bij de meerderheid zeker wantrouwen gewekt en bij de minderheid het reeds heerschende wantrouwen niet weg kunnen nemen, een netelige kwestie maakte aan alles een einde.

De gouverneur-generaal Van Lansberge, die Loudon was opgevolgd, had de nog altijd voortdurende moeilijkheden in Atjeh door de energieke oorlogvoering van kolonel, later luitenant-generaal Van der Heyden als gouverneur van dat gewest (1878—1879) in eene betere richting zien komen. Een aanzienlijke troepenmacht van aanvankelijk 10000, later 6500 man stelde den bevelhebber in staat na de groote expeditie tegen Samalangan in Aug. 1877, waarbij de zichzelf allerminst sparende krijgsman een oog verloor, door rusteloos patrouilleeren, oprichting van posten, strijd zonder genade en opzoeken van den vijand in zijn verste schuilhoeken, ten minste Groot-Atjeh te onderwerpen en den roem van den „eenoogigen koning” als overwinnaar te vestigen.

Het scheen echter de indische regeering nu tijd om in de plaats van het drukkende militaire gezag een burgerlijk bestuur te vestigen in het bezette gebied, waarbij de gewone tegenstelling van burgerlijke en militaire ambtenaren veel gewicht in de schaal legde. Van der Heyden, wiens straffe oorlogvoering bij den minister van koloniën zelve afkeuring had gevonden, werd (voorjaar 1881) van zijn functiën in Atjeh ontheven en de burgerlijke ambtenaar Pruys van der Hoeven tot gouverneur aangesteld. Wel werd generaal Van der Heyden in het najaar van 1882 bij besluit der Tweede Kamer van allen blaam op zijn „eer en goeden naam” ontheven, maar het duurde kort, of onder Van Lansberge's opvolger 's Jacob begon de krijg in het schijnbaar bevredigende thans door burgerlijke

ambtenaren geregeerde land opnieuw, wat tot herhaalde klachten over de in Atjeh gevolgde afwisselende wijze van handelen aanleiding moest geven.

Maar niet de bedenkelijke toestand in Atjeh deed den minister De Brauw, die hieraan geen schuld had, ten slotte vallen. De verhouding van de indische regeering tot de Billiton-maatschappij, die in 1860 de tinonderneming op dat eiland van de eerste ondernemers, onder wie prins Hendrik de voornaamste was, had overgenomen, was daarvan de oorzaak. De maatschappij, welker concessie in 1892 moest afloopen, wenschte op grond van de nieuwe indische mijnverordening van 1873 die concessie aanzienlijk verlengd te zien. De gouverneur-generaal Van Lansberge had hieraan voorloopig geen gevolg willen geven, in afwachting van een algemeene definitieve regeling der mijnconcessiën. Zijn opvolger 's Jacob echter ging onmiddellijk na zijn optreden tot de vergunning der verlenging met 35 jaren over, wat door den minister werd goedgekeurd. Deze verlenging nu werd door de Tweede Kamer scherp onderzocht en ten sterkste afgekeurd als strijdig met het belang des lands, in het bijzonder der schatkist. De minister verdedigde haar maar met 57 tegen 20 stemmen werd zij volgens de conclusie van de daarvoor benoemde commissie als „overschrijding van bevoegdheid” en „niet in 's lands belang” voor vernietiging aanbevolen. Eenige dagen later nam de minister zijn ontslag.

Toen nu kort daarop (26 Februari) de voorzitter der Kamer voorstelde de reeds te voren door het ministerie aangeboden kieswetwijziging in behandeling te nemen en dit voorstel met 66 tegen 12 stemmen werd verworpen, trad het geheele kabinet af, te meer daar het ook op de Eerste Kamer niet kon rekenen, sedert dit zijn veranderde wijze van handelen had afgekeurd, met name het voorstellen van zóó ingrijpende maatregelen als belastingwijziging en kieswetwijziging „met grondwetsherziening in het verschiet” door een kabinet, dat eigenlijk slechts tot afdoening van hangende zaken was samengesteld.

Zoo viel het ministerie—Van Lynden, dat zijn oorsprong alleen te danken had aan de onmacht der liberale partij om te regeeren maar dat deze niet wenschte te zien optreden om te doen wat zij zelve onmachtig was tot stand te brengen — een toestand, die niet strekken kon om de sympathie des volks met de parle-

mentaire regeering te vergrooten noch om het aanzien der liberale partij te versterken. Een krachtige hand werd vereischt om een einde te maken aan de hopelooze verwarring in de staatkundige verhoudingen, zoo noodig door middel van grondwetsherziening.

Maar die krachtige hand was ver te zoeken. Wel hadden de conservatieven in Heemskerk een bekwaam en handig leider; wel bezat de anti-revolutionnaire partij in Kuyper een energiek en talentvol aanvoerder; wel was onder de Katholieken de uitnemende redenaar Schaepman opgetreden met eenige kans om, ofschoon priester, de leiding dier nog altijd weinig georganiseerde partij op den duur in handen te krijgen, maar die drie fractiën zouden, ook wanneer zij zich onderling verstonden, bij het heerschende kiesstelsel geen meerderheid in de Kamer kunnen verwerven. En een grondwetsherziening zou feitelijk van de liberale partij moeten uitgaan, wanneer het ten minste mogelijk zou zijn van de Kroon de tot nog toe geweigerde medewerking te verkrijgen. Maar wie zou dan de leiding der liberale partij kunnen nemen? Kappeyne had, ook al zou hij gewild hebben, het vertrouwen verbeurd; Tak kon slechts op de progressisten als getrouwe volgers rekenen; Gleichman en Van Rees hadden wel de meeste oudere liberalen achter zich maar de liberalen van Tak's fractie wilden geen samenwerking met hen; Fransen van de Putte, thans lid der Eerste Kamer geworden, was te veel koloniale specialiteit om als leider van alle liberalen op te treden; Van Houten had slechts enkele volgers. De liberale partij, in een aantal fractiën verdeeld, was dus voor het oogenblik niet in staat de leiding in handen te nemen. In deze omstandigheden was het natuurlijk, dat aller blikken zich weder richtten op den buigzamen en bekwamen bestuurder, die reeds eens in zulk een geval als redder in den nood was opgetreden, op Heemskerk.

Hij vormde (April 1883), nadat eenige pogingen om een Kabinet uit de meerderheid te vormen waren mislukt, een „extra-parlementair” ministerie uit personen, die niet in de Kamers zaten: Van der Does de Willebois en Weitzel, den haagschen wethouder Du Tour van Bellinche voor justitie, Grobbee voor financiën, den conservatieven Van Bloemen Waanders voor koloniën, Geerling voor marine, Van den Bergh voor waterstaat, hemzelven voor binnenlandsche zaken — een „bijeengescharreld ministerie”, spotte

Des Amorie van der Hoeven. Heemskerk kondigde volgens het vroeger door de Kroon voorgestelde de benoeming eener staatscommissie aan tot onderzoek van den omvang der gewenschte, zij het dan tot het noodzakelijke beperkte, grondwetsherziening; hij beloofde voorts de behandeling der financieele kwestieën en de invoering van het nieuwe strafwetboek. Reeds 11 Mei werd de bedoelde staatscommissie benoemd. Zij bestond uit 15 personen: Heemskerk, voorzitter, de hoogleeraar Buys ondervoorzitter, Van Naamen van Eemnes en Verheyen uit de Eerste Kamer, Cremers, Van Nispen tot Sevenaer, Roëll en De Savornin Lohman uit de Tweede, De Vries uit den Raad van State, schout-bij-nacht Binkes en generaal Van der Star voor militaire zaken, de hoogleeraren Linteloo de Geer van Jutphaas, Tellegen en Asser, de onderwijsspecialiteit Farncombe Sanders en de referendaris van justitie Beelaerts van Blokland, met Arntzenius en Van Randwijk als secretarissen.

De binnenlandsche staatkundige hemel bleef evenwel niet zonder wolken. De aanhoudend slinkende liberale meerderheid werd bij de verkiezingen van 1883 nog met een paar stemmen verzwakt ten voordeele der steeds in kracht toenemende anti-revolutionnaire partij, die onder de krachtige en handige leiding van Kuyper, den meester in het „bespelen van het instrument der volksconscientie”, den machtigen strijder op het gebied der „vrije school”, den genialen journalist en volksredenaar, die in 1877 aan zijne partij een scherp omljnd program had geschonken, eerst aan de conservatieven, daarna aan de liberalen een aantal zetels had ontrukkt. Meer en meer naderde men wat men het „doode punt” placht te noemen: het oogenblik, waarop de gezamenlijke liberalen over niet meer dan juist de helft der thans 82 stemmen in de Tweede Kamer zou kunnen beschikken.

Bovendien kwamen omstreeks 1880 nieuwe elementen meer en meer aanspraak maken op medezeggenschap in het staatsbestuur. De talentvolle en fanatieke socialistische amsterdamsche predikant bij de Luthersche gemeente Domela Nieuwenhuis wist sedert omstreeks 1875 een toenemenden invloed te verkrijgen op den werkmansstand, vooral sedert hij in 1879 zijn ambt had nedergelegd en als redacteur van het nieuwe blad „Recht voor Allen” aanhoudend opwekte tot revolutionnair verzet tegen de bestaande toestanden. Hem en den zijnen gelukte het in het Werkliedenverbond, dat onder

leiding van den gematigden Heldt zich op staatkundig gebied in de lijn der progressistische liberalen bewoog maar zich vooral toegede op de geleidelijke ontwikkeling der vakbeweging in Nederland ¹⁾, de denkbeelden der Internationale en daarmede die der sociaal-democraten bij velen ingang te doen vinden. Wel scheidden zich in 1877 de protestantsche werklieden van anti-revolutionnaire richting af van het Werkliedenverbond en sloten zich op aandrang van Kuyper en onder leiding van den amsterdamschen werkmán Kater aaneen in de vereeniging „Patrimonium”; wel begon ook de katholieke geestelijkheid de tot hare Kerk behoorende werklieden ernstig voor het revolutionnaire streven te waarschuwen en op hunne vereeniging onder kerkelijk toezicht bedacht te zijn; maar in Mei 1878 werd onder leiding van den smid Ansing, oud-lid der Internationale, te Amsterdam een sociaal-democratische vereeniging opgericht, die het duitsche, in 1875 te Gotha samengestelde program der partij als richtsnoer aannam ²⁾. Het was de bescheiden aanvang nog eener nieuwe staatspartij, die, als weleer de anti-revolutionnaire, begon met een deel van het „volk achter de kiezers” voor hare beginselen te winnen en naast algemeen direct kies- en stemrecht directe wetgeving door het volk in democratischen en maatschappelijke hervormingen in socialistischen zin op den voorgrond stelde. De nieuwe partij, die hare aanhangers eerst bijna uitsluitend in de groote hollandsche steden vond, zette hare actie rusteloos voort, met name in de twentsche fabrieksplaatsen en slaagde erin tegenover de gematigde richting van het Werkliedenverbond en diens orgaan „de Werkmansbode” hare socialistische propaganda ingang te doen vinden, zich vooral richtend op de verbetering der loonen en daardoor de sympathie winnend van vele werklieden. Voorloopig echter werkten op staatkundig gebied het Werkliedenverbond en de Sociaaldemocratische Vereeniging nog met het uit de meest vooruitstrevende liberalen voortgekomen Comité voor algemeen kies- en stemrecht samen tot verspreiding van de denkbeelden van dit Comité, dat in de jonge rechtsgeleerden Veegens, Heineken en Van Gilse, den hoogleeraar Pekelharing te Delft, den boekhandelaar Pyttersen te Sneek en anderen werkzame leiders

¹⁾ Hudig, l.l. passim.

²⁾ Bymholt, l.l. blz. 333 vlg.

vond. In 1880 werden te Amsterdam voor het eerst werkmans-candidaten gesteld voor de verkiezingen voor Tweede Kamer en gemeenteraad, al bepaalde zich het op hen uitgebracht stemmen-aantal zich nog slechts tot zeer weinige. Het Comité voor algemeen stemrecht trachtte intusschen door verspreiding van een manifest „aan het nederlandsche volk”, door adressen aan Staten-Generaal en regeering, door propapanda-lezingen en vertoogen in couranten en tijdschriften op de openbare meening invloed te verkrijgen, wat ook wel gelukte zooals bleek op het congres voor algemeen kies-en stemrecht te Utrecht in 1882, waar een Bond voor algemeen stemrecht werd opgericht¹⁾.

Te midden van deze zoo in beteekenis aanhoudend toenemende democratische en kerkelijk-staatkundige bewegingen, te midden van de nog steeds voortdurende oneenigheden in het liberale kamp en de daarmee samenhangende staatkundige onzekerheid, hield Heemskerk de teugels van het bewind in handen en toonde daarbij een weergalooze, in veler oogen niet zelden beginselzwakke bekwaamheid. Reeds bij de behandeling van de indische begrooting voor 1884, waarbij het sluiten van een nieuwe overeenkomst met de Billiton-maatschappij nog eens scherp werd afgekeurd, viel de onbekwame minister van koloniën, Waanders, eerst na drie maanden vervangen door den buitengewoon bekwamen, juist uit Indië teruggekeerden administrateur Sprenger van Eyk; ook de zwakke minister van marine moest zijn post weldra overgeven aan den parlementair meer ervaren Van Erp Taalman Kip; de benoeming van den liberalen Van Rees tot gouverneur-generaal in plaats van den thans afgetreden 's Jacob werd verdedigd met de algemeen erkende behoefte aan een krachtige leiding in Indië, zij het dan in liberalen zin. Nu en dan kwam de schoolkwestie om den hoek zien, vooral toen de regeering, in Mei 1884, hare aanvankelijk vrij ingrijpende voorstellen op dit gebied terugbrengend tot eenige „administratieve verbeteringen”, eenigszins aan sommige bezwaren te gemoet kwam en de verbonden anti-revolutionnair en Katholieken daarbij, sedert Keuchenius' scherpe uitlating reeds in November 1883, namens de eersten meer dan eens verklaarden aan geen enkele ingrijpende hervorming steun te zullen verleen, als niet aan hunne eischen op schoolgebied

¹⁾ Bymholt, l. l. blz. 307 vlg.

tegemoet werd gekomen. De pogingen van den minister Grobbee om de bij de nog steeds toenemende aanzienlijke tekorten hier te lande en in Indië thans in bepaald ongunstigen toestand verkeerende financiën te verbeteren mislukten voorloopig.

Terwijl het ministerie voortging de zaken zoo goed mogelijk gaande te houden, stierf (21 Juni 1884) ook de ziekelijke prins Alexander, sedert den dood zijns broeders Prins van Oranje. De kroonprinses Wilhelmina was thans nauwelijks vier jaren oud en het scheen daarom in de eerste plaats wenschelijk het regentschap te regelen voor het zeer waarschijnlijke geval, dat de bejaarde Koning zou komen te overlijden, voordat zijne dochter meerderjarig zou zijn: dit geschiedde dan ook bij de wet van 2 Aug. 1884, die de jonge Koningin als Regentes aanwees. Het was bij de behandeling dezer wet, dat Van Houten het gepast achtte op te merken, dat de Kroon thans hier te lande meer „ornament” dan „fundament” van het staatsgebouw mocht heeten.

In verband met art. 198 der Grondwet, dat grondwetsherziening tijdens een regentschap verbood, scheen het wenschelijk ten minste dit artikel te wijzigen in dien zin, dat eene herziening in dat geval mogelijk werd, behalve alleen ten opzichte van de bepalingen over de troonsopvolging. De regeering stelde dit dan ook einde Aug. 1884 voor en wist de Kamers spoedig van de wenschelijkheid te overtuigen, zoodat einde November 1884 deze gedeeltelijke grondwetsherziening tot stand kon komen. Bij de daarmede noodzakelijk gepaard gaande Kamerontbinding verloor de liberale partij, in welke de progressistische fractie ditmaal hare meeste leden uitgeworpen zag, weder een paar zetels, zoodat thans het „doode punt” bereikt was en de beide nog overgebleven conservatieve leden — Corver Hooft en Wintgens — ten slotte tusschen de verbonden Katholieken en anti-revolutionairen aan de rechter- en de liberalen aan de linkerzijde den doorslag zouden moeten geven. In deze omstandigheden moest de regeering wel, aan het bewind blijven, ook toen zij ten gevolge van de verwerping van een nieuwe belastingregeling tot bestrijding der toenemende tekorten haren minister van financiën moest opgeven, weldra vervangen door den ambtenaar Bloem, die evenwel ook al geringe instemming vond voor de door hem voorgestelde maatregelen van verbetering der financiën.

De parlementaire toestand werd intusschen meer en meer onhoud-

baar; zelfs de meest onbelangrijke voorstellen konden niet dan met de grootste moeite worden doorgedreven en men klaagde van alle kanten, dat er niets werd tot stand gebracht. Grondwetsherziening scheen het eenige middel om op den duur orde in de zaken te brengen. Maar zou Heemskerk in staat zijn en de Kroon te doen toegeven en de half onwillige Kamer te bewegen bij dezen teederen arbeid hem de leiding toe te vertrouwen? De handige en voor de eer der leiding dezer belangrijke staatszaak niet onverschillige minister was bereid de onzekere kans te wagen.

HOOFDSTUK VI.

DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1887.

Er was een zeer groot verschil tusschen de omstandigheden en de stemming, waarin omstreeks 1840 de liberalen de noodzakelijkheid eener herziening der grondslagen van het staatsgebouw deden gevoelen, en die, waarmede bijna een halve eeuw later het denkbeeld der herziening door hen werd aanvaard. Zonder geestdrift, zonder vertrouwen op de leiding van den staatsman, die alleen in staat scheen het werk ten einde te kunnen brengen, in zich zelve verdeeld over de wenschelijkheid van de verschillende veranderingen, die in de Grondwet zouden worden voorgesteld, liet de liberale partij die herziening eerder toe dan dat zij ze met kracht begeerde. En de anti-revolutionnair-katholiek-conservatieve rechterzijde was evenmin geestdriftig gestemd over de zaak der herziening, waarbij zij als vaste voorwaarde voor hare medewerking de tegemoetkoming der liberalen op onderwijsgebied stelde en voor het overige zich vrij onverschillig toonde, van katholiek-conservatieve zijde zelfs met onverholen tegenzin tegen deze „onnoodige” en daarom niet wenschelijk geachte herziening. De Kroon zelve ten slotte verleende hare in ieder geval noodzakelijke medewerking niet dan aarzelend en half onwillig, beducht als de Koning steeds was voor nog sterker machtsbeperving dan zijn vader zich reeds had moeten laten welgevallen, voor veldwinning der democratische gevoelens, die zich hier en daar met onmiskenbare neiging tot republikeinsche

instellingen reeds duidelijk vertoonden en onder de radicale elementen der liberale partij en bij sommige anti-revolutionnaires maar vooral onder de sociaal-democraten, die het koningschap en de persoon des Konings in redevoeringen en geschriften heftig aanvielen.

Veel zeemanschap zou er noodig zijn, eer de leidende minister zou kunnen rekenen het schip in de veilige haven gebracht te hebben. En toch, dat herziening noodig was, kon geen oogenblik twijfelachtig zijn: afgezien van de gebiedende noodzakelijkheid om de zaak der troonsopvolging zoo duidelijk mogelijk te regelen, had de loop der dingen van staatkundigen aard in de laatste jaren overtuigend bewezen, dat het zoo niet langer ging, dat er maatregelen moesten genomen worden om den geregelden loop der telkens haperende staatsmachine te verzekeren. Alles kwam in deze omstandigheden aan op de vraag, of Heemskerk de man zou kunnen zijn, die de tegenstellingen zou weten te verzoenen, die door geven en nemen de partijen tot een bevredigend compromis zou kunnen brengen, die door handige taktiek de parlementaire klippen zou weten te ontzeilen. Er waren er, die twijfelden, maar de uitslag zou toonen, dat de bejaarde staatsman, thans de autoritaire onhandigheden van vroeger jaren geheel te boven, de gewenschte talenten werkelijk bezat en ondanks zijn hoogen leeftijd ook de lichamelijke en geestelijke kracht om, in weerwil van den tegenstand der radicalen en den blijkbaren onwil der eigenlijke conservatieven, met hulp der gematigde liberalen, met zijn groote parlementaire ervaring, zijn juridische scherpzinnigheid en zijn omvangrijke kennis van menschen en dingen gewapend, het werk tot stand te brengen.

Maar zou het mogelijk zijn met deze Tweede Kamer, met deze volksvertegenwoordiging op het „doode punt”, welker zonderlinge samenstelling duidelijk aan den dag kwam, toen de liberale voorzitter Cremers zijn zetel een jaar lang moest afstaan aan den anti-revolutionnair Mackay en in Sept. 1885 dezen weer verving? Het denkbeeld kwam op, of het niet beter zou zijn vóór het aan de orde stellen der grondwetsherziening zoowel de kiestabel als de kieswet te herzien, daar velen, en niet alleen uit de rechterzijde, van meening waren, dat de samenstelling der Staten-Generaal niet in overeenstemming geacht kon worden met de werkelijke gezindheid der natie. Anderen ontkenden dit ten sterkste. Een door den winschoter afgevaardigde Goeman Borgesius en een aantal

hervormingsgezinde liberalen in het voorjaar van 1885 voorgestelde motie om de grondwetsherziening „zoo spoedig mogelijk” aan de orde te stellen zonder wijziging van kiestabel of kieswet daaraan vooraf te laten gaan, werd met kleine meerderheid verworpen; maar toen de rechterzijde, thans met de beide conservatieven even in de meerderheid, bij de behandeling der begrooting de gewone uitgaven voor het staatsonderwijs aanzienlijk begon te besnoeien, trok één dezer beiden, de aan het neutrale onderwijs zeer gehechte Wintgens, door de rechterzijde als een afvallige bejegend, zich moedeloos uit de Kamer terug, de uiterst zwakke meerderheid nog met ééne stem verzwakkend, daar een liberaal hem in het district 's-Gravenhage verving.

Zoo sukkelde men voort, altijd door haspelend en redevoerend over zaken van onderwijs, kiesrecht en financiën, zonder dat echter eenige werkelijke beslissing omtrent den te volgen weg kon worden genomen bij de, ten gevolge van toevallige afwezigheid van soms één enkel kamerlid, tussehen rechts en links wisselende stemmingen in de Tweede Kamer ¹⁾. En terwijl de voorstanders van algemeen stemrecht zich krachtig lieten hooren en in September 1885 een indrukwekkende „nationale meeting” in de Maliebaan te 's-Gravenhage organiseerden, waarbij de sociaal-democraten hun roode vlag zonder schroom ontwikkelden, vertoonden zich bij de natie zelve duidelijke sporen van toenemend ongeduld.

De socialisten begonnen zich onder leiding van den werkzamen Domela Nieuwenhuis krachtig te roeren, richtten in het economisch slechtgestelde Friesland, waar de grond grootendeels in handen was van buiten het gewest woonachtige landheeren uit de aanzienlijke familiën en de pachters in zeer ongunstige omstandigheden verkeerden, afdeelingen der sociaal-democratische partij op, bevorderden de zich overal uitbreidende werkstakingen, vielen in geschripte het koningschap, de groote fabrikanten en landheeren, het kapitalisme in het algemeen heftig aan en dreigden openlijk met oproer ²⁾. Het zoogenaamde „palingoproer”, 25/6 Juli 1886 te Amsterdam ontstaan ten gevolge van het optreden der politie tegen het bij het volk geliefde „palingtrekken”: droeg wel geen eigenlijk socialistisch karakter

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 270 vlg.

²⁾ Bymholt, blz. 327 vlg.

maar gaf na de bloedige onderdrukking daarvan aanleiding tot nieuwe vervolgingen, ook tegen socialisten, van wie sommigen met gevangenis en geldboeten streng gestraft werden; ook Domela Nieuwenhuis behoorde onder hen, die in dit jaar met celstraf werden gestraft, hij wegens een artikel tegen den Koning in zijn voortdurend tot oproer aanzettend blad „Recht voor Allen”. De van staatswege ingestelde vervolgingen brachten intusschen de beweging niet tot staan, ook al werden sommige socialisten telkens tot gevangenisstraf en boeten veroordeeld, ook al begonnen de mannen van het Werkliedenbond en de Dageraad zich aan haar te onttrekken ¹⁾ uit vrees voor de uitspattingen der sociaal-democratische leiders, onder wie Domela Nieuwenhuis, Frowein, Fortuyn, Van de Stadt en anderen zich lieten hooren. De verkiezing van den werkman Heldt tot lid der Tweede Kamer voor Sneek in November 1885 kon hen niet tevreden stellen maar werd als een verraad van dezen aan de zaak der werklieden beschouwd, als een handige zet der voor haar behoud bevreesde „bourgeoisie”. Het bleek intusschen duidelijk, dat de sociaal-democraten nog steeds slechts een klein deel van de werkliedenbevolking tot hunne denkbeelden hadden overgehaald; herhaaldelijk moest de politie hen tegen de over de aanvallen op het Oranjehuis verbitterde volksmenigte beschermen. Toch viel het niet te ontkennen, dat hun aantal in verband met hunne energieke propaganda voortdurend aangroeide en de vervolgingen hen eerder versterkten dan verzwakten, terwijl de in deze jaren telkens optredende werkeloosheid tal van werklieden ten minste tijdelijk in hunne rijen deed opnemen.

Terwijl de werkmansstand zich alzoo begon te doen gelden en men van die zijde herhaaldelijk met nadruk aandrang op het ruimer verleenen van medezeggenschap in de zaken van den staat, organiseerden zich de kerkelijke partijen met het oog op de groote veranderingen, die bij de mogelijke uitbreiding van het kiesrecht ook voor haar te wachten stonden. Schaepman leverde in zijn tijdschrift „Onze Wachter” in 1883 een „proeve van een program” voor de katholieke partij, welke proeve echter bij de toongevende, meer conservatiefgezinde elementen onder de Katholieken grooten tegenstand wekte, daar zij onmiskienbaar „den invloed van het volk op

¹⁾ Bymholt, blz. 373.

de verkiezingen" wilde versterken, „ook in de vertegenwoordiging der minderheden"; de vrijheid van onderwijs als „natuurlijk recht der ouders" werd op den voorgrond gesteld, de staatschool alleen als „aanvulling der vrije school" toegelaten; wederinvoering der doodstraf, regeling der belastingen naar „het belastbaar vermogen", beperking der militaire uitgaven, handhaving der zondagsrust waren de verdere hoofdpunten der proeve, die uitging van „God als de bron van alle gezag" en van de „gehoorzaamheid om des gewetens wil" als „eenige waarborgen van het vast bestand der overheid en de vrijheid der onderzaten". Deze proeve kon echter de beide nog altijd bestaande stroomingen onder de Katholieken, de conservatieve en de vooruitstrevende, niet tot verzoening brengen, integendeel zij liet het bestaande verschil duidelijk uitkomen.

Evenmin kon het „program van beginselen" van 1878, hoewel onder leiding van dr. Kuyper samengesteld door een „Centraal-Comité" uit de afgevaardigden der anti-revolutionnaire kiesverenigingen en door den leider uitvoerig toegelicht in een reeks van Standaard-artikelen, later verzameld in een deel „Ons Program"¹⁾, in de anti-revolutionnaire partij dit doel geheel bereiken, al noemde het zich samengesteld voor de „anti-revolutionnaire of christelijk-historische richting", die volgens het program „den grondtoon van ons volkskarakter" vertegenwoordigde. Ook dit program van 21 artikelen vond „in God de bron van het soevereine gezag" van het Huis van Oranje, „als onder de leiding Gods in onze geschiedenis geworteld", en verwierp het begrip der volkssouvereiniteit; het verklaarde „de eeuwige beginselen van Gods woord" te zijn de „belijdenis der partij" en eischte, dat het „staatsgezag noch rechtstreeks noch door de uitspraak van eenige kerk, maar alleen in de conscientie der overheidspersonen aan de ordonnantiën Gods gebonden zij". Het nam voor de „Christelijke en dus niet-godsdienstlooze natie" „het aan de Grondwet gebonden koningschap . . . als den voor Nederland meest geschikten regeeringsvorm", aan en de Grondwet van 1848 als „uitgangspunt om langs wettigen weg tot een hervorming onzer staatsinstellingen naar eisch der christelijk-historische beginselen te geraken", verlangde verwijdering van „alles wat den vrijen invloed van het Evangelie op ons volksleven belemmert",

¹⁾ Amsterdam, 1879.

met onthouding „van elke rechtstreeksche bemoeiing met de godsdienstige ontwikkeling der natie”, „bevestiging van den rechtmatigen volksinvloed” in de Staten-Generaal, „zooveel doenlijk” zondagsrust, herstel door decentralisatie der aloude „gewestelijke en gemeentelijke autonomie”, censusverlaging, vrijheid van onderwijs, onafhankelijke rechtspraak, beperking van staatsbemoeiing op financieel gebied, legerorganisatie met afschaffing van dienstvervanging, „christelijk karakter” van het koloniaal bestuur, een „wetboek van den arbeid”, scheiding van Kerk en Staat, zelfstandigheid der partij tegenover andere partijen. De eenheid der partij, welker orgaan de door Kuyper uitnemend geredigeerde „Standaard” bleef, werd behalve door zijne krachtige leiding in het vaste Centraal-Comité, waarvan hij voorzitter was, bewaard door de sedert 1878 geregeld jaarlijks samenkomende „deputatenvergadering”, gekozen door de overal oprijzende anti-revolutionnaire kiesvereenigingen. Met hem waren de utrechtsche hoogleeraar De Geer, de groningsche Gratama, de amsterdamsche De Savornin Lohman — het „philosophische hoofd” der partij en als zoodanig misschien meer dan Kuyper den geest van Groen vertegenwoordigend — de predikanten Donner en Bronsveld de voornaamste leiders der jonge en krachtige staatspartij, die bestemd was een groote rol in het land te spelen. Een krachtige samenwerking van alle voorstanders der anti-revolutionnaire of christelijk-historische denkbeelden werd echter tegengehouden door de toenemende verschillen op kerkelijk gebied in den kring der orthodoxe Protestanten zelve. De oprichting der Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag in 1879 had reeds bij vele aan de „Groote Kerk” gehechten ernstige bestrijding gevonden, met name bij dr. Bronsveld, den talentvollen leider van het tijdschrift „Stemmen voor waarheid en vrede”, die vast wilde houden aan de synodale organisatie der Nederlandsche Hervormde Kerk zooals die in 1816 en 1852 tot stand was gekomen. De werkzaamheid van Kuyper en De Savornin Lohman tegen deze synodale organisatie won voortdurend veld, al bleef de synode standvastig weigeren de door de Vrije Universiteit gevormde predikanten tot het proponentsexamen toe te laten. De amsterdamsche predikant Vos leidde het verzet tegen de pogingen van Kuyper en de zijnen om hunne met die der Afscheidenen overeenkomende denkbeelden in de Hervormde Kerk te doen zegepralen. Reeds was in den amster-

damschen kerkeraad die zegepraal voorbereid, toen 4 Januari 1886 het classicaal bestuur aldaar 80 voorstanders der beweging schorste. Een poging der geschorsten om zich met geweld in het bezit der Nieuwe Kerk en harer archieven en eigendommen te stellen mislukte. Een lange kerkelijke procedure volgde, waarbij de uitgesproken schorsing in verschillende instantiën werd bevestigd; toen scheidden zich in het voorjaar van 1887 een aantal „doleerende kerken” af van het synodaal verband.

Deze oneenigheden verlamden voor het oogenblik de staatkundige werkzaamheid der anti-revolutionnaire partij gelijk de verdeeldheid onder de Katholieken ook hunne partijvorming belemmerde.

Dat er echter tusschen deze beide partijen op den duur een nauw verbond zou ontstaan tegen de liberale beginselen van allerlei schakeering, was te verwachten en de gemeenschappelijke strijd der beide kerkelijke partijen tegen de neutrale school en in het bijzonder tegen de wet van Kappeyne had reeds tot aanvankelijke samenwerking, zij het op een nog lossen grondslag, aanleiding gegeven. Maar ook de liberale partij, die in dit opzicht op den tegenstand van sommige conservatieven rekenen moest, verkeerde in steeds scherper uitkomende onderlinge verdeeldheid. Zij bezat geen program, dat haar samenbond of kon samenbinden zooals èn de kerkelijke partijen èn de socialistische er thans een bezaten; noch Thorbecke's „Narede” noch het in 1874 door Kappeyne ontwikkelde program van beginselen kon als zoodanig gelden. Zij was uit haren aard en krachtens haar beginsel niet geneigd om hare aanhangers vast aan een program te binden, veeleer om hun eene zoo groot mogelijke individueele zelfstandigheid te laten¹⁾. Vandaar hare onmacht om hare fractiën gezamenlijk en onder goeden tucht tegen de andere partijen te doen optrekken en gebruik te maken van de verdeeldheid onder hare tegenstanders; vandaar het telkens in brochures, couranten en tijdschriftartikelen aan den dag komende verschil van meening, dat door hare tegenstanders juichend als een bewijs van de in hare rijen heerschende onzekerheid en stelselloosheid werd aangemerkt. Toch deed zich ook in haar midden de behoefte gelden om door aaneensluiting hare kracht te vermeerderen, om hare meer conservatieve en hare progressistische en zelfs radicale

---

¹⁾ De Bruyne, dl. V, blz. 254.

elementen, van de oude Thorbeckeanen tot Van Houten, in één, zij het dan zeer rekbaar, partijverband samen te houden.

Dit was het beginsel der „Liberale Unie”, in 1885 voortgekomen uit de amsterdamsche kiesvereniging „Burgerplicht”, die de behoefte gevoelde om, zij het dan voorloopig zonder bepaald program, allen bijeen te brengen, die afkeerig waren van de staatkundige denkwijze der kerkelijke partijen, en door alle geoorloofde middelen van voorlichting en samenwerking de toepassing der liberale beginselen te bevorderen¹⁾. Ofschoon de bewerkers dezer aaneensluiting voor een goed deel behoorden tot de progressistische, zelfs radicale elementen in de liberale partij, gelukte het reeds aanvankelijk toch een aantal bestaande liberale kiesverenigingen tot aansluiting bij de Liberale Unie te bewegen, andere kiesverenigingen op te richten en de medewerking van vele liberalen van allerlei schakeering in de verschillende deelen des lands te verkrijgen. Het Bestuur der „Liberale Unie”, gekozen op eene te Amsterdam gehouden algemeene vergadering harer leden en waarin de amsterdamsche hoogleeraar Van Hamel als voorzitter, de journalist P. L. Tak als secretaris, de groningsche hoogleeraar Drucker, de griffier der Staten van Zeeland Fokker en anderen als leden optraden, trachtte spoedig leiding te geven aan de liberale staatkunde vooral op het gebied der sociale wetgeving in het belang van den werkman, de openbare meening door de pers voor te lichten, bij verkiezingen geldelijken steun te verlenen, voordrachten in liberalen zin te houden, enz.

Zoo stonden de verschillende staatspartijen, hoewel in zichzelf verdeeld, scherp tegenover elkander en menigeen, verontrust over al deze tegenstellingen, vroeg zich met bekommering af, waartoe deze toenemende staatkundige verdeeldheid, die alle werkzaamheid van den staat verlamde, op den duur zou moeten leiden, wanneer — wat te eeniger tijd te verwachten scheen — belangrijke sociale volksbewegingen ook dit land zouden medeslepen in den maastroom eener sociale revolutie, waarop sommige teekenen des tijds schenen te wijzen, of internationale verwickelingen het zouden mengen in de tallooze gevaren van een grooten Europeeschen krijg, die bij den in het roerige Frankrijk steeds werkzamen geest

---

¹⁾ D'Aulnis de Bourouill, Eenige bladzijden uit de geschiedenis der liberale partij sedert 1887, ('s Grav. 1897), blz. 6 vlg.

van „revanche” voor de nederlaag van 1870 en het verlies der provinciën Elzas en Lotharingen ieder oogenblik voor de deur kon staan. En het scheen wel, of alles tegen den bestaanden toestand samenspande. Ook in Indië, waar Nederland's koloniale heerschappij scheen te wankelen.

De vreeselijke ramp, die van 26 op 27 Augustus 1883 het vulkanische eiland Krakatau had vernield en de westkust van Java en de Lampongs door vloedgolven teisterde; de zich telkens in Indië vertoonende cholera-epidemiën, de beri-beri op Sumatra, de telkens opkomende veepest op Java en Sumatra, de voortdurende strijd vooral in Atjeh, die na het afloopen van het engelsche stoomschip Nisero in Oct. 1883 ook tot ernstige bezwaren van engelsche zijde leidde, de met den Atjeh-oorlog min of meer samenhangende sterke mohamedaansche beweging in allerlei deelen van den Archipel deden twifelen aan de mogelijkheid om op den duur ons prestige, ja ons bezit in Indië — en wat was Nederland zonder dat? — met onze geringe militaire middelen te handhaven. De invoering van de concentratie-methode in Atjeh om het door een aaneengesloten postenlinie beschermde Kota-Radja heen, zou met het herstel van de verbinding van civiel en militair gezag in één hand (Sept. 1884) ten minste dien haard van toenemend verzet kunnen afsluiten, meende de regeering en zij benoemde kolonel Demmeni tot gouverneur van Atjeh, met last om de bevrediging van dit gewest zoo krachtig mogelijk te bevorderen.

Niets scheen meer vast te staan. Het aloude Oranjehuis scheen op weg om uit te sterven; de onafhankelijkheid was allesbehalve bevestigd tegenover mogelijke gebeurlijkheden; de defensie werd algemeen als onvoldoende geregeld beschouwd; het koloniaal rijk in Oost en West scheen zijn einde te gemoet te gaan; de binnenslandsche staatkunde wekte ernstige zorgen; de economische toestand van een groot deel der plattelands- en der fabrieksbevolking liet bij den overigens vrij bloeienden staat van handel en nijverheid veel te wenschen over. Wat zou de naaste toekomst voor Nederland opleveren?

De grondwetsherziening, die ten minste den algemeenen staatkundigen toestand zou moeten verbeteren en grondslagen zou kunnen vestigen voor de gewenschte hervormingen, was door de in 1883 ingestelde staatscommissie ernstig voorbereid, zooals bleek

uit haar reeds 25 Januari 1884 ingediend, in Maart openbaar gemaakt verslag. Kiesrecht en landsverdediging maar ook rechtspleging, wijze van werken der Staten-Generaal, administratieve rechtspraak, troonsopvolging, vergemakkelijking van herziening der Grondwet voor de toekomst schenen hare meerderheid toe aanstonds vatbaar te zijn voor nieuwe regeling, terwijl de kwestieën van de samenstelling der Eerste Kamer, van het financieel verband tusschen den staat en de kerkgenootschappen, benevens die van het onderwijs niet bij meerderheid door haar in een bepaalde richting beslist konden worden doch aanleiding gaven tot afzonderlijk bij het rapport gevoegde nota's, waaronder die van De Geer en De Savornin Lohman aandrang op vrijheid van onderwijs en regeling van het openbaar onderwijs door den gewonen wetgever; één lid, de katholieke Van Nispen, meende echter, dat de grondwetsherziening in het geheel niet noodig was, in overeenstemming met vele Katholieken, die de geheele zaak als een „perswaan van den dag” beschouwden. De liberalen dachten er anders over. Reeds in het voorjaar was in dezen van liberale zijde door het zierikzeesche lid Van Kerkwijk een van ongeduld getuigende vraag tot de regeering gericht, een jaar later gevolgd door de bovenvermelde motie van Borgesius. Eenige dagen later (18 Maart 1885) diende de regeering werkelijk, en in het algemeen overeenkomstig de voorstellen der staatscommissie, 12 voorstellen van herziening in; zij liet daarop den volgenden dag een ontwerp tot herziening der kiestabel volgen, terwijl in Mei het anti-revolutionnaire Kamerlid De Savornin Lohman daartegenover een voorstel deed tot censusverlaging. Deze beide laatste wetsvoorstellen werden echter, zij het met een zeer geringe minderheid, in November verworpen en de rechterzijde liet daarbij wederom de verklaring hooren, dat zij tot geene grondwetsherziening hare medewerking zou verleen, wanneer niet vooraf hoofdstuk X, met name art. 194, waarin over het onderwijs werd gehandeld, „naar hare beginselen” zou zijn herzien ¹⁾. Reeds in Juli had zij in twee afzonderlijke nota's haar besluit in dezen ten duidelijkste te kennen gegeven bij gelegenheid der indiening van de voorloopige verslagen over de voorstellen der regeering. Zoo meende zij de regeering en de liberalen te kunnen dwingen: hadden

---

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 310 vlg.

dezen niet voor het tot stand komen der zaak hare medewerking noodig, aangezien voor eene grondwetsherziening volgens art. 197 der Grondwet van 1848 $\frac{2}{3}$ der stemmen noodig zou zijn in de volgens dat artikel na de vaststelling der wenschelijkheid van overweging der gedane voorstellen nieuw te kiezen Kamers?

Dit beloofde voor het herzieningswerk weinig goeds, wanneer ten minste de liberalen art. 194 per se onveranderd zouden willen handhaven, terwijl de Kamerontbinding na de incidenteele herziening van art. 198 duidelijk had getoond, dat van een nieuwe ontbinding voor het oogenblik geen verandering in den stand der partijen te wachten zou zijn. De toenemende onzekerheid maakte echter het uitlokken eener beslissing dringend noodig, terwijl het ministerie zich blijkens de in deze omstandigheden zeer „sobere” troonrede van September 1885, door de Standaard vinnig als een „zouteloos huismanspraatje” gekenmerkt, zich blijkbaar zwak gevoelde en reeds achtereenvolgens den minister van marine door kolonel Guericke, dien van buitenlandsche zaken door Van Karnebeek had moeten vervangen. Van verschillende kanten werd het bovendien bestookt wegens zijn blijkbaar aarzelen en terugwijken tegenover de zware taak, die ten slotte toch moest worden aanvaard. Maar de ontwerpen waren er ten minste nu.

Terwijl de 12 ontwerpen in de afdeelingen werden behandeld en daar nota's van wijziging uitlokten, besloot de regeering (18 Maart 1886) eindelijk vóór de openbare behandeling der gewijzigde ontwerpen — na een nieuwe pertinente verklaring van anti-revolutionnaire zijde, dat men wel zou medewerken maar bij de eindstemming over ieder ontwerp een „non possumus” zou laten hooren, waarbij ook de Katholieken zich aansloten — overeenkomstig den wensch der rechterzijde eerst hoofdstuk X aan de orde te stellen. Zij stelde daarbij voor art. 194 zoodanig te wijzigen, dat het openbaar onderwijs voortaan „door de wet geregeld” zou worden, de openbare scholen voor alle leerlingen toegankelijk zouden zijn en het openbaar onderwijs „aan onvermogenenden kosteloos” zou worden gegeven, „voorzoover daarin niet op andere wijze” zou zijn „voorzien”. Maar deze overigens handig gekozen middenweg tusschen de uiteenlopende gevoelens was geen der partijen naar den zin. Toen nam de regeering ten slotte, al was — zooals Heemskerk verklaarde — voor haar daardoor „het mooie van de beweging” voor

het bijzonder onderwijs af, de mogelijkheid van staatssubsidie voor het bijzonder onderwijs in haar voorstel op. Een deel der rechterzijde plaatste echter tegenover deze concessie ook thans nog haar „non possumus”, vooral toen het voorstel Mackay, dat algeheele „vrijheid van onderwijs” verlangde, was verworpen; het regeeringsvoorstel zelf, ook voor vele liberalen weinig aannemelijk geworden, werd (9 April 1886) na hevigen strijd met 56 tegen 30 stemmen verworpen en daarop door de regeering zelve ingetrokken.

Het ministerie diende nu dadelijk zijn ontslag in, wanhopend om, terwijl de rechterzijde zoo positief haar „non possumus” handhaafde, met deze vertegenwoordiging het beoogde doel te bereiken. Nadat een opdracht, aan den anti-revolutionnair Mackay gedaan onder de bezwarende voorwaarde, dat ook het nieuwe ministerie de aangeboden grondwetsvoorstellen door de Kamers zou doen behandelen, door dezen, zooals verwacht kon worden, was afgevoerd, schoot er niets anders over dan dat het ministerie Heemskerk de zaken weder in handen zou nemen en door een Kamerontbinding een wijziging in de samenstelling der vertegenwoordiging zou trachten uit te lokken. Zoo geschiedde in Mei en werkelijk gaven de Juniverkiezingen, blijkbaar onder invloed der doleantie-kwestië in de Hervormde Kerk, een zwakke en zeer geschakeerde meerderheid van liberalen (4 stemmen) tegenover de onwillige rechterzijde.

Nieuwe behandeling der aangeboden grondwetsvoorstellen was thans noodig; zij kostte geruimen tijd, niet alleen ten gevolge van de voortdurende tegenwerking der anti-revolutionnair en de gewone omslachtigheid der behandeling, maar ook een enkele maal doordat de slechte gezondheidstoestand van den door een ernstige nierziekte aangetast, thans zeventigjarigen Koning eenige onrust te weeg bracht. Intusschen begon zich onder sommige leden der liberale partij een geest van toenadering te vertoonen tot de eischen der voorstanders van het bijzonder onderwijs, zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer, in het bijzonder onder de oudere leden der liberale partij en hunne als „oud-liberaal” gekenmerkte medestanders, die nog altijd Thorbecke als den vereerden meester beschouwden. Fransen van de Putte, Verniers van der Loeff, Mees, De Beaufort, Van Welderen Rengers e. a. behoorden ertoe: gematigde mannen, die meenden, dat tot behoud van de eendracht en den vrede in de natie zekere concessiën noodig zouden zijn. En ook aan de rechterzijde kwam

eenige aarzeling om de non-possumus-staatkunde tot het uiterste vol te houden, vooral bij de Katholieken, thans onder invloed ook van Schaepman geneigd tot een compromis.

Sedert enkele jaren beheerschte de kwestie der nu in ieder geval te behandelen grondwetsherziening het geheele staatsleven en, zooals uit de discussiën over de beantwoording der troonrede reeds bleek, zou het met deze nieuwe Kamer en bij de zich weldra van beide kanten vertoonende neiging tot toenadering misschien mogelijk zijn tot een vergelijk, tot een verzoening der tegenstellingen te komen, ook al bleef het ministerie zich scherp verklaren tegen het door sommigen aanbevolen algemeen stemrecht, dat bij de Katholieken zoowel als bij vele anti-revolutionairen en bij een aanzienlijk deel der liberalen evenmin steun vond uit vrees voor al te snelle democratische ontwikkeling der staatsvormen.

Eerst in Februari 1887 waren de ontwerpen weder gereed voor de openbare behandeling, die nu een half jaar lang de gemoederen bezig hield en alle andere zaken op den achtergrond bracht, met uitzondering van die in Indië, waar de voortdurende moeilijkheden in Atjeh en de gedwongen werkeloosheid der militaire macht, die daaraan een einde moest maken aanleiding gaf tot een ernstig adres van een honderdtal hooggeplaatste militaire en burgerlijke autoriteiten aan den Koning, aandringend op versterking van leger en vloot in Indië. Het aftreden van den minister van marine, vervangen door Tromp, maakte in deze omstandigheden weinig indruk.

De discussiën, die aan overmaat van uitvoerigheid leden, begonnen 14 Februari wederom met een onderwijsdebat, dat duidelijk wees op kans tot toenadering, al werd hoofdstuk X ook nu weder niet het eerst behandeld. Het eerste ontwerp, dat grootendeels redactie-veranderingen van weinig beteekenis voorstelde en verder o. a. de verhouding van Limburg als gewone provincie tot het Rijk regelde, werd aangenomen met alle stemmen der linker- tegen alle der rechterzijde. Ernstige bezwaren gaf het tweede, waarin de teedere zaak der troonsopvolging vooral naar aanleiding der uitvoerig toegelichte opmerkingen van den scherpzinnigen Farnecombe Sanders werd behandeld, maar het gelukte toch ook dit ontwerp met 43 tegen 28 stemmen te doen aannemen; zoo ook het derde, dat over het inkomen der Kroon, de voogdij, het regentschap enz. handelde en slechts 15 stemmen tegen zich kreeg. Scherper toon werd gehoord

bij de driedaagsche discussie over het vierde ontwerp, waarin de aard der koninklijke macht, de bevoegdheid van den Raad van State, de ministerieele verantwoordelijkheid ter sprake kwamen en welks behandeling ten slotte geschorst moest worden wegens de netelige kwestie der thans te regelen administratieve rechtspraak, die in nauw verband stond met de andere rechterlijke onderwerpen en dus alleen in verband daarmee behandeld kon worden. Men ging nu over tot de zeer bezwaarlijke behandeling van het belangrijke vijfde ontwerp, dat over het kiesrecht en de uitoefening daarvan handelde.

Schaepman wees reeds dadelijk op het verband tusschen dit ontwerp en het in de additioneele artikelen aangekondigde kiesreglement; hij diende een voorstel in om beiden gezamenlijk te behandelen, welk voorstel echter spoedig door hem werd ingetrokken. Reeds bij de algemeene beschouwingen over dit ontwerp bleek, dat tusschen de voorstanders eener uitbreiding van het kiesrecht in democratischen zin en de meer conservatieve elementen in alle partijen een groot verschil van meening bestond. Het volstrekt algemeene stemrecht vond een enkelen warmen verdediger in den „werkmansafgevaardigde” Heldt, die alle meerderjarige burgers tot het kiesrecht wilde toelaten, als zij den wensch daartoe kenbaar maakten en blijvende belangstelling toonden; de van ouds voor uitbreiding strijdende Van Houten wenschte het kiesrecht toegestaan zien „tot daar waar de reden tot uitsluiting begint”, welke reden hij wilde zoeken in onmacht of onwil tot het betalen eener geringe belasting; de oud-liberaal Rutgers van Rozenburg daarentegen bestreed heftig iederen vorm van algemeen kiesrecht als onvermijdelijk leidend tot de heerschappij van „kalot, bef en borrel”. Onder de leden der rechterzijde toonden sommigen zich tegen aanzienlijke uitbreiding absoluut gekant; anderen daarentegen verwachtten er een versterking der kerkelijke partijen van op grond van de sedert eenige jaren in den boezem der Gereformeerde Kerk opgedane ondervinding en van de bekende tucht in de Roomsche Kerk ten opzichte van het stemmen der groote menigte harer leden; de geleerde kenner van het staatsrecht De Savornin Lohman verklaarde zich voor een kiesrecht, uitgeoefend door de verschillende groepen in de bevolking; andere anti-revolutionnair wenschten het door Kuyper voorgestelde „huismanskiesrecht”;

nog anderen in deze partij wilden van geen uitbreiding weten. Het streven der regeering bleek om den „gezeten werkman” het kiesrecht te verzekeren en in het geheel omstreeks 350000 nieuwe kiezers op te nemen. Na een lange discussie werd art. 80 zoo geformuleerd, dat het kiesrecht zou worden toegekend aan hen, die zekere „door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand” zouden bezitten, wat èn Heldt, die dit onvoldoende vond, èn de voor sterke uitbreiding bevreesden tegen deed stemmen; het zoo geformuleerde artikel werd ten slotte met 68 tegen 15 stemmen aangenomen. Het aantal leden der Tweede Kamer werd op 100, dat der Eerste op 50 gesteld, de eerste te kiezen in enkel- of meervoudige kiesdistricten. Daar kwam plotseling een nieuwe kwestie den gang der zaken vertragen: op voorstel van De Beaufort werd aan de Provinciale Staten de vrije verkiezing der leden van de Eerste Kamer overgelaten, maar dit laatste vond hevigen tegenstand bij de regeering, die na de aanneming van het amendement-De Beaufort zelfs de verdere behandeling der ontwerpen liet schorsen. Het gelukte echter een compromis tot stand te brengen, waarbij naast het behooren tot de „hoogst aangeslagenen” ook het bekleeden of bekleed hebben van „hooge en gewichtige openbare betrekkingen” als vereischte voor verkiesbaarheid in de Eerste Kamer werd aangenomen. Het geheele ontwerp werd nu eindelijk met 49 tegen 28 stemmen aangenomen: bij de linkerzijde hadden zich Schaepman en vier andere democratischgezinde katholieken aangesloten. Het vierde ontwerp — Provinciale Staten en gemeentebesturen — veroorzaakte geen overwegende moeilijkheden, evenmin als het vijfde, waarbij het vraagstuk der onteigening ten algemeenen nutte in den geest der voorstanders van eene vergemakkelijking daarvan werd opgelost. De kwestie der administratieve rechtspraak werd nu beslist in den zin van hen, die de strikte onafhankelijkheid daarvan in de Grondwet erkend wilden zien, waarna het nog niet goedgekeurde derde ontwerp werd aangenomen evenals vervolgens ook de artikelen betreffende den Hoogen Raad en de geschillen over bevoegdheid op administratief gebied. De discussie over het netelige hoofdstuk betreffende den godsdienst, met name over het recht der kerkgenootschappen op de kerkelijke goederen, kon daarentegen niet dadelijk afloopen; zij gaf uit vrees voor ernstigen strijd over deze teedere zaken weder aanleiding tot

schorsing der behandeling, waarop eerst de bepalingen betreffende de financiën na korte gedachtenwisseling werden aangenomen en vervolgens tot die betreffende de defensie werd overgegaan. Hier werd weder van 13 tot 25 Mei een scherpe strijd gestreden tusschen de voorstanders eener regeling volgens de nieuwere militaire begrippen en die der bestaande organisatie; de regeeringsvoorstellen maakten door het overlaten der regeling van den krijgsdienst aan de gewone wet ten minste de eerste mogelijk en werden na hevig verzet met 55 tegen 20 stemmen aangenomen. Die betreffende den waterstaat gingen er wederom zonder veel moeite door. Uit vrees voor mislukking van het geheele werk werd thans het op zich zelf trouwens onbeteekenende ontwerp betreffende de godsdienstzaken ingetrokken.

Dit was echter niet het geval met de voorstellen betreffende het veelomstreden tiende hoofdstuk, waarin „de ellendige zinsnede” van art. 194 over het onderwijs voorkwam en dat na lange rust sedert April 1886 einde Mei 1887 opnieuw in behandeling werd genomen. Een voorstel van Schaepman was ingekomen om het subsidieeren van bijzondere scholen naar het getal der daar schoolgaande kinderen verplicht te maken, overigens zich bij wijze van concessie aansluitend bij een tijdens de voorafgaande behandeling der zaak ingediend voorstel-De Beaufort, dat verplichte schoolgeldheffing en subsidieering van bijzonder onderwijs aan den gewonen wetgever wilde overgelaten hebben, als deze ze bleek te wenschen. De Savornin Lohman wilde nog verder gaan en alles betreffende het onderwijs overlaten aan den gewonen wetgever, wat door het katholieke lid Vos de Wael ten slotte als amendement werd voorgesteld. Het bleek bij de warme discussie, dat de linkerzijde thans niet meer zoo aan art. 194 gehecht was als vroeger en er onder de leden der rechterzijde verscheidene verzoeningsgezinden werden gevonden, geneigd om de van liberale zijde toegestoken hand te aanvaarden; Farncombe Sanders, zelf schoolman, achtte het artikel „het papier niet waard, waarop het geschreven was”. Na verwarde beraadslagingen, waarbij de partijen, in weerwil van den verbitterden schoolstrijd der laatste jaren, eigenlijk niet zoover van elkander bleken te staan als eerst had geschenen, werd het door den katholieke Vos de Wael en den liberaal Greeve geamendeerde voorstel-Schaepman met 43 tegen 40 stemmen, de laatste uit het liberale kamp met den onverzoenlijken anti-schoolwetman Keuchenius, met hulp van enkele liberalen aangenomen. Het

was echter zeer de vraag, wat de Eerste Kamer, waar de liberalen een aanzienlijke meerderheid hadden, met dit ontwerp zou doen, vooral omdat de regeering met deze oplossing der zaak volstrekt niet tevreden scheen evenmin als vele liberalen.

Nu volgde nog een hevige strijd over de additioneele artikelen, waarbij in art. 7 het voorloopig kiesreglement moest vastgesteld worden. Een poging van den anti-revolutionnair De Geer van Jutphaas om de Provinciale Staten en daarmede de Eerste Kamer aanstonds volgens de nieuwe kiesrechtbepalingen te doen verkiezen mislukte deerlijk evenals een van eenige voor al te snelle kiesrechtuitbreiding beduchte oud-liberale leden om ten minste de samenstelling der gemeenteraden voorloopig tot op de definitieve kieswet onveranderd te laten. De groote zaak was de uitvoering van art. 80 betreffende de kenteekenen van geschiktheid en welstand. Hoe zou men den „gezeten werkman” het kiesrecht verzekeren? En wat was eigenlijk een „gezeten werkman”¹⁾? Na zeven dagen van ingewikkelde discussie kwam men eindelijk tot een der regeering aannemelijk gebleken oplossing der kwestie, die door de Kamer met 61 stemmen tegen 20 stemmen werd aanvaard. De vaststelling der kiestabel met de netelige vraag der enkelvoudige of meervoudige districten in de groote steden, van welke eerste de liberale partij, bevreesd voor overstemming dier steden door het platteland, niet weten wilde, had een niet minder ingewikkelde beraadslaging ten gevolge, die echter den 17^{den} Juni met de aanneming van het laatste ontwerp met 55 tegen 19 stemmen eindigde.

Zoo was dan na 56 zittingen het „groote werk” in de Tweede Kamer afgelopen en met warmte betuigde de voorzitter den minister van binnenlandsche zaken, die meer dan 200 malen het woord had gevoerd²⁾, hulde voor de „volharding” en „onvermoeide werkzaamheid”, voor zijn „groote talenten en buitengewone kennis van wetgeving”, waarmede de moeilijke taak ondanks alle bezwaren was ten einde gebracht. De Eerste Kamer bracht van 4 tot 9 Augustus hare beraadslagingen ten einde. Zij nam na een discussie, die weinig nieuwe gezichtspunten meer kon aanbieden, alle ontwerpen op één na aan, sommige zelfs met algemeene stemmen, andere zooals die

¹⁾ Gleichman was in 1884 de eerste, die het woord gebruikte.

²⁾ Rengers, dl. II, blz. 342.

betreffende kiesrecht, defensie en additionneele artikelen met eenig verzet. Alleen het ontwerp betreffende Hoofdstuk X vond, zooals te verwachten was, hier bij de liberale partij scherpen tegenstand, vooral omdat, nu de waarborg voor onderwijs zonder krenking van godsdienstige begrippen zou vervallen, in vele streken naar hare meening geen voldoende openbaar onderwijs gegeven zou kunnen worden; het ontwerp werd met 27 tegen 11 stemmen verworpen, niet echter zonder dat van anti-liberale zijde met voldoening acte genomen werd van de onder de liberalen vernomen meening, dat ook met behoud van art. 194 subsidieering van het bijzonder onderwijs mogelijk en herziening van Kappeyne's wet wenschelijk was. Daarop werd het ontwerp, niet tegen den zin der regeering, verworpen.

Thans konden de 11 overgebleven ontwerpen als voldoende overwogen worden aangemerkt om volgens de Grondwet definitief aan de orde gesteld te worden, wat na ontbinding der beide Kamers zou moeten geschieden. De nieuwe verkiezingen brachten zoo goed als ongewijzigde Staten-Generaal terug; de eenige conservatief, Corver Hooft, had zich teruggetrokken en werd vervangen door den liberaal-katholiek Cremers; in de Eerste Kamer vielen twee liberalen weg.

Eind September begon dan de tweede behandeling. De verwerping van Hoofdstuk X door de Eerste Kamer werd ernstig door een groot deel der rechterzijde betreurd; er werd zelfs een oogenblik gedreigd met beperking der herziening tot het kiesrecht alleen, waarop de linkerzijde van haar kant dreigde dan ook de additionneele artikelen, waarvan de rechterzijde veel voor hare versterking verwachtte, niet te zullen aannemen; enkele conservatiefgezinde Roomsche leden verklaarden nog altijd de geheele herziening onnoodig en ongewenscht: vooral nu zooveel aan den gewonen wetgever werd overgelaten, zeide een hunner, mocht de grondwetsherziening eerder „grondwetsvernietiging” heeten; Keuchenius protesteerde nog, dat de samenstelling der Tweede Kamer niet voldeed aan grondwettige en wettig gestelde eischen. Maar ook op het gebied van het onderwijs kwam men tot eenige meerdere overeenstemming, nu ook hier gebleken was, dat van liberale zijde de subsidieering van het bijzonder onderwijs niet geheel onmogelijk werd geacht met behoud van art. 194. De rechterzijde liet daarom haar „non possumus” eindelijk varen. Na vier dagen van nieuwe behandeling in de Tweede, van één dag in de Eerste Kamer, werden de elf aange-

boden ontwerpen alle aangenomen; in de Tweede Kamer met tegenstemming van twaalf Katholieken en Keuchenius tegen bijna alle ontwerpen, alleen niet tegen de additioneele artikelen, toen de overige ontwerpen eenmaal waren aangenomen. Ook in de Eerste Kamer geschiedde de aanneming met het vereischte $\frac{2}{3}$ deel van de stemmen, ook bij Hoofdstuk VIII (defensie), daar de ernstige tegenstand van liberale zijde ten opzichte van dit punt ten slotte was opgegeven, omdat men de herziening op het laatste oogenblik niet wilde doen mislukken.

Op 30 November werd de nieuwe Grondwet openlijk afgekondigd. Het geschiedde onder matige belangstelling der natie, die in de voorgestelde redactiewijzigingen en verbeteringen geen aanleiding tot groote vreugde vond, van de nieuwe defensie-bepalingen eerder verzwarend der militaire lasten wachtte, de door zeer velen hartelijk gewenschte beslechting van den schoolstrijd ondanks de gebleken toenadering, voor het oogenblik ten minste, nog had zien uitblijven evenals de evenzeer gewenschte regeling der financieele verhouding van den Staat tot de kerkgenootschappen en van de nieuwe kiesrechtbepalingen voorloopig weinig verandering in den staatkundigen toestand bleek te verwachten, al was de „gezeten werkmán” nu tot de stembus toegelaten. Toch was er veel in de oude Grondwet verruimd, verbeterd en verduidelijkt en daarom kon de grondwetsherziening van 1887 als een werk van beteekenis beschouwd worden, in sommiger oogen zelfs als de gewenschte voltooiing van het werk van 1848, toen de liberale beginselen hier te lande bij de vestiging van het nieuwe staatsgebouw ten grondslag waren gelegd. Op dien grondslag was thans wel niet weder een nieuw gebouw opgetrokken maar het oude was toch hier en daar nagezien en verbeterd, terwijl het verdere onderhoud gemakkelijker was gemaakt en zelfs de deur was geopend voor nieuwe meer of minder ingrijpende wijzigingen in de samenstelling ervan. Wat die wijzigingen ten slotte zouden beteekenen, en vooral, of zij een nieuwen koers zouden kunnen inleiden, waarbij onze instellingen in overeenstemming met wat men in de omliggende rijken zag gebeuren zich in bepaald democratische richting zouden ontwikkelen — het antwoord op die vragen zouden eerst de volgende jaren kunnen geven. Evenmin viel voor het oogenblik uit te maken, in welke richting de te verwachten nieuwe kiezers het staatsbestuur zouden helpen

brengen, hetzij op de liberale baan, hetzij, onder invloed der thans krachtig georganiseerde kerkelijke partijen, op die van de tegen de liberalen verbonden rechterzijde, waarin de anti-revolutionnaire partij met haren bekwamen aanvoerder meer en meer stuwkracht oefende.

In afwachting van den uitslag der eerste verkiezingen onder de herziene Grondwet en onder leiding voorloopig nog van den staatsman, die het werk der herziening had geleid, ging de nederlandsche natie de twintigste eeuw te gemoet.

SLOTHOOFDSTUK.

NEDERLAND OP HET EINDE DER 19DE EEUW.

De grondwetsherziening van 1887 had in de inrichting van den staat geen ingrijpende verandering gebracht. De staat was een constitutioneele monarchie gebleven en de nieuwe bepalingen omtrent de troonsopvolging hadden alle onduidelijkheid ook in dezen weggenomen. Toen de bejaarde Koning in 1888 opnieuw in zorgwekkenden toestand verkeerde, was het noodig de voogdij voor de jeugdige troonopvolgster te regelen: een raad van voogdij werd daartoe aangewezen uit hooggeplaatste ambtenaren en aanzienlijken, die de Koningin-Moeder, voogdes, in de functiën van den toezienden voogd zou hebben bij te staan in de zware taak, die haar weldra wachten zou. Reeds in April 1889 moest de Raad van State onder leiding van zijn vice-president Van Reenen volgens de Grondwet de regeertaak tijdelijk van den in zijn geestvermogens gestoorden vorst overnemen; maar, nog voordat een Regent kon worden benoemd, herstelde de Koning onverwacht spoedig en kon hij begin Mei de regeering weder aanvaarden, totdat in het najaar van 1890 een nieuwe hevige aanval der ziekte hem trof en de geneesheeren verklaarden, dat hij „in de naaste toekomst niet bij machte” zou zijn om „de staatszaken te behandelen”. Thans moest volgens de nieuwe Grondwet een Regent door de Staten-Generaal worden aangewezen, wat, nadat den 30sten October de Raad van State wederom het gezag tijdelijk van den vorst had overgenomen, den 14^{den} November geschiedde door aanwijzing van de Koningin

als Regentes. Met den dood des Konings op 23 November daaraanvolgende eindigde de droevige onzekerheid, die op de natie een grooten indruk maakte; de Koningin trad thans op als Regentes voor hare dochter Wilhelmina. Met hoeveel takt de naar geest en hart begaafde vorstin, die reeds in de laatste moeilijke jaren den Koning ter zijde had gestaan, de nieuwe taak 8 jaren lang met de grootste toewijding vervulde, ligt nog versch in de herinnering des volks, dat met groote dankbaarheid terugziet op deze jaren van het regentschap, geëindigd met het optreden der jonge koningin Wilhelmina op 31 Augustus 1898, de wegens hare groote gaven van geest en karakter binnen- en buitenslands ongemeen populaire vorstin, die thans Nederland regeert. Haar huwelijk met hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin werd den 8sten Februari 1901 met hartelijke vreugde begroet en met opgewektheid gevierd. Met hare hoogvereerde moeder en haren jeugdigen echtgenoot, den „Prins der Nederlanden”, zette de Koningin de traditiën van haar roemrijk geslacht op waardige wijze voort, hare plichten als constitutionneele vorstin nauwgezet vervullend en bij iedere gelegenheid getuigend van haren nederlandschen zin, van hare gehechtheid aan land en volk, dat haar, de laatste der Oranjes, van den beginne af met groote vereering te gemoet was gekomen.

De partijstrijd, die omstreeks 1887 het nederlandsche volk in twee scherp tegenover elkander gestelde kampen had verdeeld, hield, zooals te voorzien was, ook na de grondwetsherziening in geenen deele op. De nog altijd in zichzelf verdeelde liberale partij, van welke zich in Friesland en Groningen een radicale volkspartij, te Amsterdam een vrijzinnig-democratische groep afscheidde, terwijl de sociaal-democraten onder leiding nog altijd van den energieken volksmenner Domela Nieuwenhuis onder de arbeidersklasse in beteekenis wonnen, leed bij de verkiezingen, die op de grondwetsherziening moesten volgen, tegenover de beide nauw verbonden kerkelijke partijen reeds bij de eerste stemming een zware nederlaag. Ten slotte bleek zij met 46 stemmen van de 100 in de minderheid te zijn, al hield zij door het niet splitsen der groote districten Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht in die steden nog het heft in handen; daarentegen steeg het getal der anti-revolutionnaire en katholieke Kamerleden respectievelijk tot 27 en 25, terwijl één conservatief overbleef en één socialist,

Nieuwenhuis, werd gekozen. Het ministerie-Heemskerk beschouwde nu zijn taak als afgelopen en nam einde Maart 1888 zijn ontslag, waarop niet de aanvoerder der overwinning van de verbonden partijen, de democratischgezinde Calvinist en scherpe partijleider dr. Kuyper, maar de meer gematigde baron Æ. Mackay met de vorming van een nieuw bewind uit de zegepralende coalitie werd belast. Een combinatie van anti-revolutionnair, Katholiek en conservatief werd door hem bijeengebracht, die blijkens de troonrede van 1 Mei 1888 de zaken in verzoenend gematigd zins wenschte te behandelen, met name met betrekking tot het onderwijs, en overigens bezuiniging, verbetering der gemeentelijke en indische financiën, regeling der administratieve rechtspraak op haar over het algemeen zeer bescheiden programma plaatste¹⁾.

De rechterzijde was aan het roer gekomen. Ruim drie jaar lang bleef deze gematigd anti-liberale regering aan het bewind, niet altijd tot bevrediging harer eigen partijgenooten, waaronder velen een krachtiger anti-liberale staatkunde gevolgd wilden zien. De energieke minister van oorlog Bergansius nam de zaak der landsverdediging ter hand door de benoeming eener staatscommissie tot onderzoek van de wenschelijke regeling der levende strijdkrachten; een uitvloeisel daarvan was het in April 1891 tot ergernis vooral van verscheiden katholieke leden aangeboden wetsvoorstel, waarbij de ook van liberale zijde aanbevolen invoering van den persoonlijke dienstplicht — de afschaffing dus der napoleontische plaatsvervangende — de hoofdzaak bleek en naast het tot 16000 man versterkte leger een goed georganiseerde landweerd in plaats van de oude schutterij zou treden. Het mocht evenwel niet gelukken dit voorstel nog vóór de verkiezingen van 1891 afgehandeld te krijgen, voornamelijk doordat en de anti-militaire elementen in de liberale partij, met Van Houten aan het hoofd, en de Katholiek zelf, 's ministers engere partijgenooten, en enkele conservatief-antirevolutionnaire leden van de zaak niet wilden hooren en de behandeling vertraagden. Terwijl zoo de eigen partij herhaaldelijk het ministerie in den steek liet en de minister van koloniën Keuchenius ernstige aanmerkingen op zijn weinig beleidvol beheer en zijn tegenover de talrijke Mohamedanen in Indië bedenkelijke werkzaamheid op

---

¹⁾ Rengers, dl. II. blz. 349 vlg.

godsdienstig gebied moest hooren, zoodat in Februari 1889 de Eerste Kamer hem deed vallen en Mackay hem opvolgde met benoeming van De Savornin Lohman in diens plaats als minister van binnenlandsche zaken; terwijl de in 1888 in Schotland gekozen sociaal-democraat Domela Nieuwenhuis de regeering voortdurend door scherpe aanvallen prikkelde; terwijl de gezondheidstoestand des Konings en later de troonsverwisseling tot allerlei bezwaren aanleiding gaven, trachtte het ministerie ten minste op onderwijsgebied iets te doen in de richting van de verbonden partijen, die het op het kussen hadden gebracht. Het deed dit in 1889 door de aanbieding van een wetsvoorstel tot verbetering der positie van de „vrije school” tegenover de openbare door subsidieering van de eerste met invoering van verplichte schoolgeldheffing ook voor de laatste — een voorstel, dat een „pacificatie” op dit veelomstreden terrein moest voorbereiden, „een einde moest maken aan den schoolstrijd op politiek gebied”, zeide de minister Lohman, en dan ook door een aantal liberalen werd goedgekeurd, zoodat het door de Tweede Kamer (einde September) met 71 tegen 27 stemmen werd aangenomen; ook in de Eerste Kamer steunde een aantal oud-liberalen het, zoodat het ook daar in December met groote meerderheid doorging. Dit wetsvoorstel, thans wet geworden, tастe de geldmiddelen van den staat ernstig aan, zoodat de begrotingen een steeds aanzienlijker tekort aanwezen, hetgeen den minister van financiën Godin de Beaufort overigens niet verontrustte ¹⁾, geneigd als hij was om door fiscale maatregelen van protectionistischen aard de tekorten aan te zuiveren, voorzoover zij niet door meerdere opbrengst der baten van zelf zouden verdwijnen. Hij verklaarde zich (Maart 1889) echter scherp tegen een door vijf liberalen: Goeman Borgesius, Hartogh, Kerdijk, Schepel en Zaayer, voorgestelde inkomstenbelasting.

Het coalitie-ministerie-Mackay voldeed evenwel op den duur aan een groot deel der overwinnaars van 1888 niet; de tegenstelling tusschen Katholieken en anti-revolutionnaires, onder wie zeer vele anti-Roomschen als de predikanten Bronsveld, Buitendijk e. a. tegen het „monsterverbond” — zooals de liberalen de coalitie

---

¹⁾ Rengers, dl. II, blz. 368. Het tekort voor 1890 bedroeg op eene begrooting van 135 mill. 13 mill.

plachten te noemen — van den beginne af ernstige bezwaren hadden; de niet minder scherpe tegenstelling tusschen de „doleerende” en „synodale” elementen in de anti-revolutionnaire partij zelve, welke laatsten zich aanvankelijk te vergeefs tot een afzonderlijke „nationale” partij trachtten te verbinden; de strijd ook in den boezem der „doleerenden” zelf ontstaan tusschen Kuyper en Lohman, welke laatste zelfs wegens niet voldoende rechtzinnigheid als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit het veld had moeten ruimen; het gedwongen aftreden van Keuchenius, den man naar het hart der strenge anti-revolutionnaires; de tegenstelling ook tusschen de anti-revolutionnaire democratie van den invloedrijken Kuyper met zijn veelgelezen blad „De Standaard” en de aristocratische elementen in zijne partij, door de „mannen met twee namen” vertegenwoordigd; de bezwaren tegen de gebleken krachteloosheid van sommige ministers, o. a. den minister van marine Dyserink, door het Kamerlid Goeman Borgesius zonder krachtig verzet van regeeringswege openlijk van onbekwaamheid beschuldigd, zoodat hij in het voorjaar van 1891 moest aftreden na een verpletterend votum tegen zijn beleid — dat alles verzwakte de positie van het zichzelf reeds weinig levensvatbare bewind, steunend op een wankelende coalitie. Bij de verkiezingen van 1891, waarbij de meervoudige districten der groote steden nog waren gehandhaafd, nadat de liberale Eerste Kamer het door de Tweede reeds aangenomen ontwerp tot splitsing daarvan in enkelvoudige — de stedenwet — had verworpen, bleek de samenwerking der bondgenooten van drie jaren te voren ernstig verstoord: vele Katholieken stemden op liberalen of onthielden zich en zoo deden ook vele synodale kiezers. Zoo kon de rechterzijde het ten gevolge van het uitvallen van een zestal anti-revolutionairen tot niet meer dan 46 stemmen brengen, tegenover 52 liberalen en 2 radicalen, waarop het ministerie, nog steeds tegenover een in meerderheid liberale Eerste Kamer staande, wel moest aftreden (21 Aug. 1881) onder den spot der liberalen over het weinige, wat het „kostelijk” bewind der coalitie tot stand had gebracht.

De liberale meerderheid zou nu weder aan het werk kunnen gaan: de „clericale mousson” scheen voorbij, de coalitie van 1888 uiteengevallen. Een combinatie van „vooruitstrevenden” werd gevormd door den handigen, tusschen de partijen bemiddelenden amsterdamschen

burgemeester Van Tienhoven, die een aantal hoogst bekwame liberalen: Pierson voor financiën, Van Dedem voor koloniën, Smidt voor justitie, Tak van Poortvliet voor binnenlandsche zaken, den ingenieur Lely voor waterstaat, den ingenieur Jansen voor marine en kolonel Seyffardt voor oorlog bereid vond om met hem in bepaald liberalen zin te regeeren en zoo mogelijk de gewenschte hervormingen op allerlei gebied in te voeren. Twee en een half jaar heeft dat ministerie kunnen werken en daarin vooral de belastinghervorming tot stand kunnen brengen: de invoering in 1893 der vermogens- en bedrijfsbelasting met afschaffing van de patentbelasting en van den zeepaccijns, vermindering van de grondbelasting, van de mutatierechten en den zoutaccijns was een groot succes voor den minister Pierson, die allen lof verwierf voor zijn beleidvol en praktisch optreden in deze altijd teedere geldkwestiën, waarmede de mogelijkheid van verdere hervormingen stond of viel en welker regeling in de troonrede van 1891 als „een dringende eisch van rechtvaardigheid” was gekenmerkt; ook de opheffing der financiën van sommige noodlijdende gemeenten door uitkeering van een rijks-subsidie deed veel goed en verdere plannen tot belastinghervorming werden voorbereid, met name de afschaffing der rijkstollen, de verbetering der op verouderde grondslagen berustende personeele belasting. Zoo zou de landsbegroting, die tegen het eind der eeuw de 145 mill. naderde, terwijl zij in 1849 de 76 mill. even te boven was gegaan, in ontvangst en uitgaaf wederom voor jaren kunnen sluiten, terwijl tegemoetgekomen kon worden aan de toenemende eischen van het moderne volksleven, aan veler wensch tot verbetering van den socialen toestand der arbeidersbevolking, aan de zware kosten van de voorloopig trouwens ter zijde geschoven regeling der landsverdediging volgens de nieuwe denkbeelden en verhoudingen op dit in den laatsten tijd zoo snel van karakter en middelen wisselende gebied, ook ten opzichte van de zeer verouderde vloot, welker materieel dringend vernieuwing eischte.

Terwijl een en ander door de betrokken ministers werd voorbereid, deed de door Tak van Poortvliet ontworpen kieswet de illusiën omtrent verdere samenwerking der liberale fractiën in duigen vallen. De door de Grondwet voorgeschreven „kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand” werden bij dit ontwerp

gezocht in het kunnen lezen en schrijven, uit te maken door een schrijfproef bij de stembus, en in het kunnen onderhouden van zichzelf en de zijnen, blijkend uit het feit van in het laatste jaar niet bedeed en in de laatste drie maanden niet uit zijne woning gezet te zijn. De minister meende, dat het aantal kiezers op deze wijze van 300000 tot 800000 zou stijgen. Dit nu scheen velen oud-liberalen vooreerst een al te plotselinge „sprong in het duister”; velen hunner achtten verder met een groot deel der rechterzijde deze kieswet strijdig met de bedoeling der Grondwet, die naar hunne meening meer positieve kenmerken en een krachtiger dam tegen algemeen kiesrecht begeerde dan op deze wijze mogelijk was; bovendien scheen de leeftijd van 23 jaren te laag gesteld en meenden sommigen, dat een zoo aan algemeen stemrecht grenzende uitbreiding der kiesbevoegdheid niet tijdens een regentschap mocht worden tot stand gebracht. Onder leiding vooral van Van Houten, die in den laatsten tijd zich van de vooruitstrevenden had afgescheiden, begonnen de oud-liberalen dadelijk krachtig verzet aan te teekenen tegen Tak's kieswet. Een hevige strijd in de pers en in de liberale kiesverenigingen volgde in den langen tijd, die verliep tusschen de algemeene beraadslagingen in de Tweede Kamer in Juli en Augustus 1893 en de hervatting der behandeling in het voorjaar van 1894. Een poging van het Kamerlid De Meyier om op het beslissende oogenblik (8 Maart) een middenweg te vinden, waartoe hij, naar hij meende geheel in overeenstemming met het ministerie, een amendement indiende, mislukte ter elfder ure, daar het bleek, dat verschillende leden van het ministerie het amendement ten slotte onaannemelijk achtten, in de eerste plaats Tak zelf, die zeide de Kamer „niet te kunnen aanraden” het aan te nemen. Toch werd het aangenomen.

Bij de na de oogenblikkelijke intrekking der wet door Tak thans uitgelokte Kamerontbinding en de daarop in April gevolgde verkiezingen ontstond een verwoede kamp tusschen „Takianen” en „Van Houtianen”, waarvan de kerkelijke partijen voordeel trachtten te trekken maar na welken de liberale partij, tot 47 leden met 3 radicalen verzwakt en in zichzelf scherp verdeeld, toch even de overhand behield en zich in staat achtte, de regeering verder te voeren. Dit kon echter niet geschieden met het zittende ministerie,

daar de voorstanders der kieswet met 40 stemmen, waaronder 29 liberalen en 3 radicalen in de minderheid waren gebleven. Zoo moest een ministerie uit de oud-liberalen optreden, tot groote ergernis der vooruitstrevenden, bitter teleurgesteld in hunne verwachtingen omtrent de ingrijpende hervormingen, die ook op ander gebied dan dat der financiën, in het bijzonder op sociaal gebied, door hen waren voorgenomen — een feit, dat er zeer veel toe had bijgedragen om een groot aantal voor het algemeen stemrecht en voor concessiën, in welken vorm ook, aan de sociaal-democratische denkbeelden bevreesde kiezers uit de burgerklasse tegen de vooruitstrevende candidaten had doen stemmen gelijk de financieele hervormingen van Pierson, die de vermogenden hadden ontstemd, zeer vele liberalen in de armen der meer conservatiefgezinden hadden gedreven.

Het oud-liberale ministerie, in het begin van Mei 1894 samengesteld door jhr. Roëll in overleg met den thans als oud-liberaal optredenden Van Houten, die minister van binnenlandsche zaken werd, had in de eerste plaats het zoo innig betwiste kiesrecht te regelen maar wenschte dit alleen te doen na de herziening der wet op de personeele belasting, daar het van meening was, dat het kiesrecht in hoofdzaak alleen kon geschonken worden aan hen, die in de lasten deelden, een beginsel, dat door Tak en zijne volgers onder de vooruitstrevenden als een verkapte terugkeer tot het censuskiesrecht van 1848 werd verworpen. Zoo kwam het, dat eerst de wet op de personeele belasting werd herzien en eerst in het voorjaar van 1896 de nieuwe kieswet-Van Houten in behandeling kon komen. Zij schonk het kiesrecht aan hen, die belasting betaalden en bovendien aan zekere voorwaarden van woning, inkomen uit loon of pensioen, bezit van inschrijving op het grootboek of van een spaarbankboekje, eindelijk van examen-diploma's voldeden; zij trachtte het geheim der stemming door een vernuftig uitgedachte wijze van stemming te verzekeren; het getal der nieuwe kiezers zou echter niet zoo veel beneden de raming van Tak blijven. Na hevige discussie werp het ontwerp met 56 tegen 43 stemmen aangenomen, met steun dus van een groot deel der anti-liberalen — een feit, dat scheen te wijzen op een ingrijpende verandering in de partijverhoudingen des lands.

Dit scheen ook wenschelijk met het oog op de wanhopige ver-

snijpering van bijna alle partijen in min of meer scherp tegenover elkander staande groepen ¹⁾).

De liberale partij, door de Liberale Unie ondanks alle pogingen na den strijd over Tak's kieswet niet langer in één partijverband bijeen te houden, had reeds omstreeks 1890 de radicalen, geleid door den jongen amsterdamschen hoogleeraar Treub, zien afvallen, wier program algemeen stemrecht ook voor vrouwen, afschaffing der Eerste Kamer, regeling van het arbeidscontract, krachtige staatsinmenging op sociaal gebied, progressieve inkomstenbelasting, leerplicht, afschaffing van accijnzen omvatte maar die het nog niet verder konden brengen dan tot 3 of 4 vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. De oud-liberalen, hoewel niet als partij georganiseerd en zonder program, telden nog 28 leden in de Kamer, voorloopig alleen bijeengehouden door afkeer van Tak's kieswetplannen en een over het algemeen afwerende gezindheid tegenover ingrijpende hervormingsplannen op sociaal gebied. De Liberale Unie daarentegen, geleid door Kerdijk en Goeman Borgesius, kwam in November 1896 met een uitgebreid hervormingsplan voor den dag, waarin zij zeer dicht tot de radicalen naderde; met hare 29 Kamerleden vormde zij een sterke groep, waarin evenwel enkele radicaalgezinden met den leidschen hoogleeraar Drucker aan het hoofd reeds spoedig neiging tot afscheiding vertoonden, het begin van de eerst in 1901 als een afzonderlijke partij optredende vrijzinnig-democratische partij, die de oude volkspartij en de radicale partij in zich oploste. De sociaaldemocraten, die in 1891 hun alleenstaand Kamerlid voor Schoterland weer hadden verloren, bleven zes jaren lang zonder vertegenwoordiging in de Kamer; de meer en meer tot het revolutionnaire anarchisme overhellende Domela Nieuwenhuis vond scherpen tegenstand bij de Marxisten, onder wie de begaafde jonge friesche advocaat Troelstra, redacteur van „Het Volk”, de talentvolle amsterdamsche journalist Van der Goes en de woordenrijke ingenieur Van Kol op den voorgrond traden, in de partij zelve aandringend op werkzaamheid in parlementaire richting en trapsgewijze verovering van een plaats in het praktische staatsleven.

---

¹⁾ Verg. daarover Van Koetsveld, Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen, blz. 470 vlg. De programma's in het werkje van Oosterbaan, Politieke en Sociale programma's (Utr. 1897), herhaaldelijk aangevuld.

Ook in de anti-revolutionnaire partij ontstond splitsing, reeds lang door de synodale en anti-Roomsche elementen gewenscht, terwijl ook vele leden bezwaar hadden tegen het door Kuypen en de Standaard bepleite „sturen in democratische richting”, tegen de naar hunne meening al te sterke centralisatie in het partijverband door de Deputatenvergadering zoowel als door het centrale partijbestuur en door de districts- en provinciale besturen, waardoor de afzonderlijke kiesvereeningen al te zeer aan banden werden gelegd, meer dan met het nederlandsche beginsel van zelfstandigheid overeen schein te komen. Onder leiding van De Savornin Lohman en zijn blad „De Nederlander” verhief zich tegen Kuypen’s straffe leiding een krachtige oppositie, die èn in de Kamer èn in de kiesvereeningen tot een afscheiding van „Lohmannianen” en „Kuyperianen” leidde. In November 1896 richtten de eersten te Utrecht als centraal bestuur een Commissie van Advies op ten einde tegen de verkiezingen van 1897 gereed te zijn; die Commissie verklaarde niet in beginsel van het vastgestelde program te willen afwijken maar meer vrijheid van handelen en spreken te begeeren. Het was de kern eener groep, die zich weldra de „vrij anti-revolutionnaire partij” noemde en vooral steun vond bij de meer aristocratische elementen der oorspronkelijke partij. En daarnaast kwam ongeveer tegelijk en ter zelfder plaatse een „christelijk historische kiezersbond” op, de voortzetting der oude protestantsche, ethisch-irenische, nationale partijgroepen, die zich allereerst protestantsch maar meer in het bijzonder nederlandsch-hervormd noemde, geleid door de medestanders van de predikanten Bronsveld en De Visser, de kerkelijke hoogleeraren te Amsterdam en Utrecht Muller en Van Leeuwen en scherp gekant tegen de „doleerende” anti-revolutionnairn zoowel als tegen de Roomschen. Behalve deze tot de vrije anti-revolutionnairn naderende groep, zag men in 1898 nog de voor een gereformeerde staatskerk en een christelijke openbare school ijverende „frieschê christelijk-historische partij” onder leiding van de predikanten Hoedemaker en Wagenaar opkomen, met haar orgaan „De Banier”; eindelijk de „christelijk-democratische partij”, die met den helderschen afgevaardigde Staalman en den frieschen De Vries tegen het in de anti-revolutionnaire partij dreigende conservatisme protesteerden en zich tegen alle concessie in die richting wilden verzetten.

Ook onder de Roomschen was een scherpe tegenstelling merkbaar

tusschen de meer conservatieve elementen, wier orgaan „De Tijd” bleef, en de meer democratisch gezinde aanhangers van Schaepman, die in „Het Centrum” hun orgaan vonden en zich bij hun, den jongeren vooral sympathiek streven beriepen op de encycieliek Rerum Novarum (1891) van Leo XIII, die door het voorschrijven van de houding der Katholieke Kerk tegenover de arbeiders-beweging in alle landen de Roomsche wereld met het moderne streven op sociaal gebied trachtte te verzoenen; de laatsten zagen in krachtige samenwerking met de anti-revolutionnaires nog altijd heil ook voor de speciaal Roomsche belangen.

Te midden van dezen klimmenden partijkamp ging het ministerie Roëll-Van Houten de verkiezingen van 1897 te gemoet; het nam maatregelen tot bevordering van de veiligheid in fabrieken en werkplaatsen, wijzigde een aantal wetten overeenkomstig de latere behoeften, voerde een „hinderwet” in, reorganiseerde de rijkslanbouwschool, stelde Raden van Beroep voor de personeele belasting in, richtte Kamers van Arbeid op, herzag de verhouding tusschen de rijks- en gemeentefinanciën enz.

De verkiezingen van 1897 schenen bij de eerste stemming tot een overwinning der zoo niet verbonden dan toch vrij wel samenwerkende kerkelijke partijen en partijgroepen te zullen leiden, maar de herstemmingen verzekerden nog even de meerderheid aan de liberalen, onder wie echter de oud-liberalen thans slechts 13 der hunnen in de Kamer konden brengen, terwijl de Liberale Unie het getal harer leden tot 33 zagen stijgen, waarnaast een 4-tal radicalen en 2 socialisten benevens een enkele conservatief werden gekozen. Tot deze overwinning werkte zeker mede, dat de Christelijk-Historischen van Rome niets wilden weten en de Roomschen zelf door hun eisch, dat in de eerstvolgende vier jaren geen persoonlijke dienstplicht zou worden ingevoerd, vele anti-revolutionnaires tegen zich hadden ingenomen, terwijl het tusschen de verschillende anti-revolutionnaire groepen ook niet tot eensgezindheid kwam.

Het ministerie, dat de oud-liberale kleur droeg, moest zoo voor een van meer vooruitstrevende richting wijken, dat dan ook door Pierson (financiën) en Goeman Borgesius (binnenlandsche zaken) gevormd werd met den oud-liberaal De Beaufort voor buitenlandsche zaken, Jansen en Lely uit het kabinet-Tak, Eland voor oorlog, Cort van der Linden voor justitie en Cremer voor koloniën. Het zoo samengestelde

ministerie droeg eigenlijk het karakter eener liberale concentratie en de hoop werd gekoesterd, dat het erin zou kunnen slagen de geheele liberale partij opnieuw als hervormingspartij te doen samenwerken. Inderdaad slaagde het erin belangrijke wetten tot stand te brengen: het voerde de maatregelen tot organisatie der Kamers van Arbeid uit, verbeterde opnieuw de personeele belasting, steunde den staatsraad Asser in diens onvermoeide en met succes bekroonde pogingen tot regeling van het internationaal privaatrecht, schafte de rechten van staatswege geheven op wegen, kanalen, havens, sluizen en bruggen af, verbeterde het Noordzeekanaal, besloot tot aanleg van een visschershaven te Scheveningen, verbeterde de aansluiting bij het internationaal spoorwegverkeer, herzag het telefoonwezen, regelde den leerplicht, voerde de wettelijke verzekering van werklieden tegen ongevallen in (ongevallenwet), nam maatregelen tot verbetering van het muntwezen, van de volkshuisvesting (woningwet) en de volksgezondheid, van de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen, wier belangen zij ook verder behartigde in de kindervetten en die tot wijziging der bepalingen omtrent voogdij en vaderlijke macht, organiseerde de landweer bestemd om de plaats der oude schutterijen in te nemen, verbeterde het schooltoezicht, enz.

Een der belangrijkste zaken, waarmede het zich na de plechtige en feestelijke inhuldiging der Koningin, die het regentschap op 31 Aug. 1898 eindigde, had in te laten, was zeker de op initiatief van keizer Nicolaas II van Rusland in Den Haag bijeengekomen Vredesconferentie, die ten doel had om de in alle landen op onrustbarende wijze stijgende uitgaven voor militaire doeleinden te beperken en door arbitrage, verbetering en uitbreiding der reeds in 1864 te Genève op initiatief van den zwitserschen philanthroop Dunant getroffen internationale maatregelen tot verzachting der ellenden van den oorlog verder te gaan op den weg der zorg voor zieke en gewonde soldaten onder medewerking van allen, die zich de leniging der oorlogsrampen ten doel stelden.

In het oude Huis Ten Bosch kwamen een vijftigtal afgevaardigden van zoo goed als alle onafhankelijke staten ¹⁾ van Europa en Azië benevens de Vereenigde Staten en Mexico bijeen om in hunne

---

¹⁾ De Paus werd op verlangen van Italië niet uitgenoodigd als niet in het bezit van een leger.

samenkomsten, die van 18 Mei tot 29 Juli 1899 aanhielden, de noodige besprekingen dienaangaande te houden. Die besprekingen, waaraan voor Nederland naar de instructie van den minister De Beaufort de heeren Asser, Rahusen, Van Karnebeek en Den Beer Poortugael deel namen, leidden tot de aanvulling der bepalingen van de Conventie van Genève betreffende het gebruik van oorlogswerktuigen te land en ter zee, tot het instellen van een permanent internationaal Hof van Arbitrage te 's-Gravenhage en eindelijk tot het besluit om deze bijeenkomsten in het belang van den vrede en de beperking der nadeelen van den krijg, zoo mogelijk, later voort te zetten — een gelukkig en met veel beleid verkregen resultaat, dat van 's-Gravenhage wederom een middelpunt van algemeene diplomatieke werkzaamheid scheen te zullen maken maar toch velen, die hunne verwachtingen veel hooger hadden gesteld en reeds op algemeene ontwapening, ja op het einde van allen oorlog hadden gehoopt, teleurstelde.

Te meer trof deze teleurstelling, toen nog tijdens de zittingen der Conferentie pogingen door Engeland gedaan werden om de beide met Nederland stamverwante republieken in Zuid-Afrika, die sedert het einde van den vorigen vrijheidsoorlog onder de staatspresidenten Krüger en Steyn tot hoogen bloei waren gekomen en hare onafhankelijkheid wenschten te behouden, aan het engelsche gezag te onderwerpen. In de eerste plaats gold dat de Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal), waar in den laatsten tijd onder begunstiging der door Krüger en den staatssecretaris Leyds geleide regeering duizenden Hollanders als ambtenaren bij het onderwijs, de spoorwegen en het binnenlandsch bestuur een bestaan hadden gevonden. De eisch van Engeland, welks regeering reeds in het begin van 1894 een gewapenden inval van engelsche vrijbuiters oogluikend had toegelaten, tot wijziging der kieswet in Transvaal ten einde aan de talrijke vooral te Johannesburg en in de mijndistricten om die stad tijdelijk gevestigde Engelschen overwegenden invloed op het landsbestuur te verzekeren, gesteund door het dreigend bijentrekken van troepen aan de grenzen der Republiek, gaf aanleiding tot het onverwachte ultimatum van 10 October 1899, waarbij de Republiek het verder ontschepen van engelsche troepen als oorlogsdaad verklaarde te zullen beschouwen, de samentrekking aan de grenzen wilde doen eindigen en de reeds ontscheepte naar Engeland teruggebracht verlangde te zien. Twee dagen later, toen de gestelde

termijn van antwoord op dit ultimatum verlopen was, overschreden de troepen van Transvaal en den sinds korten tijd nauw daarmede verbonden Oranje-Vrijstaat onder den energieke president Steyn, die met de onafhankelijkheid der Zuid-Afrikaansche Republiek ook die van zijn staat bedreigd achtte, de grenzen van Natal en de Kaapkolonie, waar de bevolking van hollandschen oorsprong insgelijks de wapenen begon op te vatten. Een bittere strijd tusschen het engelsche en hollandsche element in Zuid-Afrika nam een aanvang, die weldra de oogen der gansche wereld vestigde op de beide kleine Republieken, die het durfden bestaan om met hare geringe macht het engelsche wereldrijk te trotseeren. De heldenkamp der Boeren, die met een krijgsmacht van gewoonlijk niet meer dan hoogstens 13000 man te velde onder aanvoerders als Joubert, Cronjé, Botha, De la Rey en De Wet herhaaldelijk aan de engelsche troepen, wier aantal met de grootste krachtsinspanning ten slotte tot 240000 man met 600 kanonnen onder veldheeren als Roberts en Kitchener klom, zware verliezen toebrachten, wekte alom in de wereld de grootste belangstelling en de bijna algemeene sympathie. Niet het minst was dit het geval in Nederland, waar men sedert den vrijheidsoorlog van 1880—1881 een stijgende ingenomenheid met het stamverwante volk had betoond¹⁾, gesteund door de Zuid-Afrikaansche Vereeniging, en ook ten gevolge van de toenemende emigratie naar de Transvaal de eigen volksbelangen nauw bij den afloop van den strijd betrokken achtte. Zoover gingen de verwachtingen van velen, dat men den tijd reeds meende te zien komen, waarop de engelsche macht in Zuid-Afrika door het hollandsche element gefnuikt zou worden en dit laatste tot roem en voordeel van den nederlandschen stam zijn aloud overwicht zou doen gelden in een hollandsch-afrikaanschen statenbond. De oude haat tegen Engeland herleefde, de herinneringen aan den eigen vrijheidskamp tegen Spanje werden verlevendigd, de gedachte aan een algemeenen europeeschen krijg tegen den machtigen zeestaat, waaraan ook Nederland deel zou nemen, scheen zelfs niet te stout. De gisting hier te lande, de opwinding na de eerste zegepralen der Boeren bij Glencoe, Dundee en de Tugela in Natal, bij Belmont, Modderrivier, Stormberg en Magersfontein in de Kaapkolonie nam toe. Maar toen de

---

¹⁾ Zie boven, blz. 243 vlg.

bittere strijd maanden en daarna jaren aanhield en de engelsche overmacht steeds grooter werd; toen de nederlandsche onderdanen in de beide republieken op engelsche schepen naar Europa werden teruggezonden; toen lord Roberts in een schitterenden veldtocht van het Noorden der Kaapkolonie uit na de nederlaag en gevangenneming van Cronjé bij Paardeberg in Februari, in Mei 1900 Bloemfontein en in Juni Pretoria bezette; toen Mafeking, Kimberley en Ladysmith werden ontzet en de eenige kans in een voor land en volk verderfelijke guerrilla bleek te bestaan; toen de in getal altijd zwakke bevolking door gewelddadige deportatie in massa naar engelsche koloniën werd overgebracht; toen Krüger zijn deerlijk verwoest land moest verlaten, op het door de jonge Koningin gezonden nederlandsche oorlogsschip Gelderland naar Europa week en er zijn hopeloos beroep op de mogendheden ging doen; toen Kitchener sedert het einde van 1900 op onmeedoogende wijze het grondgebied der beide republieken in een met blokhuisen en ijzerdraadliniën overdekte woestenis deed veranderen en de arme vrouwen en kinderen der strijdende Boeren in de vreeselijke „concentratiekampen” aan hongersnood, ziekte en ellende ten prooi gaf — toen begon, in weerwil van alle kleine en groote zegeprelen der door een klein getal nederlandsche, fransche, iersche, duitsehe en andere vrijwilligers gesteunde Boeren de moed op een goeden uitslag van den strijd te zinken. Van een algemeenen oorlog tegen Engeland bleek geen sprake te zijn en wat zou dan het zwakke Nederland tegen Engeland vermogen? Reeds steeg dagelijks de ergernis in Engeland, waar de nationale eer, het nationale belang, het bestaan van het groote wereldrijk op het spel stond, over de hardnekkigheid der Boeren niet alleen maar ook over de vijandige houding van Nederland, een haard van tegen Engeland gerichte vijandschap, de verblijfplaats van tal van uitgeweken of gevluchte Boerenleiders. De zware verliezen in geld en manschap verbitterden het engelsche volk, waarvan slechts een klein deel den oorlog bleef veroordeelen als onwettig, als onzedelijk, als het noodlottige resultaat eener matelooze en heillooze begeerte naar heerschappij en handelsrijkdom, samen te vatten in den naam van den door alle Boerenvrienden hier en elders met vurigen haat gehaten engelschen minister van koloniën Chamberlain, die met den engelsch-zuidafrikaanschen staats- en handelsman Cecil Rhodes, met den

engelschen landvoogd aan de Kaap Milner als de aanstoker van den krijg kon worden beschouwd, van den krijg, die geen ander doel scheen te hebben dan uitbreiding van Engeland's macht ten behoeve van Engeland's handels- en nijverheidsbetrekkingen in het aan diamant, goud, zilver en welke delfstoffen niet meer overrijke Zuid-Afrika. Een en ander bracht de nederlandsche regeering meer dan eens in ongelegenheid en een aanzienlijke mate van diplomatiek beleid was noodig om te verhinderen, dat de volkshartstochten aan beide zijden der Noordzee niet tot een uiterste werden opgedreven en de engelsche regeering geen aanleiding zou kunnen vinden om hare ontstemming over de houding van het nederlandsche volk krachtig te toonen. Ook met Portugal kreeg men een oogenblik ernstige, door Engeland aangestookte moeilijkheden over het consulaat te Lorenzo Marquez.

Na twee en een half jaar van spanning, waarin herhaaldelijk van de inmenging van Nederland in den wanhopigen strijd gewaagd werd, zij het dan als bemiddelaar bij een voor beide partijen aannemelijken vrede, kwam dan na een laatste succes van De la Rey tegenover den engelschen generaal lord Methuen, na een reeks van wanhopige drijfjachten op de nog slechts enkele duizenden tellende Boerenafdeelingen van Botha, De la Rey en De Wet, na het verraad van honderden als „national scouts” in engelschen dienst overgegene tegenstanders der lang volgehouden guerrilla, den 31sten Mei 1902 de vrede te Vereeniging tot stand, die de onafhankelijkheid der beide republieken vernietigde en hare bevolking in vrij dubbelzinnige bewoordingen behoud harer taal en eigen bestuur in de toekomst toezegde. Diep was de teleurstelling ook in Nederland, waar de gemoederen thans weder tot rust kwamen, hoewel nog lang de verbittering over de wreede oorlogvoering en de willekeurige handelwijze der engelsche regeering bleef nawerken.

Minder heftig en gevaarlijk voor de buitenlandsche betrekkingen maar daarom toch weinig minder gevoeld was de in gansch Europa en Amerika gedeelde verontwaardiging over de schandelijke wijze, waarop in Frankrijk de haat tegen het Jodendom uiting vond in de veroordeeling van den onschuldigen kapitein Dreyfus tot deportatie naar Cayenne wegens landverraad (Dec. 1894), totdat na vijf jaren, na een reeks van geruchtmakende militaire procedures en onder een door den genialen romanschrijver Emile Zola gewekte algemeene volksagitatie eindelijk in September 1899 de veroordeelde begenadigd

werd. Ook deze zaak bracht het voor recht en billijkheid gevoelige nederlandsche volk in niet geringe beweging en hield zijn geest langen tijd bezig.

De ongunstige gang van den Boerenoorlog en de onbillijke klachten over de houding van Nederland in deze dingen, de teleurstelling ook van de al te hoog gespannen verwachtingen omtrent de Vredesconferentie werkten niet mede om de positie te versterken van het liberale ministerie, dat bovendien door de dure leerplichtwet en die op den persoonlijken dienstplicht velen tegen zich had ingenomen en op de sympathie der voor al te veel „sociale” politiek beduchte oud-liberalen weinig rekenen kon, terwijl het op den duur ook niet op de krachtige samenwerking der liberalen van allerlei schakeering voldoende kon bouwen. Daarentegen trachtten de kerkelijke partijen zich onder de krachtige leiding van Kuyper, Lohman en Schaepman steeds nauwer aaneen te sluiten, terwijl na „vertrouwelijke gesprekken” ook de van Rome zeer afkeerige christelijk-historischen feitelijk met deze partijen samenwerkten. Schoon er geen bepaalde coalitie ontstond, de samenwerking was thans inniger dan de vorige maal het geval geweest was¹⁾: de persoonlijke dienstplicht was nu van de baan, de democratische vlag werd door Kuyper en de zijnen zoo niet opgeborgten dan toch niet zoo openlijk geheschen, bij De Visser en andere christelijk-historischen zegepraalde de wensche-lijkheid van aaneensluiting over den afkeer van Rome.

Zoo verhief zich tegen de nieuwe verkiezingsperiode van 1901 aan meer en meer de „antithese” tusschen de „christelijke” en de „paganistische” partijen — zooals De Standaard het uitdrukte — en begon de felgestreden verkiezingscampagne, die in den zomer van 1901 eindigen zou met de zegepraal der kerkelijken en het dientengevolge optreden van een kabinet uit de zegevierende coalitie, ditmaal samengesteld en ook geleid door den energieken veldheer zelve, dr. Kuyper, van wien men kon verwachten, dat hij met meerder kracht dan het gematigde kabinet van 1888 de anti-liberale beginselen in het staatsbestuur zou gaan toepassen, een einde makend, naar de zijnen hoopten, aan de liberale „heerschappij”, of, zooals zij zeiden, „tirannie”, die meer dan een halve eeuw lang in den staat der Nederlanden onder een liberale grondwet de overhand had gehad.

¹⁾ Van Koetsveld, blz. 499.

De toekomst zou uitwijzen, of de liberale partij werkelijk haar tijd had gehad en hare plaats zou moeten ruimen voor eene staatkunde, die het verschil in godsdienstige overtuiging ten grondslag nam, dan wel of zij ook verder nog in staat zou zijn het met hare beginselen doordrongen staatswezen verder te leiden op de baan der ontwikkeling. Voorloopig scheen de invloed der beide inzichten tegenover elkander op de natie ongeveer van gelijke kracht te zijn en het lot des lands af te hangen van de vlottende meening dergenen, die zich bij het uitbrengen hunner stem meer door praktische dan door zuiver staatkundige overwegingen lieten leiden, nu eens aan de eene, dan weder aan de andere partij een kleine zegepraal bezorgend maar wakend tegen uitersten, geheel in overeenstemming met het nederlansche volkskarakter zelf.

Wat evenwel, ondanks alle bezwaren tegen de liberale staatkunde, niet viel te ontkennen, was dit, dat in de tweede helft der eeuw de nederlandsche natie onder het liberale stelsel der Grondwet, die de algemeene richting ook van het geheele volksleven beheerschte, op stoffelijk en geestelijk gebied een waardige plaats heeft ingenomen in de rij der volkeren ¹⁾.

Met alle staten en volken in vrede, het middelpunt allengs geworden van een streven naar internationale waardeering en internationale samenwerking, vooral sedert de Vredesconferentie in Den Haag haren zetel opsloeg, kon zij zich, te midden van den dikwijls fellen partijstrijd op staatkundig gebied, op den duur krachtig handhaven in den steeds scherper geworden wedstrijd der natiën op economisch en geestelijk terrein.

Het eerste vooral in verband met hare rijke koloniën in het verre Oosten ²⁾. De Atjeh-oorlog, die ten gevolge van de afwisselende richtingen van het gevoerde beleid jaren en jaren als een kankergezwell in het lichaam van den Indischen Archipel voortwoekerde en noch door inkrimping van het door de troepen bezette gebied (1885) noch door een blokkade van de kust met ontwikkeling van aanzienlijke marine-krachten (1884) noch door den voortdurenden kamp tegen de „kwaadwilligen” ten einde gebracht kon worden,

¹⁾ Vgl. voor het volgende het reeds meermalen aangehaalde werk: Een Halve Eeuw, 2 dl. (Amsterdam, 1898).

²⁾ Vgl. aldaar, dl. I, blz 117 vgl.

BLOK, *Gesch. Nederl. Volk.* VIII.

trad door den afval van den gevaarlijken bondgenoot Toekoe Oemar (1896) een nieuw tijdperk in, dat in 1899 onder leiding van den energieken generaal Van Heutsz en voorlichting van den met land en volk van nabij bekenden Snouck Hurgronje allengs tot bevrediging scheen te zullen leiden. De na aanvankelijke nederlaag gevolgde onderwerping van den weerbarstigen radja van Lombok (1894) maakte op de in den Archipel zich nu en dan verheffende vijandelijke gezindheid tegen het door een leger van 12 à 13000 man en een vrij sterke vloot gesteunde nederlandsche gezag een diepen indruk. De onder leiding of op initiatief vooral van het te Amsterdam zetelende Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap ondernomen wetenschappelijke expeditiën in verschillende deelen van den Archipel, met name op Nieuw-Guinea, verschaften, met de ernstige studie van gewoonten en gebruiken, talen en inzichten van den inlander onder medewerking van het Instituut van Indische taal-, land- en volkenkunde, met de onderzoekingen van den bodem door de mijn-ingenieurs en de proeven met cultures, vooral van wege den onder Treub tot een wetenschappelijke instelling van den eersten rang gestegen buitenzorgschen Plantentuin, de gegevens om met betere kennis van zaken dan weleer de hand te slaan aan de economische ontwikkeling van den Archipel. Die ontwikkeling bewoog zich vooral in de richting van begunstiging van het particulier initiatief met verschaffing van staatswege van de middelen van verkeer, noodig voor een voordeelige exploitatie hetzij door den inlander zelf, hetzij door den Europeaan of den Chinees. De inkrimping, weldra opheffing (1891) van de gouvernement-suikercultuur bevorderde den bloei der suikerfabrieken op Java; de koffiecultuur werd aanzienlijk verbeterd en gemakkelijker gemaakt voor den inlander, zoodat zij, hoewel zeer beperkt, omstreeks 1890 26½ mill. per jaar opleverde tegen bijna 23 mill. onder werking van het oude Cultuurstelsel en alleen door de van Ceylon overgekomen koffiebladziekte sedert 1893 zeer verminderde; de particuliere nijverheid op Java nam steeds grooter verhoudingen aan en ging met de productie van koffie, suiker, thee, tabak, kina, cacao en indigo die van staatswege te boven; de javaansche rijst werd een gewild artikel op de wereldmarkt, de pepercultuur werd hier en daar met geluk toegepast; de javaansche petroleum vond aftrek ¹⁾.

---

¹⁾ Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 282 vgl. geeft een aantal cijfers.

Zoo volkomen was de zegepraal van het beginsel van vrijen arbeid, waarvoor men omstreeks 1860 zoo huiverig was geweest.

Ook op Sumatra ontwikkelde zich een krachtige particuliere tabaks- en petroleum-industrie, de eerste vooral in het tabaksland Deli, de laatste in Palembang, Langkat en Atjeh, naast de oude pepercultuur in het Atjehsche, de nieuwe in de Lampongs en den Riouw-archipel, de koffieaanplant in het Padangsche, de in 1892 begonnen gouvernementen-kolenindustrie in de Ombilievelden; de tinexploitatie op de naburige eilanden Banka en Billiton breidde zich uit; met de exploitatie der delfstoffen op het ertsrijke Borneo, der landbouw-cultures op het vruchtbare Celebes werd een aanvang gemaakt.

De vraag rees, of op den duur de exploitatie dezer overrijke natuur wel door het kleine Nederland alleen voldoende zou kunnen geschieden en reeds kwam engelsch, duitsch en amerikaansch kapitaal in groote hoeveelheid te hulp, door talrijke vreemdelingen vertegenwoordigd, met name op Java zelf. De stoomvaartlijnen op den Archipel, die het verkeer tusschen Nederland en Indië bezorgden, werden aanzienlijk uitgebreid en van staatswege gesubsidieerd, zoodat een geregelde wekelijksche maildienst mogelijk werd; de opeenvolgende pakketvaart-maatschappijen, sedert 1891 een nederlandsche, zorgden voor geregelde stoomvaart in Indië zelf. Batavia kreeg (1885) in Tandjong Priok een uitnemende zeehaven gelijk Oleh-leh op Atjeh, Sabang, de Emmahaven en het oude Padang zelf op Sumatra als havens een steeds grooter beteekenis erlangden. Op Java werden de spoorwegen Semarang—Vorstenlanden (1863) en Java—Buitenzorg sedert 1875 door een zich over het geheele eiland uitbreidend net van spoorwegen gevolgd, weldra ook door particuliere stoomtramwegen; op Sumatra werden oost- en westkust spoorwegen rijk in verband met de petroleum- en kolennijverheid. Voor den waterafvoer in en de waterbesproeiing op Java werden maatregelen genomen in het belang van den inlandschen landbouw; op Semarang en Soerabaja werd veel gedaan voor de verbetering der havenwerken.

Zoo nam zoowel de beteekenis van Indië voor het moederland als de zelfstandige ontwikkeling van den Archipel toe onder het ook door vreemdelingen in het algemeen geroemde nederlandsche beheer¹⁾

¹⁾ Vgl. Day, Nederlandsch beheer over Java ('s-Grav. 1905).

en kon men tegen een rekening van $76\frac{1}{2}$ mill. aan inkomsten en 54 mill. aan uitgaven in 1849 voor 1901 wijzen op 150 mill. in inkomst en uitgaaf, waarbij in het oog gehouden moet worden, dat sedert 1876 geen baten meer door het moederland uit de indische overschotten werden genoten en dat thans de ontvangsten in Indië geheel dienen voor de uitgaven aldaar, waaruit b. v. de staatsspoorwegen in Indië bekostigd zijn.

In West-Indië is de toestand op verre na niet zoo goed te noemen. De koloniën aldaar hebben na de afschaffing der slavernij 1863 nog steeds in kwijning voortgeleefd. Gebrek aan kapitaal en aan werkkrachten gingen er hand aan hand maar de sedert 1884 bestaande geregelde stoomverbinding, de langzaam toenemende goudindustrie en de belangrijke balata-cultuur in Suriname en op de delfstofrijke eilanden „boven” en „onder den wind”, te zamen met de maatregelen tot ontwikkeling van den surinaamschen landbouw en industrie in het algemeen gaven aanleiding tot hoop op betere jaren ook hier, nu in het moederland ernstig de aandacht op het lot dezer streken gevestigd werd. De toewijzing aan Nederland van het goudrijke Lawagebied aan de fransche grens in Suriname door de uitspraak van den Czaar in het geruchtmakende geschil daarover met Frankrijk was voor het land van veel gewicht.

Steeds nauwer worden de betrekkingen tusschen Nederland en zijne koloniën, steeds beter het inzicht van wat beiden tegenover elkander kunnen zijn, steeds grooter de kennis van wat er omgaat in die verre gewesten, steeds levendiger de belangstelling daarvoor in het moederland. Het Algemeen Nederlandsch Verbond (1898), dat zich ten doel stelt de belangen van den nederlandschen stam in alle deelen der wereld te bevorderen en den samenhang van de verspreide leden der nederlandsche natie te versterken, heeft ook op deze belangen het oog. Wie in Nederland rondziet wordt onmiddellijk getroffen, vooral in de grootere steden, door het sterke percentage der indische of aan het verre Oosten herinnerende gelaats-trekken, een levend bewijs van de nauwe betrekkingen in deze halve eeuw vooral geknoopt tusschen het moederland en de indische streken; in het nederlandsche leven, in de taal, de letteren, de kunst, in het zich wijzigende volkskarakter zelf is deze invloed van Insulinde duidelijk merkbaar gelijk hij zich in de toekomst nog wel krachtiger zal doen gelden. Wie weet wat Indië.

wat de indische maatschappij nog eenmaal voor Nederland zal kunnen worden, nu de verhouding van eeuwen zoo veranderd is, nu bijna geen gezeten nederlandsche familiën zonder betrekkingen in Indië zijn, nu indische vorsten en grooten reeds beginnen hunne kinderen naar Nederland ter opvoeding te zenden, nu een beweging is ontstaan om de nederlandsche taal in Indië ook voor den inlander meer toegankelijk te maken, nu hem toegang geopend zal worden tot bestuursposten en betrekkingen, die vroeger alleen aan Nederlanders waren voorbehouden, nu in Indië de grondslagen gelegd zijn voor zelfbestuur? Zal Nederland op den duur in staat zijn de rijke bezittingen in Oost en West tegen aanvallen van buiten, tegen woelingen en opstanden van binnen te handhaven? Er zijn er, die twijfelend het hoofd schudden; maar de overgrootste meerderheid des volks aarzelt niet voort te gaan op den ingeslagen weg, in het vertrouwen op de oude volkskracht, op het drie eeuwen lang getoonde beleid, op de kennis, de wijsheid en de matiging van hen, die het met de steeds moeilijker taak van het bestuur daarginds belasten zal en aan wier opleiding voor die taak steeds grooter zorg wordt besteed.

In het land zelf nam de volkswelvaart in den laatsten tijd zeer toe. De inpoldering van het IJ (1873—77) in verband met den nieuwen amsterdamschen waterweg, niet minder dan elf polders vormend van IJmuiden en Beverwijk tot Schellingwoude met een oppervlakte van meer dan 24000 hectaren polderland, door een aantal kanalen doorsneden en afgesloten door de groote sluizen bij IJmuiden en Schellingwoude, veranderde wederom veel water in land; de Legmeerplassen tusschen Nieuwer-Amstel en Aalsmeer veranderden op dezelfde wijze na 1877 in een aantal polders, zich aansluitend bij den grooten Haarlemermeerpolder; aan den Dollart hadden nieuwe bedijkingen plaats — alles te zamen in deze jaren 10000 hectaren nieuw land. Reeds werd het reuzenwerk der inpoldering van de Zuiderzee in ernstige studie genomen ¹⁾, nadat sedert 1848 de zaak herhaaldelijk ter sprake kwam en allerlei plannen waren ontworpen; een Zuiderzee-vereeniging ontstond in 1883 onder technische leiding van den ingenieur Lely, die van den ouden

---

¹⁾ Vgl. Blink, Nederland en zijn bewoners, dl. II, blz. 420 vlg.

waterwolf niet meer dan een „IJselmeer” wilde laten overblijven en het overige in vier groote polders wilde ingedijkt zien. De reusachtige kosten en de betrekkelijk onzekere baten der groote onderneming bleven echter totnogtoe het aanvatten van dit polderwerk, waarmede vier provinciën gemoeid waren en de belangen eener groote visschersbevolking samenhingen, tegenhouden. Heideontginningen hadden in Gelderland, Overijssel, Drente en Friesland plaats, dikwijls in verband met uitbreiding van armenzorg. Zoo verminderden sedert 1849 de woeste gronden binnenslands met meer dan 60000 hectaren.

Dat de welvaart der thans tot boven de 5 millioen gestegen bevolking — een aanwinst met 2 millioen sedert 1849 — is toegenomen, blijkt uit allerlei feiten, niet het minst hieruit, dat de gemiddelde jaarlijksche toeneming van 27600 in 1870 tot 46594 in 1890 en 69540 in 1897 is geklommen ¹⁾, welke vermeerdering zoowel den steden, waarvan het kapitaalrijke Amsterdam het halve millioen, het drukke Rotterdam de 350000, het van een rustige residentie in het groen tot een kleine wereldstad zich vervormende 's-Gravenhage de 200000, het centraal gelegen Utrecht de 100000 overschreed, als het platteland ten goede kwam; de gemiddelde leeftijd klom van 33 en 36 jaar omstreeks 1870 tot 42¹/₂ en 45 jaar voor mannen en vrouwen, de gemiddelde lichaamslengte evenzoo en ook de cijfers der verbeterde woningen, der per hoofd gebruikte voedingsmiddelen, der spaarbankboekjes, die van invoer en uitvoer; de sterftecijfers daalden, de geboortecijfers stegen aanzienlijk ²⁾, ook in verband met het zorgvuldiger toepassen van hygienische maatregelen in stad en land, waardoor de epidemieën sterk afnamen in beteekenis, de vroeger dikwijls zoo hevig optredende typhus in verband met het betere drinkwater, aan de zee kust uit de duinstreek, landwaarts in uit heiden en heuvels door de waterleidingen ten behoeve der grootere en kleinere steden aangevoerd. In het algemeen valt vast te stellen, dat de algemeene toestand des lands vooral na 1870 krachtig vooruitging, niet het minst ook door de toenemende zorg voor het lichamenlijk en geestelijk welzijn der armen en onvermogenen.

Wel was in dit opzicht lang niet alles nog wat het wezen moest en kon in een bitter gesteld „vergeten hoofdstuk” ³⁾ op het ver-

¹⁾ Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 351 vlg. Een en ander geput uit de jaarboekjes, de jaarcijfers sedert 1870 enz.

²⁾ Ibid. blz. 367 vlg.   ³⁾ Amsterdam, 1898.

zamelwerk „Een Halve Eeuw” gewezen worden op menigen misstand onder de arbeidersbevolking van stad en land, op menige wenschelijke, ja noodzakelijke verbetering, maar het zou onbillijk zijn te ontkennen, dat, ook in verband met de in kracht en omvang toenemende arbeidersbeweging buitenslands en hier te lande, met de overal doordringende eischen tot betrachting der door den hoogleeraar Quack en andere staathuishoudkundigen aangeprezen „sociale rechtvaardigheid” in Nederland veel was gedaan om aan lang gevoelde bezwaren te gemoet te komen. De leus: lotsverbetering door loonsverhooging, was telkens door de arbeiders zelf met goeden uitslag aangeheven, met krachtigen steun van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, soms onder onmiddellijken invloed der sociaal-democratie en met toepassing van het dwangmiddel der werkstaking, dan weder langs den weg eener staatkundige actie, die in 1885 Heldt voor Sneek, later voor Amsterdam in de Tweede Kamer bracht ¹⁾.

Steeds scherper kwam dit Verbond te staan tegenover de zoowel onder de arbeiders als onder de andere volksklassen zich uitbreidende sociaal-democratische denkbeelden. Het weigerde „gemengde” vereenigingen te helpen oprichten, waarin ook anderen dan eigenlijke handswerklieden konden opgenomen worden; het schreef in zijn statuten van 1879 naast het algemeen stemrecht ook verplichte wapenoefening, wetten op den arbeid, bevordering van openbaar onderwijs, herziening van het belastingstelsel; het erkende in 1888 volmondig het bijzonder eigendomsrecht, terwijl dit tien jaren te voren beperkt was geweest door de toevoeging „mits ontsproten uit plichtmatigen en rechtvaardigen arbeid”, die een socialistischen bijmaak had. Wel verloor het op die wijze en door de afscheiding der „christelijke” werklieden de helft van zijn leden, maar het bleef volharden bij zijn gematigde houding. De socialisten daarentegen, onder wie het verzet tegen het revolutionaire drijven van den door de gevangenschap verbitterden Domela Nieuwenhuis omstreeks 1891 zeer toenam, stegen voortdurend in aantal en invloed. De afscheiding in 1894 van een aantal „parlementairen”, die zich bij de verkiezingen wilden doen gelden, in een partijverband, dat zich de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij noemde, was daarbij van groote beteekenis. Met hare weldra 50 afdeelingen en tot enkele duizenden

¹⁾ Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 407 vlg.

klimmende leden onder leiding van Troelstra, Van Kol, Van der Goes, Gorter, Helsdingen, Vliegen e. a. slaagde de nieuwe partij erin Domela Nieuwenhuis en zijn onverzoenlijke anti-parlementairen op den achtergrond te dringen en in 1897 twee, in 1901 zelfs zeven harer leden in de Tweede Kamer te brengen.

Ook het christelijk werkliedenverbond Patrimonium liet zich bij zijn optreden tegen staatsbemoeiing en de voortdurende werkstakingen op staatkundig gebied hooren met tot de anti-revolutionnaire denkebeelden dicht naderende eischen, in 1891 op een Sociaal Congres onder leiding van dr. Kuyper voorbereidend een eigen „sociaal program”, dat dan ook in 1894 werd opgesteld en arbeiderspensioenen, arbeidscontracten, pachtcontracten, beperking van het erfrecht, vrijheid van onderwijs, arbeidsorganisatie, ambachtsonderwijs, bescherming van den arbeid door inkomende rechten enz. omvatte; het telde weldra 160 afdelingen en 13000 leden. Daarnaast kwam in 1894 een Christelijk-Nationale Werkmansbond tot stand, die een meer christelijk-historische kleur droeg. Eindelijk vereenigden zich onder leiding van den weldra tot lid der Tweede Kamer gekozen Passtoors de katholieke werklieden van het bisdom Haarlem tot een Nederlandschen Rooms-Katholiken Volksbond (1888), onder geestelijk patronaat en met scherpe tegenstelling tegen het socialisme, meer in den geest van het oude gildewezen zich plaatsend op het standpunt van de pauselijke Encycliek „Rerum Novarum” (1891), die den klassenstrijd veroordeelde maar samenwerking van meesters en werklieden in vereenigingen aanpreef.

Onder den indruk en den invloed dan ook van deze ontwaking van den werkmansstand, in verband met wat er in andere landen in deze richting geschiedde, werden in dezen tijd maatregelen getroffen tot bescherming van den werkmansstand en zijn gezin tegen de gevolgen eener al te sterke exploitatie in fabrieken en werkplaatsen, tot regeling van het toezicht daarop, tot verzekering zijner persoonlijke vrijheid tegenover de overmacht van den patroon, al kwam een door velen gewenscht wetsontwerp op het arbeidscontract toen nog niet tot stand en evenmin het elders reeds bestaande pensioen voor den ouden werkmansstand; aan den anderen kant begonnen de fabrikanten zelf zich aaneen te sluiten, opdat niet hunne belangen aan die van den werkmansstand zouden worden opgeofferd, opdat zij niet tegenover de talloze gevallen van werkstaking onmachtig zouden staan en

genoodzaakt zouden worden aan te hooge eischen gevolg te geven. Zoo werden tegen het eind der eeuw de grondslagen gelegd van een betere verhouding tusschen werkman en wetgever, voor tegemoetkoming aan de eischen der talrijke mannen en vrouwen, die vooral in het belang van den werkmansstand de „sociale rechtvaardigheid” tegenover de „economisch-zwakken” meer dan totnogtoe betracht wilden zien.

De groote ontwikkeling van handel en nijverheid in dezen tijd in Nederland gaf aanleiding om vooral daarop bedacht te zijn, dat men die ontwikkeling door al te knellende banden niet zou tegengaan¹⁾. In de eerste plaats was het noodig om te zorgen voor goede verkeerswegen. In 1890 werd de Rijnspoorweg door den staat genaast. De Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij breidde haar net allengs uit vooral in verband met de duitsche spoorwegen, in welker „Verein” zij reeds in 1873 was getreden; lokaalspoorwegen kwamen aan alle kanten zich aansluiten zoowel bij haar lijnen als bij die van de te Utrecht gezetelde Maatschappij tot exploitatie van staatsspoorwegen, zoodat weldra geen belangrijke plaats meer buiten het wereldverkeer stond. Op het amsterdamsche Noorseekanaal, dat 1 November 1876 was ingewijd en zes jaren later uit de handen der Kanaalmaatschappij in die van den staat overging, werden in 1890 de kanaalgelden afgeschaft, terwijl het kanaal meer en meer voor het herlevende en zich uitbreidende Amsterdam van waarde bleek, zoo zelfs dat het weldra te smal en te weinig diep bleek voor de toenemende afmetingen der schepen. Rotterdam zag zijn Waterweg tegen het einde der eeuw door viermaal meer schepen met 25 maal grooter tonnenmaat bevaren dan voor 50 jaren het oude Voornsche kanaal doorkwamen; de vermeerdering sedert 1872 bedroeg er resp. 3 en 8 malen van het toenmalig cijfer en de zich steeds uitbreidende havenwerken van de met de aanliggende dorpen aanzienlijk vergroote stad konden bij die uitbreiding nauwelijks gelijken tred houden met de nog steeds snel voortgaande verkeersontwikkeling.

De van Amsterdam uit op Indië varende stoomvaartmaatschappij Nederland (1870) werd in 1883 door de Rotterdamsche Lloyd gevolgd; de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaartschappij met hare steeds

---

¹⁾ Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 297 vlg.

reusachtiger emigrantenbooten kwam er in 1873 bij, de Koninklijke Nederlandsche van 1856 verdubbelde hare werkzaamheid in de Middellandsche Zee, de stoomvaartmaatschappij Zeeland voer sedert 1875 met hare dag- en nachtbooten tusschen Vlissingen en Queenborough, de Batavier-lijn tusschen Rotterdam en Londen vond goede vrachten; ook buitenlandsche lijnen namen de groote havens in hare koersen op. Het aantal der zeilschepen nam af tegenover de grootsche ontwikkeling der stoomvaart, die sedert 1873 zich steeds krachtiger ontwikkelde. Het in 1873 tot 1295 gedaalde aantal der zeilschepen, daalde op het einde der eeuw nog tot beneden de 400, terwijl dat der stoomschepen in dezelfde periode van 61 tot boven de 200 steeg en de tonnenmaat dier vaartuigen tevens aanzienlijk vermeerderde. Zoo begon de handelsvloot weder een der eerste plaatsen, de zevende, onder die der zeevarende natiën in te nemen.

Een en ander hing samen met een sterke ontwikkeling van den handel in alle richtingen. De handel in de produkten van Indië hield gelijken tred met de toeneming der voortbrenging aldaar en naast de aloude koffiemarkt werden die van thee, cacao, tabak, kina en andere artikelen te Amsterdam van groote beteekenis, terwijl die van de Java-suiker ten gevolge van de duitsche handelspolitiek en de sterke beetwortelcultuur hier en elders verliep. De cijfers van uitvoer en invoer toonden sedert 1850 een verdrievoudiging, terwijl het percentage der vermeerdering sedert 1872 tot 176 voor uitvoer en 165 voor invoer klom, cijfers, die de vermeerdering elders verre te boven gingen, zelfs die van den bloeienden handel der Vereenigde Staten met 144 0/0, terwijl Rusland met 96 0/0, Duitschland met 68 0/0 aangeteekend stonden¹⁾. In de algemeene handelsbeweging nam Nederland aan het eind der eeuw weder de vierde plaats in, een eervolle plaats, herinnerend aan den grooten handelsbloeit der 17de eeuw onder de abnormale omstandigheden van toenmaals.

En de nederlandsche nijverheid bleef niet al te ver achter, al was haar ontwikkeling met die van den handel niet te vergelijken. De glas- en aardewerkfabrieken toonde een herleving van den ouden roem van de nederlandsche produkten op dat gebied; te Delft, in Den Haag, te Utrecht, te Maastricht en elders verhieven zij zich met kracht. De amsterdamsche diamantnijverheid, die ten

---

¹⁾ Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 348.

gevolge van de ontginning der zuidafrikaansche diamantvelden omstreeks 1880 zeer goede dagen gekend had, had later moeilijke tijden, zoodat vele diamantwerkers naar Amerika en Antwerpen verhuisden; maar op het einde der eeuw kwam een verlevendiging, zoodat het aantal der werklieden weder 8 à 9000 bedroeg. De machinefabrieken ¹⁾ leverden voor het steeds toenemend getal stoomketels voor fabrieken en locomotieven voldoende af en stegen van 7 fabrieken met 3000 werklieden tot 40 fabrieken met 10000 werklieden in 1897. De scheepsbouw verkeerde in een tijdperk van overgang maar zag te Kinderdijk, Hoogezand, Groningen, Papendrecht, Leiden, Vlissingen, Rotterdam en elders levendige werkzaamheid voor binnen- en buitenland. Het oude bedrijf van boter en kaas had ten gevolge van minder goede levering en vermenging met kunstboter lang zwaren tegenslag in den uitvoer vooral naar Engeland en zag zich door de deensche zuivelprodukten op menige markt verdrongen maar begon zich op het eind der eeuw weder te herstellen door deugdelijker fabrikaat en meerdere zorg, terwijl de margarinefabrieken sedert 1870 zeer in beteekenis toenamen en onder anderen in Engeland 95 0/0 van den invoer in handen kregen. De beetwortelsuikerfabrieken namen in Noordbrabant, te Halfweg, Naarden en Groningen een hooge vlucht. De deltsche gist- en spiritusfabriek, de overal verrijzende bierbrouwerijen genoten een toenemenden roep en het inlandsche bier kon de concurrentie met de duitsche bieren goed volhouden; meel- en oliefabrieken namen de plaats der oude molens in, met name aan de Zaan, waar het aantal der laatste als met den dag afnam; ook voor de rijstpel- en cacao-nijverheid verdwenen hier de molens om door stoomfabrieken vervangen te worden, die ieder het werk van vele molens konden doen. Zeep- en stearinefabrieken rezen op verschillende plaatsen op. De twentsche en tilburgsche textielindustrie, bevorderd door de in 1886 in plaats der oude school opgerichte weidschere inrichting te Enschedé, nam met hulp der nieuwste vindingen toe in kracht en zag haar afzet verdriedubbelen. De linnen-, wol- en lakenfabricage was niet wat zij in de 17de eeuw was geweest maar kon te Tilburg, Eindhoven, Boxtel en Leiden toch met voldoening op dit tijdperk terugzien. De papierfabrieken op de Veluwe, in de Zaanstreek,

---

¹⁾ Vgl. Stork, in het Gedenkboek van het Kon. Inst. van Nederl. Ingenieurs.

in Noordbrabant en elders hadden ook niet meer de vroegere beteekenis maar leverden toch nog alle soorten van papier, vooral in toenemende mate stroo- en kartonpapier. De tabaksnijverheid voerde steeds meer sigaren uit, in verband ook met den toenemenden tabaksbouw in Indië en Amerika. De verlichtingsindustrie ontwikkelde zich met het toenemend gebruik van gas en electriciteit voor allerlei doeleinden, de laatste vooral sedert 1887, toen de amsterdamsche maatschappij Electra hare werkzaamheid begon, weldra gevolgd door centrale installaties daar, te Rotterdam, in Den Haag en elders.

De zeevisscherijen, sedert 40 jaren niet meer beschermd, beleefden onder het stelsel van vrijheid een tijd van herademing en telden op het eind der eeuw in plaats van 82 buizen in 1856 bij de 300 loggers, kotters en sloepen voor de haringvisscherij, meer dan 350 in plaats van 200 bommen; de nederlandsche haring vond in binnen- en buitenland gereeden aftrek evenals de nederlandsche visch in het algemeen, die op steeds grooter schaal werd uitgevoerd dank zij de snelle vervoermiddelen, die het mogelijk maakten versehe visch tot ver in Duitschland af te leveren; de wetenschappelijke studie van de zeestroomingen, van den zeebodem en de zeedieren van Noord- en Zuiderzee onder leiding van het heldersche zoölogische station was daarbij van veel beteekenis, terwijl na een conferentie in 1881 van afgevaardigden uit alle aan de Noordzee gelegen landen bij het haagsche tractaat van 1883 overeenkomsten werden gesloten tot internationale regeling van het politietoezicht op de Noordzee buiten 3 mijlen van de kust, bij dat van 1887 tot wering van het misbruik van sterken drank door visschers op de Noordzee. Door die tractaten meende men de voortdurende moeilijkheden tusschen de visschers van de verschillende natiën op de Noordzee te kunnen beperken en op die wijze een oorzaak van verwickelingen te kunnen wegnemen. De visscherij zelve op Noord- en Zuiderzee werd geregeld door strenge bepalingen tot verhindering of ten minste beperking van het „doodvisschen” dier wateren. Het zalmtractaat van 1885 regelde zoo na lange moeilijkheden met de duitsche Rijnsoeverstaten dit tedere onderwerp, trouwens ook na dit tractaat volstrekt nog niet tot volkomen voldoening der bewoners van de duitsche Rijnovers, die de zalm in den duitschen Rijn zelf wilden kunnen visschen.

In het algemeen dient èn voor den handel èn voor de nijverheid van den laatsten tijd opgemerkt, dat bij de algemeene uitbreiding, die te constateeren valt, tevens is te vermelden, dat de economische werkzaamheid van Nederland zich vooral in de richting van Duitschland ontwikkelde, van de machtige groote mogendheid, die sedert 1870 een zoo krachtige economische ontwikkeling beleefd heeft. Het verkeer met Duitschland is in dit tijdperk sterk vermeerderd; Rotterdam en Amsterdam beiden, maar vooral het eerste, hebben zich het leeuwendeel daarin weten te verzekeren met hulp van de water- en spoorwegen, die deze haven zoowel als tal van andere plaatsen in ons land met Duitschland verbinden. Wel heeft de beschermende handelspolitiek van dit rijk beletselen opgeworpen tegen een nog sterkere toeneming van dit verkeer; wel trachtte men daar zich door den aanleg van een kanaal van den Rijn naar de Eems, met Dortmund als begin- en het van uitgebreide havenwerken voorziene Emden als eindpunt een eigen waterweg naar zee te verschaffen; wel bleven Hamburg en Bremen, vooral het eerste, havens van den eersten rang voor het duitsche verkeer met Engeland en Amerika; wel hoopte Keulen zich eenmaal tot een zeehaven te verheffen door verdieping van den Rijn en de Waal en door aanleg van Rijnhavenwerken op uitgebreide schaal, maar de ligging van Nederland aan de Rijnmondingen verzekerde toch aan zijne havens een belangrijk aandeel in uit- en invoer, zij het dan hoofdzakelijk voor Nederland doorvoer, in den reusachtig toegenomen handels- en nijverheidsbloei van het groote rijk in het Oosten.

Met niet minder voldoening kan worden gewezen op de ontwikkeling van het geestelijk leven in Nederland op het einde der negentiende eeuw ¹⁾. Hoe men ook mag verschillen in meening omtrent de betrekkelijke waarde van openbaar en bijzonder onderwijs, dat het lager onderwijs in Nederland in het algemeen op hoogen trap stond en ook het middelbaar en hooger onderwijs de vergelijking met de toestanden elders met glans konden doorstaan, valt niet te ontkennen. De 4500 lagere scholen, waarvan ruim $\frac{2}{3}$ openbare, verschaften in 1896 geregeld onderwijs aan meer dan 90 $\frac{0}{10}$ van de bijna 650000 kinderen en maatregelen werden in 1900 door de leerplichtwet

---

¹⁾ Daarover in het algemeen het tweede deel van het werk Een Halve Eeuw.

van den minister Borgesius genomen om ook de nog ontbrekende kinderen geregeld onderwijs te doen genieten en het schoolverzuim onder de lagere volksklassen, bij de rondreizende schippersbevolking, in afgelegen streken enz. te beperken; voor schoollokalen en leermiddelen, voor voldoende onderwijzend personeel werd op onbekrompen wijze gezorgd, zij het dan met opoffering van aanzienlijke sommen ten behoeve van het onderwijsbudget, dat sedert 1878 voor rijk en gemeenten samen van beneden de 7 mill. in 1895 tot over de 14 mill. was gerezen¹⁾ en nog met aanzienlijke vermeerdering dreigde, wanneer de subsidieering van het bijzonder onderwijs volgens den wensch der anti-liberalen nog aanzienlijk zou worden uitgebreid. Het middelbaar onderwijs, over welks resultaten soms geklaagd werd in dien zin, dat het velen te weinig samenhangend en te zeer in op het stoffelijke gericht zins gegeven werd, verspreidde, wat men ook zeggen mocht, overal nuttige kennis onder den burgerstand en breidde zich voortdurend uit, ook vooral in de richting van ambachtsonderwijs in verband met de toenemende behoefte daaraan van den uit zijn apathie ontwakenden werkman. De 36 hogere burgerscholen met vijfjarigen, 2 met vierjarigen, en 24 met driejarigen cursus in 1896 werden dan ook druk bezocht, sommige zelfs al te druk; de 12 middelbare meisjesscholen voldeden over het algemeen minder aan de toenemende behoefte der vrouw aan meerdere gelijkstelling met den man en vele meisjes begonnen reeds de scholen voor jongens te bezoeken. Het bij de wet van 1876 herziene gymnasiaal onderwijs, voorbereidend voor de universiteit, ondervond in hooge mate de concurrentie der hogere burgerscholen en scheen ook velen toe met zijn altijd in hoofdzaak klassieke vorming, bij de krachtige ontwikkeling der natuurwetenschappen en de toenemende beteekenis van het moderne taalonderwijs, niet langer te voldoen aan de behoeften der moderne maatschappij, zoo zelfs dat ernstig werd gedacht aan een nieuwe organisatie van het middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs, aan samensmelting van beiden tot één tak van onderwijs met ruime gelegenheid tot ontwikkeling in verschillende richtingen. De universiteiten, drukker bezocht dan ooit en met een steeds aangroeiend onderwijzend personeel voorzien, voldeden over het algemeen op

---

¹⁾ Een Halve Eeuw, dl. II, blz. 127.

uitnemende wijze aan de wetenschappelijke behoeften der natie, hadden op bijna ieder gebied wereldberoemde namen aan te wijzen en bleven ook buitenslands haren ouden naam van deugdelijkheid en veelzijdigheid handhaven; aan hooger technisch onderwijs, op de leest van het universitaire geschoeid, bleek intusschen sterke behoefte, al kwam de middelbare polytechnische school te Delft daarin eenigszins te gemoet. De namen van vorschers als de natuurkundigen Van 't Hoff en Lorentz, als de sterrekundigen Van de Sande Bakhuyzen en Kapteyn, als de orientalisten De Goeje en Tiele, als de veelzijdige taalkenner Kern, als de theoloog Kuenen werden genoemd onder die van de eerste geleerden der wereld; de jurist Asser, gelukkig beoefenaar van het internationale recht, genoot een europeesche vermaardheid; de naam van wetenschappelijkheid onzer juristen en geneeskundigen, onzer wis- en natuurkundigen bleef schitterend gehandhaafd; onze geschiedkundigen uit de school van Moll en Fruin, hoewel zich beperkend tot de landsgeschiedenis, vonden ook buitenslands groote waardeering; onze beoefenaars der klassieke en nieuwere taalwetenschap bleven niet achter bij de ontwikkeling van dien tak van studie in Duitschland en elders; onze ingenieurs werden nog altijd tot menige belangrijke taak in het buitenland geroepen, vooral waar het den aanleg van waterwerken gold; de werkzaamheid onzer theologen trok in Duitschland, Engeland en Amerika belangstellende aandacht; onze medewerking aan de groote Poolreizen mocht tot een enkelen tocht beperkt blijven, in den Indischen Archipel werd ijverig naar alle kanten aardrijkskundig onderzoek in het werk gesteld onder leiding van het krachtdadig optredende Koninklijke Nederlandsche Aardrijkskundig Genootschap; onze musea telden mede onder de beste voorziene van de wereld; onze archieven konden, wat hun organisatie en wijze van bewaring betreft, ten voorbeeld gesteld worden aan het buitenland; de bibliotheken genoten naast den ouden roem van rijkdom boeken en handschriften ook dien van goede inrichting, goede catalogieering en wetenschappelijke vrijgevigheid.

Het godsdienstig leven der natie bleef over het algemeen opgewekt; wel werd het naar veler meening weder al te zeer met elementen van staatkundigen aard vermengd, terwijl anderen juist ook in het staatkundige de godsdienstige gevoelens op den voorgrond wilden zien treden — grond van het verschil tusschen liberalen en anti-

liberalen in dezen tijd. Toch viel het niet te ontkennen, dat èn bij de ontwikkelde klassen èn bij den werkmansstand het aantal van hen, die niet alleen van het kerkelijk verband afkeerig waren maar zelfs zich van alle verband in dit opzicht losmaakten en tegenover den godsdienst zelven een afwijzende houding aannamen, ten minste bij de Protestanten aanzienlijk vermeerderde: wat vroeger te dezen hooge uitzondering was, bleef dit niet. De groote meerderheid der natie bleef evenwel gehecht aan hare aloude kerkgenootschappen, onder welke het nederlandsch-hervormde ook na de afscheiding van het midden der eeuw, ook na het uittreden van Baptisten, Darbisten, Irvingianen en andere kerkelijke vereenigingen, ook na de doleantie van 1886 en de tijdelijke afscheiding dientengevolge van een paar honderdduizend leden in een 50-tal gemeenten, ook na het heengaan van tal van over de toenemende heerschappij der orthodoxie ontevreden moderneren, nog altijd het talrijkste bleef met de Katholieken, die nog steeds $\frac{1}{3}$ der geheele natie tot hun kerkgenootschap mochten rekenen. Het besluit der Algemeene Synode van 1867, waardoor de verkiezing der kerkeraden aan alle mannelijke stemgerechtigden was opgedragen, had in zijne gevolgen getoond, dat de orthodoxe partij nog bijna overal het overwicht bezat en de moderne, hare leiders en aanhangers vooral onder de min of meer wetenschappelijk ontwikkelden en onder de hoogere burgerklasse tellend, verre in de minderheid was. Vele moderneren traden geheel en al terug; anderen echter, op vele plaatsen een aanzienlijke minderheid, elders zelfs eene meerderheid, bleven nog in het oude kerkgenootschap, waaraan zij gehecht waren, en sloten zich nauwer aaneen, hopen eenmaal weder hunne denkbeelden te zien zegevieren; waar zij een minderheid vormden, stichtten zij op sommige plaatsen, met name in grootere steden, hoewel in hun kerkgenootschap blijvend, bijzondere vereenigingen om te gemoet te komen aan hunne behoeften aan godsdienstoefening en godsdienstonderwijs. Het uit Amerika overgekomen „Leger des Heils” breidde zijn werkzaamheid steeds uit onder de lagere standen; de nieuw-boeddhistische theosophie vond bij de hoogere verscheidene geestdriftige aanhangers, onder de jongeren vooral.

Van de kleinere protestantsche kerkgenootschappen zagen die der Doopsgezinden en Remonstranten, waarin de moderne richting spoedig de bovenhand had gehouden, hunne beteekenis aanzienlijk toenemen, vooral door toetreding of in allen gevalle begunstiging

van zeer vele al of niet formeel uit het hervormde kerkgenootschap teruggetreden moderneren, van wie slechts ettelijke honderden te Amsterdam zich tot een afzonderlijke „Vrije Gemeente” hadden verbonden; dat der Remonstranten bepaaldelijk kon zelfs door een hunner thans „het kerkgenootschap der moderneren” bij uitnemendheid genoemd worden ¹⁾.

Zoo nam de reeds uitteraard bestaande verscheidenheid in de aan vrijheid van het denken op godsdienstig gebied gehechte protestantsche wereld in Nederland in dit tijdperk toe, zoowel wat betreft het godsdienstig als het kerkelijk leven, in scherpe tegenstelling tot de nog altijd krachtig samengehouden eenheid in de Katholieke Kerk. Deze wist door het in overeenstemming met de houding van paus Leo XIII toenaderen tot de moderne beweging op sociaal gebied een dreigende scheuring in haar midden bijtijds te voorkomen; zij hield, de vrees der mannen van 1853 beschamend, onder de bisschoppelijke hierarchie het nederlandsche staatsburgerschap harer leden niet meer dan vroeger ondergeschikt aan de voor de geheele katholieke wereld geldende voorschriften op godsdienstig en kerkelijk gebied te Rome gegeven; de vraag, hoever godsdienstig en kerkelijk gebied zich uitstrekten, mocht soms tot bedenkingen aanleiding geven, diepgaande en blijvende verschillen deden zich evenwel niet op en zoowel voor de meer conservatieve elementen, die in *De Tijd* hun orgaan zagen, als voor de meer vooruitstrevende, die het Centrum, het blad van Schaepman en de zijnen, als zoodanig aanmerkten, bleek plaats te zijn in het ruime kerkelijke verband dezer wereldinstelling.

De Oud-Katholieken, wier klein getal ongeveer op dezelfde hoogte bleef, vonden voor hunnen afkeer van het gezag van Rome steun bij de gelijksoortige gezindheid onder een aantal Katholieken in Duitschland na het Vaticaansche Concilie van 1870, dat naar de meening van vele leden der katholieke Kerk aan de pauselijke macht een al te groote uitbreiding had gegeven. Ook onder de Israëlieten had het moderne denken een machtigen invloed, die ook bij hen de gehechtheid van velen aan het oude geloof en de oude gebruiken ernstig schokte: een aanzienlijk getal, met name onder de ontwikkelden hunner, scheidten zich evenals vele moderneren

¹⁾ Een Halve Eeuw, dl. II, blz. 402.

in de protestantsche wereld feitelijk van het kerkgenootschap af, een enkele maal overgaande tot een der moderngezinde kerkgenootschappen maar meestal zonder zich verder in eenig kerkverband te begeven.

Zoo deed zich overal de polsslag van het moderne leven, het moderne denken krachtig gevoelen, ook in die oude kerkgenootschappen, die zich langen tijd met meer of minder kracht daartegen hadden weten te verzetten. Velen zagen een en ander met bekommering, met gemoedsangst zelfs aan, zoekend naar middelen om wat zij toenemende anarchie op geestelijk gebied achtten te bestrijden, hetzij door het onderwijs, hetzij door straffer aantrekken der teugels op kerkelijk gebied, hetzij door op staatkundig terrein en door middel van de wetgeving tegen te gaan wat zij beschouwden als uitvloeisel van de verderfelijke denkbeelden der „revolutie”; anderen daarentegen trachtten, tegen overdrijving en uitspatting wakend, den stroom der nieuwere denkbeelden te leiden in de richting van gematigdheid en tragsgewijze ontwikkeling; nog anderen zagen alleen heil in het met volle zeilen voortgaan op den stroom van het moderne leven. Ook hier toonden zich duidelijk dezelfde richtingen, die zich op staatkundig gebied deden kennen, en bijna zonder uitzondering zag men staatkundige en godsdienstigkerkelijke gevoelens samengaan in de drie hoofdrichtingen, die zich in de nederlandsche natie vertoonden: de antirevolutionnair-katholieke, de gematigd-liberale, de vooruitstrevende, alle drie in schakeeringen, nog altijd getuigend van den onder de nederlandsche natie vanouds heerschenden geest van zelfstandigheid en onafhankelijkheid van oordeel, die ondanks alle pogingen van welk gezag ook, ondanks alle schijnbare teekenen van verslapping telkens weder op het onverwachtst te voorschijn treedt als een der meest kenmerkende eigenschappen des volks.

Onder die verschijnselen van het moderne denken trad in de laatste jaren der eeuw ook de vrouwenbeweging hier te lande op den voorgrond ¹⁾. Steeds meerderen wenschten een einde gemaakt te hebben aan de afhankelijke positie der vrouw in de maatschappij en ook hare belangstelling te wekken in het sociale en staatkundige leven; zij wilden gebroken zien met wat zij met verontwaar-

¹⁾ Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 391 vlg.

diging de „slavernij” van de vrouw onder het gezag van den man noemden; zij wilden hare vanouds beweerde minderwaardigheid niet langer erkennen en hare algeheele gelijkstelling met den man verkrijgen. De arbeid in het huishouden, de filantropische werkzaamheid als armverzorger, die als winkeljuffrouw, verpleegster, onderwijzeres, letterkundige, kunstenaars op allerlei gebied — ten deele vanouds in onze landen gewoon, ten deele reeds sedert het midden der eeuw krachtig ontwikkeld — scheen velen niet langer voldoende, met name voor de vrouw, die voor het onderhoud van zichzelf en de haren had te zorgen. Kort na 1870 begon de beweging der „emancipatie” van de vrouw in dezen zin. Elise van Calcar gaf drie jaren later haar baanbrekend werkje: „De dubbele roeping der vrouw” uit en wees op de onvoldoende ontwikkeling der vrouwelijke jeugd; het Nut van 't Algemeen begon zich met de vraag der „emancipatie” in te laten; de eerste hogere burgerscholen, de eerste industriescholen voor meisjes verzezen; een enkele jonge vrouw liet zich als student inschrijven. De beweging nam langzamerhand, ondanks allen spot, ondanks allen ernstigen tegenstand, in kracht toe. Zij eischte ook voor deze „economisch-zwakken” bescherming, weldra volkomen onafhankelijkheid, volkomen gelijkstelling in de wet en in de maatschappij. Omstreeks 1890 ontstonden verschillende bonden en vereenigingen tot bescherming harer belangen; een nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898 liet zien wat de vrouw op allerlei gebied vermocht; het aantal der vrouwelijke studenten, telegrafisten, postbeambten, kantoorbedienden, boekhoudsters enz. nam toe; de aandrang tot het toekennen van het kiesrecht ten minste aan de zelfstandige ongehuwde vrouw of weduwe vermeerderde sterk na de oprichting eener Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht onder medewerking van vele vooruitstrevende liberalen en socialisten. Overdrijving met wegeijfering van alle door de natuur zelve geboden verschil tusschen de seksen en verscherping der natuurlijke tegenstelling tot vijandschap toe, begeerte naar al te snelle verandering van de gansche maatschappelijke positie der vrouw bleef natuurlijk niet uit; ijverige propaganda werd op allerlei wijzen in het werk gesteld; staatkundige actie werd niet versmaad. Mochten sommige dezer middelen eerder nadeelig dan voordelig voor de beweging werken, sommigen afschrikken, anderen verbitteren, toch schreed de beweging allengs

voort; het kon op het einde der eeuw gezegd worden, dat zij een goed eind verder gekomen was, zij het dan nog op verre na niet zoover als hare vurige leiders en leidsters wenschten of verwacht hadden. Zij bleef als een der belangrijkste bewegingen in de nederlandsche natie op te merken en men kon beweren, dat met de Vereenigde Staten en de scandinavische landen Nederland in dit opzicht vooraan stond in de wereld.

Op het gebied van kunst en letteren kon het Nederland van het laatst der 19de eeuw zich doen gelden zoo goed als op dat der wetenschap, ja, volgens sommige geestdriftigen ontwikkelde zich tegen het eind der eeuw in Nederland op het terrein der kunst van allerlei richting een werkzaamheid, die het stelde boven de omliggende natiën ¹⁾. De grijze Israëls, de Marissen, Mesdag, Mauve, als schilders hooggeëerd en den roem van Rembrandt, Ruysdael, Van Goyen, Van de Velde niet onwaardig, stonden aan het hoofd eener schaar van ouderen en jongeren, der nieuwere nederlandsche schilderschool, die in vele opzichten zich de vergelijking met die der 17de eeuw niet behoefde te schamen. Israëls bleef de schilder der armen en ellendigen als hoedanig hij van den beginne was opgetreden, minder de volkomen juiste teekening of de in het oog vallende kleurschakeering betrachtend dan den indruk, door de voorstelling te wekken, de geniale zoeker naar het „levensmysterie, dat uit den schijn der dingen spreekt”; Jaap Maris adelde met zijn zeldzame heerschappij over lijn en kleur alle onderwerpen, die hij aanvatte in zijn nog sterker „impressionistische” kunst, waarin zijn broeders Willem en Thijs hem trachtten te evenaren; Mesdag bleef de onovertroffen schilder van zee en strand, vol gevoel voor het liefelijke van het kabbelende water bij helder licht aan het blonde strand zoowel als voor de trotsche tafereelen van woeste golven en donkere luchten, voor de schitterende kleureffecten der ondergaande zon; Bosboom gaf wijding aan zijn calvinistische kerken met hare katholiek-stemmige vormen; Rochussen teekende zijn zeldzaam goed historisch opgevatte figuren, als illustreerend teekenaar van middeleeuwsche voorvallen ongeëvenaard; de kleurige Ten Kate schilderde de oude binnenhuizen, de geestige Bles die der nieuwere tijden, Bisschop die van het oudfriesche schilderachtige

---

¹⁾ Van Deyssel, in De Twintigste Eeuw, Mei 1907.

Hinlopen; Bilders herinnerde aan Ruysdael, de naar Engeland verhuisde Alma Tadema bleef de klassieke wereld getrouw; Mauve en Roelofs schilderden malsche hollandsche koeien en plassen, Bakker Korff geestige miniatuurjes. Onder de jongeren gaf Breitner zijn amsterdamsche grachten in wintersch halfduister, zijn karrepaarden in de stad en op de door militair vertoon verlevendigde heide in schilderachtig effect; Neuhuys en Sadée, Artz en Blommers volgden met tal van andere jongeren den gevierden Israëls; Van Borselen, Van de Sande Bakhuyzen en Ter Meulen sloten zich bij Roelofs en Bilders aan; Bauer teekende en etste zijn bonte oostersche tafereelen; de oostersch voelende Toorop vermeide zich in wijsgeerig-symbolische figuren; De Haas, Nakken, Eerelman, Van Essen, Vrolijk, Stortenbeker, Henriette Ronner schilderden de dierenwereld van huis en hof, van stad en land; Mauve en de Marissen vonden in De Bock en Duchâtel, in Tholen en Poggenbeek, in den winterschilder Apol talentvolle jongeren; Haverman en Therèse Schwartz, De Josselin de Jong en Martens, Willy Moes en Veth muntten uit in hunne portretten en figuren; etsers als Zileken en Dake, Veth en Bauer deden de herinnering aan den bloeitijd der nederlandsche etskunst herleven. Allen te zamen vormden een reeks van voortreffelijke genieën en talenten, die alleen in de zeventiende eeuw hare wedergade vindt en over de gansche wereld hare geestdriftige bewonderaars telt.

De bouwkunst verliet den weg, waarop „Holland op zijn smalst” zich volgens den energieken referendaris De Stuers bewoog onder averechtsche toepassing van het veelmisbruikte woord van Thorbecke: „kunst is geen regeeringszaak”. De geniale bouwmeester Cuypers stichtte als een nederlandsche Viollet le Duc een school van goed gevormde bouwmeesters, die met hem het land overdekten met monumentale katholieke kerkgebouwen in middeleeuwschen stijl, dien ook toepassend op stations als het amsterdamsche en musea als het Rijksmuseum; ook de protestantsche kerkbouw greep terug naar vroegere kunst, naar de oud-hollandsche Renaissance. De onder de behoefte zich vermenigvuldigende bouwkundigen vereenigden zich tot gemeenschappelijke beoefening der wetenschappelijke bouwkunst; stedelijke en gewestelijke besturen, bestuurders van instellingen van allerlei aard volgden het onder leiding van De Stuers en de zijnen van rijkswege gegeven voorbeeld tot belangstelling

in, tot terugkeer naar de oude nationale bouwvormen, restaureerden vervallen gebouwen en richtten nieuwe op in een aan de oude kunst herinnerenden stijl. Particulieren kregen oog voor schoone bouwvormen, richtten zich niet langer zonder meer naar de eischen der praktijk en riepen mannen als Godschalk, Ed. Cuypers, Berlage, Muysken en zoovele anderen te hulp voor het maken van artistieke plannen. Kasteelen als dat van Haarzuylen verzezen, herinnerend aan de oude steenmonumenten; stadswoningen en buitenhuizen werden ten minste op het einde der eeuw niet langer gebouwd naar één vast model voor gansche straten en stadsdeelen in de zich onophoudelijk uitbreidende steden, waar nog omstreeks 1890 geestelooze eenvormigheid het oog pijnlijk aandeed. Er kwam behoefte aan en vraag naar sierlijke vormen, ook voor huisraad en versiering aan eigen haard, wat wederom aan de kunstnijverheid ten goede kwam. Het ambachtsonderwijs bepaalde zich niet langer uitsluitend tot het nuttige maar lette ook op het schoone en de kunstnijverheid ten behoeve van het dagelijksch leven voer er wel bij, bezield door mannen als den voortreffelijken delftschen hoogleeraar Lecomte en het voorbeeld van den hersteller der delftsche aardewerkfabricage, Thoof. Beeldhouwers als de geniale te Rome vertoevende Pier Pander, als Stracké, Van Hove, Leenhoff vestigden de aandacht op zich.

Sedert omstreeks 1880 kwam ook in onze letterkundige wereld nieuw leven, in den beginne — gelijk de Gidsmannen van 40 jaren vroeger — vooral brutaal kritisch afbrekend, ruw vernielend optredend tegen de oude school van dichters als Ten Kate en Schaepman, tegen het duidelijke maar weinig artistieke proza van omstreeks 1870; slechts enkele schrijvers van dien tijd als de geniale Multatuli, die nog tot zijn dood te Wiesbaden in 1877 van het buitenland uit zijn „Ideeën” uitzaaide onder de natie, als zijn lotgenoot de talentvolle Busken Huet te Parijs, die in schoone taal zijn scherpe beschouwingen over oude en nieuwe letteren uitte, als de klassiekgevormde Carel Vosmaer, het hoofd van den haagschen Spectator-kring, als de vurig amsterdamsche katholieke strijder Alberdingk Thijm met zijn geestdriftigen eerbied voor Vondel en Bilderdijk, als de wijsgeerige criticus zonder schroom Van Vloten, als de jong-hollandsche Emants, vonden genade in hunne oogen. De vroeggestorven sonnettendichter Perk, de gespierde proza-

schrijver Alberdingk Thijm Jr. (Van Deyssel), de dichterlijke Kloos, de wijsgeerige Verwey, de vinnig kritische Van der Goes, de fijngevoelige Van Eeden, de veelzijdig artistieke Van Looy stelden zich, aangevuurd door den veelzijdigen letterkundige Doorenbos, hun leermeester, „de kunst om de kunst” ten doel en trachtten het individueele van de letterkundige kunst zooveel mogelijk op den voorgrond te brengen, in kunst zoekend „de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie” en worstelend om nieuwe vormen te vinden voor de nieuwe nederlandsche letterkunde, die zij wilden ontwikkelen. Na eenige jaren van fellen strijd tegen het oude, vooral tegen den veelzijdigen en veelschrijvenden Ten Brink en den „dichter der cantate”, in wie zij de „burgermans-letterkunde” van den tijd meenden te treffen, schiepen zij verschillend beoordeelde werken van betekenis als Van Deyssel’s „Proza”, Van Eeden’s „Kleine Johannes”, Van Looy’s „Feesten”, Gorter’s „Mei”, Helène Swarth’s „Sonnetten”. Het tijdschrift „De Nieuwe Gids” wees den weg, dien zij wilden gaan, gaf met het latere „Tweemaandelijksch Tijdschrift” en Tak’s later socialistisch weekblad „De Kroniek” den toon aan van het „nieuwe geluid”, waarmede zij, gelijk eenmaal de mannen van de te midden der talrijke tijdschriften nog altijd vooropstaande maar het moderne leven volgende meer dan leidende „Gids”, een nieuwe periode van letterkundigen bloei geopend hoopten te zien. Hun streven mocht echter nog allesbehalve op algemeene instemming rekenen en werd door zeer velen ook onder de meest ontwikkelden scherp afgekeurd als strijdig met de eischen van goeden smaak en werkelijk vruchtbare letterkundige ontwikkeling, al vond het vooral bij de jongeren geestdriftige bewondering.

Zoo logenstrafte op het eind der 19de eeuw de nederlandsche natie de voorspellingen van hen, die omstreeks 1870, vooral lettend op het achterlijke, op het kleinzielige in toenmalige verschijnselen in haar midden, vooral getroffen door het grootsche in de ontwikkeling van naburige volkeren, haren spoedigen smadelijken ondergang hadden geprofeteerd. Met eere bekleedde zij eene plaats onder de natiën, met trots — met al te veel trots soms — terugziend op het verleden uit de zeventiende eeuw, dat haar ten spoorslag kon strekken om onder veelszins veranderde omstandigheden den moed

niet op te geven maar te streven naar verdere ontwikkeling, naar een toekomst, die bij dat schitterende verleden niet al te zeer af zou steken. Hoopvol en niet ontmoedigd door wat het heden gebrekkigs te zien gaf, schreed zij voort op de baan der eeuwen, vast besloten om haar verleden getrouw te blijven — wetend, dat stilstand achteruitgang en moedeloosheid het begin van den dood is, dat geen volk de vrijheid, de onafhankelijkheid waard is, als het niet toont ze te willen behouden niet alleen maar ook ze te willen gebruiken en tot eigen ontwikkeling en tot medewerking aan die der menschheid, het doel van alle geschiedkundige ontwikkeling.

Niemand kan zeggen langs welke wegen het einddoel zeker en gewis te bereiken zal zijn, maar dat er een doel moet zijn, waarnaar te streven is, kan niet worden geloochend op straffe van verlamming van werkzaamheid, van geestelijke en stoffelijke verwording, van roemloozen ondergang. Wat wij om ons zien geeft moed om te denken, dat onze natie een tijdperk van krachtige werkzaamheid beleeft, van nog krachtiger ontwikkeling te gemoet gaat veeleer dan een van betrekkelijken stilstand zooals dat, hetwelk na de eerste vleug van geestdrift in 1813 vijf en dertig jaren lang voor het grondgebied, dat thans Nederland vormt, was geweest. Met 1848 begon de herleving onzer natie, begon een tijdperk van aanvankelijke voorbereiding, weldra van gelukkige werkzaamheid op allerlei gebied, onder vallen en opstaan wel is waar maar ten slotte toch onder goede verwachting van wat de twintigste eeuw zal brengen.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE
GESCHIEDENIS. 1839-1900.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS

1839—1900.

Voor de geschiedenis van Nederland in het jongste tijdperk vloeien natuurlijk de bronnen nog minder mild dan reeds voor de laatste jaren van het vorige het geval was ¹⁾, aangezien de redenen, die de bronnenpublicatie voor die jaren beperkten, voor dit tijdperk in nog hooger mate gelden moeten.

Voor de jaren der regeering van koning Willem II bezitten wij in de laatste twee deelen van het onschatbare boek van De Bosch Kemper met de daarbij gevoegde Letterkundige Aanteekeningen wederom een voortreffelijken ligger; de Aanteekeningen in het bijzonder bevatten velerlei gegevens, geput uit archivale bronnen of mondelinge berichten, die vooral voor de geschiedenis der staatkunde in die jaren van gewicht geacht mogen worden. De Bosch Kemper zelf heeft in de staatkundige ontwikkeling dier jaren niet het minst door zijn tijdschrift *De Tijdgenoot* ²⁾ een belangrijke rol gespeeld en was meermalen in staat achter de schermen te zien. Zijne mededeelingen over de staatkundige geschiedenis tegen 1848 werden aangevuld door de *Historisch-politische Herinneringen van Opperdoes Alewijn* ³⁾, door *Van Randwijck's Geschiedenis der zeven en twintig Ontwerpen* ⁴⁾ en diens *Iets over de verhouding van Thorbecke en de Katholieken in 1848* ⁵⁾, door biographische aanteekeningen omtrent Schimmelpenninck, de Van Rappards, De Kempnaer, Donker Curtius en andere toongevende staatslieden van die dagen in de *Levensberichten van de Maatschappij der Neder-*

---

¹⁾ Vgl. dl. VII, blz. 518.

²⁾ 5 dl. 1841—45. Vgl. over zijn werk: dl. VII, blz. 520.

³⁾ Utrecht, 1869.

⁴⁾ 's Gravenhage, 1879.

⁵⁾ *Ibid.* 1894.

landsche Letterkunde¹⁾, waarin dikwijls belangrijke mondelinge en schriftelijke mededeelingen verwerkt zijn. Verder gaf de uitgebreide literatuur over Thorbecke²⁾ en over Groen van Prinsterer benevens het belangrijke geschrift van Gleichman over Van Hall³⁾ vrij wat, dat dienen kon tot aanvulling van wat deze geschriften en de Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal over de herziening der Grondwet⁴⁾, naast de Handelingen van de Staten-Generaal, ook voor deze jaren verzameld en geredigeerd door Noordziek, Ising, e. a.⁵⁾. Eindelijk verschenen in het bijzonder over de staatkundige gebeurtenissen van 1848 in den laatsten tijd Thorbecke's belangrijke Dagverhaal aan Adelheid⁶⁾ en de weinig minder belangwekkende Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848, verzameld door dr. Colenbrander⁷⁾, door dezen reeds verwerkt in een tijdschrift-artikel⁸⁾, zich aansluitend bij dat van Tellegen over het Voorspel der herziening van 1848⁹⁾. Bij al deze geschriften over de ons thans dan ook in hare wording welbekende grondwetsherziening van 1848 mag ook genoemd worden wat van katholieke zijde eerst bij Nuyens in zijn Geschiedenis van het Nederlandsche volk van 1815 tot in onze dagen¹⁰⁾, maar vooral bij Albers in zijn Geschiedenis van het herstel der hierarchie in de Nederlanden¹¹⁾ werd aangebracht, door den laatste veelal uit archivale bronnen.

Zijn wij over de staatkundige gebeurtenissen hier te lande in 1848 en wat daaraan gedurende de regeering van koning Willem II voorafging dus vrij wel ingelicht, voor de halve eeuw daaraan volgende ontbreekt te veel om zelfs dit te kunnen zeggen. De zeer rijke pamflet- en brochurenliteratuur over dien tijd moet natuurlijk met groote voorzichtigheid gebruikt worden, al geeft zij menige bijzonderheid, die men van elders moeilijk zou kunnen weten.

¹⁾ Op de namen te vinden in de laatste afdeeling van Petit's Repertorium voor vaderlandsche geschiedenis (Leiden, 1907).

²⁾ Vgl. Wijnmalen, in Levensberichten der Maatsch. van Letterkunde, 1875.

³⁾ Van Hall als minister (Amst. 1904).

⁴⁾ 4 dl. ('s Gravenh. 1840-42), 1 dl. ('s Gravenh. 1846) en 3 dl. ('s Gravenh. 1842-49)

⁵⁾ 's Gravenh. 1841-47.

⁶⁾ Gids van Maart 1903.

⁷⁾ Onze Eeuw, 1904, dl. IV, blz. 173 vlg.; 1905, dl. I, blz. 45 en 278 vgl.

⁸⁾ Onze Eeuw, 1905, dl. II, blz. 227 vgl. en dl. III, blz. 19 vgl.

⁹⁾ Gids van Januari 1883.

¹⁰⁾ 4 dl. (Amst. 1883-86).

¹¹⁾ 2 dl. (Nijmegen, 1903/4).

Hetzelfde geldt van de staatkundige hoofdartikelen in de groote couranten en de kleine pers, die vooral na 1869 een belangrijke rol in het volksleven gaat spelen¹⁾; die hoofdartikelen kunnen evenmin door den geschiedschrijver verwaarloosd worden als vele van de intusschen moeilijk terug te vinden „ingezonden stukken” in de couranten, als de staatkundige tijdschriftartikelen²⁾ in de groote tijdschriften als *Gids*, *Tijdspiegel*, *Spectator* enz. verspreid.

Voor deze periode is dan ook de publicistische, in het bijzonder de journalistieke tijdschriften en brochuren-literatuur de voornaamste bron voor de kennis van het gebeurde op staatkundig, economisch-statistiek³⁾ en kerkelijk terrein, naast de *Handelingen der Staten-Generaal*⁴⁾, in de *Bijbladen tot de Staatscourant* gedrukt, terwijl de tot stand gekomen wetten uit het *Staatsblad* gekend kunnen worden.

De journalistiek krijgt hier te lande omstreeks 1848 een groote beteekenis, die nog voortdurend toeneemt, hoe verder men in de eeuw komt. De groote couranten: de beide liberale hoofd-bladen het *Algemeen Handelsblad*⁵⁾ te Amsterdam en de *Nieuwe Rotterdammer Courant*, het nog lang half officieele conservatieve *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*, de weldra in invloed afnemende ultra-liberale *Arnhemsche Courant*, de om hare onpartijdigheid veelgelezen *Opregte Haarlemsche Courant*, het conservatieve *Utrechtsch Dagblad* waren aanvankelijk met *De Bosh Kemper's Tijdgenoot*⁶⁾ de voornaamste organen, waarin staatkundige artikelen als hoofdartikelen en ingezonden stukken verschenen; omstreeks 1848 ontstonden en verdwenen bovendien een aantal kleine blaadjes

¹⁾ Zie boven, blz. 196. Vgl. de studiën van Sautijn Kluit over de kleinere bladen omstreeks 1848 en zijn *Nagelaten Geschriften*.

²⁾ Die van Buys zijn verzameld in zijn *Studiën over Staatskunde en Staatsrecht* verzameld door De Beaufort en Arntzenius, 2 dl. (Arnhem, 1894/5); van Vissering, in zijn *Herinneringen*, 3 dl. (Amst. 1863—72) en *Verzamelde Geschriften*, 2 dl. (Leiden, 1889); die van Vreede ten deele in zijn *Twintigjarige Strijd* (Utr. 1869), ten deele in zijn *Hoofdartikelen* (Leiden, 1906).

³⁾ Vgl. daarvoor de bijdragen in de *Algemeene Statistiek van Nederland* (1870), en de gegevens in de jaargangen van het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* en in de *Jaarcijfers*.

⁴⁾ Daaruit enkele afzonderlijke reeksen van redevoeringen in nader te noemen verzamelingen.

⁵⁾ Vgl. daarvoor Sautijn Kluit in zijn *Nagelaten Geschriften*, blz. 5 vlg. Over andere couranten van dezen tijd in zijne vroeger genoemde kleine studiën.

⁶⁾ Zie boven.

van democratischen aard, wier toon veel te wenschen overliet¹⁾. Nog sterker werd de invloed van de journalistiek hier te lande, toen in 1869 het dagbladzegel werd afgeschaft en daarmede de oprichting van bladen en blaadjes zeer toenam: de 14 dagbladen, die er in dat jaar bestonden, waren in 1894 tot 62 gestegen en hun aantal nam nog steeds toe; het getal der week en maandbladen klom in diezelfde periode van 146 tot 760²⁾. Het Nieuws van den Dag onder redactie van den talentvollen De Veer, later van Gorter en anderen werd het gematigd-liberale blad der hollandsche burgerij, het Vaderland het vooruitstrevend liberale haagsche orgaan, de door dr. Kuyper voortreffelijk geredigeerde Standaard dat der anti-revolutionairen, Groen's Nederlander later dat der meer gematigden en christelijk-historischen; naast De Tijd kwam later het vooruitstrevend katholieke Centrum; Recht voor Allen, het sociaal-democratische orgaan van Domela Nieuwenhuis, werd later overvleugeld door Het Volk, dat van de parlementaire socialisten. Zoo kreeg langzamerhand iedere staatkundige groep haar orgaan of organen; omstreeks 1890 werd overal in de steden en op het platteland naast de groote pers de kleine vooral door de antirevolutionaire partij als middel van staatkundige voorlichting aangewend, welk voorbeeld door de liberale en andere partijen allengs werd gevolgd. Terwijl nog lang na het midden der eeuw de burger en de handswerkman zich nog weinig te buiten gingen aan het lezen van couranten en zich hoogstens bepaalden tot de advertentiën, werd hoe langer hoe meer ook voor hen de courant het dagelijksch voedsel voor hunne geestelijke, in het bijzonder voor hunne staatkundige behoeften, vooral sedert omstreeks 1876 de feuilletons met hun spannenden, romantischen inhoud de aantrekkelijkheid ook der kleinere organen vermeerderden. De couranten bevatten dus veel materiaal voor de kennis van het volksleven en den volksgeest in dezen tijd.

Daarnaast kreeg de tijdschriftenliteratuur een steeds grooteren omvang. De Gids, bij het begin dezer periode aanvankelijk gesticht met een letterkundig doel³⁾, was vooral kort na 1860 het leidende liberaal tijdschrift, waarin Vissering, Buys en anderen geregeld

¹⁾ Zie boven, blz. 76.

²⁾ Een Halve Eeuw, dl. II, blz. 276.

³⁾ Zie boven, blz. 34.

staatkundige artikelen naast de letterkundige van Potgieter, Zimmerman, Huet e. a. deden opnemen, die op de openbare meening grooten invloed hadden; het werd meer en meer op allerlei gebied het orgaan van de liberale denkwijze in al hare schakeeringen. De oude Vaderlandsche Letteroefeningen zagen zich geheel op zijde geschoven en moesten eindelijk verdwijnen; De Keyser's Tijdspiegel werd vooral het orgaan der modernen en gaf hunne opvatting op staatkundig gebied weder; Nederland, Europa, enz. droegen meer een letterkundig karakter. De Nederlandsche Spectator, sedert 1854 eerst door Lindo (de oude heer Smits) in de oudere spectatoriale richting geleid, naast wien Bakhuizen van den Brink de litterair-wetenschappelijke vaan hooghield, werd spoedig een weekblad voor kunst en letteren — vooral later onder den talentvollen Vosmaer — dat zich door zijne platen ook op staatkundig gebied in onafhankelijken liberalen zin deed kennen; de door geestelijken bestuurde Katholiek ver-tegenwoordigde met gematigdheid de geestesrichting harer geloofsge-nooten vooral op wetenschappelijk en letterkundig gebied. De Nieuwe Gids en het Tweemaandelijksch Tijdschrift gaven de gevoelens weder der jongere letterkundigen, het laatste weldra ook der jongere radicalen, die zich omstreeks 1880 hadden gekant tegen wat zij sleur en slapheid achtten in het nederlandsche geestesleven, zoowel op staatkundig als op kerkelijk en artistiek terrein, van welk laatste uit zij den strijd waren begonnen¹⁾. Ook onder de anti-revolutionnaireren begon zich de behoefte te doen gevoelen aan een of meer tijdschriften, waarin zij hunne geestesrichting konden uit-eenzetten en hunne denkbeelden ingang konden verschaffen.

Geeft een en ander den indruk van toenemende belangstelling in letterkundige, staatkundige, kerkelijke en maatschappelijke vraagstukken in alle kringen des volks, de brochures van allerlei aard, anoniem en geteekend, gaven blijk van hetzelfde. Tegen en in 1848 begint de stroom der brochuren-literatuur rijkelijk te vloeien en neemt voortdurend toe, vooral in tijden van sterke staatkundig-kerkelijke beweging als in 1853, 1866—68, in de jaren vóór de grondwetsherziening van 1887, in de dagen van strijd over de kieswet van Tak (1894). De eerste brochureschrijver van den tijd tusschen 1848 en 1876 was zeker Groen van Prinsterer, voor wien dat middel

---

¹⁾ Zie boven, blz. 310.

van verspreiding zijner denkbeelden naast zijn ongeregelde werkzaamheid in periodieken het aangewezen was; zijn opvolger Kuyper toonde zich ook in dit opzicht zijn evenknie. En van liberale zijde bleef men het antwoord niet schuldig; vooral Fruin met zijne beide groote brochures ¹⁾ en de strijdlustige utrechtische hoogleeraar Vreede ²⁾ toonden zich meesters op dit terrein. Maar het waren voornamelijk liberalen en antirevolutionnairn, op kerkelijk gebied moderne en orthodoxe Protestanten, die van dit middel van agitatie, propaganda, voorlichting of hoe men het noemen wil, gebruik maakten; de Katholieken traden daarbij nog veel minder op den voorgrond, de sociaal-democraten gebruikten het meer op de wijze der vroegere pamfletliteratuur als strijdmiddel tegen personen en instellingen. Ook de brochures mogen dus, evenals de couranten en tijdschrift-artikelen, als belangrijke maar met voorzichtigheid te gebruiken bronnen voor de kennis van het volksleven in deze periode worden aangemerkt.

Eindelijk mag als onwaardeerbare bron voor de kennis der staatkundige geschiedenis de groote reeks der Handelingen van de Staten-Generaal worden beschouwd, die telkens het gemis doen gevoelen van dergelijke bronnen voor onze 17de en 18de eeuw, hoewel zij door hare lengte den geschiedschrijver soms tot wanhoop brengen. De daaruit genomen of deze aanvullende verzamelingen als die van Thorbecke's Parlementaire Redevoeringen ³⁾, als Groen van Prinsterer's Parlementaire Studiën en Schetsen ⁴⁾ en Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal ⁵⁾, enz., zich aansluitend bij diens omvangrijke publicistische geschriften ⁶⁾, vooral bij diens Nederlandsche Gedachten ⁷⁾, als Wintgens' Redevoeringen en Adviezen ⁸⁾, als van Houten's Vijf en Twintig jaren in de Kamer ⁹⁾, leveren in dit opzicht veel gemak op.

¹⁾ Vgl. zijn *Verspreide Geschriften*, dl. X, blz. 76 vlg.

²⁾ Zie boven.

³⁾ 6 dl. (Deventer, 1856-66); aanvullende uitgave van Van der Hoeven, 1900 vlg. reeds 5 deelen tot 1861.

⁴⁾ 3 dl. ('s Gravenh. 1866).

⁵⁾ Eerste reeks, Amst. 1850/1; Narede, Utr. 1855; Tweede reeks, Utr. 1856/7; Aan de Kiezers, 1856, 1864/5, 1869.

⁶⁾ Vgl. daarover De Vries, *Handleiding tot de kennis van het leven en de werken van Mr. G. Groen van Prinsterer* ('s Gravenh. 1895).

⁷⁾ Eerste Reeks, 3 dl. ('s Grav. 1830-32); Tweede Reeks, 6 dl. ('s Grav. 1869-76).

⁸⁾ 8 dl. ('s Grav. 1849-84).

⁹⁾ Voorloopig 1 dl. (Haarlem 1903).

Eigenlijk zijn er in genoemde halve eeuw slechts drie gebeurtenissen, waarover wij thans reeds behoorlijk zijn ingelicht: de Aprilbeweging, de Luxemburgsche kwestie en de grondwetsherziening van 1887, terwijl de Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de verzameling biographische studiën in het vervolgwerk *Mannen van Beteekenis* en de biographische aantekeningen bij den dood van bekende mannen in tijdschriften en couranten ons verder hier en daar belangrijke gegevens verschaffen. Voor het overige hebben wij ons te vergenoegen met wat Van Welderen Rengers in zijn *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849*¹⁾ uit mondelinge mededeelingen en persoonlijke ervaring kon voegen bij het uit de *Handelingen der Staten-Generaal* bekende, met het door De Beaufort in zijn tijdschriftartikel: *Dertig jaren uit onze geschiedenis*²⁾, behalve uit dergelijke ook uit archivale bronnen medegedeelde. De geschiedenis der Aprilbeweging is te kennen uit de groote reeks (meer dan 300) daarover verschenen brochures in dien tijd, uit tijdschriftartikelen als die in *De Gids*³⁾, uit de mededeelingen van Nuyens in zijne groote *Geschiedenis*⁴⁾ en zijn tijdschriftartikel in *De Wachter*⁵⁾, vooral uit het groote en op omvangrijke archivale studiën gegronde boek van Albers, boven reeds genoemd. Die van de Luxemburgsche kwestie is thans voldoende toegelicht uit de gegevens, voortgekomen uit Fransche, Duitsche, Luxemburgsche en Nederlandsche archieven⁶⁾. Die van de grondwetsherziening van 1887 voornamelijk uit de brochuren- en couranten-literatuur en de uitvoerige *Handelingen der Staten-Generaal*, ook omtrent deze zaak afzonderlijk uitgegeven. In samenhang behandelde De Bruyne dit tijdvak in zijn *Geschiedenis van Nederland in onzen tijd*⁷⁾.

Op het gebied van het stoffelijk en geestelijk leven is veel te vinden in het verzamelwerk *Een Halve Eeuw*⁸⁾, waarin op initiatief van het dagblad *Het Nieuws van den Dag* een aantal van de meest bevoegde schrijvers beschouwingen, indrukken, cijfers hebben ge-

1) 2de uitg. 's Gravenh. 1905/6.

2) *De Gids* 1895, dl. III, blz. 504 vgl. en 1896, dl. II, blz. 478 vlg.

3) Van Koorders: 1854, dl. I, blz. 1, 328, 595 vgl.

4) *DI.* II, blz. 90 vlg.

5) 1878, dl. I, blz. 98 vlg.

6) Zie boven, blz. 187, noot 1).

7) 5 dl. (Schiedam, 1891—1901).

8) 2 dl. (Amst. 1898).

geven omtrent de verschillende kanten van het volksleven. Nadere bijzonderheden zijn op te diepen uit de uitvoerige statistieke gegevens hetzij van wege den staat zelve hetzij door bijzondere personen in Jaarboekjes enz. geleverd; op het gebied van het geestelijk, vooral het kerkelijk en godsdienstig leven zijn het wederom de talrijke brochures en grootere werken, ook van meer geschiedkundigen aard als Allard Pierson's Oudere Tijdgenooten¹⁾ en Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd²⁾, verzamelwerken als Pierson's Verspreide Geschriften³⁾ en Busken Huet's Litterarische Fantasiën⁴⁾, Polemische Fragmenten⁵⁾, Nationale Vertoogen⁶⁾ en Brieven⁷⁾, die gegevens dienaangaande kunnen verstrekken.

Met dat al laat de toestand onzer bronnenpublicatie over deze periode zooveel te wenschen over, dat het niet mogelijk geacht kan worden thans meer te geven dan een dikwijls bij algemeene aanwijzingen blijvend verhaal zooals in dit deel door den schrijver werd gegeven — soms op grond ook van hem persoonlijk geworden mededeelingen van hen, die in de beschreven gebeurtenissen een rol hebben gespeeld — zonder dat het mogelijk was altijd voldoende contrôle te houden op wat aldus tot hem kwam.

---

¹⁾ Amst. 1898.

²⁾ 2 dl. (Dordrecht 1886—91).

³⁾ 3 dl. ('s Grav. 1901—6).

⁴⁾ 25 dl. (Haarlem, 1881/8).

⁵⁾ Haarlem, 1864.

⁶⁾ 2 dl. (Amst. 1876).

⁷⁾ 2 dl. (Haarlem 1890), met Nalezing 1903.

ALPHABETISCH REGISTER.

A.

Aalsmeer, 293.
Ablaing van Giessenburg, d', 211.
Ackersdijk, 56.
Adriatische zee, 181, 182.
Afgescheidenen, 31, 136, 215, 253.
Afrika, Zuid-Afrika, 8, 243 vlg., 284 vlg.
Ainsworth, Thomas, 35.
Aken, 160.
Alberda, 113.
Almeloo, 35, 232.
Alphen, van, 18.
Amerika, Amerikanen, 8, 32, 38, 66, 205, 223, 227, 245, 283, 287, 298, 299, 301, 308.
Amersfoort, 222, 232.
Amshoff, 33.
Amsterdam, 19, 22 vlg. 29, 31, 35, 42, 44, 48, 62, 82, 90, 98, 113, 116, 121, 138 vlg., 160 vlg., 171, 194, 205, 206, 213, 215, 216, 223, 232, 249 vlg., 255, 260, 274, 281, 290, 294, 295, 297 vlg.
Anemaet, 75.
Ansing, 250.
Antonelli, 131, 146.
Antwerpen, 37, 160, 222, 299.
Apeldoorn, 222.
Apol, 309.
Appingedam, 31.
Ardesch, 105.
Arndt, 89.
Arnhem, 35, 99, 123, 160, 161, 163, 171.
Arnoldts, 103.
Arntzenius, 249.
Artz, 309.
Asch van Wijk, van, 18, 20, 23.
Assen, van, 6, 74, 147.
Asser, 249, 283, 284, 303.
Atjeh, 159, 203, 227, 228, 234, 246, 247, 261, 265, 289, 291.
Aubigné, Merle d', 28, 45.
Australië, 223.
Azië, 8, 283.

B.

Bakhuizen, zie van den Brink.
Bakhuizen, van de Sande, 303, 309.
Bali, 104, 159, 207.
Baptisten, 304.
Bastiat, 64.
Bataafsche republiek, 117.
Batavia, 8, 12, 105, 291.
Baud, J. C., 10 vlg. 23, 67, 80, 87, 88, 92, 105. G. L., 113, 127, 143, 153 vlg.
Baudin, 188.
Bauer, 309.
Beelaerts van Blokland, 13, 15, 17, 53, 244, 249
Beerenbroek, 103.
Beets, 34, 44, 69, 156, 185, 197, 215.
Becker, 19.
België, 3 vlg., 30 vlg., 47, 50, 64, 83, 90 vlg., 110, 127, 173, 180 vlg., 205, 214. Leopold I, koning van, 91.
Belgrado, 129 vlg., 146.
Belmont, 235.
Bentinck, 102, 113.
Bergansius, 274.
Bergen op Zoom, 161.
Bergh, van den, 248.
Berlijn, 59, 91, 187 vlg., 242.
Betuwe, 165.
Betz, 169, 174, 176.
Beveland, Zuid-, 222.
Bevervoorde, van, 75, 78, 90, 94, 123.
Beverwijk, 293.
Beyen, 234.
Bilderdijk, 27, 310.
Bismarck, 180, 187 vlg., 199.
Bisschop, 309.
Beaufort, de, 244, 264, 267 vlg., 282, 284. Godin de, 275.
Bles, 309.
Bloem, 252.
Bloemfontein, 283.
Blommers, 309.
Blijdenstein, 219.

Bock, de, 309.
 Boeracker, 25.
 Boeren, Boerenrepublieken, 243 vlg., 285 vlg.
 Boheme, 181.
 Bok, 244.
 Bommel, van, 129, 133.
 Bommelerwaard, 165.
 Bond, Duitsche, 14, 50, 51, 104, 123, 124, 150,
 180 vgl., 187, 190.
 Boni, 159.
 Booms, 201.
 Boot, 157.
 Boreel van Hogelanden, 61, 93, 127.
 Borneo, 159, 207, 291.
 Borger, 27.
 Borgesius, Goeman, 254, 262, 275, 276, 280,
 282, 302.
 Borret, 5, 47, 179.
 Borselen, van, 309.
 Borski, 95.
 Bosboom, 217, 308.
 Bosboom-Toussaint, 215.
 Bosch, van den, 8 vgl., 23, 49, 58, 63, 177.
 Bosscha, 157, 162, 165.
 Botha, 285 vlg.
 Bostel, 163, 220, 299.
 Bosse, van, 102, 104, 119 vlg., 137, 140, 157, 159,
 161, 176, 177, 194, 195, 198, 201, 234, 238.
 Box, 54.
 Boxmeer, 201.
 Brabant, Noord-, 48, 75, 91, 113, 128, 136, 185,
 215, 219, 299, 300.
 Banka, 291.
 Brauw, W. de, 143, 169, 194.
 W. de, minister, 245, 247.
 Brazilië, 38, 245.
 Breda, 128, 129, 133 vlg., 141, 160, 161, 163,
 232, 234.
 Breitner, 309.
 Bremen, 37, 301.
 Bretagne, 199.
 Bright, 64.
 Brink, ten, 311.
 Broek, Lesage ten, 47.
 Broere, 47.
 Brocx, 201, 207, 227.
 Bronsveld, 197, 258, 275, 281.
 Bruce, 61, 67, 86, 88, 92, 94 vlg.
 Brugghen, van der, 44, 152, 154 vlg., 161, 179.
 Brussel, 55, 58, 128, 242.
 Buitendijk, 275.
 Buitenzorg, 291.
 Burgers, 243, 244.
 Bus de Ghisignies, du, 7 vlg.
 Buys, 183, 192, 217, 248.

C.

Caland, 222.
 Calcar, Elise van, 307.
 Californië, 66, 223.
 Calvijn, 134, 207, 216, 224, 231, 232, 290.
 Capaccini, 49.
 Capadose, 27, 29, 43 vlg.
 Capellen, van der, 7, 41, 42.
 Casembroot, de, 162, 166.
 Castelfidardo, 200.

Cayenne, 287.
 Cats, 5.
 Celebes, 159, 207, 291.
 Ceram, 159.
 Ceylon, 221, 290.
 Chamberlain, 286.
 Chantepie. Zie de la Saussaye.
 Chartisten, 65, 73.
 Cheribon, 10.
 Christenen, 158.
 Clarisse, 27.
 Clercq, de, 45, 121.
 Cock, Hendrik de, 30 vlg.
 Cock, 109.
 Coen, J. Pietersz., 221.
 Collot d'Escury, 23.
 Copes van Cattenburch, 25.
 Concordaat, 47, 131.
 Costa, da, 27, 29, 33, 44, 45, 69, 106, 216.
 Cramer, 47, 114, 127, 130.
 Cremer, 282.
 Cremers, 174, 191, 241, 249, 254, 270.
 Cobden, 64.
 Cobet, 67, 217.
 Coehoorn, 226.
 Commune, 214.
 Cronjé, 285 vlg.
 Cultuurstelsel, 104, 149, 157, 158, 163, 164, 166,
 172, 174, 177.
 Curaçao, 207.
 Curium, bisschop van, 42, 129.
 Custozza, 181.
 Cuypers, 309, 310.

D.

Daalen, van, 228.
 Daendels, 8.
 Dake, 309.
 Dam van Isselt, van 18, 20, 25, 63, 74 vlg.,
 113, 117, 122, 134, 149.
 Darbisten, 304.
 Darwin, 211.
 Dedem, van, 277.
 Delden, van, 173, 226.
 Delft, 65, 105, 172, 210, 250, 298, 303.
 Delfshaven, 175.
 Delfzijl, 161, 222, 232.
 Deli, 221, 228, 291.
 Demmeni, 261.
 Denemarken, Denen, 90, 177, 178, 180, 205.
 Dermout, 27, 28.
 Deventer, 86, 133, 155, 173.
 Deventer, van, 177.
 Deyssel, van, 311.
 Dieze, 222.
 Dieren, 222.
 Dipo Negro, 10.
 Dirks, 222.
 Djambi, 159.
 Doedes, 152, 156, 215.
 Does de Willebois, van der, 230, 248.
 Doeveren, 30.
 Dollart, 293.
 Dommer van Poldersveldt, 132.
 Donders, 67, 217.

Donker Curtius, H. H., 27, 43.
D., 14, 20, 74, 75 vlg., 93 vlg.,
142, 150, 154.

Donner, 258.

Doopsgezinden, 304.

Doorenbos, 311.

Doorn, van, 4, 15, 19, 39, 40, 52, 80, 100, 156,
142, 148.

Dordrecht, 29, 161, 232.

Dortmund, 301.

Douwes Dekker, 159. Zie Multatuli.

Dozy, 217.

Drente, 31, 219, 239, 294.

Dresden, 92.

Dreyfus, 287.

Drieling, 135, 145.

Drost, Aernout, 34.

Drucker, 260, 280.

Duc, Viollet le, 300.

Duchastel, 127, 138.

Duchâtel, 309.

Duitschland, 26, 51, 65, 66, 73, 89, 90, 102, 103,
107, 180 vlg., 199, 205, 219, 222, 298, 300
301, 303.

Dullert, 127, 142, 164, 185, 197, 224, 242.

Dumbar, 203.

Dunant, 283.

Dundee, 285.

Düppeler schansen, 178.

Duyf, van, 244.

Duyn, van der, 4.

Dyserinck, 276.

E.

Eeden, van, 311.

Eems, 391.

Eerelman, 300.

Eerens, de, 12.

Eindhoven, 163, 209.

Eland, 282.

Elout, C. T., 7, 8 vlg.

van Soeterwoude, 43, 44, 237.

Elst, 232.

Elzas, 261.

Emants, 310.

Emden, 301.

Emmahaven, 291.

Emmerik, 160.

Ende, van den, 42.

Engeland, 19 vlg., 51, 64 vlg., 70, 73, 83, 84, 92,
110, 115, 121, 130, 150, 173, 189, 202 vlg., 227,
243, 244 vlg., 284 vlg., 299, 301, 303.

Engelvaart, 202.

Enkhuizen, 232.

Enschede, 35, 118, 161, 163, 220, 299.

Enslie, 124, 142.

Essen, van, 309.

F.

Fabius, 220.

Falck, 55, 56.

Feith, 26.

Feringa, 211 vlg.

Florence, 134.

Flores, 159.

Fock, 194, 195, 232.

Fokker, 260.

Foreest, van, 165, 169.

Formosa, 245.

Forstner van Dambenoy, 124, 142, 154.

Fortuyn, 256.

Fournier, 64.

Franciscanen, 128.

Frankfort, 103.

Frankrijk, 1, 50, 64, 65, 73, 78, 87, 90 vlg., 102,
107, 138, 150, 173, 180 vlg., 199, 205,
228, 260, 287, 292.

Louis Philippe, koning van, 19, 65,
81, 89.

Napoleon III, keizer van, 127, 174,
180, 186 vlg., 193 vlg.

Friesland, 31, 39, 73, 113, 161, 219, 255, 273, 294.

Fruin, 152, 217, 244, 303.

Frowein, 256.

Fulda, 38.

G.

Gambetta, 234.

Garibaldi, 200.

Geel, 34, 67.

Geerling, 248.

Geertsema, 177, 226, 232.

Gelderland, 88, 120, 123, 175, 214, 219, 29^a.

Genestet, de, 185, 211.

Gennep, van, 13, 22, 23, 53.

Gent, 40.

Gerardts, 107.

Gerhard, 213.

Gevers Deynoot, 14, 43.

Gevers van Endegeest, 136, 151, 154.

Gilse, van, 250.

Gladstone, 244.

Gleichman, 234, 236, 237, 241, 248.

Glencoe, 285.

Gobbelschroy, van, 9.

Godefroi, 113, 162, 164, 166.

Godschalk, 310.

Goeje, de, 303.

Goes, van der, 280, 295, 311.

Goes van Dirxland, van der, 165.

Gogel, 36.

Goltstein, J. K. van, 107, 114, 118, 157, 167,
168 vlg.

W. van, 230, 234, 235.

Goor, 35.

Gorkum, 206.

Gorter, 296, 311.

Gortschakoff, 190.

Gotha, 250.

Gouda, 113, 132.

Gouverneur, 25, 67.

Goyen, van, 308.

Grand-Rapids, 32.

Gratama, 183, 258.

'sGravenhage, 49, 51, 54, 59, 62, 65, 67, 90, 94,
99, 128, 137 vlg., 143, 145, 160, 163, 165
188 vlg., 200, 213, 235, 255, 273, 283, 284, 289,
294, 298, 300.

Greeve, 268.

Gregorius XIV, paus, 33.

Grevelinck, Alstorphius, 36, 71.

Grobbee, 248, 252.
 Groen van Prinsterer, 5, 20, 23 vlg., 44 vlg.,
 67, 69, 106, 113, 216, 225, 232, 258.
 Groningen, 23, 30 vlg. 84, 113, 121, 161, 177, 222,
 232, 273, 299.
 Groot, Cornets de, 165, 168.
 Groot, Hofstede de, 29, 30, 33, 44, 135.
 Geer van Jutfaas, Linteloo de, 135, 249, 258,
 262, 269.
 Guericke, 263.
 Guinea, 202, 203.
 Nieuw-, 290.
 Guizot, 19, 89.
 Gunning, 215.
 Günst, 211.

II.

Haar, ter, 139, 213.
 Haarlem, 35, 65, 132 vlg., 141, 145, 168, 173,
 210, 296.
 Haarlemmermeer, 293.
 Haarzuylen, 310.
 Haas, de, 66, 309.
 Haeckel, 211.
 Haffmans, 176.
 Hageveld, 57.
 Hall, F. A. van, 52, 55, 57 vlg., 70, 71, 76 vlg.,
 94, 101, 108, 113, 121 vlg., 139, 169, 231.
 H. C. van, 218.
 Haller, von, 69.
 Halfweg, 209.
 Ham, van den, 230.
 Hamburg, 34, 301.
 Hamel, van, 260.
 Hamelberg, 244.
 Harderwijk, 113.
 Harlingen, 84, 161, 163.
 Harting, 217, 244.
 Hartman, 213.
 Hartogh, 275.
 Hartsinck, 4.
 Hasebroek, 34, 69, 156, 215.
 Hasselman, 192.
 Hasselt, 160.
 Havelaar, Max, 159, 164. Zie Dekker.
 Haverman, 309.
 Hecker, 67.
 Heeckeren van Kell, van, 235.
 Heemskerk Azn., 179, 180, 181, 186, 192, 230
 vlg., 235, 248, 249, 251, 253, 254, 263 vlg., 274.
 Heemskerk Bzn., 113.
 Heemstra, van, 75, 104, 162, 165, 166, 168.
 Heiligerlee, 201.
 Heim van Duivendijke, van der, 57 vlg., 80,
 83, 92.
 Heineken, 250.
 Helder, den, 206.
 Heldring, 45, 156.
 Heldt, 253, 266, 267, 295.
 Hellevoetsluis, 206.
 Helmond, 161.
 Helsdingen, van, 296.
 Heringa, 27, 33.
 's Hertogenbosch, 49, 128, 129, 133 vlg., 141,
 161, 163, 222 vlg., 232.
 Herwerden, van, 33.

Heusde, van, 32.
 Heusden, 43.
 Heutz, van, 290.
 Heyden, van der, 246.
 Heydenrijck, 235.
 Heye, 34.
 Hinlopen, 309.
 Hoedemaker, 281.
 Hoekstra, 210, 217.
 Hoëvell, van, 105, 127, 158, 159, 166, 177.
 Hoeven, des Amorie van der, 42, 235, 249.
 Hoeven, Pruys van der, 246.
 Hoff, van 't, 303.
 Hoffman, 156.
 Hogendorp, D. van, 43.
 G. K. van, 5, 18, 36 vlg., 78.
 W. van, 8.
 Holland, 21 vlg., 67, 125, 128, 132, 235.
 Hongarije, 73.
 Hoofd, 109.
 Hoofd, Corver, J., 15, 20, 23.
 J. R., 252, 270.
 Hoogezand, 299.
 Hooydonk, van, 141.
 Horst, van der, 128.
 Houten, van, 196, 202, 211 vlg., 224, 229, 231,
 234 vlg., 248, 252, 260, 266, 274, 278 vlg.
 Hove, van, 310.
 Huet, Busken, 184, 211, 247.
 Hugenpoth tot Aerdts, van, 42, 128.
 Humboldt, von, 212.
 Huydecooper, 99.
 Huyssen van Kattendijke, 51, 169.

I.

Ierland, 73.
 Imhoff, van, 221.
 Indië, Oost-, 5 vlg., 80, 82, 104 vlg., 126, 149,
 157, 158 vlg., 163, 164, 166, 176, 182, 184,
 195, 207, 220 vlg., 228 vlg., 251, 252, 261,
 265, 274, 289 vlg., 297, 298, 300.
 West-, 8, 71, 171, 207, 292.
 Irvingianen, 304.
 Italië, 65, 73, 89, 162, 167, 180 vlg., 190, 201
 203, 227.
 Victor Emanuel, koning van, 167 vlg.
 Ittersum, van, 135.
 Israëls, 2, 17, 308.
 Israëlieten, 153, 305. Zie Joden.

J.

's Jacob, 246, 247, 251.
 Janssen, 221.
 Jansen, 277, 282.
 Java, Javanen, 7 vlg., 67, 158 vlg., 177, 207,
 221 vlg., 261, 290 vlg., 298.
 Jezuïeten, 123, 129, 136.
 Jonckbloet, 67, 173, 175, 176.
 Joden, 287. Zie Israëlieten.
 Johannesburg, 284.
 Jolles, 169, 203.
 Jonge van Campens Nieuwland, de, 5, 63, 77,
 80, 85 vlg., 95 vlg.
 Jorissen, 244.
 Josselin de Jong, de, 309.
 Joubert, 244, 285.
 Junghuhn, 212.

K.

Kaap, de, 243, 285 vlg.
 Kaffers, 243.
 Kampen, 161.
 Kappeyne van de Coppello, 169, 202, 217, 224,
 231, 233 vlg., 248, 259, 270.
 Karnebeek, van, 263, 234.
 Kate, ten, 215, 308, 310.
 Kater, 250.
 Katholieken, 41, 42, 46, 48, 49, 54, 73, 85, 99,
 102, 107 vlg., 127, 129 vlg., 147, 153, 167 vlg.,
 178, 195 vlg., 208, 217, 230, 233, 238, 239, 248,
 251, 252, 256 vlg., 263, 265, 270, 274, 275, 282,
 304. Zie Roomschen.
 Katwijk, 47, 125.
 Kapteyn, 303.
 Kemink, 135.
 Kemp, van der, 23, 43.
 Kempnaer, van Andringa de, 4, 23 vlg., 54,
 75, 90, 94 vlg., 117 vlg., 143.
 Kemper, J. M., 34.
 de Bosch, 54, 70, 76, 78, 103, 184.
 Kempis, Thomas a, 45.
 Kerdijk, 209, 224, 275, 280.
 Kerkwijk, van, 262.
 Kern, 303.
 Kerstens, 201.
 Keuchenius, 181, 182 vlg., 197, 216, 251, 268,
 270, 271, 274, 276.
 Keulen, 35, 301.
 Kien, 109.
 Kimberley, 286.
 Kinderdijk, 220, 299.
 Kinker, 34.
 Kip, van Erp Taalman, 227, 230, 241, 251.
 Kist, 27, 42.
 Kitchener, 285 vlg.
 Klerck, 233, 241.
 Kloos, 311.
 Kneppehout, 34.
 Kock, de, 9, 10, 15, 50, 192.
 Koenen, 45.
 Kohlbrügge, 29, 45.
 Köhler, 228.
 Kol, van, 280, 290.
 Königgratz, 181.
 Koorders, 157, 195.
 Korff, Bakker, 309.
 Koeta Radja, 229, 261.
 Krakatau, 261.
 Krim-oorlog, 150.
 Krüger, 244, 284.
 Kuenen, 151, 184, 210, 217, 303.
 Kuyper, 197, 216, 224, 232, 233, 236, 248 vlg.,
 257 vlg., 266, 274, 276, 281, 288, 296.

L.

Ladysmith, 286.
 Lamoricère, 200.
 Lamping, 195, 210.
 Lamongsche districten, 261, 291.
 Langstraat, 220.
 Langkat, 291.
 Lansberge, van, 246, 247.
 Lausanne, 28.
 Lauts, 243,

Lawa, 292
 Lecomte, 310.
 Leeghwater, 150.
 Leenhoff, 310.
 Leesberg, 47.
 Leeuwarden, 84, 161, 163, 199, 232.
 Leeuwen, van, 109, 281.
 Legmeer, 293.
 Leiden, 31, 35, 42, 46, 65, 66, 67, 105, 151, 152,
 163, 185.
 Lely, 277, 282, 294.
 Lennep, Jacob van, 34, 74, 101, 143, 210.
 Leo XIII, paus, 282, 305.
 Leyds, 284.
 Liebig, 218.
 Liedekerke, van, 132.
 Lightenvelt, 95, 99, 101, 103, 113, 118, 142, 145 vlg.
 Limburg, 14, 16, 26, 48, 50, 90 vlg., 102 vlg.,
 123, 128, 136, 142, 150, 162, 173 vlg., 180 vlg.,
 186 vlg., 199, 215, 239, 265.
 Linck, 123.
 Linden, Cort van der, 282.
 van der, 113, 142, 178, 224.
 Lion, 149, 166, 175, 183.
 Lissa, 181.
 Lynden van Hemmen, van, 5, 123, 152.
 van Sandenburg, van, 227, 230, 231,
 234, 241 vlg.
 Loeff, Verniers, van der, 264.
 Lohman, de Savormin, 249, 258, 262, 266, 268,
 275, 276, 281, 288.
 Looy, van, 311.
 Loire, 199.
 Loman, 217.
 Lombok, 290.
 Londen, 55, 92, 94, 97, 98, 187, 190, 191, 213, 298.
 Loo, het, 39, 237.
 Lorentz, 303.
 Lotharingen, 261.
 Lotsy, 162.
 Loudon, 166 vlg., 207, 227, 246.
 Lourenço Marques, 287.
 Louter, de, 244.
 Lucas, 119, 123.
 Luyben, 25.
 Luik, 48.
 Lutherschen, 29.
 Luxemburg, 14, 25, 50, 51, 59, 150, 180 vlg.,
 186 vlg., 240, 242.
 Luzac, 18, 20, 63, 74, 75, 78 vlg., 93 vlg.

M.

Maanen, van, 4, 6, 13, 15, 22, 39, 52 vlg., 82.
 Maarsbergen, 163.
 Maas, reeder, 219.
 Maas, 163, 173, 199, 239.
 Maaslinie, 91.
 Maassluis, 232.
 Maastricht, 91, 103, 160, 161, 163, 220, 298.
 Mackay, 45, 123, 254, 264, 274, 275.
 Madeira, 89, 94.
 Madaia, 184.
 Maesen de Sombreff, van der, 69, 173, 176.
 Mafeking, 286.
 Magelang, 10.
 Magersfontein, 285.
 Majuba, 244.

Makassar, 10.
 Mangkoe Boemi, 10.
 Marissen, 217, 308, 309.
 Martens, 309.
 Marx, 213, 280.
 Mastboom, 25.
 Mauve, 217, 308, 309.
 Meere, van der, 51.
 Mees, 264.
 Meeter, 4, 66, 78.
 Meeussen, 169.
 Meyer, Jonas Daniel, 5.
 Meyier, de, 278.
 Meylink, 47.
 Menado, 10.
 Mentana, 200.
 Meulen, ter, 300.
 Merkus, 10.
 Mesdag, 308.
 Methuen, 287.
 Metz, 198, 199.
 Meurs, van, 162.
 Mexico, 283.
 Michiels, 104.
 Michigan, 32.
 Middellandsche zee, 298.
 Mill, Stuart, 64.
 Milner, 287.
 Minahassa, 158.
 Mirandolle, 242.
 Modderman, 241, 242.
 Modderrivier, 285.
 Moens, 195, 209, 210.
 Moerdijk, 160, 163, 222.
 Mohammedanen, 274.
 Moll, 303.
 Molenaar, 28, 29.
 Molukken, 158.
 Montrado, 159.
 Montijn, 135.
 Moorrees, 43.
 Mulder, 67, 135, 218.
 Muller, 281.
 Multatuli, 159, 177, 196, 211, 212, 217, 310. Zie Dekker.
 Muntinghe, 5, 8, 10.
 Mutsaers, 113, 162.
 Muysken, 310.
 Mijer, 105, 158, 179, 180, 182, 184, 207.

N.

Naamen van Eemnes, van, 249.
 Naarden, 299.
 Natell, van, 18, 25.
 Nakken, 309.
 Nap, 109.
 Napels, 89.
 Natal, 243, 285 vlg.
 Nederlanden, Alexander, prins der, 89, 94.
 Alexander, prins der, 240, 252.
 Amalia, prinses der, 239.
 Anna Paulowna, koningin der, 41.
 Emma, koningin, regentes der, 240, 272, 273.
 Frederik, prins der, 19, 88, 92, 186, 240.

Nederlanden, Hendrik, prins der, 116, 138, 140, 186, 221, 240, 247.
 Hendrik, prins der, hertog van Mecklenburg-Schwerin, 273.
 Maria, prinses der, 239.
 Maurits, prins der, 116.
 Sophie, prinses der, 63, 116, 186, 240. Vgl. Saksen-Weimar.
 Wilhelmina, koningin der, 3.
 Wilhelmina, prinses, koningin der, 240, 252, 273.
 Willem, prins der, 116, 186, 240, 252. Zie Oranje.
 Willem I, koning der, 3 vlg., 46, 49, 58, 66, 70.
 Willem II, koning der, 4, 16, 19, 39, 40 vlg., 46, 48, 58 vlg., 77 vlg., 120 vlg., 128 vlg.
 Willem III, koning der, 88, 92, 98, 105, 115 vlg., 183 vlg., 230, 272.
 Nepveu, 91, 99, 101, 102.
 Neuhuys, 309.
 Nienhuis, 109, 221.
 Nierop, van, 142, 173, 185.
 Nierstrasz, 223.
 Nieuwediep, 163, 221.
 Nieuwenhuis, Domela, 249, 255 vlg., 273, 274, 275.
 Nieuwenhuizen, 228.
 Nieuwer-Amstel, 293.
 Nispen tot Panneerden, van, 159, 235.
 tot Sevenaer, van, 249, 262.
 Noordzee, 222, 239, 283, 287, 297, 300.
 Nothomb, 56.
 Nuyens, 217.
 Nijmegen, 161, 232.
 Nijverdal, 35, 219.

O.

Oemar, Toekoe, 290.
 Olden, van, 211.
 Oleh-leh, 291.
 Olivier, 99, 100, 169, 176, 185.
 Oltmans, 34.
 Ombilien-kolenvelden, 221, 291.
 Otterloo, van, 216.
 Oordt, van, 33.
 Oostenrijk, 73, 89, 103, 107, 127, 138, 173, 177, 180 vlg., 205.
 Oosterzee, van, 69, 152, 156, 215.
 Oostzee, 157, 221.
 Opzoomer, 63, 184, 210, 217.
 Orangisten, 19.
 Oranje, Prins van, zie Alexander en Willem der Nederlanden.
 Oranjerivier, 243.
 Orleans, Huis van, 51, 89.
 Oultremont, Henriette d', 4, 40, 51.
 Overijsel, 88, 128, 175, 219, 239, 294.

P.

Paardeberg, 286.
 Pabst van Bingerden, van, 5, 39.
 Padang, 291.
 Pahud, 119, 124, 142, 158.
 Pander, Pier, 310.
 Palembang, 159, 291.

Pallandt tot Keppel, van, 27, 41.
 Palm, van der, 26, 33, 42.
 Papendrecht, 299.
 Pareau, 33.
 Paredis, 141.
 Parijs, 89, 187 vlg., 199, 240, 242, 310.
 Pascal, 23.
 Passtoors, 296.
 Paltz, de, 187.
 Peel, Robert, 65.
 Pel, 229.
 Pekelharing, 250.
 Pelichy, de, 49, 55.
 Perk, 310.
 Perponcher, de, 187, 188.
 Petersburg, St., 97.
 Pierson, A., 184, 195.
     N. G., 203, 211, 277, 279, 282.
 Pius IX, paus, 129, 133 vlg., 167, 185, 200, 209, 217.
 Poggenbeek, 309.
 Polen, 73, 173.
 Polignac, 61, 78, 80.
 Polsbroek, 23.
 Poortman, 178.
 Portielje, 67, 71.
 Portugal, 287.
 Potgieter, 34, 66, 76.
 Praag, 181.
 Preanger regentschappen, 9, 10.
 Pretoria, 286.
 Protestanten, 85, 128, 130, 133 vlg., 153, 185,
     197, 209, 217, 304.
 Proudhon, 64.
 Pruisen, 27, 50, 51, 90 vlg., 127, 177, 180 vlg.,
     186 vlg., 199.
     Frederik Wilhelm IV, koning van,
     50, 51, 81, 91 vlg.
     Marianne, prinses van, 240.
 Pijnappel, 235.
 Pijttersen, 250.

Q.

Quack, 295.
 Queensborough 298.

R.

Raalte, van, 32.
 Raffles, 7. 8.
 Rahusen, 284.
 Randwijck, van, 81, 87, 88, 249.
 Rappard, A. G. A. van, 40, 87, 92 vlg., 113,
     155, 160.
     W. van, 20, 88, 92, 95 vlg., 100, 102.
 Rau, 25.
 Rechteren, van, 56, 63, 74, 75.
 Redemptoristen, 129.
 Reede, van, 4.
 Reenen, van, 140, 142, 143, 155 vlg., 162, 168,
     192 vlg., 225, 227, 230, 272.
 Rees, van, 239, 241, 242, 251.
 Regenbogen, 27.
 Regout, 220.
 Rembrandt, 308.
 Remonstranten, 305.
 Rengers, van Welderen, 264.

Reuther, 241.
 Réville, 184.
 Rey, de la, 285 vlg.
 Rhodes, Cecil, 286.
 Ris, 213.
 Riouw-groep, 159, 291.
 Roberts, 235 vlg.
 Rochussen, minister, 23, 52, 56 vlg., 94, 95, 104,
     157 vlg. 162, 164, 243.
     schilder, 308.
 Roëll, 249, 279, 282.
 Roelofs, 309.
 Roermond, 48, 103, 123, 129, 133 vlg., 141, 161.
 Roest van Limburg, 200.
 Rome, 123 vlg., 200, 201, 282, 288, 305, 310.
 Romme, 25.
 Ronner, 309.
 Roomschen. Zie Katholieken.
 Rosenthal, Nedermeyer van, 31, 118, 119 vlg.
 Rotterdam, 121, 160, 161, 163, 171, 222, 232, 239,
     273, 297 vlg.
 Rozendaal, 160, 163, 222.
 Rusland, 127, 150, 189, 205, 293
     Nicolaas II, keizer van, 233.
 Rutgers van Rozenburg, 266.
 Ruysdael, 308, 309.
 Rijckevorsel, van, 61.
 Rijk, 80, 99, 101.
 Rijn, 181, 187, 300, 301.

S.

Sargebied, 187.
 Sabang, 291.
 Sadee, 306.
 Saint-Simon, 64.
 Saksen-Weimar, Sophie, groothertogin van, 240.
 Salomonson, 219.
 Samalanga, 246.
 Sanders, Farncombe, 249, 265, 268.
 Sardinië, 150.
 Sarraz, de la, 88.
 Sasse van Ysselt, 24, 25, 61.
 Saussaye, D. Chantepie de la, 69, 152, 156,
     185, 197, 215.
 Say, J. B., 64.
 Scandinavië, 110.
 Schaepman, 217, 248, 256, 265, 266, 267, 268,
     282, 288, 305, 310.
 Schelde, 173, 222.
 Schellingwoude, 293.
 Schepel 275.
 Scherpenzeel-Heusch, van 90, 103.
 Scherff, von, 180.
 Scheveningen, 290.
 Schimmelpennick, G. graaf, 92, 94, 179.
 Schimmelpenninck van der Oye, 20, 50, 57,
     79, 83, 92, 94 vlg.
 Schimmel, 217.
 Schoenmakers, 103.
 Scholte, 30 vlg.
 Scholten, prof., 46, 68, 151, 184, 210, 216, 217.
     W. A., 220.
 Schooneveld, 74, 94.
 Schoterland, 280.
 Schroeder van der Kolk, 67.
 Schuurman, 41.
 Schwartz, 215.

Schwartz, Thérèse, 309.
 Sédan, 198, 200.
 Semarang, 182, 291.
 Sentot, 10.
 Seyffardt, 277.
 Siak, 159.
 Silezië, 87.
 Simons, 154, 155.
 Singapore, 228.
 Singendonck, 43.
 Sittard, 103.
 Six, 241, 242, 245.
 Sleeswijk, Holstein, 90, 102.
 Sloe, 222.
 Sloet van den Beele, 168, 181.
     tot Oldhuis, 67, 94, 95, 159, 218.
 Smissen, van der, 51.
 Smidt, 234, 242, 277.
 Smits, 47, 114.
 Smit, 244.
     Pop, 220.
 Sneek, 312, 250, 256, 295.
 Snouck Hurgronje, 290.
 Socinianisme, 28.
 Soerabaja, 291.
 Son, van, 85.
 Sonsbeek, van, 94, 95, 119, 123, 128, 130, vlg.
 Sont, de, 157.
 Spanje, 201, 205, 285.
 Spengler, van, 119.
 Sprenger van Eyk, 251.
 Staalman, 281.
 Staat, Kerkelijke, 89.
 Stadt, van de, 250.
 Stahl, 69.
 Star, van der, 249.
 Staring, 218.
 Steenbeek, 46.
 Stavoren, 232.
 Steyn, 284 vlg.
 Stieltjes, 202, 233, 234, 238.
 Stirum, van Limburg, 226, 237, 230.
 Stork, 219, 220.
 Storm, 25, 95, vlg., 113.
 Stormberg, 285.
 Stortenbeker, 309.
 Straalman, 264.
 Stracké, 310.
 Strausz, 46.
 Strens, 124, 131, 132, 136 vlg., 142.
 Suers, de, 309.
 Suezkanaal, 222.
 Sumatra, 159, 202, 203, 221, 227, 228, 261, 291.
 Suriname, 8, 207, 292.
 Swarth, 311.
 Swieten, van, 105, 159, 228, 229 vlg.
 Sytzama, van, 23.

T.

Tadema, Alma, 309.
 Tak van Poortvliet, 224, 234, 239, 245, 248,
     277 vlg., 282.
 Tak, P. L., 260, 311.
 Tandjong Priok, 291.
 Toit, du, 244.

Tellegen, 249.
 Terneuzen, 59.
 Tetroode, van, 54.
 Tets van Goudriaan, van, 157, 161.
 Thiers, 19, 64.
 Tholen, 309.
 Thooft, 310.
 Thorbecke, Thorbeckianen, 15, 20 vlg., 50, 53,
     63, 66, 74 vlg., 92 vlg., 201, 204 vlg., 209, 216,
     223 vlg., 259 vlg., 264, 309.
 Thijm, Alberdingh, 47, 133, 217, 310, 311.
 Tilburg, 49, 115, 161, 220, 299.
 Tiel, 113.
 Tiele, 303.
 Tienhoven, van, 277.
 Timor, 159.
 Toorop, 309.
 Tories, 65.
 Tour van Bellinchave, du, 248.
 Trakanen, 182.
 Transvaal, 234 vlg.
 Trip, 41.
 Treub, 280, 290.
 Troelstra, 280, 290.
 Tromp, 265.
 Tübingen, 46.
 Tugela, 235.
 Turkije, 150, 228.
 Turnhout, 161.
 Twente, 35, 214, 220.
 Twist, Duymaer van, 61, 86, 92, 127, 158, 159,
     167, 224.

U.

Uckermann, 29.
 Uhlenbeck, 169, 172.
 Ulrum, 30.
 Utrecht, 32, 33, 39, 67, 125, 129, 132 vlg., 152,
     161, 175, 195, 213, 214, 222, 244, 251, 273, 281,
     294, 297 vlg.

V.

Vaal, 243.
 Valleij, Geldersche, 239.
 Veegens, 250.
 Velde, van de, 308.
 Veluwe, 43, 299.
 Velzen, 171, 222.
 Venetië, 181.
 Venloo, 91, 161, 163, 232.
 Vereeniging, 237.
 Verheyen, 249.
 Verspijck, 223.
 Verstolk van Soelen, 6, 15, 25, 39, 50, 51.
 Verwey, 311.
 Veth, 309.
 Vinet, Alexandre, 28, 45.
 Visser, de, 281, 288.
 Vissering, 67, 217, 241, 243.
 Vliegen, 296.
 Vlissingen, 161, 163, 222, 293, 299.
 Vloten, van, 212, 310.
 Voet, 102.
 Vondel, 310.
 Voorhout, 47.

Voornsche kanaal, 297.
 Voorne, 59.
 Vorstenlanden, 291.
 Vos, 258.
 Vos de Wael, 208.
 Vosmaer, 217, 310.
 Vree, van, 47, 129, 141.
 Vreede, G. W. 135, 142, 183.
 Vries, G. de, 226 vlg. 249, 281.
     M. de, 67, 217.
 Vries, Ouwerkerk de, 36, 90.
 Vrolijk, 149, 154.
 Vrolijk, 309.
 Vrijstaat, Oranje, 243, 285 vlg.
 Vijgeboom, 30.

W.

Waal, 239, 301.
 Waal, de, 194, 195, 202.
 Waanders, Van Bloemen, 248, 251.
 Waddingsveen, 28.
 Wagenaar, 281.
 Wageningen, 210.
 Walcheren, 222.
 Waldeck-Pyrmont, prinses Emma van, 240.
     Zie Emma, koningin der Nederlanden.
 Warffum, 210.
 Warin, 13, 37, 63.
 Warmond, 47, 129.
 Waterweg, 222, 297.
 Weenen, 188.
 Weimar, 95. Zie Saksen.
 Weitzel, 226, 227, 230, 248.
 Wenckebach, 67.
 Wet, de, 285 vlg.
 Whigs, 73.
 Wichers, 75, 113, 234.
 Wied, prinses Marie van, 240.
 Wiesbaden, 310.
 Willebrord, 133.
 Willmar, 91.
 Winschoten, 173.

Wintgens, 169, 235, 252, 255.
 Wiselius, 34.
 Woerden, 163, 232.
 Wormser, 45.
 Wörth, 193.
 Wttewaall, 218.
 Wyckerslooth, van, 42, 129, 130.
 Wijk, 43.

IJ.

IJ, 293.
 IJmuiden, 239, 293.
 IJntema, 33.
 IJpey, 23.
 IJsel, Hollandsche, 222.

Z.

Zaalberg, 184.
 Zaan, de, 299.
 Zaandam, 232.
 Zaayer, 275.
 Zachariae, 103.
 Zandvoort, 125.
 Zeeland, 214, 241, 260.
 Zetten, 46.
 Zilcken, 309.
 Zola, 257.
 Zschokke, 45.
 Zuiderzee, 222, 293, 300.
 Zutphen, 143, 161, 163, 210.
 Zuylen van Nyevelt, J. P. J., graaf van, 85, 92,
     162, 164, 179 vlg.
     J. P. P. baron van, 124,
     131, 132, 136, 137, 166 vlg.
 Zweden, 205.
     Louise, prinses van, 240.
 Zwitserland, 23, 73, 110, 173, 211.
 Zwolle, 133, 161, 232.
 Zwijndrecht, 28.
 Zwijzen, 49, 133, 141.

BIJ DE KAART.

De bij dit deel gevoegde kaart, voorstellende Nederland van 1839 tot heden, dus gedurende een tijdperk, waarin geen veranderingen van territorialen aard hebben plaats gehad¹⁾, bedoelt behalve een toelichting tot den tekst in het bijzonder een overzicht te geven van de ontwikkeling van het nederlandsche spoorwegnet. Hoewel in dit laatste deel de Geschiedenis van het Nederlandsche Volk in het algemeen slechts verhaald wordt tot op het einde van de 19de eeuw, is op de kaart bovengenoemde ontwikkeling tot aan het tijdstip van het verschijnen van het boek weergegeven²⁾.

De spoorwegen voor het verkeer in gebruik gesteld van het jaar 1839, waarin het traject Amsterdam—Haarlem werd geopend, tot het jaar 1860, toen de wet van 18 Aug. den aanleg van een net van Staatsspoorwegen beval, zijn in rood aangegeven. Wat sedert is aangelegd en geopend tot en met 1890, het jaar der spoorweg-overeenkomsten, is in paars geteekend, terwijl in groen weergegeven zijn de lijnen, gedurende het tijdvak 1890—1907 in gebruik genomen. Het jaar, waarin de afzonderlijke lijnen in exploitatie genomen zijn, is met een cijfer in dezelfde kleur als de lijn aangegeven.

Ten slotte dient opgemerkt te worden, dat het in rood aangegeven baanvak Zevenaar—pruisische grens volgens een overeenkomst van 1862 tusschen de Nederlandsche Rijnspoorwegmaatschappij en de Rheinische Eisenbahngesellschaft aangelegd en gelegen naast den

---

¹⁾ Het grenstractaat met België van 1843 was toch slechts een noodzakelijk gevolg van het scheidingstractaat van 1839.

²⁾ Bij het samenstellen van deze kaart is dankbaar gebruik gemaakt van karto. grafische, statistische en andere gegevens, geput uit het werk van Mr. J. H. Jonckers Nieboer, Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen (Haarlem, 1907).

in 1856 geopenden spoorweg Arnhem—Emmerik van eerstgenoemde maatschappij, na de spoorwegovereenkomsten in 1894 is opgebroken, hoewel de voortzetting van die lijn van de nederlandsche grens tot Kleef bij de pruisische staatsspoorwegen in gebruik is gebleven.

Ingelijks was het eveneens in rood weergegeven stukje spoorweg Zevenbergen—Moerdijk, in 1855 door de Spoorwegmaatschappij Antwerpen—Rotterdam aangelegd, reeds in 1880 opgebroken, toen de nederlandsche staat eigenaar en de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen exploitante werd van het geheele baanvak Rotterdam—Rozendaal—belgische grens.

Beide stukjes komen dus op de hedendaagsche spoorwegkaart van Nederland niet meer voor.

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

na 1839

Lengte der Nederlandsche Spoorwegen

op 31 December 1840	16 867 K.M.
1850	17 603 K.M.
1860	3374 036 K.M.
1870	1949 202 K.M.
1880	1841 035 K.M.
1890	2610 459 K.M.
1900	2771 002 K.M.
1905	3021 935 K.M.

86-B14225

GETTY RESEARCH INSTITUTE

3 3125 01203 1288

